

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
СЕКТОР СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ**

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
НАН України
28 листопада 2013 р.

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів,
яка не завжди збігається з думкою Редакційної Колегії.
Відповідальність за точність цитувань несе Автор

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, к. 506
<http://www.history.org.ua/socium/contents.htm>
E-mail: gorobets@history.org.ua
Fax: (044) 279 63 62

ISSN 1995-0322

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
Масової інформації КВ № 6936 від 04.02.2003 р.

© Інститут історії України НАНУ
© Автори

СОЦІУМ

Альманах соціальної історії

Випуск 10

Засновник

Інститут історії України НАН України

Редакційна Колегія

Валерій Смолій, академік НАН України – *головний редактор*

Віктор Горобець, д.і.н. – *відповідальний редактор*

Наталя Старченко, к.і.н. – *заступник відповідального редактора*

Наталія Білоус, к.і.н. – *відповідальний секретар*

Геннадій Боряк, д.і.н., професор, член-кор.
НАН України, *Інститут історії України НАНУ*

Юрій Волошин, д.і.н., професор, *Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка*

Мирон Капраль, д.і.н., професор, *Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України*

Олексій Толочко, д.і.н., професор, член-кор. НАН України,
Інститут історії України НАНУ

В'ячеслав Мордвінцев, д.і.н., професор, *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*

Василь Ульяновський, д.і.н., професор, *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*

Київ
2013

СОЦІУМ

Альманах соціальної історії

Випуск 10

ЗМІСТ

Соціальні групи та соціальна мобільність

- 9 *Володимир Александрович.* Майстри «малих» осередків українського малярства історичного перемишльсько-львівського регіону першої половини XVII ст.
- 31 *Юрій Волошин.* Населення домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVII ст. (за матеріалами сповідних розписів)
- 51 *Оксана Романова.* «А се церковніи люди...». Склад церковних причтів у Київській митрополії (на прикладі Ніжинської протопопії 1740 р.)
- 97 *Оксана Карліна.* Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст.
- 115 *Максим Яременко.* «Фактор міста» у «латинському шкільництві» Гетьманщини XVIII ст.

Історія середовища

- 131 *Олександр Одрін.* Домашні улюбленці в античних державах Надчорномор'я
- 144 *Раймонда Рагаускене.* Из «истории животных»: собаки при дворе правителей Великого княжества Литовского (до середины XVII в.)
- 161 *Наталія Білоус.* «Маскарад тварин» у жартах і пародіях луцьких канцеляристів другої половини XVII ст.

Антропологія права

- 193 *Юрій Зазуляк.* Честь та злочин у кримінальному правосудді Руського воєводства XV ст.
- 216 *Аляксандр Груша.* Улада непарушнасці і памяці: «старина» і яе трансфармацыя ў XV – першай трэці XVI ст.
- 246 *Наталля Сліж.* Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты ў звычайным праве і заканадаўчых актах ВКЛ

Огляди та рецензії

- 291 *Наталія Білоус*. [Рец.] Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі», 2012. – 670 с. + Іл.
- 294 *Василь Кононенко*. [Рец.] Kuraś K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich. – Kraków: Towarzystwo wydawnicze «Historia Jagellonica», 2010. – 365 s.
- 299 Відомості про авторів

SOCIUM

An Almanac of Social History

No. 10

CONTENTS

Social groups and social mobility

- 9 *Volodymyr Aleksandrovych*. The masters of the small workshops of Ukrainian arts in the historical Przemyśl-Lviv region in the first half of the XVII century
- 31 *Iurii Voloshyn*. The structure of households and families in Poltava in the latter half of the XVII century (based on the records of confessions)
- 51 *Oksana Romanova*. «These are the men of the cloth...» The structure of the clergy of the parishes of Kyivan Metropolitanate (based on the Nizhyn protopope district in 1740)
- 97 *Oksana Karlina*. The social structure of city and town population in the Volhynian government in late XVIII century
- 115 *Maksym Iaremenko*. «The factor of the city» in the «latinate schooling» in the Hetmanate in XVIII century

The history of environs

- 131 *Alexander Odrin*. Pets in antique city-states on the Northern Black Sea littoral
- 144 *Raimonda Ragauskene*. From «animal history»: dogs in the courts of the governors of the Grand Duchy of Lithuania (up to mid – XVII century)
- 161 *Nataliia Bilous*. «Animal Masquerade» in puns and parodies of the Luts kian clerks in the latter half of the XVII century

The anthropology of jurisprudence

- 193 *Iurii Zazuliak*. Honor, Crime and the Administration of Criminal Justice in the Rus' Palatinate in XV century
- 216 *Aliaksandr Hrusha*. The power of the constancy and of memory: «antiquity» and its transformations in XV – the first third of the XVI century
- 246 *Natallia Slizh*. Marital and extramarital relations in the gentry milieu according to common law and legislative acts of the Grand Duchy of Lithuania

Reviews and overviews

- 291 *Nataliia Bilous*. [Review] *Tastamenty shliakhty i miashchan Belarusi drugoi palovy XVI st.* – Minsk: Belaruskaja Entsyklapediaia imia Petrusia Brouki, 2012. – 670 p. Illustrated.
- 294 *Vasyl' Kononenko*. [Review] Kuraś K. *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich.* – Kraków: Towarzystwo wydawnicze «Historia Jagellonica», 2010. – 365 p.
- 299 Information about the Authors

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

Володимир Александрович.

Майстри «малих» осередків українського малярства історичного перемишльсько-львівського регіону першої половини XVII ст.

Юрій Волошин.

Населення домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVII ст. (за матеріалами сповідних розписів)

Оксана Романова.

«А се церковній люди...». Склад церковних причтів у Київській митрополії (на прикладі Ніжинської протопопії 1740 р.)

Оксана Карліна.

Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст.

Максим Яременко.

«Фактор міста» у «латинському шкільництві» Гетьманщини XVIII ст.

УДК [930.85: 75-951](=161.2:438)"16"

Володимир Александрович

МАЙСТРИ «МАЛИХ» ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНСЬКОГО МАЛЯРСТВА ІСТОРИЧНОГО ПЕРЕМИШЛЬСЬКО-ЛЬВІВСЬКОГО РЕГІОНУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Дослідження останніх десятиліть – відколи помітно пожвавилися студії над спадщиною релігійної мистецької культури українських земель – та впровадження до наукового вжитку чималого фонду невідомих раніше пам'яток і джерельних матеріалів показали у значно ширшому світлі багато важливих проблем історії українського мистецтва та його внутрішньої еволюції. Це стосується як початків і періоду утвердження національної традиції за княжої доби, її розвитку за умов пізнього Середньовіччя, так і визначального для подальшого процесу, доленосного періоду історичного перелому, ознаменованого завершенням середньовічної доби та розробленням й утвердженням на її досвіді нової мистецької системи XVII–XVIII ст. Для вивчення цього наріжного для епохи етапу внутрішньої розбудови релігійної малярської практики й досі зроблено надто мало. Такий висновок однаково стосується як провідних осередків, так і тих численних скромніших центрів периферійного культурного кола, що склали якнайширший контекст мистецького життя на місцях.

При все ще «вступному» стані вивчення різних аспектів малярської спадщини ранньомодерної доби виняткового значення набуває комплекс відомостей про майстрів та мережу малярських осередків. Він насамперед може стати надійнішою основою для подальших більш поглиблених досліджень мистецької спадщини.

Опрацювання корпусу відомостей про майстрів малярства до початку XVII ст. дало підставу говорити про розбудовану мережу професійних осередків в останніх десятиліттях XVI ст.¹ і засвідчило ту основу, на якій відбувалося формування й утвердження традиції наступного періоду. Джерельна база від початку XVII ст. поки що поступається попередньому періоду; вона пред-

¹ *Александрович В.* Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 3). – Львів, 2000.

ставлена поодинокими давнішими публікаціями² та їх новішими доповненнями³. Краще опрацьоване насамперед львівське середовище⁴, здебільшого на підставі архівних матеріалів, через які показано його персональний склад у першій чверті століття. Однак автори окремих новіших публікацій схильні ігнорувати ці відомості та робити вигляд, ніби вони «не існують».

Не інакше як «наслідком» саме такої позиції сприймається, зокрема, підкреслена увага останнім часом до малярського осередку в Судовій Вишні⁵, наявні достовірні перекази про активність якого – поза згадками лише про двох майстрів кінця XVI та другої чверті XVII ст. (про них йтиметься далі) – розпочинаються щойно від 1640-х років⁶.

² Їх давніший підсумок див.: *Жолтовський П.М.* Словник художників, що працювали на Україні у XIV–XVIII ст. // *Його ж.* Художнє життя на Україні у XVI–XVIII ст. – К., 1983. – С. 111–178.

³ На жаль, ніякого уявлення про розвиток ситуації у цьому найактивнішому й найкраще задокументованому мистецькому осередку західноукраїнських земель, як і, зрештою, в Україні загалом, не дає новіший нібито огляд українського малярства другої половини XVI–XVIII ст. Замість викладу історичного процесу еволюції традиції опублікований текст пропонує безвідповідальне «говорення», яке не має нічого спільного з утвердженими досвідом багатьох поколінь істориків мистецтва загальноприйнятими науковими підходами й послідовно нехтує загально-визнаними нормами наукового дослідження: *Степовик Д.* Іконопис // Історія українського мистецтва: У 5 т. – К., 2011. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVI–XVIII століття. – С. 103–144.

⁴ *Александрович В.* Покоління творців львівської школи українського малярства XVII століття // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 163–183. Відомості про професійне середовище львівських малярів кінця XVI – першої чверті XVII ст. у короткому викладі раніше наведено: *Його ж.* Іконостас П'ятиницької церкви у Львові // Львів: історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 128–129; *Його ж.* Федір Сенькович. Життєвий і творчий шлях львівського маляра першої третини XVII ст. // Львів: місто – суспільство – культура. – Т. 3: Збірник наукових праць / За редакцією Мар'яна Мудрого (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск). – Львів, 1999. – С. 106–109. Оpubліковано також комплекс архівних матеріалів про майстрів Перемишля: *Його ж.* Середовище українських малярів Перемишля у XVII столітті // Україна у Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 234–244. Правда, упродовж першої половини століття місцевий осередок не зумів вийти з того стану занепаду, який пережив на схилі середньовічної доби, – перед серединою XVII ст. у місті задокументовано тільки трьох митців.

⁵ *Гелитович М.* Найдавніша відома ікона Іллі Бродлаковича // Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП. – Львів, 2009. – № 1–4(16–19): Матеріали Міжнародної наукової конференції «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво», Львів, 23–24 листопада 2009 р. – С. 119–121; *Її ж.* Фрагменти із мистецької спадщини малярів з Судової Вишні // Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Львівська філія. Бюлетень № 10. – Львів, 2010. – С. 34–39; *Її ж.* Вишенські майстри в історії українського іконопису XVII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 2011. – Т. 261: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – С. 209–222; *Її ж.* «Покров Пресвятої Богородиці» у творах вишенських майстрів // Збірник матеріалів Міжнародної конференції «Християнська сакральна традиція: історія і сьогодення» 6–7 грудня 2013 р., м. Львів. – Львів, 2013. – С. 62–67; *Кирилова О.* Ікона св. Івана Предтечі у збірці Національного музею у Львові ім. А. Шептицького в контексті малярської спадщини вишенських майстрів // Збірник матеріалів VI Міжнародної конференції «Християнська сакральна традиція: віра, духовність мистецтво». Львів, 22 листопада 2013 року. – Львів, 2013. – С. 248–255; *Федак М.* Ікони «Страшного суду» у колі майстрів із Судової Вишні // Збірник матеріалів... – С. 56–61.

⁶ Давніший і через те певною мірою застарілий, однак мало актуалізований підсумок відомостей про малярів Судової Вишні наведено: *Александрович В.* Закарпатський напрямок діяль-

Ця увага до одного з регіональних за статусом, контекстом та внутрішньою еволюцією професійних середовищ виказує очевидне нерозуміння конкретної ролі Судової Вишні в розбудованій мережі осередків малярської культури перемишльсько-львівського регіону та їх історично обумовленої ієрархії, зумовленої багатовіковим процесом розвитку. До того ж, найпоказовішою особливістю новішого зацікавлення Судовою Вишнею виявляється «недобачування» виняткового за значенням для мистецької історії регіону від кінця XVI ст. львівського професійного осередку. І це при тому, що якнайактивніша присутність тогочасного Львова на мистецькій карті регіону засвідчена комплексом опублікованих уже понад півтора десятиліття тому відомостей про більш ніж півтора десятки місцевих майстрів та їхній доробок (щоправда, матеріали про творчість цих майстрів виглядають значно скромніше)⁷.

Львів відіграв виняткову роль в утвердженні нової мистецької традиції XVII ст. не тільки у власному «вузькому» історичному регіоні. Очевидним є також призначення його мистецького життя бути своєрідним взірцем мистецького процесу на просторах теренах львівської гравітації. Конкретний механізм взаємозв'язків та їх внутрішня система потребують окремого дослідження, неодмінною передумовою якого є активізація історично-мистецьких студій та їх вихід на актуальні для нинішнього етапу світової науки позиції. Тому давно назріла потреба систематизувати відомості й про майстрів розбудованої мережі⁸ менших осередків львівської орієнтації та перемишльського кола.

ності західноукраїнських малярів другої половини XVII ст. як результат розвитку мистецької ситуації у львівсько-перемишльському історико-культурному регіоні // *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали Міжнародної наукової конференції.* – Ужгород, 1994. – С. 289–299.

⁷ Увага до цього явища привернула: *Александрович В.* Джерела іконографії «Покрову Богородиці» 1646 року роботи вишенського маляра Іллі Бродлаковича // *Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП.* – 2010. – № 1–4(20–23): Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво», Львів, 23–24 листопада 2010 р. – С. 145–156. Нинішній стан уявлень про українське релігійне малярство тогочасного Львова немало визначає відсутність у науковому вжитку найважливішої його колекції з фондів Національного музею у Львові, яка – поза вкрай обмеженим колом поодиноких зразків – усе ще не впроваджена до літератури й виразніших ознак зацікавлення до відповідного комплексу малярської спадщини найактивнішого мистецького осередку західноукраїнських земель тієї епохи серед працівників музею не отримало. Показово також, що в зазначеному огляді у новому виданні «Історії українського мистецтва» не відтворено жодної (sic!) львівської пам'ятки XVII–XVIII ст. У найповнішому досі альбомі українських ікон репродуковано тільки п'ять об'єктів: *Міляєва Л. за участю М. Гелитович.* Українська ікона XI–XVIII століть. – К., 2007. – С. 313. – Іл. 98; С. 322. – Іл. 312, 313; С. 325. – Іл. 315; С. 326. – Іл. 317.

⁸ Про мережу малярських осередків західноукраїнських земель, у т.ч. історичного перемишльсько-львівського регіону, у новішій літературі наголошено: *Александрович В.* Система малярських осередків західноукраїнських земель XVI–XVII століть // *Другий Міжнародний конгрес українців.* Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді та повідомлення. Історіографія українознавства, етнологія, культура. – Львів, 1994. – С. 198–205. Найновіша версія «Історії українського мистецтва», як уже відзначено, відповідне коло проблем еволюції національної мистецької традиції фактично зігнорувала. Мережу мистецьких осередків українських земель Нової доби досі найдокладніше показано на відомостях до історії скульптури другої половини XVI–XVIII ст.: *Його ж.* Скульптура // *Історія українського мистецтва...* – Т. 3. – С. 71–98, 377–425.

На жаль, через власний скромний статус та особливості внутрішнього життя для жодного з цих міст немає комплексу свідчень актових джерел, або ж, як, наприклад, у Жовкві чи Самборі, в наявних книгах таких матеріалів не виявлено, або майже не виявлено⁹. Зібраний фонд джерельних переказів засвідчує винятково випадкове походження поодиноких фактів. Він, звичайно, недостатній для докладнішого опрацювання мистецького життя і мережі малярських осередків перемишльсько-львівського регіону. Зокрема, наявні у розпорядженні дослідників обмежені джерельні матеріали і ще не опрацьовані пам'ятки скромно засвідчують взаємозв'язки поміж представниками поодиноких осередків та середовищами загалом. Вони не дають змоги глибше зрозуміти не тільки процес формування, а й механізми внутрішніх пов'язань усередині історично складеної системи, а також напрями зовнішніх контактів. Однак цей комплекс неминуче уривчастих, немало випадкових відомостей – єдина надійна основа для систематизації та осмислення зазначеного аспекту мистецької традиції у притаманному епосі широкому колі виявів.

Оскільки зусиллями поодиноких авторів у центрі уваги останнім часом опинилося Судова Вишня, випадає розпочати від тутешнього середовища. До його історії з-перед середини XVII ст. дотепер розшукано винятково обмежені відомості, ніяк не здатні слугувати підставою для притаманного новішим публікаціям сприйняття нібито чинного в місті упродовж першої половини століття активного малярського осередку. За ліченими розшуканими дотепер фактами малярі на місцевому ґрунті відомі від 1590-х років. Під 1596 р. в актах Львівського гродського суду зафіксований не відзначений в інших джерелах Стецько¹⁰. Показовою сприймається стверджена при цьому його добра обізнаність зі званою львівською родиною Минців (майстер свідчив про взаємозв'язки між її представниками) із середовища міського Успенського братства. Вказана обставина пропонує підстави для здогаду про імовірність не тільки приватних, а й професійних контактів вишенського маляра у Львові та – як наслідок – вірогідність саме такого його професійного родоводу. До цієї можливості схиляє й засвідчена в пізніших пам'ятках цілком очевидна залежність окремих представників осередку від львівського середовища (див. далі), хоча, закономірно, –

⁹ Відомості жовківських актових книг про малярів та скульпторів див.: *Александрович В. Симон Богушович. Історія і легенда в біографії львівського маляра першої половини XVII століття // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 69–70; Його ж. Початки жовківського мистецького осередку // Збірник матеріалів українсько-польського практичного семінару «Історична, мистецька та архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації та використання» в рамках проекту «Вирішення соціально-економічних проблем Жовкви з використанням її культурної спадщини» за участю Фонду «Євразія» та Міжнародного Фонду «Відродження» при підтримці Агенства США з Міжнародного Розвитку, Жовква, 23–24 квітня 1998 р. – Жовква; Львів, 1998. – С. 103–105; Його ж. Жовківський осередок майстрів українського малярства та різьблення: початки традиції // Жовква крізь століття. – Жовква, 2010. – Вип. 1: Матеріали наукової конференції, присвяченої 15-й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві 22–24 квітня 2010 року. – С. 375–385.*

¹⁰ *Александрович В. Західноукраїнські малярі... – С. 165.*

очевидно, не тільки від нього (див. вище)¹¹. Запропонований висновок підтверджує також znana ситуація у найближчому до Судової Вишні перемишльському середовищі як єдиному можливому конкурентові Львова в регіоні. Від останньої третини XVI ст. воно переживало період глибокого занепаду, з якого не змогло вийти і в першій половині нового століття¹². Це, природно, так само скеровувало інтереси до найактивнішого в регіоні від кінця XVI ст. львівського професійного середовища.

Без будь-якого зв'язку зі Стецьком щойно під 1625 р. у перемишльських міських актах так само відзначений наступний представник осередку – Іван Мазуркевич, відомості про якого сягають 1644 р.¹³ – єдина постать, здатна об'єднати усю першу половину століття. За наявними джерелами, середовище почало розбудовуватися від другої половини 1630-х років. Авторським підписом на іконі Покрову Богородиці 1646 р. з однієї з церков Турки зафіксований чинний найперше на Закарпатті Ілля Бродлакович (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея [(Шептицького)], далі – НМЛ)¹⁴. До наукового вжитку нещодавно впроваджено намісну ікону Богородиці не зафіксованого походження з теренів Закарпаття з авторським підписом ще 1641 р. (Ужгород, Закарпатський художній музей імені Йосипа Бокшая, далі – ЗХМ)¹⁵. Вона дає змогу істотно розширити уявлення не тільки про творчість самого майстра, професійна біографія якого мала розпочатися ще перед 40-ми роками. Зіставлення з виконаним через п'ять років турківським «Покровом» вказує, що на відомих нам початках діяльності він працював обабіч Карпатського хребта й тільки згодом переселився на Закарпаття. Ранні – стосовно засвідченої історії вишенського професійного середовища – початки діяльності І. Бродлаковича

¹¹ Проблема історично-мистецького родоводу вишенського осередку в дотеперішній літературі фактично не поставала. Див., зокрема, очевидну відсутність її усвідомлення у новіших виразно «пропагандистських» щодо осередку статтях: *Гелитович М.* Фрагменти... – С. 34–39; *Ї ж.* Вишенські майстри... – С. 209–222; *Ї ж.* «Покров...»... – С. 62–67.

¹² *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 70–76; *Його ж.* Середовище українських малярів... – С. 234–244. Ситуація в місцевому осередку змінилася щойно в останній третині XVII ст. коли в місті зафіксовано більше українських митців, проте всі вони відомі винятково за поодинокими джерельними переказами: там само. – С. 244–247.

¹³ *Horn M.* Ruch budowlany w miastach ziemi Przemyskiej i Sanockiej w latach 1550–1650 na tle przesłanek urbanistycznych. – Wrocław, 1968. – S. 130, przyp. 70.

¹⁴ До наукового вжитку впроваджена: *Драган М.* Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст. – К., 1970. – С. 95. Найдокладніше про ікону див.: *Гелитович М.* Найдавніша відома ікона... – С. 119–121; *Александрович В.* Джерела іконографії... – С. 145–156. В останній публікації ікона показана як скромна послідовна репліка львівського зразка з кола авторів комплексу ікон П'ятницької церкви. На сьогодні вона сприймається найважливішим свідченням того, що вишенське малярське середовище розвинулося на львівській основі й не може бути сприйняте і пояснене поза львівським контекстом. Новіші намагання побачити діяльність цих майстрів у Львові в першій половині XVII ст. – вершина як наївності, так і цілковитого нерозуміння характеру мистецького процесу в історичному перемишльсько-львівському регіоні. Зрештою, такі зусилля суперечні й зі зною задокументованою історією цих митців другої половини століття, жодного разу не зафіксованих у ближчих околицях Львова, незмінно зайнятих насамперед на потреби парафій Карпатського Передгір'я та Закарпаття.

¹⁵ *Puskás B.* A görög katolikus egyház művészete a történelmi Magyarországon Hagyomány és megújulás. – Budapest, 2008. – 99 (з датою «1641?»), 120 (з датою «1641») old.

вказують на нього як одного з потенційних «фундаторів» осередку середини – другої половини століття. Проте найважливішим сприймається активність на місцевому ґрунті вже на кінець 30-х років щонайменше трьох майстрів – винятковий факт тогочасної мистецької історії відповідного кола.

Перед серединою наступного десятиліття до них приєднався Грицько – автор не зафіксованого походження «Розп'яття» 1646 р. (ЗХМ)¹⁶. Авторським підписом на храмовому «Успінні Богородиці» 1650 р. з церкви у підміському Бортятині (Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького – Музей-заповідник «Олеський замок», далі – ЛНГМ)¹⁷ зафіксований маляр Федір (інший, очевидно, – молодший вишенський майстер з таким самим ім'ям знаний насамперед з апостольського ряду 1674 р. церкви святого Миколая у сусідніх із Судовою Вишнею Дмитровичах¹⁸). Безперечно, ще перед серединою століття почали працювати також Яцько – автор датованого написом 1653 р. на храмовому образі частини комплексу ікон передвітарної огорожі (Дністрик Головецький, церква святого Іоана Предтечі)¹⁹, а також Стефан – автор ікон 1656 р., відзначених свого часу в церквах сіл Тюшки та Ботелка²⁰. Від підпису на центральному образі вітваря святої Анни (1658) з костюлу архангела Михаїла в Старій Солі на Львівщині (ЛНГМ) і щонайменше до 1683 р.²¹ відомий для околиць Перемишля (на території нинішньої Польської Республіки) Стефан Дзенгаловий²².

¹⁶ Драган М. Українська декоративна різьба... – С. 95; Puskás B. A görög katolikus egyház művészete... – 98 old.

¹⁷ До наукового вжитку впроваджена: Возницький Б. Олеський замок. Путівник. – Львів, 1977. – С. 135 (з помилково відчитаною датою «1608» р.). Репродукції див.: Жолтовський П.М. Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978. – С. 27; Milyajeva L. The Ukrainian Icon XI–XVIII Centuries. From Byzantine Sources to the Baroque. – Sankt-Peterburg, 1996. – P. 163. – II. 155; Сабодаш Т. Олеський замок. Путівник. – Львів, 2009. – С. 78. М. Гелитович навела повний текст вкладного напису, проте повторила помилкову дату «1608» (Гелитович М. Фрагменти... – С. 38), водночас вказавши вірну дату (там само. – С. 37).

¹⁸ Откович В.П. Архитектурно-художественный ансамбль в Дмитровичах // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник 1988. – М., 1989. – С. 390.

¹⁹ До наукового вжитку впроваджено: Драган М. Найдокладніше про нього у короткому викладі див.: Гелитович М. Іконостас 1653 р. церкви Івана Хрестителя у Дністрику Головецькому майстра Яцька з Вишні // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – Львів, 2007. – Вип. 9. – С. 167–171. Пор.: Її ж. Фрагменти... – С. 35; Її ж. Вишенські майстри... – С. 219–221. Тут вперше вказано, що Грицько намалював тільки частину ансамблю – намісні ікони й молитовний ряд. «Різдво Богородиці» з циклу великих празників датоване 1678 р.: Її ж. Іконостас... – С. 168; Її ж. Вишенські майстри... – С. 219.

²⁰ Драган М. Українська декоративна різьба... – С. 95.

²¹ Найпізнішим віднайденим досі слідом професійної активності майстра є роботи, виконані в 1682–1683 рр. у монастирській Вознесенській церкві в Улучі (тепер на території Польської Республіки: Giemza J. Kształtowanie się malarstwa w wystrój drewnianej cerkwi w XVI–XVIII wieku na przykładzie zabytków Radruża // Rzeszowska Teka Konserwatorska. – Rzeszów, 1999. – Т. 1. – S. 102–105; Ejusdem. Architektura i wyposażenie cerkwi Wniebowstąpienia Pańskiego w Uluczu // Polska-Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl, 2000. – Т. 5: Miejsce u rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym. – S. 209–222.

²² Возницький Б., Крвавич Д. Стефан Дзенгаловий, маляр вишенський // Образотворче мистецтво. – 1980. – № 5. – С. 28; Крвавич Д. Стефан Дзенгаловий у світлі нових досліджень //

Зафіксована в 40–50-х роках насамперед і майже винятково на підставі авторських підписів, а також пізніших поодиноких згадок, ця група малярів доводить функціонування у Судовій Вишні на середину століття достатньо розбудованого професійного середовища, яке, за наявними відомостями, не має аналога в цьому часі (знаний риботицький осередок активніше виступив щойно від 60-х років). Виходячи із дат на найдавніших авторських іконах та засвідченого ними ж розгортання активності цих майстрів насамперед уже в другій половині століття, випадало би визнати складання окремого самостійного професійного середовища Судової Вишні, найправдоподібніше, тільки незадовго до того часу, від якого збереглися доступні найстарші автентичні зразки місцевого малярства. Зрештою, таке припущення підтверджує й аналіз усього опрацьованого досі комплексу джерельних переказів та пам'яток, що ілюструють ширший процес еволюції мережі численних центрів малярської культури регіону (див. далі)²³.

Тому немає ніяких підстав приймати безперервну історію вишенського осередку від самого початку XVII ст., як це роблять новіші прихильники очевидного перебільшення присутності Судової Вишні у мистецькому житті не тільки її власного історичного регіону, а й Львова та його середовища. Принаймні одинока зафіксована для 20–30-х років постать І. Мазуркевича ніяк не дає для цього достатніх підстав. Водночас не можна не зауважити очевидної різючої різнорідності притягнутих до вишенського середовища ікон, призначених укладати доробок її майстрів. Це стосується навіть об'єктів з церков самого міста, у чому переконують хоча б ікони Троїцької церкви – «Покладення до гробу»²⁴, «Старозавітна Трійця» та «Богородиця з Емануїлом»²⁵. Так само не

Образотворче мистецтво. – 1994. – № 2. – С. 33–35. М. Гелитович, відкликавшись до першої із зазначених статей, принагідно побіжно вказала нібито маляр «є також автором вівтаря церкви св. Варвари у Старій Солі»: *Гелитович М.* Вишенські майстри... – С. 222. Однак такого храму в містечку не було (не кажучи про очевидну й безперечну латинську іконографію вівтаря). Наведене твердження, як випадає здогадуватися, інспірував вміщений у горішній частині вівтаря образ святої Варвари з портретом донаторки (репродукований: *Возницький Б., Кривач Д.* Стефан Дзенгаловий... – С. 29). У новішій статті з відкликанням до першої статті авторка ствердила нібито «Дзенгалович є також автором вівтаря Св. Варвари (sic!) у Старій Солі»: *Гелитович М.* «Покров...»... – С. 66, приміт. 20. Наведені цитування переконують у відсутності «під рукою» використаних публікацій.

²³ *Александрович В.* Закарпатський напрямок... – С. 294–296. Ніяк не можна погодитися з М. Гелитович, нібито історія вишенського осередку українських малярів уривається на 80-х роках XVII ст.: *Гелитович М.* Вишенські майстри... – С. 210; *Її ж.* «Покров...»... – С. 62. Впроваджений за писемними джерелами 1700–1715 рр. до літератури Василь Кухлик (*Александрович В.* Закарпатський напрямок... – С. 296) продовжує її щонайменше до початку наступного століття. Зрештою, вже давніше відзначено доробок «Андрія вишенського, маляра яворівського», який у 1754–1756 рр. виконав два вівтарі та майже повний комплекс ікон передвівтарної огорожі згаданої церкви в Радружі: *Gietza J.* Malowida... – S. 98–99. Він продовжує знані яворівські зв'язки осередку, репрезентує місцеву традицію середини XVIII ст. й, очевидно, ідентичний з вишенським майстром, померлим 23 лютого 1773 р.: НМЛ. Відділ рукописів та стародруків, № 1556, арк. 183 зв. (цитована метрика вишенської Преображенської церкви зберегла імена й інших місцевих майстрів XVIII ст.).

²⁴ *Свенціцька В.І., Сидор О.Ф.* Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990. – Іл. 90; *Овсійчук В.А.* Українське малярство X–XVIII

потребує додаткового доведення очевидна принципова відмінність ікон Богородиці з Емануїлом – згаданої роботи І. Бродлаковича, опублікованих з Троїцької церкви в Судовій Вишні²⁶, та маляра Яцька в церкві у Дністрику-Головецькому²⁷. При відсутності безперечної ранньої спадщини вишенських майстрів нічим, звичайно, не доведена належність до середовища ікон з церков у Баличах, Вацевичах, Сарнах та Стібно, які М. Гелитович їм приписала²⁸. Це стосується й віднесених до Судової Вишні ікон Покрову Богородиці, зокрема, в церкві Різдва Богородиці в Горайці та однієї з церков Яворова (НМЛ)²⁹.

Є підстави не довіряти запропонованим атрибуціям, оскільки їх відзначає послідовно поверхова, «полегшена» мотивація. Так, наприклад, зазначивши щодо намісної «Богородиці» з церкви в Судовій Вишні, нібито «її іконографія повторена і в інших іконах вишенських майстрів», авторка далі подала як «близьку» до неї намісну ікону Успенської церкви в Морянцях на Яворівщині³⁰. Після цього стверджено: «Припускаємо, що її, а, можливо, й увесь іконостас у Морянцях виконали ті самі майстри, що працювали для церкви у Судовій Вишні»³¹. Проте «справжнім» доказом стало «намісне», на думку М. Гелитович, «Успіння» з підписом маляра Федора³². Однак воно є окремою іконою, яка потрапила на своє нинішнє місце випадково замість справжньої храмової, перенесеної до окремого вітваря. Тобто, єдиний аргумент на користь вишенського родоводу морянецького ансамблю – явне непорозуміння. Як видається, на походження, радше мала б вказати збережена в церкві різьблена епітафія львівського сницаря Георгія (НМЛ)³³ разом з очевидно західними елементами стилістики різьблення, що відсилають до звичного контексту розвитку відповідного напрямку традиції, найпослідовніше виявленого у львівському середовищі³⁴.

століть. Проблеми кольору. – Львів, 1996 – С. 325; *Міляєва Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона...* – С. 317. – Іл. 304.

²⁵ *Гелитович М. Вишенські майстри...* – С. 212.

²⁶ Там само. – Іл. 7–8.

²⁷ Там само. – Іл. 15.

²⁸ Там само. – Іл. 1–4, 11–12.

²⁹ *Його ж.* «Покров...»... – С. 62, 64. Не можна погодитися з датуванням гораецької ікони щойно серединою – другою половиною століття. Іконографія з Богородицею на тлі накладеної на храм потрійної аркади належить до малярства перемишльського кола початку століття й виказує виразні ремінісценції традиції другої половини XVI ст. (найвиразніше у будівлі праворуч): *Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4).* – Львів, 2010. – С. 206. Про ширшу традицію залучених обабіч архітектурних мотивів див. також: там само. – С. 277; *Його ж.* Київська іконографія початку XVII століття у переказі книжкової гравюри. Особливості «празничкового» циклу ілюстрацій Анфологіону 1619 року // *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2012 рік.* – Львів, 2012. – Кн. 2. – С. 461–463.

³⁰ *Гелитович М. Вишенські майстри...* – С. 213.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ У літературі на неї вказав: *Драган М. Українська декоративна різьба...* – С. 34.

³⁴ Див. *Александрович В. Скульптура.* – С. 75–78. Пор. також *Його ж.* Моління-Деїсус (іконостас) Успенської церкви у Львові // *Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства.* – Львів, 2011. – С. 385–387.

Ще показовіший приклад своєрідності атрибуційних підходів пропонує зіставлення морянецького ансамблю з львівським п'ятницьким. «Архітектоніка та стилістично-образна характеристика ікон цього іконостаса дуже близька до мистецьких прикмет П'ятницького іконостаса у Львові, що дає підставу припустити участь у його створенні вишенських майстрів (sic!). У зв'язку з цим датування П'ятницького іконостаса близько 1640 р. видається більш вірогідним, аніж запропоноване рядом дослідників його датування 1610-ми рр.»³⁵. Наведені міркування невдовзі повторено: «Іконостас церкви в Морянях в архітектоніці, художньо-образній характеристиці, іконографії, має чимало спільного з іконостасом П'ятницької церкви у Львові»³⁶. Підтвердження свого погляду авторка віднайшла в Павла Жолтовського, який, за її словами, «зауважив [...], що на П'ятницький іконостас взурався майстер Яцько при створенні іконостаса в Дністрику Головецькому»³⁷. Однак П. Жолтовський насправді ствердив дещо інше, відзначивши тільки використані «за основу іконографічні типи іконостаса П'ятницької церкви у Львові»³⁸. М. Гелитович далі подала як аргумент на користь «ймовірної причетності вишенських майстрів до створення ансамблю П'ятницького іконостаса» не зафіксованого походження ікону «Покров Богородиці» (НМЛ), у якій, за її словами, «іконографія аналогічна як на іконі Іллі Бродлаковича 1646 р., що вказує на спільне мистецьке середовище обох творів [...]. Стилiстичні та образно-малярські особливості цієї ікони не залишають у нас сумнівів щодо участі її автора у створенні ікон П'ятницького ансамблю»³⁹. Переконавання про «спільне авторство» повторено і в новішій статті, а в його продовженні стверджено: «У свою чергу, цей факт слугує аргументом на користь датування П'ятницького іконостаса 1640 р. (sic!)»⁴⁰. «Додатковими аргументами на користь такого датування, – на думку авторки, – слугують і найновіші дослідження Р. Косів творів М. Домарацького»⁴¹. Йдеться про публікацію ікон 1673 р. та близьких до них, львівські п'ятницькі при цьому не згадані⁴². Що спільного ці позиції доробку М. Домарацького повинні мати із зазначеною проблемою датування – залишилося «за кадром».

Поверховість наведених виразно «полегшених» суджень (аж до залучення «доказу М. Домарацького») очевидна й доходить, зокрема, до нічим не обумовленої пропозиції датувати морянецький комплекс ікон близько 1640 р. (дату випадало би визнати довільно виведеною від задалегідь прийнятого «загаль-

³⁵ Гелитович М. Вишенські майстри... – С. 213.

³⁶ *Її ж.* Фрагменти... – С. 39.

³⁷ Там само.

³⁸ Жолтовський П. М. Станковий живопис // Історія українського мистецтва: У 6 т. – К., 1968. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVII–XVIII століття. – С. 194. М. Гелитович у відповідному зв'язку подала: «С. 196–197». Насправді зацитована фраза знаходиться на попередній сторінці на початку обширного фрагменту про вишенського маляра. Пропустивши початок з відповідним фрагментом, зроблено відсилання до завершення тексту, де немає згадки про львівський ансамбль.

³⁹ Гелитович М. Фрагменти... – С. 39. Пор.: *Її ж.* «Покров...»... – С. 63.

⁴⁰ *Її ж.* «Покров...»... – С. 63.

⁴¹ Там само. – Прим. 8.

⁴² Косів Р. Ікона «Страсті Христові» 1673 р. з Кам'янки-Бузької на Львівщині роботи Матея Домарацького // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 8. – С. 10–15.

ного» вишенського контексту). Це стосується й віднесення до того ж «улюбленого» року у новішій публікації і львівського п'ятницького ансамблю. Наведені міркування водночас видають безперечну поверховість аргументації. Іконографічний зв'язок турчанської та львівської ікон очевидний, проте ніяк не засвідчує «спільне середовище». Перша з них – «школярська» за всіма ознаками, з численними спрощеннями в деталях репліка львівського взірця, як і зазначений «Покров»⁴³. Тільки поверховий погляд без докладнішого аналізу конкретних стилістичних особливостей обох об'єктів у поєднанні зі звичним «традиційним» уже ігноруванням мистецької культури Львова першої половини XVII ст. стали підставою для визнання «причетності» вишенських майстрів до появи ікон П'ятницької церкви. Насправді це різні, принципово відмінні явища широкої спільної традиції на різнорідних, утім і часових, стадіях її еволюції. Навіть зіставлення самого «Покрову» з іконами п'ятницького комплексу переконає в їх різночасовому походженні: ансамбль явно старший. Пізнішою стосовно нього є навіть слушно віднесена до цієї майстерні «Похвала Богородиці» з церкви Собору Богородиці у Новій Скваряві (НМЛ)⁴⁴. Доробок майстрів Судової Вишні 40–50-х років не тільки молодший, а й репрезентує цілком інший пласт традиції, принципово відмінний конкретний контекст. Достатньо зіставити ікони на той же сюжет з обох ансамблів, для прикладу «Благовіщення»⁴⁵, «Різдво Богородиці»⁴⁶ чи «Успіння Богородиці»⁴⁷. Не випадало би доводити їх надто очевидну віддаленість і «спільне середовище» та «вишенський слід» у їх пропонованому трактуванні, що є неприйнятною абстракцією. Як слушно вказав на конкретному матеріалі в наведеній цитаті П. Жолтовський, може йтися тільки про взорування на іконографічних типах⁴⁸ і продовження широкої традиції, а ніяк не про «спільне середовище» та «діяльність» у Львові.

На тлі досить скромно відображених у зібраних матеріалах безпосередніх контактів представників вишенського малярського осередку зі Львовом, виняткового значення набуває згаданий «Покров» І. Бродлаковича. Проведений аналіз –

⁴³ Александрович В. Джерела... – С. 151–153. Показово, що ця публікація з докладним зіставленням обох ікон, яке показало їх справжнє співвідношення й дало підстави для висновку про львівський родовід І. Бродлаковича, виявилася М. Гелитович «непотрібною» (подана тільки як позиція літератури про турчанський «Покров» І. Бродлаковича: Гелитович М. «Покров...»... – С. 63, приміт. 2). Очевидні маніпуляції з датуванням одного з чільних у мистецькій спадщині не тільки Львова, а західноукраїнських земель, українському мистецтві загалом п'ятницького ансамблю зайвий раз наголошують на потребі систематичного вивчення стилістичної еволюції львівського малярства першої половини XVII ст.

⁴⁴ Гелитович М. Фрагменти... – С. 39. Найкращу репродукцію див.: Її ж. Богородиця з Дитям і похвалою. Ікони колекції Національного музею у Львові. – Львів, 2005. – С. 156.

⁴⁵ Кольорові репродукції див.: Овсійчук В.А. Українське малярство... – С. 298; Гелитович М. Фрагменти... (не нумерована кольорова ілюстрація у вставці після с. 42).

⁴⁶ Кольорові репродукції див.: Овсійчук В.А. Українське малярство... – С. 297; Гелитович М. Фрагменти... (не нумерована кольорова ілюстрація у вставці після с. 42).

⁴⁷ Репродукції див.: Александрович В. Релігійна мистецька культура України XVII століття: нова релігійна ситуація, нове мистецтво // Берестейська унія і українська культура XVII століття. Матеріали Третіх «Берестейських читань» Львів–Київ–Харків, 20–23 червня 1994 р. – Львів, 1996. – Іл. 10; Гелитович М. Фрагменти... – С. 37.

⁴⁸ Пор.: Александрович В. Моління-Деїсус... – С. 379–383.

зіставлення з безперечними зразками спадщини львівської школи – вказує на львівський родовід майстра⁴⁹. Принаймні в турчанській іконі Покрову послідовно відтворено львівський зразок зі спадщини майстерні, у якій виконано центральний для початкового періоду утвердження нової мистецької культури ансамбль ікон П'ятницької церкви⁵⁰. Це дає підстави сприймати І. Бродлаковича у генетично якнайтіснішому пов'язанні зі львівським осередком. Такий висновок підтверджує й одне з останніх важливих відкриттів у доробку львівського середовища – мініатюрна ікона апостола Андрія зі сценами історії визначного львівського маляра другої третини століття Миколи Петраховича Мороховського (НМЛ)⁵¹, з аналогічним, зокрема, характером орнаменту на полях. Львівські контакти митця та львівський родовід стилістики Грицька вказують на істотну роль львівського середовища у становленні вишенського малярського осередку середини століття. Докладніше її, закономірно, може з'ясувати тільки планомірне вивчення спадщини обох осередків у відповідному контексті.

Засвідчені зв'язки вишенських майстрів зі Львовом на тлі широкого процесу еволюції релігійної мистецької культури перемишльсько-львівського регіону дають підстави говорити про орієнтацію Судової Вишні на львівське середовище та розглядати її як репрезентанта одного з регіональних відгалужень львівської традиції. Конкретизувати цей висновок і показати безпосередні львівські орієнтири поодиноких митців можна буде тільки в процесі докладнішого вивчення спадщини обох професійних середовищ. Воно перебуває усе ще на стадії впровадження до наукового вжитку доробку майстрів як Судової Вишні, так і Львова.

Джерельні матеріали кінця століття відзначають тісний взаємозв'язок вишенського осередку з недалеким Яворовом⁵², де на середину століття фіксується щонайменше двоє майстрів. Задокументовану історію яворівського малярства розпочинає віднотований під 1642 р. Федір, який ще в 1639 р. умовився навчати талановитого учня Матіаса, сина яворівського бляхівника Войцеха. 1642 р. майстер перебував у Грубешові – унікальний факт з історії мистецьких взаємозв'язків регіону. Він згадується як учасник судового процесу в суперечці за учня, якого, всупереч волі самого Матіаса, родичі хотіли відібрати з майстерні,

⁴⁹ *Александрович В.* Джерела... – С. 151–153.

⁵⁰ На значенні комплексу ікон П'ятницької церкви як своєрідного підсумування початкового етапу розпочатої від 1590-х років утвердження нового львівського малярства XVII ст. наголошено: *Александрович В.С.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // *Історія української культури: у 5 т. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 667; Його ж.* Мистецька спадщина // *Александрович В.С., Ричков П.А.* Собор святого Юра у Львові. – К., 2008. – С. 149. *М. Гелитович*, притягаючи його до найраніших певних вишенських ікон 1640-х років, закономірно, заперечила раннє датування, хоча й без докладнішої аргументації: *Гелитович М.* Вишенські майстри... – С. 213, 214.

⁵¹ *Горда-Цибко О.* «Апостол Андрій зі сценами житія» Миколи Петраховича Мороховського зі збірки Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького // *Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 12. – С. 60–67.*

⁵² Відомості про місцевих майстрів з-перед початку XVIII ст. див.: *Александрович В.* Українські малярі польського короля Яна III Собеського // *Хроніка-2000. – К., 2012. – Вип. 2(92). – С. 34–35, 51–58.*

перервавши науку⁵³. Очевидно, документ стосується яворівського маляра Федора, 1658 р. зайнятого певною роботою для новоспорудженої Миколаївської церкви Крехівського монастиря, й через два роки – малюванням горного сідалиця соборної Преображенської церкви там же⁵⁴.

Єдиним реальним слідом діяльності в Яворові маляра перед серединою століття є виконана в 1647 р. не опублікована храмова ікона святої великомучениці Параскеви з авторським підписом Стефана з церкви в Ясинці Масьовій поблизу Турки на Львівщині (НМЛ)⁵⁵. Безперечно, йшлося про майстра, відзначеного серед жителів міста в 1654 р.⁵⁶ Наступні відомості про місцевих митців походять від кінця 1660-х років⁵⁷, проте їх імена ніяк не співвідносяться з обома майстрами 40-х років.

У ближчих околицях Яворова авторським підписом на царських вратах 1647 р. з церкви святої Параскеви Тирновської у Радружі (Музей-замок у Ланьцуті) зафіксований одинокий немирівський маляр Захарія Тарногорський⁵⁸.

Із Судовою Вишнею на початках діяльності може бути пов'язаний також мостиський маляр Іван Щирецький, який 1661 р. вступив до Юрївського братства в Мостиськах⁵⁹, а згодом переїхав до Перемишля⁶⁰. Уявлення про його пізнішу манеру дають підписані предели 1679 р. з церкви святого Іоана Предтечі

⁵³ Александрович В. Судовий процес в уряді міста Грубешова у 1642 році між яворівськими міщанами малярем Федором та Войцехом бляхівником за малярського учня Матіаса // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2013. – Львів, 2013. – Кн. 1. – С. 148–158.

⁵⁴ Його ж. Зі студій над писемними джерелами до історії українського мистецтва. Малярі у мистецьких взаємозв'язках західноукраїнських земель XVI–XVII століть // ЗНТШ. – 1998. – Т. 236: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – С. 528; Його ж. Нововіднайдені джерельні матеріали до історії українського дерев'яного церковного будівництва другої половини XVII століття // ЗНТШ. – Львів, 2005. – Т. 249: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 542. Ідентифікацію запропоновано: там само; Його ж. Судовий процес... – С. 152.

⁵⁵ До наукового вжитку впроваджена: Драган М. Українська декоративна різьба... – С. 95.

⁵⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 403, с. 524.

⁵⁷ Александрович В. Українські малярі... – С. 34–35.

⁵⁸ Gienza J. Malowidła ścienne jako element wystroju drewnianych cerkwi w XVII wieku // Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25–26 marca 1995 roku / Pod red. Jarosława Gienzy, Andrzeja Stepana. – Łańcut, 1999. – S. 93. – Il. 140; *Ejusdem*. Najstarsze zabytki malarstwa z cerkwi p. w. Świętego Jakuba Brata Pańskiego w Powroźniku // Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. – Łańcut, 2004. – Cz. 2: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut-Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku. – Nr 25. Проте відnotований під 1688 р. осілий у місті сницар Федір (Александрович В. Скульптура. – С. 379) вказує на можливість проживання тут й інших, не відзначених у джерелах майстрів. Для порівняння див. аналогічну ситуацію у Риботичах, де в 1670-х роках зафіксовано два сницарі: Його ж. Нові дані про риботичський малярський осередок другої половини XVII ст. // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 1. – С. 62; *Ejusdem*. Rybotycki ośrodek malarski w drugiej połowie XVII wieku // Polska-Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – Przemysł, 1994. – Т. 2: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym. – S. 348–349.

⁵⁹ Архив Юго-Западной России. – К., 1904. – Ч. 1, т. 10. – С. 6.

⁶⁰ Александрович В. Нові дані... – С. 63; *Ejusdem*. Rybotycki ośrodek... – S. 349–350. Переїзд майстра до Перемишля (один з документів називає його причиною неспроможність «знести тягар міських податків») підтверджує перемишльські контакти осередку, зафіксовані ще відомостями 1553 р. про першого відnotованого мостиського маляра Івана: Його ж. Західноукраїнські малярі... – С. 165.

в селі Сухой на Закарпатті (НМЛ)⁶¹, здатні стати основою ідентифікації творчого доробку.

У найближчих околицях Перемишля під 1612 та 1614 рр. принагідно віднований маляр Яцько в недалекому Добромилі⁶². У сусідньому Хирові зафіксовано маляра під 1624 р.⁶³, безперечно, ідентичного з зафіксованим через два роки Федором, на той час лавником⁶⁴. Очевидно, малярі в місті діяли упродовж усього століття: за авторськими підписами від 1660 р. відомий також Іван, коли він виконав комплекс ікон для церкви архангела Михаїла в Перегримці⁶⁵.

Серед найближчих до Перемишля осередків у релігійному малярстві перемишльського кола в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. найактивніше представлені Риботичі. Ще з-перед кінця XVI ст. існує непрямий малярський слід у містечку – у нотатці переписувача «Прокопія, поповича з Дубровки, малярика з Риботич», на трьох Євангеліях 1580-х років (Львівський історичний музей, НМЛ)⁶⁶. Прокопій виявився сином священика Андрія Копистинського з Дубровки поблизу Сянока й священиком (1578 р. отримав королівський дозвіл успадкувати батьківську парафію)⁶⁷, однак інших вказівок на його стосунок з малярством немає. Тому історію активного від другої половини століття, проте все ще мало вивченого місцевого регіонального осередку перемишльської традиції, розпочинає маляр Яків з Риботич, зафіксований у перемишльських міських актах 1617 та 1625 рр.⁶⁸ Докладніші свідчення про майстрів Риботич є тільки від 60-х років⁶⁹. Тому місцеве середовище як окреме явище мистецької історії перемишльсько-львівського регіону належить щойно до останніх десятиліть століття.

Найдавнішим зафіксованим писемними джерелами осередком перемишльської традиції виступає Самбір, де майстри українського малярства нотуються від 1531 р.⁷⁰ й засвідчена найбільша в регіоні поза Перемишлем та Львовом група з

⁶¹ Репродуковані: *Откович В. П.* Народна течія в українському живопису XVII–XVIII ст. – К., 1990. – С. 86, 87.

⁶² ЦДІАУЛ. – Ф. 13, оп. 1, спр. 74, с. 1090; спр. 328, с. 564; ф. 14 (Перемишльський земський суд), оп. 1, спр. 79, с. 1241–1242.

⁶³ *Horn M.* Ruch... – S. 130, przym. 66.

⁶⁴ ЦДІАУЛ. – Ф. 13, оп. 1, спр. 345, с. 700.

⁶⁵ *Gienza J.* Malowidła ścienne... – S. 102, przym. 107.

⁶⁶ *Свенціцкий И.* Описание Музея Ставропигийского института во Львове. – Львов, 1908. – С. 103; Каталог кириличних рукописних Євангелій зі збірки Львівського історичного музею / Укладач Оксана Ясіновська. – Львів, 1996. – С. 64–66; *Зінченко С.* До історії створення та побутування низки рукописів XV–XVIII століть з оправах візантійської конструкції (зі збірки Національного музею у Львові ім. А. Шептицького) // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів, 2007. – № 5(10). – С. 116. Про нього див.: *Александрович В.* Невідомі джерельні матеріали до історії українського мистецького осередку в Сяноку у XVI–XVII ст. // Церковний календар 2000 рік. Видання Перемисько-Новосанцівської єпархії. – [Сянок, 1999]. – С. 135.

⁶⁷ *Borzemski A.* Archiwa w Sanoku, Jaśliskach, Króliku Wołoskim, Hłomczy, Łodzinie i Klimkówce. – Sanok, 1905. – S. [114], 115, 116, [117–118].

⁶⁸ *Frazik J.T.* Sztuka... – S. 217.

⁶⁹ Підсумок відомостей про риботичьких малярів другої половини століття див.: *Александрович В.* Нові дані... – С. 59–63. Пор.: *Ejusdem.* Rybotycki ośrodek... – S. 341–350.

⁷⁰ До наукового вжитку впроваджено: *Александрович В.* Царські врата 1601 року церкви святого Миколи в Лудині поблизу Володимира та володимирський малярський осередок на зламі

п'яти осіб уже в другій половині XVI століття⁷¹. Джерела першої половини наступного століття підтверджують функціонування у місті професійного середовища українських малярів, проте подають про нього винятково скромні відомості. Першим його представником виступає Павло Іванович, документально засвідчений від 1603⁷² по 1612 р.⁷³ Під останнім роком згадана також «Wroblkowa malarka»⁷⁴, очевидно, з родини, яка фіксується в поодиноких актах від 1531 р., зокрема, згадується маляр Іван Воробій (1560 р. у Перемишлі виступає маляр Васько Вробльович з Самбора⁷⁵). Наступні самбірські митці знані тільки від 1660-х років.

Майстром перехідної доби мав бути тісно пов'язаний зі Львовом, задокументований від 1587 р. Нестор зі Стрия, остання згадка про якого належить до 1601 р.⁷⁶ Інші українські митці впродовж першої половини століття у місті не відомі.

На південно-західних теренах Перемишльської єпархії у першій половині століття функціонував осередок у Ліску. 1612 р. місцевий маляр Фечко, син Тимка, судився з Сеньком Устияновським за ґрунт⁷⁷, наступного року фігурує з дружиною Анастасією⁷⁸, а також згадується під 1618 р.⁷⁹ На початку 50-х років у місті зафіксовано й інших майстрів. Олександр Куциловський, попович, у 1650 р. був одружений з удовою Анною⁸⁰ й фігурує у міських актах також 1652 та 1653 рр.⁸¹ Серед записів 1654 р. зберігся його унікальний автограф⁸². З попереднього року є одинока згадка про маляра Яцька Клеченьовича, зятя Федька Устияновського⁸³.

У Сяноку під 1656 р. віднотований маляр Степан Медицький, син покійного Семена Медицького і Марини, яка вдруге вийшла заміж за Івана Білогорського⁸⁴, що так само мав би розпочати діяльність ще перед серединою століття.

XVI–XVII століть // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Науковий збірник. – Луцьк, 2009. – Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. – С. 42, прим. 50.

⁷¹ Александрович В. Західноукраїнські малярі... – С. 156–162.

⁷² Archiwum Państwowe w Przemyślu. Akta miasta Przemyśla (далі – APP AMP). Sygn. 1195, s. 13.

⁷³ Frazik J. T. Sztuka... – S. 221. Пор. також: APP AMP. Sygn. 1195, s. 13, 16.

⁷⁴ ЦДІАУЛ. – Ф. 13, оп. 1, спр. 328, с. 1012.

⁷⁵ Александрович В. Західноукраїнські малярі... – С. 157.

⁷⁶ Його ж. Стрийські малярі XVI та XVII століть // Сакральне мистецтво Бойківщини. Другі наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Матеріали виступів 19–20 листопада 1997 року м. Дрогобич. – Дрогобич, 1997. – С. 97.

⁷⁷ Horn M. Ruch... – S. 130, przyp. 70; Fastnacht A. Dzieje Leska do 1772 roku. – Rzeszów, 1988. – S. 128 (впроваджені тут до літератури майстри в «Словнику польських митців» не враховані). Див. також: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, dział rękopisów (далі – BZNO). Sygn. 9657 III, s. 125, 126.

⁷⁸ Horn M. Ruch... – S. 130, przyp. 70; Fastnacht A. Dzieje... – S. 128.

⁷⁹ Horn M. Ruch... – S. 130, przyp. 70; BZNO. Sygn. 9657 III, s. 436–437.

⁸⁰ BZNO.. Sygn. 4658 III, s. 11–12.

⁸¹ Ibidem. – S. 38; Fastnacht A. Dzieje... – S. 128.

⁸² BZNO. Sygn. 9658 III, s. 148.

⁸³ Fastnacht A. Dzieje... – S. 61, 128, 129.

⁸⁴ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 56, с. 616–617; спр. 157, с. 159.

Безперечно, він ідентичний зі знаним майстром, який у 1659 р. працював над комплексом ікон для дрогобицької Юріївської церкви⁸⁵. Очевидно, так само йому належить ансамбль ікон передвітарної огорожі у церкві святої Параскеви Тирновської в Усті Руському (тепер Устя Горлицьке, на території Польської Республіки) зі знаними з дрогобицької церкви прикметними для почерку майстра пейзажами⁸⁶.

У місті Городок, що поблизу Львова, від початку століття фіксуються кілька даних про малярів. Ще Ярослав Ісаєвич впровадив до наукового вжитку ім'я зафіксованого під 1611 р. місцевого майстра Гриця, який серед українських міщан домагався місця в міському самоврядуванні⁸⁷. До цього унікального донедавна переказу вдається долучити також окремі пізніші джерельні відомості. Зокрема, наступного року майстер фігурує серед місцевих православних міщан, які виступили проти перемишльського уніатського владики Афанасія (Крупецького)⁸⁸. У 1628 р. він разом з міщанами Григорієм Артиховичем та Варфоломієм Пирогом протестував перед Львівським гродським урядом проти порушення райцями та лавниками Городка ординації вибору лонгерів⁸⁹. Під 1632 р. відзначено також маляра Прокопа⁹⁰. Ці декілька випадково збережених розрізних фактів доводять постійну активність у місті упродовж першої третини століття щонайменше двох митців.

У недалекому Комарному від 1663 р. зафіксований маляр Григорій Домарацький (†1678)⁹¹. Оскільки в тогочасних джерелах він фігурує як бургомістр і вїйт, очевидно, що він мусив працювати там триваліший період. Відповідно, початок творчого шляху Григорія Домарацького можна датувати першою половиною століття. Львівські контакти комарненського маляра не засвідчені. Проте досить переконливим доказом його зорієнтованості на львівський осередок є тривала діяльність саме в цьому місті його сина Матвія, занотованого у джерелах, правда, щойно від 1668 р.⁹² Відомості про два покоління родини в Комарному також відзначають виведену з матеріалів про Судову Вишню активізацію малярського середовища регіону від середини століття.

У Щирці наприкінці XVI ст. працював померлий не пізніше 1602 р. Семен, батько знаного львівського майстра першої третини XVII ст. Федора Сенько-

⁸⁵ Про нього див.: *Александрович В.* Невідомі джерельні матеріали... – С. 135–137. Надалі він осів у Дрогобичі й помер тут у 1689 р.: *Скоп Л.* Нові дані про художнє життя дрогобицьких іконописців XVI–XVII ст. // *Сакральне мистецтво Наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Доповіді та повідомлення 25–26 червня 1996 року м. Дрогобич.* – Дрогобич, 1997. – С. 84.

⁸⁶ Вперше взаємозв'язок обох ансамблів відзначено: *Александрович В.* Невідомі джерельні матеріали... – С. 136.

⁸⁷ *Ісаєвич В.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966. – С. 111.

⁸⁸ ЦДДАУЛ. – Ф. 13, оп. 1, спр. 328, с. 976, 1523.

⁸⁹ Там само. – Ф. 9, оп. 1, спр. 379, с. 1700.

⁹⁰ Там само. – Спр. 117, с. 2390; спр. 220, с. 1892.

⁹¹ *Александрович В.* Матвій Домарацький, маляр львівський і комарненський // *Пам'ятки України: історія та культура.* – 2005. – Ч. 1. – С. 42.

⁹² Там само. – С. 43.

вича⁹³. Варто згадати й докладніше невідомого його брата Яцька, який 1607 р. проживав у Язлівці на Поділлі⁹⁴ (відомостей про його діяльність у Щирці немає).

У розташованому на схід від Львова Буську під 1603 р. зафіксований маляр Іван⁹⁵, ідентичний, правда, з майстром Іваном Ставровичем з Острога⁹⁶, який перебував у місті короткочасно, виконуючи певну роботу. У літературі побуває також буський маляр Василь з 1620 р.⁹⁷, він увійшов навіть до зарубіжних довідкових видань⁹⁸. Проте, як виявилось, у джерелі – переліку братчиків місцевої церкви святого Миколая згаданий не маляр, а пекар (не *pictor*, а *pistor*, а разом з ним ще два таких же *pistores!*). Тому першого (й самотнього поки для усього століття) місцевого майстра засвідчив підпис маляра і сницяра Григорія 1645 р. на царських вратах Онуфріївської церкви в Буську (замальований, від ансамблю зберігся тільки намісний ряд без храмової ікони, перемальований)⁹⁹. Уже була нагода відзначити, що поєднання занять маляра і різьб'яра належить до виняткових явищ мистецької практики українських земель, організованої у структурах міського цехового ремесла¹⁰⁰. Буський майстер посідає цілком своє-

⁹³ *Його ж.* Федір Сенькович. – С. 57–58.

⁹⁴ *Вуйцик В.* Федір Сенькович у контексті стилеві еволюції живопису східнослов'янських народів на переломі XVI–XVII ст. // Прогресивна суспільно-політична думка у боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні. Тези республіканської науково-теоретичної конференції 20–22 квітня 1988 р. – Львів, 1988. – С. 143. Текст документу опубліковано: *Александрович В.* Федір Сенькович. – С. 114.

⁹⁵ *Horn M.* Rzemiosło miejskie województwa bełskiego w pierwszej połowie XVII w. – Wrocław: Warszawa; Kraków, 1966. – S. 56 (помилково названий буським малярем; на нього як острожанина вказав: *Gębarowicz M.* Portret XVI–XVIII wieku we Lwowie. – Wrocław etc., 1969. – S. 46, przyp. 64).

⁹⁶ Про нього див.: *Александрович В.* Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570–1630-і рр.) // Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 63.

⁹⁷ *Horn M.* Rzemiosło... – S. 236, przyp. 92.

⁹⁸ *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed r. 1966) malarze, rzeźbiarze, graficy.* – [Wrocław etc., 1979]. – Uzupełnienia i sprostowania do t. 1. – S. 12; *Saur Allgemeines Künstlerlexikon.* – München; Leipzig, 1994. – Bd. 8. – S. 24.

⁹⁹ *Петрушевич А.С.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. – Львов, 1874. – С. 231 («Григорій маляр сницер сам»). У версії Миколи Голубця – «Року Божія АХМЕ Григорій малярь сницерь самъ». Див.: *Голубець М.* Белз–Буськ–Звенигород. – Львів, 1927. – С. 21 (напис, безперечно, актуалізовано – в оригіналі, звичайно, не могло бути сучасної букви «я»); *Драган М.* Українська декоративна різьба... – С. 72 («Григорій маляр і сницер сам»), 96 («року божія 1645 Григорій маляр сницерь сам»). Август Бельовський, який першим зауважив про нього, під 1828 р. подав підпис у версії «roku bożya АХМЕ (1645) hryhory malarz busky i snycut»: Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, відділ рукописів. Ф. 5 (Оссолінських), № 2389, арк. 9 зв. У «Словнику польських митців» Григорія подано як маляра з Судової Вишні (sic!): *Słownik...* – Wrocław etc., 1975. – Т. 2. – S. 471. Репродукції врат див.: *Драган М.* Українська декоративна різьба... – С. 91; Царські врата українських іконостасів / Упорядник Ю. Юркевич. – Львів, 2012. – № 53. – С. 132. Інший подібний приклад – підпис роботицького маляра Яцентія на ківорії з церкви Покрову Богородиці у Воловці поблизу Горлиць (тепер на території Польської Республіки), згідно з яким він «соръжы все рѣкою своєю» (Дошниця, церква святого Дмитрія): *Biskupski R.* Sztuka Kościoła prawosławnego i unickiego na terenie diecezji przemyskiej w XVII i w pierwszej połowie XVIII wieku // *Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa.* – Przemyśl, 1994. – Т. 2: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym* / Red. S. Stępień. S. 356 (przyp. 51), 368 (aneks do przyp. 51).

¹⁰⁰ *Александрович В.* Малярські пам'ятки Буська XVI–XVII століть // Буськ в історії України. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю від дня народження Євгена

рідні позиції в національній мистецькій традиції як виконавець найстаршого в Україні авторського комплексу ікон передвітарної огорожі¹⁰¹.

Далі на схід від Буська несподівано виявився ранній для відповідних теренів осередок у місті Білому Камені – підльвівському маєтку князів Вишневецьких (тепер село Золочівського р-ну). Тут під 1615 р. фіксується маляр Семен, а через п'ять років – Миколай¹⁰². Одинок згадка 1654 р. стосується також маляра Івана у недалекому Золочеві¹⁰³.

В околиці Львова з-перед кінця XVI ст. діяло також самобутнє середовище в Кам'янці-Буській¹⁰⁴. Воно простежується від 1587 р. – дати на частково збереженій іконі Страшного суду з місцевої церкви святого Миколая (НМЛ)¹⁰⁵. Фрагментований авторський підпис на намісній «Похвалі Богородиці» незафіксованого походження, парній до «Спаса з апостолами» (обидві – ЛНГМ) – кінець прізвища першого віднотованого на місцевому ґрунті майстра «...ович ляр камєнєцкї» та втрачена нині дата «159(3?)»¹⁰⁶. Ікони відходять від класичної середньовічної традиції навіть у пізній версії, репрезентованій згаданим «Страшним судом». Ця найстарша для мистецтва львівського кола пара поясних намісних «Спаса» та «Богородиці» належить уже насамперед до нової традиції XVII ст. Вона репрезентує оригінальний її варіант, як видається на тлі дотеперішніх відомостей про тогочасне львівське малярство, цілком незалежний від визначального для епохи львівського досвіду. Від того ж майстра вийшла також неопублікована монументальна «Похвала Богородиці» (Зіболки, церква святих Кузьми і Дем'яна)¹⁰⁷ (збереглися тільки пророки в різьбленому обрамленні, на місці Богородиці запис зламу XVII–XVIII ст.). Іншому кам'янецькому митцеві, теж репрезентантові перехідної доби, належить група ікон, до якої входять «Святий Миколай з історією» (Воля Висоцька, церква Собору архангела Михайла)¹⁰⁸, того ж походження «Святий Георгій» (НМЛ)¹⁰⁹ та храмовий «Пророк

Петрушевича. – Буськ, 2000. – С. 21. Один такий приклад вдалося віднайти у орієнтованому на львівську традицію Замості, де 1591 р. віднотована «Бартошова малярка і столярка»: Archiwum Państwowe w Lublinie (далі – APL). Księgi miasta Zamościa, sygn. Cons. 1, k. 10 (до наукового вжитку без відкриття до конкретного джерела цей факт впроваджено: *Александрович В.* Малярські пам'ятки... – С. 21).

¹⁰¹ До цієї недооціненої обставини увагу привернуто: *Александрович В.* Малярські пам'ятки... – С. 21.

¹⁰² *Александрович В.* Малярі Золочева та Золочівщини у XVII столітті // Шашкевичіана. Збірник наукових праць. – Львів; Вінніпег, 2004. – Вип. 5–6. – С. 206.

¹⁰³ *Драган М.* Українська декоративна різьба... – С. 109.

¹⁰⁴ Увагу до нього привернуто в газетній публікації за матеріалами збірки Національного музею у Львові: *Сидор О.* Ікони з Кам'янки-Буської в колекції Національного музею у Львові // Галицька брама. – 1998. – № 8(44). – С. 8.

¹⁰⁵ Див.: *Свенціцький-Святицький І.* Ікони Галицької України XV–XVI віків. – Львів, 1929. – Табл. 69, № 98–99.

¹⁰⁶ До літератури впроваджені: *Александрович В.* Іконостас... – С. 110. Ікону Богородиці репродуковано: *Його ж.* Дубнівська храмова ікона пророка Іллі // Острозька давнина. Науковий збірник. – Остріг, 2013. – Вип. 2 (не нумерована репродукція на звороті кольорової вставки після с. 126).

¹⁰⁷ Принагідно відзначена: *Александрович В.* Дубнівська храмова ікона... – С. 134.

¹⁰⁸ *Александрович В.* Дубнівська храмова ікона... (не нумерована репродукція на звороті кольорової вставки після с. 126).

Ілля з історією» з церкви в Дубно (Державний історико-культурний заповідник, м. Дубно)¹¹⁰. 1629 р. датована намісна ікона Спаса з авторським підписом маляра Івана з церкви святого Миколая у Кам'янці-Буській з парною «Богородицею» (НМЛ)¹¹¹ – приклад своєрідного (не завжди грамотного) провінційного трактування стилістики львівського малярства першої чверті століття. Не відомо, чи почав працювати ще перед серединою століття зафіксований щойно під 1664 р. Роман Могильницький¹¹², з майстерні якого вийшов знаний жовківський маляр кінця століття Іван Руткович¹¹³.

З самої Жовкви походить виконана 1643 р. намісна ікона Спаса з підписом маляра Івана (НМЛ)¹¹⁴, який не має нічого спільного зі згаданим старшим кам'янецьким майстром і репрезентує однозначно пізнішу стадію стилістичної еволюції. Першим представником знаного в другій половині XVII–XVIII ст. жовківського осередку є нотований від 1648 р. Іван Поляхович, званий також Савчаком, одружений з сестрою знаного львівського маляра першої половини – середини століття Івана Корунки¹¹⁵. Показово також, що за його брата Гавриїла вийшла донька львівського маляра Миколая Мухи – учня Федора Сеньковича¹¹⁶. Правда, активність першого задокументованого жовківського українського маляра припадає вже на 50–60-і роки, а його підписана «Старозавітна Трійця» з Преображенської церкви в Зарудцях неподалік від Львова (Львів, Музей етнографії і художнього промислу Інституту народознавства НАН України)¹¹⁷ датована 1666 р.¹¹⁸ З жовківських малярів першої половини XVII століття міг почати працювати також Стефан, зафіксований під 1658 р. у міських актах – автор

¹⁰⁹ Впроваджена до наукового вжитку безпідставно приписаною знаному львівському майстрові першої половини XVII ст. Федорові Сеньковичу: *Сидор О.Ф.* Традиції і новаторство в українському малярстві XVII–XVIII століть // *Свенціцька В.І., Сидор О.Ф.* Спадщина віків. – Іл. 64. Пор.: Світ очима народних митців. Українське народне малярство XIII–XX століть. Альбом / Автори-упорядники В.І. Свенціцька, В.П. Откович. – К., 1991. – № 55 («коло» Ф. Сеньковича); *Міляєва Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона... – С. 360. – Іл. 378. Насправді малярство не має нічого спільного не тільки з львівським митцем, а й тим напрямом львівського малярства, який він репрезентував. Найдокладніше про Ф. Сеньковича та його доробок див.: *Александрович В. Федір Сенькович...*

¹¹⁰ *Александрович В.* Дубнівська храмова ікона...

¹¹¹ Репродукції див.: *Свенціцька В.І.* Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. – К., 1966. – С. 15 («Христос»), 16 («Богородиця», фрагмент); *Жолтовський П.М.* Словник... – С. 132; *Гелитович М.* Роль митрополита Андрея Шептицького у збереженні українського іконопису // *Пам'ятки України: історія та культура.* – 2013. – № 12. – С. 20 («Христос»).

¹¹² *Александрович В.* Малярський осередок у Бродях // *Дзвін.* – 1990. – № 3. – С. 118.

¹¹³ *Його ж.* Два документи до початків біографії Івана Рутковича // *ЗНТШ.* – Львів, 1994. – Т. 227: *Праці секції мистецтвознавства.* – С. 373–375, 377.

¹¹⁴ Репродукована: *Жолтовський П.М.* Словник... – С. 142. За свідченням у приватній розмові колишнього працівника музею Миколи Батога, який вивіз її до колекції, ікона належала Троїцькій церкві.

¹¹⁵ *Александрович В.* Майстер Юрій Шимонович-старший // *Образотворче мистецтво.* – 1990. – № 1. – С. 17. Пор.: *Його ж.* Жовківський осередок... – С. 377–378.

¹¹⁶ *Gębarowicz M.* Szkice z historii sztuki XVII wieku. – Toruń, 1966. – S. 117, przym. 5 (за помилковим архівним записом тут Г. Савчака потрактовано малярем, спростування такого погляду наведено: *Александрович В.* Жовківський осередок... – С. 377, прим. 9).

¹¹⁷ Репродукована: *Жолтовський П. М.* Словник... – С. 154.

¹¹⁸ Скромні відомості про митця див.: *Александрович В.* Жовківський осередок... – С. 377–378.

виконаного через два роки монументального малярства в новоспородженій соборній Преображенській церкві розташованого неподалік від Жовкви Крехівського монастиря (не збереглася)¹¹⁹.

За наявними відомостями більший важливий осередок львівської орієнтації функціонував у Рогатині, де упродовж першої половини століття віднотовано щонайменше чотирьох майстрів. Перший з них – Дмитро Борискович в 1615 р., виступив свідком як райця¹²⁰. Перед 1622 р. він потрапив у яsir до татар, звідкіля його «перекупили» вірменські купці, а від них його зобов'язався викупити священник львівської П'ятницької церкви Іван Попель. Проте маляр втік, поки той їздив до Львова за грішми й не хотів повернути рятівникові суму, за яку той поручився вірменам. Судовий процес з цього приводу тривав у Львові та Рогатині в 1622–1624 рр.¹²¹ Погоджував їх знаний львівський маляр Федір Сенькович. Очевидно, між майстрами мали існувати тісніші стосунки. У 1620 р. інший маляр, Петро, поскаржився у Галицькому гродському суді на бургомистра Петра цирульника¹²². Львівські контакти місцевих малярів доводить і судовий процес 1637 р. між малярем Федором та згаданою Тетяною, тоді вже вдовою¹²³. Лука Стефанович, малярський челядник, син покійних Стефана типографа і Марухни, 1639 р. продав муровану крамницю на Ринку місцевому війтові й райці, золотареві Григорієві Александровичу¹²⁴. Яскравим зразком залежності від львівських взірців конкретних пам'яток рогатинського малярства є нововідкриті монументальні дияконські двері з Введенської церкви в Домажирі поблизу Львова (НМЛ) – очевидна версія дверей рогатинської Святодухівської церкви¹²⁵.

Зрештою, частина майстрів, що працювали у перемишльсько-львівському регіоні, безперечно, залишилася поза свідченнями писемних джерел. Відомі конкретні особистості, не зафіксовані писемно, доробок яких посідає істотні позиції у мистецькій спадщині відповідного культурного кола. До них, зокрема, випадає віднести Андрія, автора збереженої частини намісного ряду, – датованих 1648 р. намісних «Христа» й «Богородиці» та храмового образу (Жовтанці, Успенська церква)¹²⁶. Вони належать до вартісних позицій малярської спадщини свого часу й ще раз засвідчують малочисельність та випадковість джерел до історії місцевого професійного середовища. На південно-західних

¹¹⁹ Про нього див.: *Александрович В.* Жовківський осередок... – С. 379.

¹²⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Aleksandra Czołowskiego, sygn. 138, s. 81.

¹²¹ *Александрович В.* Федір Сенькович... – С. 73.

¹²² ЦДІАУЛ. – Ф. 5 (Галицький гродський суд), оп. 1, спр. 119, с. 1063 (імена цього та інших наведених далі рогатинських майстрів з львівських актових книг до наукового вжитку впровадив: *Мельник В.* Церква Святого Духа в Рогатині. Альбом. – К., 1991. – С. 28).

¹²³ Там само. – Ф. 9, оп. 1, спр. 125, с. 1283, 1287; спр. 223, с. 894, 1064.

¹²⁴ Там само. – Ф. 52, оп. 2, спр. 34, с. 383–387.

¹²⁵ *Злінко Р.* Дияконські двері з архистратигом Михаїлом та Мелхіседеком середини XVII століття // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 12. – С. 54–59. Пор.: *Мельник В.* Церква... – Іл. 43, 48; *Міляєва Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона... – С. 347. – Іл. 340, 341.

¹²⁶ До наукового вжитку впроваджені: *Скарби давнього українського мистецтва. Релігійне мистецтво XVI–XVIII століть.* Український музей у Нью-Йорку. – Нью-Йорк, 1989. – С. 23.

теренах Перемишльської єпархії, які нині знаходяться на території Польської Республіки, діяв так само «не прив'язаний» до конкретного місця Павлентій Радимський¹²⁷. Його сучасником був Ілля Колчинський, знаний з авторських підписів на іконах Страстей з церкви архангела Михаїла у Флоринці (НМЛ), храмовому «Апостоли Луці» 1638 р. (Трочани, церква) та приписаної йому «Святої великомучениці Параскеви» 1639 р. з посвяченої їй церкви у Новиці (НМЛ)¹²⁸. З майстрів регіону знаний тільки Павло з Мушини – автор «Триморфону» 1645 р. з церкви святого Дмитрія у Волі Цеклинській (втрачений)¹²⁹.

Наведене зіставлення уривчастих відомостей про майстрів малярства перемишльсько-львівського регіону першої половини XVII ст. засвідчує досить розбудовану мережу осередків на теренах історичної гравітації обох міст. Водночас ці матеріали переконують, що в більшості малих міст упродовж першої половини століття працювали переважно поодинокі митці, а значніші регіональні осередки ще не склалися. Відчутні зміни вдається зауважити щойно перед серединою століття, коли зросло саме середовище й виразніше виступили окремі з центрів, значення яких зросло в другій половині століття. Сам процес засвідчений для Судової Вишні та Яворова щойно від 40-х років, а для Жовкви й Риботич – відповідно від кінця 50-х та 60-х років. Від 40-х років митці цього кола відображені й у взаємних контактах¹³⁰. Важливим видається північно-західний вектор інтересів цих малярів, скерований на відповідні українські етнічні терени, що задокументовано, зокрема, роботами Івана з Хирова для церкви в Радружі та грубешівським епізодом біографії яворівського маляра Федора. Оскільки він мав продовження¹³¹, в ньому випадало би вбачати вияв

¹²⁷ До наукового вжитку впроваджений: *Rastawiecki E. Słownik malarzów polskich.* – Warszawa, 1852. – Т. 2. – С. 322 (Radyski Paweł). Найдокладніше про нього див.: *Szanter Z. Muszyński malarze ikon w XVII wieku // Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła – twórcy – ośrodki – techniki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku.* – Łańcut, 2003. – С. 202–203. Доробок майстра та географію його діяльності розширено віднесенням до нього «Воплочення» (з Богородицею на престолі) з церкви Різдва Богородиці в Хотинці поблизу Перемишля (Перемишль, Народовий музей Перемишльської землі): *Александрович В.* Чудотворна ікона Богородиці («Воплочення») з Жидачева // *Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство.* – Львів, 2005. – Вип. 5. – С. 119.

¹²⁸ Про нього див.: *Гелитович М.* Фрагменти творчої спадщини іконописця першої половини XVII ст. Іллі Колчинського // *Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП.* – Львів, 2012. – № 32–33: Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво», Львів, 23–24 листопада 2012 р. – С. 103–107.

¹²⁹ *Szanter Z. Muszyński malarze...* – С. 219. – II. 5.

¹³⁰ Для порівняння див. ситуацію в знаному з-перед кінця 1650-х років осередку в Бродях на Львівщині (*Александрович В.* Малярський осередок... – С. 115–117), а також середовищі малярів Волині: *Його ж.* Словник малярів Волині XVI–XVII століть // *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації.* Науковий збірник. Матеріали V наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 серпня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С. 45–68; *Його ж.* Доповнення до словника малярів Волині XVI–XVII століть // *Волинська ікона: дослідження та реставрація.* Науковий збірник. – Луцьк, 2012. – Вип. 19: Матеріали XIX Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 24–25 жовтня 2012 року. – С. 49–59.

¹³¹ На нього вказує, зокрема, активність наприкінці століття у Ярославі яворівського маляра Івана Апельеса: *Александрович В.* Українські малярі... – С. 55.

ширшої традиції одного з майже невідомих напрямів взаємозв'язків перемишльсько-львівського регіону¹³².

Звичайно, обмеженість джерел за актуального стану їх збереження, сприйняття та осмислення малярської спадщини не дає можливості з'ясувати, наскільки опрацьована картина відображає актуальний для епохи стан професійного середовища майстрів українського малярства регіону. Попри відсутність систематичних, а подекуди й взагалі будь-яких відомостей щодо багатьох осередків, є підстави вважати, що ця спадщина мала бути багатшою та різноманітнішою. Запропоноване зіставлення окреслює щонайменше той мінімум відомостей, на які можна розраховувати при осмисленні багатьох аспектів еволюції малярської традиції відповідного кола. Отже, нами вперше вироблено надійну основу для студій над поки що майже не опрацьованою спадщиною майстрів розбудованої мережі малярських осередків. Відкриття та всебічне вивчення їх доробку належить до пріоритетних завдань наступного етапу історично-мистецьких досліджень в Україні.

РЕЗЮМЕ

Володимир Александрович

МАЙСТРИ «МАЛИХ» ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНСЬКОГО МАЛЯРСТВА ІСТОРИЧНОГО ПЕРЕМИШЛЬСЬКО-ЛЬВІВСЬКОГО РЕГІОНУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано відомості про майстрів мережі «малих» малярських осередків історичного перемишльсько-львівського регіону першої половини XVII ст. На підставі опрацьованого фонду письмових джерел та авторських пам'яток показано, що перед серединою століття тут здебільшого працювали поодинокі малярі. Щойно від 40-х років засвідчено перший осередок з трьох митців у Судувій Вишні. Зіставлення її малярського доробку зі спадщиною львівського середовища переконує у складанні місцевої «школи» як провінційного відгалуження львівської малярської традиції й заперечує поширений в окремих новіших публікаціях погляд про причетність вишенських кадрів до створення одного з центральних ансамблів львівського малярства першої половини століття – комплексу ікон П'ятницької церкви.

Ключові слова: перемишльсько-львівський регіон, малярі першої половини XVII ст., малярські осередки.

¹³² У відповідному контексті варто пригадати також маляра Івана з Томашова, зафіксованого в Потеличі у 20-х роках: *Міляєва Л.С.* Стінопис Потелича. Визвольна боротьба українського народу в мистецтві XVII ст. – К., 1969. – С. 119. У 1625 та 1626 р. відбувався також його процес з томашівським міським братством: APL. Trybunał Zamojski dla miast, sygn. 6, s. 13.

Владимир Александрович

**МАСТЕРА «МАЛЫХ» ЦЕНТРОВ УКРАИНСКОЙ ЖИВОПИСИ
ИСТОРИЧЕСКОГО ПЕРЕМЫШЛЬСКО-ЛЬВОВСКОГО РЕГИОНА
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА**

В статье проанализированы данные о мастерах сети «малых» центров живописи исторического перемышльско-львовского региона первой половины XVII в. На основании свидетельств письменных источников и авторских произведений показано, что здесь преимущественно работали единичные художники. Только начиная с 40-х годов засвидетельствовано три мастера в Судовой Вишне. Сопоставление художественных наработок убеждает в формировании местной «школы» как провинциального ответвления львовской художественной традиции и отрицает распространенный в некоторых новейших публикациях взгляд о причастности вишенских кадров к созданию одного из центральных ансамблей львовской живописи первой половины века – комплекса икон Пятницкой церкви.

Ключевые слова: перемышльско-львовский регион, художники первой половины XVII ст., художественные центры.

Volodymyr Aleksandrovych

**THE MASTERS OF THE SMALL WORKSHOPS OF UKRAINIAN ARTS
IN THE HISTORICAL PRZEMYSL-LVIV REGION IN THE FIRST HALF
OF THE XVII CENTURY**

The article offers an analysis of data on the masters representing «small» arts workshops of the historical Przemyśl-Lviv region in the first half of the XVII century. The analyzed corpus of written sources and private documents proves that it was primarily the domain of lone painters in the first half of the century. The first mention of the 3-painter strong workshop in Sudova Vyshnia goes back to 1640s. A comparison of its oeuvre with the legacy of the Lvivian artistic milieu substantiates the assumption that this local «school» was but a provincial offshoot of the Lviv tradition and refutes the recently popular view that Vyshnia painters took part in creating one of the central ensembles of Lvivian arts of early XVII century, namely, the icons of the St. Paraskeva Church.

Keywords: Przemyśl-Lviv region, painters of the first half of the XVII century, arts workshops.

УДК 314.1;17.023.32(477.53)''17''

Юрій Волошин

НАСЕЛЕНІСТЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ І СТРУКТУРА РОДИН МЕШКАНЦІВ ПОЛТАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів)

Одна з важливих, однак малодосліджених проблем у рамках соціальної історії Гетьманщини – народонаселення, зокрема питання, пов'язані з історією сім'ї та домогосподарства. Ця проблематика від 60-х рр. ХХ ст. займає поважне місце в західній історіографії, натомість в Україні донедавна була представлена лише поодинокими розвідками¹. Певне поживавлення розпочалося в останні два десятиліття, що пов'язано з розширенням поля досліджень та зміною методологічної парадигми в українській історіографії². Однак результат усе ж непропорційно малий порівняно з важливістю цієї проблематики для розуміння багатьох процесів Гетьманщини.

У своїй розвідці проаналізую одне з таких питань – населеність домогосподарств та структуру родин представників основних мікрогруп полтавського соціуму другої половини XVIII ст. З цією метою необхідно з'ясувати: середню залюдненість дворів, частку домових спільнот, в яких проживали підсусідки й слуги, типологічні особливості структури родин. Під терміном «родина», слідом за польським дослідником Цезарієм Кукльо, вважатиму групу взаємозалежних

¹ Чи не єдиною працею, що присвячена цій проблемі є робота: *Перковский А.* О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в. (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики) // Проблемы исторической демографии СРСР. Сборник статей. – Таллин, 1977. – С. 104–111.

² Див.: *Волошин Ю.* Населення домогосподарств «государевых описных малороссийских раскольничьих слобод» (за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767–1769 рр.») // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України, 2003. – С. 117 – 134; *Його ж.* Структура семьи в «государевых описных малороссийских раскольничьих слободах» (на примере слободы Деменка Топальской сотни Стародубского полка) // «Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и раннее Новое время». – М., 2010. – С. 932–948; *Його ж.* Структура сім'ї й домогосподарства козаків міста Полтави в другій половині XVIII ст. (За матеріалами Румянцевського опису) // *Козацька скарбниця. Гетьманські читання: зб. наук. статей.* – Вип. 7. – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2011. – С. 142–157; *Сакало О.* Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. на прикладі Лубенського полку / Дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. – Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К. 2011. – 260 с.

осіб, зосереджених в одному домогосподарстві, серед яких малі (нуклеарні) родини – батьки й ще несамостійні діти, кривні родичі та слуги³.

За основне джерело слугуватимуть сповідні розписи за 1775 р. п'ятьох із шести існуючих на той час полтавських парафій: Миколаївської, Воскресенської, Преображенської, Стрітенської та Різдвобогородицької. На жаль розпис шостої Успенської парафії зберігся в сильно пошкодженому стані й не надається для дослідження⁴. Сповідний облік населення був запроваджений на території Гетьманщини з 1720-х рр. у рамках процесу конфесіоналізації⁵, що розгорнувся тоді в Руській православній церкві. Більш-менш регулярно розписи почали вести в 30–40-і рр. XVIII ст. Тоді ж вони набули й уніфікованої форми. Часом складання сповідних розписів для священників церковна влада визначила Великий піст⁶. За своєю структурою вони подібні до католицьких парафіяльних списків вірних, т.зв. «status animarum»⁷.

Парафіяни вищеназваних храмів були переписані згідно з соціальною приналежністю. Однак чітко визначеними виглядають лише дві категорії – духовенство та військові (козаки). Некозацьке населення міста було представлене кількома соціальними групами. Причому в книгах різних церков набір цих груп часто не збігався. Так, згідно з записами, у чотирьох парафіях – Воскресенській, Миколаївській, Різдвобогородицькій та Стрітенській – мешкали цехові ремісники: «цеховые и их домашние». У трьох – Преображенській, Різдвобогородицькій та Стрітенській – до реєстрів внесені посполиті. У книзі Воскресенської церкви записані міщани, а Миколаївської – посадські. У Воскресенській та Миколаївській парафіях виокремлено підсусідків, а у Воскресенській, Миколаївській, Преображенській та Стрітенській – бездвірних. Крім того в Миколаївській церкві переписані ще й мешканці шпиталю.

Як бачимо, церковні книги подають доволі строкату соціальну структуру. Певні питання може викликати застосування священнослужителями Миколаївської церкви терміну «посадський». Згідно з визначенням в Енциклопедії історії України, «посадські люди – соціальна категорія населення російських міст, а також промислових слобод, передмість – подолів/посадів (торгово-ремісничих

³ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009. – S. 354.

⁴ Ці розписи зберігаються у фонді Переяславсько-Бориспільської єпархії: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 7–119.

⁵ Згідно з І. Скочилясом, під конфесіоналізацією в Київській митрополії слід розуміти «кодифікацію досвіду віри, творення «своїх» богословських навчальних закладів і видавничих осередків, дисциплінування релігійних практик, посилення православного й унійного ексклюзивізму та увиразнення специфічно конфесійної самосвідомості». Див.: *Скочиляс Ігор*. Галицька (Львівська) єпархія XII –XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. – Львів: Вид-во УКУ, 2010. – С. 30.

⁶ Детальніше про впровадження на території Гетьманщини сповідного обліку населення та особливості його ведення див.: *Дмитренко В.А.* Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII ст. // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06. – Київ, 2011. – С. 50–60, 73–78.

⁷ Kuklo C. Demografia... – S. 69.

дільниць, які перебували за межею міських укріплень) у 15–18 ст.»⁸. Однак, жодне з відомих на сьогодні джерел не фіксує існування такого посаду в Полтаві XVIII ст. Навіть якщо припустити, що це слово вжито як синонім слову «поділ», то його мешканці, як відомо, були парафіянами не Миколаївської, а Різдобогородицької церкви, розташованої в тій частині Полтави. Однак уважне прочитання зразка формуляра сповідних розписів, запроваджене сенатським указом від 16 квітня 1737 р., дозволяє стверджувати, що, вживаючи термін «посадські», ієреї Миколаївської церкви, Іоан Симонтовський та Григорій Ковальов, підписи яких стоять під розписом⁹, просто діяли в рамках закону. Саме цим терміном, згідно з указом, позначалися купці, ремісники й інші мешканці міст. Щоправда, документ передбачав ще й внутрішній поділ цієї категорії на посадських та цехових¹⁰.

Однак не всі священники так ретельно дотримувалися інструкції. Наприклад, ієреї, які створювали розпис Воскресенської церкви, назвали частину своїх парафіян «міщанами», терміном, який більше не зустрічається в жодній з парафій. Впадає в око також і те, що в жодному випадку не виокремлено купців. Імовірно, це пояснюється як розмитістю й неструктурованістю тодішнього міського соціуму, так і відносно незначною, на відміну від ремісників, чисельністю цієї групи. Через це, очевидно, священники й записували їх до посполитих, міщан і посадських. З огляду на таку строкатість, в остаточних своїх підрахунках називатиму представників усіх вищеназваних груп збірним терміном «*міщани*», маючи на увазі мешканців міст, як це визначається Енциклопедією історії України¹¹.

Реєстр укладався за домогосподарствами, в яких жили прихожани – дворами, бездвірними хатами, підварками тощо. Згідно з Борисом Грінченком, слово «двір» має два значення – «место подле дома обнесенное забором» і «дом, усадьба»¹². Дослідник Румянцевського опису Г.А. Максимович стверджує, що: «Двор в понятии того времени должен был иметь следующие признаки:

- первый признак – это единство и наличность дворовой территории, хата без дворового места называлась «бездворная изба»;
- второй признак двора – родственная связь живущих в нем семей;
- третий признак двора – отбывание службы со двора, несение службы и других повинностей»¹³.

Згідно з моїми дослідженнями, площа полтавських дворів не була сталою й коливалася в межах від 1,5 до 6,5 сотки. Представники заможних верств прак-

⁸ Енциклопедія історії України: Т. 8. Па-Прик / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2011. – С. 434.

⁹ ЦДАУК. – Ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 51зв.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. – Т. 10. – СПб., 1830. – С. 122.

¹¹ Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2009. – С. 770.

¹² Грінченко Борис. Словар української мови. – Т. I.: А-Ж. – К., 1907. – С. 362.

¹³ Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – С. 317.

тикували об'єднання кількох дворових місць в одне, що спричиняло виникнення доволі великих за розмірами господарських одиниць – до 32,5 сотки¹⁴.

«Бездвірні хати», згідно з твердженням Арнольда Перковського, відрізнялися від дворів тим, що не мали польового наділу, а лише город біля хати¹⁵, а підварки були відповідниками таких господарських одиниць, як фільварок, ферма чи миза¹⁶.

У сповідних розписах повідомляються імена та прізвища всіх членів родини, їхній вік і рівень кривної спорідненості, а також імена та прізвища інших осіб, які мешкали разом з родиною. Відповідно, це джерело цілком надається для реалізації поставлених завдань. Загалом, згідно з моїми підрахунками, у вказаних парафіях нараховувалося 6220 осіб вірних – 3058 чоловіків і 3162 жінок¹⁷.

Зауважу, що поза межами моїх розрахунків я залишу мешканців шпиталю (48 осіб), який знаходився при Миколаївській церкві¹⁸. Лише опосередковано досліджуватиму слуг та тих підсусідків, які мешкали в домогосподарствах полтавців разом з господарями. Їхнє виключення з дослідження структури й чисельності родин не вплине на репрезентативність вибірки (тим більше, що підсусідків, які вели самостійне господарство у дворах різних власників, я зараховував до міщан), але дозволить, на мою думку, уникнути зайвої плутанини.

Отже, спочатку проаналізую залюдненість дворів та чисельність родин представників основних мікрогруп міського соціуму.

Духовенство. Першими в усіх досліджених мною книгах переписані двори священнослужителів: «*духовние и их домашние*». Кількість таких дворів у кожній церкві була різною. Так, Миколаївська й Різдвобогородицька мали по одному двору, Воскресенська – три, Преображенська – чотири, а Стрітенська – шість. Можна припустити, що їхнє число залежало від розмірів парафії. Так, Стрітенська мала 1586 прихожан, Воскресенська – 1007, Преображенська – 864, а Різдвобогородицька – 516. Однак цю логіку порушує Миколаївська церква, яка мала лише один двір, а нараховувала 2247 парафіян. Отже, на кількість церковних дворів впливала не лише населеність парафії, а й інші чинники, ймовірно, розташування в просторовій структурі міста тощо.

Основну масу населення цих дворів становили родини священно- й церковнослужителів. Попри те, що перші сторінки розпису Миколаївської церкви сильно пошкоджені, можна з'ясувати, що у її дворі мешкали родини ієрея Івана Симонтовського й трьох дияконів – Андрія (на жаль, прізвище прочитати не вдалося), Сергія Нікольського та Петра Васильєва. Очевидно, в церкві були й

¹⁴ Дет. про полтавські двори див.: Волошин Ю. Двори мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 39–49.

¹⁵ Згідно з твердженням Арнольда Перковського, як господарські одиниці «бездвірні хати» відрізнялися від дворів тим, що не мали польового наділу, а лише город біля хати (*Перковский А. Указ соч.* – С. 105).

¹⁶ Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – Т. 3, ст. 160.

¹⁷ Волошин Ю.В. Статевовікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять – 2011. – № 1 (25). – С. 11.

¹⁸ ЦДДАУК. – Ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 49–49 зв.

інші представники духовенства: псаломщики, паламарі тощо, але через незадовільний стан рукопису з'ясувати їх імена неможливо¹⁹. Так само в одному дворі мешкав і клір церкви Різдва Богородиці: ієрей Микола Любич, диякон Феодосій Пор, паламар Федір Степанов та уставщик Тихон (прізвище в джерелі не вказане)²⁰.

В інших трьох храмах міста священнослужителі жили окремо від решти кліру. Власні двори мали такі ієреї: Воскресенської церкви – Матвій Колосовський та Василь Краснов²¹; Преображенської – Іван Світайло, Яків Світайло та Максим Карнаух²²; Стрітенської – Іван Станіславський, Йосип Леонтів та Андрій Іванов²³. Безмістний священник цієї ж церкви Іван Шкорупа ділив двір разом з дияконом Іваном Лопушанським²⁴. Решта притчу цих церков зазвичай жила в спільних домогосподарствах.

Крім представників духовенства у більшості цих домогосподарств (80%) жили ще й слуги, підсусідки та ремісники (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Підсусідки й слуги в дворах духовенства

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
Воскресенська	1	33,3	3	100
Миколаївська	1	100	1	100
Преображенська	1	25,0	3	75
Різдва Богородиці	–	–	1	100
Стрітенська	1	16,7	4	66,7
Усього	4	80%	12	80%

Загалом у дворах аналізованих парафій мешкало 223 особи – 120 чоловіків та 103 жінки. Вони проживали в 50 родин. Якщо з цієї кількості вилучити сім'ї, які не належали до духовного стану, а саме підсусідків та ремісників, то залишиться 44 родини (див. таблицю 2). Безумовно, що з огляду на фізичний стан джерела, розпис Миколаївської церкви не може претендувати на вичерпну інформацію, але, на мою думку, він цілком репрезентативний, бо включає переважну більшість духовенства.

¹⁹ Там само. – Арк. 7–8.

²⁰ Там само. – Арк. 108.

²¹ Там само. – Арк. 51.

²² Там само. – Арк. 71–71зв.

²³ Там само. – Арк. 87–87 зв.

²⁴ Там само. – Арк. 87 зв.

Таблиця 2.

Населеність дворів духовенства та їхніх родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
Воскресенська	3	38	12,7	8	20	2,5
Миколаївська	1	43	43	4	14	3,5
Преображенська	4	59	14,8	13	36	2,8
Різдва Богородиці	1	17	17	4	13	3,2
Стрітенська	6	66	11	15	52	3,5
Разом	15	223	14,9	44	135	3,1

Зведені у таблицю дані дають можливість з'ясувати середню населеність домогосподарств духовенства – 14,9 особи. Цей показник вищий від середньої населеності домогосподарств сільського духовенства Лубенського полку (11,8 особи)²⁵. Крім того, він майже в п'ять разів перевищує середню чисельність окремих родин священно- й церковнослужителів міста (3,1 особи). Останній показник був меншим від аналогічного по всій Київській єпархії (4,6 особи)²⁶.

Козаки. Наступними після духовенства в сповідних книгах записані двори козаків. Вони позначені як «военные и их домашние». Кількість їхніх домогосподарств була різною в різних парафіях, що, на мою думку, тісно пов'язано з розташуванням храмів у просторовому плануванні міста. Так в межах Воскресенської та Преображенської парафій, що знаходились у центральній частині фортеці, містилося відповідно 46 й 30 козацьких дворів, а на території Стрітенської церкви, розташованої за межами фортеці – 63. Найбільше ж козаків сповідувалося в Миколаївському храмі, який знаходився на території фортеці поблизу Мазурівських воріт. Очевидно, що крім жителів центральної частини його парафія включала ще й значну частину форштадту – передмістя. У розписі цієї церкви подається аж 162 козацькі двори. У книзі церкви Різдва Богородиці, що знаходилася на Подолі, записано 38 козацьких дворів. Як видно з Румянцевського опису, ця частина полтавського передмістя не була перенаселеною²⁷.

Таким чином, загалом у п'яти парафіях нараховувалося 339 козацьких дворів. Разом з козаками там проживали дворові, підсусідки й слуги. Згідно з моїми підрахунками, підсусідки проживали в 10% козацьких дворів, а слуги мешкали в 35,1%. Найбільший відсоток підсусідків фіксується в козацьких дворах Стрітен-

²⁵ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К, 2011. – С. 10.

²⁶ Перковський А. Указ соч. – С. 106.

²⁷ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / Упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. – К.: Наш Час, 2012. – С. 209–304.

ської церкви – 25,4%, найбільше слуг мали парафіяни Воскресенської церкви – 80,4% (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Підсусідки й слуги в козацьких дворах

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
Воскресенська	–	–	37	80,4
Миколаївська	8	4,9	33	20,4
Преображенська	–	–	15	44,1
Різдва Богородиці	–	–	11	28,9
Стрітенська	16	25,4	23	36,5
Усього	24	10	119	35,1

Загалом населення козацьких дворів міста налічувало 2733 особи. У середньому на один двір припадало 8,1 особи. Цей показник дещо перевищує дані Арнольда Перковського, вираховані на матеріалах Румянцевського опису 1767 р. для всього Київського полку (7,5 особи)²⁸, але значно менший від встановленого Олександром Сакалом для козацьких дворів, розташованих у сільській місцевості (12,1 особи)²⁹. Отже, різниця в населеності міських і сільських козацьких дворів виглядає доволі суттєвою.

Інколи в одному дворі проживало по кілька родин козаків, що було обумовлено особливостями тогочасного оподаткування³⁰. Характерно, що найбільш населеними виявились козацькі двори в тих парафіях, які знаходилися в середмісті – Миколаївської, Воскресенської й Преображенської (див. таблицю 4). Найзалюдненішим був двір колишнього полкового, а на час укладання розпису земського судді Григорія Сахновського, що належав до Миколаївської церкви – 92 особи³¹. Родина самого судді була нуклеарного типу й складалася на той час із семи осіб: Григорія (73 роки) з дружиною Ганою (59 років) та п'ятьох їхніх дорослих і нежонатих синів – Федора (31 рік), Івана (28 років), Михайла (23 роки), Андрія (19 років), Петра (16 років)³². Решту населення становили т.зв. «дворові». Згідно зі словником української мови, це слово використовували на означення осіб, які обслуговували панський двір і жили при ньому³³. Дані іншого джерела, створеного десятьма роками раніше, Румянцевського опису Малоросії, дозволяють припустити, що під цим словом розумілися різноманітні

²⁸ Перковский А. Указ соч. – С. 105.

²⁹ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств... – С. 11.

³⁰ Дет. про це див. Волошин Ю.В. Двори... – С. 41.

³¹ ЦДАУК. – Ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 8 зв.–10 зв.

³² Там само. – Арк. 8 зв.

³³ Новий тлумачний словник української мови. – Т. 1. – С. 518.

мікрогрупи тогочасного полтавського соціуму: слуги, наймити й піддані. Для останніх у дворі Сахновського було збудовано аж 16 хат³⁴. Серед мешканців цього двора була навіть кріпосна дівка Ганна, куплена господарем «из великороссийских»³⁵.

Таблиця 4.

Населеність козацьких дворів та родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
Воскресенська	46	372	8,1	49	257	5,2
Миколаївська	162	1368	8,4	196	1150	5,9
Преображенська	30	296	9,9	39	228	5,8
Різдва Богородиці	38	253	6,7	39	231	5,9
Стрітенська	63	444	7	62	278	4,5
Разом	339	2733	8,1	385	2144	5,6

Якщо виокремити лише родини козаків, тобто не враховувати решту населення домогосподарств, то отримаємо дещо відмінний результат. Як бачимо, середня чисельність козацьких родин усіх п'яти парафій становила 5,6 особи. Найнижчі показники виявилися серед прихожан Стрітенської церкви. Щоправда, ця цифра, вирахована на підставі сповідних розписів, дещо відрізняється від тієї, яка постає за матеріалами Румянцевського опису (6,1 особи на родину)³⁶. Однак в описі не фіксувалися родини козацької старшини, та й провадився він дещо раніше. Арнольд Перковський, так само за матеріалами сповідних розписів, але для цілої Київської єпархії, виводить розмір козацької родини в 4,7 особи, а для Старокодацької намістії Війська Запорозького – 4,6³⁷.

Цехові ремісники, жили в 132 дворах. Найбільше їх було у Стрітенській (59) та Миколаївській (45) парафіях. У Воскресенській нараховувалось 19 ремісничих дворів, у Різдвобогородицькій – 9, а в Преображенській не було жодного. Таку диспропорцію, очевидно, слід пояснювати переважним розселенням ремісників на форштадті й на ділянці т.зв. «Нової фортеці»³⁸.

Загальна чисельність мешканців становила 914 осіб. У середньому на один двір припадало по 6,9 осіб, що, як бачимо, суттєво перевищувало населеність

³⁴ Волошин Ю.В. Двори... – С. 47.

³⁵ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. – С. 201.

³⁶ Волошин Ю.В. Структура сім'ї й домогосподарства козаків міста Полтави в другій половині XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Козацька скарбниця. Гетьманські читання: зб. наук. статей. Вип. 7. – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2011. – С. 144.

³⁷ Перковський А. Указ соч. – С. 106–107.

³⁸ Коваленко О. Ремісничі цехи в Полтаві XVIII ст. // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С. 130–135.

козацьких дворів. Насмілюсь припустити, що ця перевага була обумовлена більшою, ніж у козацьких домогосподарствах, кількістю слуг (див. таблицю 5). Вони зафіксовані у 71 ремісничому дворі (50%), тоді як частка козацьких домогосподарств зі слугами становила 35,1%. Ймовірно, це зумовлювалось як самим характером ремісничого виробництва, що потребувало додаткових робочих рук, так і наявністю у багатьох ремісників учнів. За аналогією з Румянцевським описом, в якому учнів позначали як наймитів («работников»)³⁹, можемо припустити, що в сповідних розписах їх теж називали слугами.

Таблиця 5.

Підсусідки й слуги в дворах ремісників

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
Воскресенська	–	–	13	70
Миколаївська	6	10	31	70
Різдва Богородиці	–	–	7	80
Стрітенська	7	10	20	30
Усього	13	10	71	50

Показово, що підсусідки, як і у випадку з козаками, жили лише в тих дворах цеховиків, які знаходилися на території Миколаївської та Стрітенської парафій. Таких дворів було лише 13, а їхня частка серед загальної кількості ремісничих дворів була точно такою, як і в козацьких (10%).

Таблиця 6.

Населеність ремісничих дворів та родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
Воскресенська	19	100	5,3	22	88	4
Миколаївська	45	366	8,1	55	260	4,7
Різдва Богородиці	9	61	6,8	9	45	5
Стрітенська	59	387	6,6	68	313	4,6
Разом	132	914	6,9	154	706	4,6

³⁹ У переписній книзі Полтави, створеній під час проведення Румянцевського опису, учнів записували серед наймитів: «у него работники и работницы», і лише в частині, де йшлося про оплату їхньої праці зазвичай повідомлялося: «взяты на изучение портному (чи якомусь іншому – Ю.В.) мастерству без заплаты». Див.: Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. ...

Родин ремісників виявилося 154; загальна кількість мешканців становить 706 осіб, відповідно, середня населеність родини – 4,6 особи. В окремих випадках в одному дворі мешкало по 2-3 родини (див. таблицю 6). Отже, двори полтавських ремісників виявились менш населеними, ніж козаці, а їхні родини – менш чисельними. Цікаво, що за підрахунками Мирона Капраля середній розмір сім'ї львівського шевця-рмісника у XVIII ст. так само становив 4,6 особи⁴⁰.

Міщанам, до яких, як уже зазначалося вище, я відніс доволі строкату палітру мікрогруп міського соціуму, належало 347 домогосподарств. В їхніх дворах також проживали слуги та підсусідки (див. таблицю 7).

Таблиця 7.

Підсусідки й слуги в дворах міщан

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
Воскресенська	–	–	43	54,4
Миколаївська	1	1,4	18	24,6
Преображенська	2	3,2	27	43,5
Різдва Богородиці	–	–	7	43,8
Стрітенська	10	8,5	34	29,0
Усього	13	3,7	129	37,2

Щоправда, підсусідки мешкали лише в дворах міщан на території Миколаївської, Преображенської та Стрітенської парафій, частка домогосподарств порівняно з іншими проаналізованими вище соціальними групами мешканців Полтави була найменшою (3,7%). Натомість за часткою домових спільнот, в яких проживали слуги (37,2%), міщани посідали передостанню позицію.

Загальна чисельність мешканців становила 2209 осіб і вони були другою після козаків мікрогрупою полтавського соціуму. Більшість міщанських дворів знаходилась на території форштадту в Стрітенській, Воскресенській та Миколаївській парафіях. Однак більш населеними виглядають двори на території фортеці, мешканці яких були прихожанами Преображенської та Різдвобогородицької церков. Це, очевидно, слід пояснювати щільнішою забудовою центральної частини міста й меншими розмірами дворів.

Середня чисельність міщанських родин становила, як бачимо, 4,2 особи. Цей показник не надто відрізняється від середніх розмірів родин ремісників, який так само можна було б зарахувати до цієї групи. Однак вони поступалися середній чисельності козацьких родин, але перевищували за цим показником духовенство. Ця цифра майже збігається з тією, яку вирахував Арнольд Перковський

⁴⁰ Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. / Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАН України. – Львів, 2012. – С. 197.

для т.зв. «посадських», яких, як вище зазначалося, вважаємо міщанами – 4,3 особи⁴¹.

Таблиця 8.

Населеність міщанських дворів та родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
Воскресенська	79	490	6,2	104	396	3,8
Миколаївська	73	360	4,9	79	318	4
Преображенська	62	502	8,1	86	395	4,6
Різдва Богородиці	16	177	11,1	36	155	4,3
Стрітенська	117	680	5,8	127	566	4,5
Разом	347	2209	6,4	432	1830	4,2

Далі спробую узагальнити проаналізовані дані відносного всіх вищеназваних парафій. Отже, частка міських домогосподарств, у яких разом з господарями проживали ще й підсусідки (див. таблицю 9), була незначною (6,5%). Найбільшою вона була в Миколаївській парафії (5,7%), а у Різдвогородицькій таких домогосподарств не було зовсім.

Таблиця 9.

Підсусідки й слуги в домогосподарствах полтавців у 1775 р.

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
Воскресенська	1	0,7	96	65,3
Миколаївська	16	5,7	83	29,5
Преображенська	3	3,1	52	54,1
Різдва Богородиці	–	–	26	40,6
Стрітенська	34	2,1	81	33,1
Усього	54	6,5	338	40,6

Натомість частка домогосподарств зі слугами була доволі значною (40,6%). Очевидно, що слуги проживали майже в половині чи принаймні в кожному третьому дворі. У приході Воскресенської церкви вони були в більшості (65,3%), а в парафії Преображенської – в половині домових спільнот (54,1%). Цей показник навіть вищий за той, який дослідники встановили для ранньо-

⁴¹ Перковський А. Указ. соч. – С. 106.

модерної Англії, де понад 30% домогосподарств мали слуг⁴². Імовірно, однією з причин, якою можна пояснити таку високу частку цієї категорії міського соціуму, було те, що в сповідних розписах, як, до речі, й у Румянцевському описі, до категорії слуг зараховували й учнів ремісників. Загалом у структурі населення міста частка слуг була доволі суттєвою і становила, згідно з моїми підрахунками, 19,8%. Загальна їх кількість становила 1237 осіб: 608 чоловіків та 629 жінок. Ця частка так само перевищувала західноєвропейські показники, бо у Франції вона наближалася до 10% від усієї популяції⁴³. Щоправда, слід також нагадати, що наразі йдеться винятково про місто, а не про все населення Гетьманщини.

Таблиця 10.

Середня населеність домогосподарств та середня чисельність родин мешканців м. Полтави у 1775 р.

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
Воскресенська	147	1000	6,8	183	761	4,2
Миколаївська	281	2137	7,6	334	1742	5,2
Преображенська	96	857	8,9	138	659	4,8
Різдва Богородиці	64	508	7,9	88	444	5,0
Стрітенська	245	1577	6,4	273	1209	4,4
Разом	832	6079	7,3	1016	4815	4,7

Якщо ж звести усі розглянуті вище дані відносно населеності дворів та чисельності окремих родин в одну таблицю (див. таблицю 10), то отримаємо наступні дані: середня населеність дворів по місту становила 7,3 особи, а середні розміри родини – 4,7 особи. Ці показники нижчі, ніж аналогічні для сільських регіонів Гетьманщини. Так, згідно з моїми підрахунками, середня населеність домогосподарств у 10 селах Топальської сотні Стародубського полку становила 8,5 особи⁴⁴. Олександр Сакало встановив, що в селах Лубенського полку середня населеність була 12,1 особи⁴⁵. За підрахунками Дмитра Казімірова, середня населеність дворів у сотенному містечку Чернігівського полку Мені становила 12 осіб⁴⁶. Щоправда, на Правобережжі – в Житомирському повіті Київського

⁴² Fauve-Chamoux A. Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 2008. – S. 322.

⁴³ Тамże. – S. 316.

⁴⁴ Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аспект. – Полтава, 2005. – С. 217.

⁴⁵ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств... – С. 11.

⁴⁶ Казіміров Д.В. Особливості формування та розвитку сотенних структур Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами Менської сотні Чернігівського полку) / Дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2012. – С. 98.

воєводства, середня населеність сільських домогосподарств на кінець XVIII ст. була меншою, ніж у Полтаві – 6,6 особи⁴⁷.

На жаль, порівняти середню населеність полтавських домогосподарств із залюдненістю їх в інших полкових містах Гетьманщини неможливо через невідомість цієї проблеми в українській історіографії. Можна, слідом за польським дослідником Цезарієм Кукльо, припустити, що в ранньомодерний час міське середовище пропонувало більше можливостей для праці й виживання самотнім особам, а, з іншого боку, сильніше страждало від різноманітних природних катаклізмів: повеней, злив, граду, посух тощо. Місто швидше, ніж село, відчувало подорожчання й перебої в постачанні харчів⁴⁸. Вочевидь, що це не сприяло збільшенню населення домогосподарств та чисельності родини. Для порівняння зазначу, що середня населеність домогосподарств у польських містах Познані (1777р.) та Кракова (1791 р.) становила 6,5 і 4,5 особи відповідно⁴⁹. Характерно, що вирахована мною цифра майже збігається з тією, яку наводить Борис Міронов для російських міст – 7,4 особи⁵⁰. Щоправда, за підрахунками Ольги Кошелевої, середня населеність дворів м. Санкт-Петербурга у 1717/1718 рр. становила 11 осіб⁵¹.

Розміри родин власників (4,7 особи) практично збігається з аналогічними показниками, вирахованими Арнольдом Перковським для Гетьманщини в цілому (4,6 особи) та території Війська Запорізького (4,5 особи)⁵², відповідно, в різних регіонах, а також у містах і селах.

Структура родини. Дослідження структури родин полтавців у другій половині XVIII ст. провадитиму за допомогою найбільш поширеної в історичній демографії класифікації британського дослідника Пітера Ласлетта. Попри те, що упродовж багатьох років ця теорія піддається критиці й на сьогодні не виглядає такою досконалою, як видавалася в часи свого постання (60-х рр. XX ст.)⁵³, однак продовжує широко використовуватися в дослідженнях. Згідно з нею, вирізняють п'ять основних типів родинних домогосподарств:

- Домогосподарство самотніх осіб (*solitaries*).
- Домогосподарство, яке не має сімейного ядра (*nofamily*).
- Просте або нуклеарне домогосподарство (*nuclearfamilyhousehold*), яке складається з подружжя та дітей і не втрачає свого характеру у випадку смерті одного з батьків.

⁴⁷ Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч. 6. – С. 25–45.

⁴⁸ Kuklo C. Demografia... – S. 360–361.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ Міронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2 т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб. «Дмитрий Буланин», 2003. – Т. 1. – С. 232.

⁵¹ Кошелева О.Е. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени. – М.: ОГИ, 2004. – С. 147.

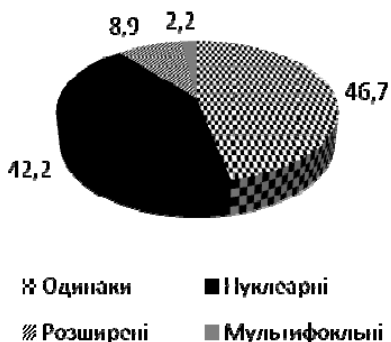
⁵² Перковский А. Указ соч. – С. 106–107.

⁵³ Див.: Szoltysek M. Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group – «angielska tajna broń», jej krytycy i jej «długie trwanie» // Przeszłość Demograficzna Polski. T. 24, 2003. – S. 7–43.

- Розширене домогосподарство (*extendedfamilyhousehold*), в якому проживає ще хтось із родичів, які не утворюють подружніх пар. Залежно від того, ким доводяться ці родичі главі домогосподарства, розрізняють розширення по висхідній та низхідній лініях і т.п. Якщо в домогосподарстві разом із родиною жив ще й батько чоловіка, воно вважається розширеним по висхідній лінії, але якщо батько виступає на чолі домогосподарства, то його зараховують до розширених по низхідній лінії.
- Мультифокальне домогосподарство (*multiplefamilyhousehold*), яке складається з кількох нуклеарних родин. Розширені й мультифокальні домогосподарства вважаються складними⁵⁴.

Слідом за польськими дослідниками Міколаєм Шолтисеком та Даріушем Біскупом використовуватиму для своїх досліджень більш модифіковану версію цієї типології⁵⁵. Як і підчас аналізу населення дворів почну з духовенства (див. малюнок 1). Найбільшу групу в родинній структурі полтавського духовенства становили одинаки – 46,7%. Така диспропорція пояснюється тим, що я брав до уваги й родини церковнослужителів – дяків, псаломщиків і уставщиків, в яких переважали чоловіки – 18 із 20 осіб. Із них 12 осіб ще не досягли на той час середнього шлюбного віку – 28 років⁵⁶, троє мали по 29 років, а двоє – по 40. Тобто потенційно всі вони мали шанси на одруження. Лише один із них – староста Стрітенської церкви Роман (56 років), перетнув межу безшлюбності⁵⁷. Слід зауважити, що саме ця група й зумовила доволі високий відсоток однаків у структурі полтавських родин.

Мал.1 Духовенство

⁵⁴ О классификации домовых сообществ (Разъяснение редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта) // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зокола, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбума. – СПб., 2004. – С. 270-271.

⁵⁵ *Sholtyszek M., Biskup D. Różnorodność czy tożsamość? Chłopskie gospodarstwo domowe na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska pod koniec XVIII wieku // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 2008. – S. 375-376.*

⁵⁶ Згідно з моїми підрахунками, для чоловіків середній шлюбний вік становив 28,1 року. Див.: *Волошин Ю.В. Статевікова та шлюбна структура населення міста Полтави... – С. 21.*

⁵⁷ ЦДДАУК. Ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 88.

Друга велика група – нуклеарні родини (42,2%). Її основу становили родини ієреїв: 12 із 19 сімей. Розширених і мультифокальних родин виявилося зовсім мало – 8,9 й 2,2 %. Отримані мною результати суттєво відрізняються від тих, які Олександр Сакало вирахував для сільського духовенства Гетьманщини. За його підрахунками, переважали мультифокальні родини – 67,9%, а нуклеарні посідали другу позицію – 22,2%⁵⁸.

Більшість козацьких родин за своєю структурою (див. малюнок 2) були нуклеарними – 62,1% (див. таблицю 5). Серед них переважали класичні однопідродні сім'ї – шлюбна пара з дітьми. Другу позицію займали вдови з дітьми, далі – шлюбні пари без дітей і нарешті вдівці з дітьми. Той факт, що вдів із дітьми було в чотири рази більше, ніж удівців, можна пояснити вищою частотністю шлюбів серед останніх, натомість удовиці дуже рідко виходили заміж удруге⁵⁹.

Складні (мультифокальні) сім'ї хоча й займали другу позицію (22,6%), однак навіть у поєднанні із розширеними (12,7%) суттєво поступалися простим родинам. Перевага нуклеарної сім'ї в Полтаві, на мою думку, пов'язана з особливостями функціонування економіки міського соціуму, а також із суспільними трансформаціями, які Гетьманщина переживала у той період. Цим полтавські козаки так само відрізнялися від тих, які жили в селах Лубенського полку, де суттєво переважали мультифокальні родини (74,4%), тоді як частка нуклеарних становила лише 21,2%⁶⁰.

Аналіз структури ремісничих родин (див. малюнок 3) також демонструє перевагу сім'ї нуклеарного типу. Її частка порівняно з козаками була ще вищою – 72,7%. Частка розширених сімей була майже такою – 12,3%, а мультифокальних меншою – 13,1%. Серед нуклеарних родин, як і в попередньому випадку, переважали шлюбні пари з дітьми – 84 родини, за ними йшли шлюбні пари без

⁵⁸ Сакало О. Названа праця. – С. 10.

⁵⁹ Див. Волошин Ю.В. Вдівці в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Київська старовина. – 2011. – № 4. – С. 24.

⁶⁰ Сакало О. Названа праця. – С. 12.

дітей – 13 родин, потім вдови з дітьми – 11, і найменшою, всього 4 родини, була частка удівців з дітьми.

Мал.3 Ремісники

Найбільш поширеною формою мультифокальної родини серед цеховиків міста виявилася та, яка мала низхідні другорядні ядра – 11 сімей, коли в батьківських родинях мешкали ще й жонаті чи заміжні діти разом зі своїми сім'ями.

За кількістю родин (432) та частка населення міського соціуму, яку я окреслив як міщан, була найбільшою. Як і серед ремісників, тут переважали родини з нуклеарною структурою (див. малюнок 4) – 306 (70,8%). Абсолютну більшість серед них — 216 родин (70,6%) – складала шлюбні пари з дітьми. Як і в усіх інших соціальних групах, другу позицію посідали шлюбні пари без дітей – 51 родина (16,7%). Далі йшли вдови з дітьми – 35 сімей (11,4%) і вдівці з дітьми – 4 (1,3%).

Мал.4 Міщани

Так само, як і в двох попередніх групах, другу позицію посідали мультифокальні родини (50). Більшість серед них становили сім'ї, в яких разом із батьками проживали одружені діти – 36 родин (72%). Значно менше було родин, в яких разом з овдовілим батьком або матір'ю жили як мінімум двоє жонатих дітей – 7 (14%). Ще менше родин, де в одному домогосподарстві об'єднувалися сім'ї жонатих братів і сестер, інколи вони називалися «братськими», – 4 (8%).

І останнє місце посідали родини, ядром яких виступала синівська сім'я, в той час як батьківська відігравала другорядну роль – 3 (6%). Як правило, в таких родинах батьки були вже поважного віку.

Серед міщан, як і серед усіх інших груп полтавського соціуму, сім'ї з розширеною структурою займали почесне третє місце. Їх налічувалось не набагато менше, ніж мультифокальних – 47 (10,9%). Найбільшу частку становили розширені по бічній лінії – 19 (40,4%), коли поряд з нуклеарною сім'єю жив ще й хтось із родичів – брат, сестра, племінники тощо. Далі йшли розширені по низхідній лінії, де овдовілі батьки/матері як глави домогосподарств жили разом з родиною – 17 (36,2%). І останню позицію займали родини, розширені по висхідній лінії – 11 (23,4%). Досить незначним, як і серед більшості соціальних груп, був відсоток одинаків – 5,3% (23 особи) та домогосподарств без структури – 1,4% (6 осіб).

Насамкінець об'єднаємо дані всіх парафій і проаналізуємо родинну структуру всього населення міста у 1775 р. за допомогою відповідної таблиці (див. таблицю 11). Як можна було передбачити, найбільшу групу серед усіх вибраних для аналізу полтавських родин становили прості нуклеарні сім'ї – 676 родин (66,5%). Так само, як і в окремих соціальних групах, основна частка – 75,6% (511 родин) – припадала на шлюбні пари з дітьми. Набагато меншою – більш ніж у шість разів, була частка шлюбних пар без дітей – 12,4% (84 родини). Їм дещо поступалися вдови з дітьми – 10,1% (68 родин). І зовсім малою була частка нуклеарних родин, які склалися з удівців із дітьми – 1,9% (13 сімей). Зауважу, що перевага числа вдів над удівцями – характерна риса традиційного домогосподарства взагалі⁶¹.

Таблиця 11.

Структура родинних домогосподарств м. Полтави у 1775 р.

Категорія	Клас	Опис	К-ть	%
Особі самотні	1a	Вдови і вдівці	12	5,1
	1b	Нежонаті, або не окресленого цивільного стану	40	
Без структури	2a	Нежонаті брати і сестри, які живуть разом	9	1,1
	2b	Інші кривні, які живуть разом	2	
Нуклеарні	3a	Шлюбні пари без дітей	84	66,5
	3b	Шлюбні пари з дітьми	511	
	3c	Вдови з дітьми	68	
	3d	Вдівці з дітьми	13	

⁶¹ Детальніше про ці дві категорії мешканців полкової Полтави див.: *Волошин Ю.* Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (За матеріалами Румянцевського опису Малоросії) // *Київська Старовина.* – 2011. – № 1. – С. 13–32; *Його ж:* Вдівці в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. – С. 24–41.

Закінчення таблиці 11.

Категорія	Клас	Опис	К-ть	%
Розширені	4a	Родини з висхідним розширенням	27	11,7
	4b	Родини з низхідним розширенням	48	
	4c	Родини з бічним розширенням	44	
Мультифокальні	5a	Родини з висхідними другорядними ядрами	6	15,6
	5b	Родини з низхідними другорядними ядрами	95	
	5c	Овдовілий/а батько/мати з мінімум двома жонатими дітьми	18	
	5d	Мешкаючи разом жонаті брати й сестри, або інші родичі по бічній лінії	39	
Разом			1016	100

Учетверо меншою виявилася частка мультифокальних домогосподарств – 15,6% (158), які в загальній структурі міського соціуму очікувано посіли другу позицію. Так само, як і в проаналізованих вище окремих соціальних групах, переважна більшість із них представлена була сім'ями з низхідними другорядними ядрами – 60,1% (95 родин). За ними йшли братські родини – 24,7% (39 сімей), потім родини, які склалися з овдовілого батька-матері та мінімум двох родин їхніх дітей – 11,4% (18 сімей), і, врешті, 6 родин (3,8%) – сім'ї з висхідними другорядними ядрами.

Частка розширених родин несуттєво поступалася мультифокальним – 11,1% (119 сімей). Найбільше серед них було домогосподарств з низхідним розширенням – 40,3% (48 родин), далі йшли сім'ї з бічним розширенням – 37% (44 родини) і сім'ї з висхідним розширенням – 22,7% (27 родин).

Наступними за чисельністю в родинних структурах міста виявилися самотні особи – 5,1% (52). Переважну більшість із них – 76,9% (40) – становили нежонаті й особи неокресленого цивільного стану, основна маса яких (21 особа) була представлена духовенством. Другу групу одинаків – 23,1% (12) – становили вдови і вдівці, які не мали дітей чи іншої родини.

Найменшою була частка домогосподарств, які не мали родинної структури – 1,1% (11). Більшість серед них становили неодружені брати й сестри, які мешкали разом – 81,8% (9), а решта – інші кривні родичі, які не утворювали сімейного ядра – 18,2% (2).

Таким чином, населеність домогосподарств і чисельність родин мешканців полкового міста суттєво поступалася аналогічним показникам серед сільського населення Гетьманщини. Слід також відмітити значно більший, у порівнянні з сільською місцевістю, відсоток господарств, які мали слуг. Відрізнялася Полтава від сільських населених пунктів і формою сімейної організації. На противагу їм, у місті домінували прості (нуклеарні) родини – 66,5% від загальної кількості.

Отже, отримані мною дані суттєво підважують тезу, висунуту російським дослідником Борисом Міроновим, який стверджував, що «сімейна організація міського й сільського населення не могла істотно різнитися через те, що демографічні характеристики (шлюбність, народжуваність, смертність) міських і сільських мешканців були однакові»⁶². Вочевидь причини цих відмінностей слід шукати шляхом дослідження вищеназваних характеристик.

РЕЗЮМЕ

Юрій Волошин

НАСЕЛЕННЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ І СТРУКТУРА РОДИН МЕШКАНЦІВ ПОЛТАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст. (по матеріалах сповідних розписів)

У статті аналізується населеність домогосподарств і структура родин представників основних мікрогруп полтавського соціуму другої половини XVIII ст. Досліджується середня чисельність мешканців дворів, кількість домових господарств, де проживали підсусідки і слуги, типологічні особливості структури родин.

Ключові слова: Гетьманщина, домогосподарство, сповідний розпис, козаки, духовенство, міщани, купці, родина.

Юрій Волошин

НАСЕЛЕННОСТЬ ДОМОХОЗЯЙСТВ И СТРУКТУРА СЕМЕЙ ЖИТЕЛЕЙ ПОЛТАВЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ст. (по материалам исповедных росписей)

В статье анализируется населенность домохозяйств и структура семей представителей основных микрогрупп полтавского социума второй половины XVIII в. Исследуется средняя численность жителей дворов, количество домовых сообществ, в которых проживали подсосудки и слуги, типологические особенности структуры семей.

Ключевые слова: Гетманщина, домохозяйство, исповедная роспись, казаки, духовенство, мещане, купцы, семья.

⁶² *Миронов Б.Н.* Указ. соч. – С. 232.

Yuriy Volosbyn

**HABITABILITY OF HOUSEHOLDS AND FAMILY STRUCTURE
IN POLTAVA DURING THE SECOND HALF OF THE 18th CENTURY
(based on confession lists)**

In article is analyzed the habitability of households and family structure of representatives of main micro groups of Poltava society in the second half of 18th century. In the article it is found out the average population of households, the part of household communities, where co-neighbors and servants lived, and also typological features of family structure.

Keywords: Cossack Hetmanate, household, confession lists, Cossacks, clergy, burghers, tradesmen, family.

УДК 262[14/15/16]94(477.5)''17''

Оксана Романова

**«А СЕ ЦЕРКОВНІИ ЛЮДИ...».
СКЛАД ЦЕРКОВНИХ ПРИЧТІВ У КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІІ
(на прикладі Ніжинської протопопії 1740 р.)**

Давньоруська пам'ятка церковного права – Устав Володимира Великого (список XV ст.) – так окреслює коло духовних осіб: «*А се церковніи люди: ігумен, поп, діаконь и дѣти ихъ, попадіа и кто въ крилосѣ, чернець, черница, проскурница, паломникъ, лѣчець, вдовица, задушни челоувѣкъ, стороникъ, слѣпецъ, хромецъ, монастыри, болници, гостинници, страннопріимци*»¹. Надалі коло духовних осіб або не обумовлювалось взагалі, або окреслювалось у найзагальніших рисах з тенденцією до скорочення цього переліку. Наприклад, у рішеннях Московського собору 1551 р., де йшлося про юрисдикцію митрополита, зустрічаємо такий їх перелік: «*И владыка соборне судив архимандрита или игумена или игумену или старицу или протопопа или священноинока или инока или попа или архидякона или дякона или четца или певна, да судив соборне...*»². Натомість у рішеннях Московського собору 1667 р. коло підсудних митрополиту осіб частково узагальнено: «*Архiereовъ, архимандритов и игуменнновъ священниковъ, и дяконовъ и монахов, и инокинъ, и весь церковный чин, и ихъ людем мирским ни въ чем не судити*»³.

У Духовному Регламенті коло церковників із числа білого духовенства загалом узагальнено: «*пресвітеры, дяконы и прочій клір церковный*»⁴. Не знаходимо повного переліку церковнослужителів також і в додатку до Духовного Регламенту «Прибавление о правилах причта церковного и чина монашеского», де йдеться «о пресвітерах, діаконахъ и прочихъ причетниках»⁵. Єдине, в докладних

¹ 996–1011 г.г. Устав св. Владимира // Русская историческая библиотека. Т. XXXVI. Памятники древне-русского канонического права. – Ч. 2. – Вып. 1. – Петроград, 1920. – С. 23.

² Московский собор 1551 года // Бенешевич В.Н. Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русского, кончая временем Петра Великого. – Вып. II. – Пг., 1914. – С. 62.

³ Московский соборъ 1667 г. // Бенешевич В.Н. Сборник памятников по истории церковного права ... – С. 81.

⁴ Духовный регламент и состоящие с ним в тесной святы документы // Бенешевич В.Н. Сборник памятников по истории церковного права ... – С. 101.

⁵ Духовный регламент и состоящие с ним в тесной связи документы. – С. 160.

пунктах Синоду 19 листопада 1721 р. у пункті 9, де йдеться про заборону збирати канальні та провіантні гроші з церковників, уточнюється, хто ж саме мається на увазі: «... и ныне спрашиваются съ собственныхъ церковническихъ дворов на самихъ церковникахъ, а имянно: на певчихъ, и подьякахъ, и пономаряхъ и просфирняхъ, которые тяглыхъ пашенныхъ земель не имеютъ и никакого тягла никогда с тяглыми людьми не плачивали»⁶.

Тож спробуємо визначити, які саме категорії населення Київської митрополії у XVIII ст. вважалися належними до духовного відомства, та наскільки їхній склад узгоджувався з додатком до Духовного Регламенту. Свідомо лишимо осторонь питання про статус чорного духовенства, яке безсумнівно належало до цього стану, натомість зупинимось на складі церковних причтів Київської митрополії першої половини XVIII ст. Саме цей період чи не найцікавіший, адже у другій половині XVIII ст. склад духовенства та розміри церковних причтів уже визначалися указом про штати, запровадженням на теренах Київської митрополії у 1778 році⁷.

Склад церковної громади (священно- та церковнослужителів) XVIII ст. на рівні парафії вже привертав увагу дослідників. У кінці XIX – на початку XX ст. цій проблематиці була присвячена низка робіт, в яких звертали увагу на традиції виборності та спадкування парафій дітьми священників, доходи та забезпеченість білого духовенства, їхній статус, освітній рівень тощо. Зокрема, ще в 60-х рр. XIX ст. П. Лебединцев у своєму дослідженні проаналізував проблему утримання парафіяльного духовенства Київської митрополії XVIII-го – першої пол. XIX ст.⁸ Наведені ним матеріали лягли в основу подальших студій з історії парафіяльного духовенства в Україні. Скажімо, ту частину, що стосувалася матеріального забезпечення священослужителів, активно використав Є. Крижанівський⁹ при написанні роботи про побут сільського духовенства в Україні, хоча коло поставлених ним питань значно ширше від тих, які аналізував П. Лебединцев. Чи не найповніше різні сторони життя парафіяльного духовенства висвітлені в роботі Н. Шпачинського, присвяченій діяльності Київського митрополита Арсенія Могилянського¹⁰. Дослідник описав склад церковних причтів Київської митрополії середини XVIII ст., економічне та соціальне становище духовних осіб, їх освіт-

⁶ Там само. – С. 221.

⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. 20. – С. 752–753 (№ 14807).

⁸ Лебединцев П. О способах содержания, коим пользовалось православное сельское духовенство в пределах Киевской губернии в XVIII веке и в первой половине XIX-го века до 1842 г. / П. Лебединцев (свящ.) // Руководство для сельских пастырей. – К., 1860. – № 9. – С. 190–213; № 10. – С. 231–241.

⁹ Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке / Е. Крыжановский // Руководство для сельских пастырей. – 1861. – № 39. – С. 129–146; № 49. – С. 473–488; № 51. – С. 561–580; 1862. – № 27 – С. 293; № 32. – С. 477; 1864. – № 6. – С. 214–227; № 24. – С. – 244–263; № 29. – С. 444–457; № 30. – С. 502–512; № 42. – С. 232; № 46. – С. 401–414; Крыжановский Е.М. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII в. / Е.М. Крыжановский // Собрание сочинений. – Т. I. – К.: Тип. Кульженко, 1890. – С. 391–439.

¹⁰ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние митрополии в его правление (1757–1770). – К., 1907. – С. 294–398.

ній та моральний стан, проаналізував причини негативних явищ у їх середовищі та основні заходи, до яких вдавався митрополит Арсеній заради виправлення різних негараздів в середовищі духовних осіб.

Проблеми соціального становища білого духовенства стали об'єктом досліджень Олександра Лотоцького¹¹. Про традиції виборності та спадкування парафії в Київській митрополії за часів митрополита Юсафа Кроковського писав О. Левицький¹².

Вивченням статусу парафіяльного духовенства в Російській імперії взагалі, і в Київській митрополії зокрема, займався П. Знаменський¹³. Аналізуючи стосунки парафіяльних ієреїв та церковних громад, вчений вказував на суттєві розбіжності між українською та російською практиками. На його думку, для російських парафій притаманним був звичай передачі парафії у спадок, у той час як в українських землях домінували засади виборності громадою парафіяльного ієрея, причому не конче вихідця з духовного стану, що значною мірою посилювало залежність ієрея від громади. Лише в кінці XVIII ст. Синоду вдалося зламати цей принцип виборності ієрея, впровадивши практику призначання митрополитом спеціально підготовленого священника.

Серію розвідок, присвячених різним аспектам життя білого духовенства та стосункам їх із парафіяльною громадою, можна знайти в публікаціях Київської старовини¹⁴, журналу «Руководство для сельских пастырей», «Спархіальних відомостях». Для цих дуже колоритних робіт характерна некритична описовість, що інколи породжувало викривленні уявлення про життя і побут церковно-парафіяльної общини.

Прикладом робіт, що постали як результат новітніх напрямів дослідження білого духовенства на Україні, можуть слугувати дослідження М. Яременка¹⁵ та С. Сенік¹⁶, зокрема, присвячені освітньому рівню представників духовенства і способам отримання ними духовного звання.

¹¹ Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні в XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Рік. VII. – Кн. I. – Т. XXI. Львів, 1898. – С. 1–46.

¹² Левитський О. Юсаф Кроковський, Митрополит Київській // Полтавські єпархіальні ведомости. Часть неофициальная. – 1890. – № 3 (1 февраля). – С. 114–120 (Вся стаття – ПЕВ. 1890. – Часть неофициальная. – № 2 (15 января). – С. 59–83, № 3 (1 февраля). – С. 109–120, № 4 (15 февраля). – С. 138–168).

¹³ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – 850 с.

¹⁴ Береза К. Выборные священники // Киевская старина (далі – КС). – 1882. – № 4. – С. 166–168; А.Л. К истории малорусского духовенства // КС. – 1896. – № 6. – С. 88–90; В.Г. Договор священника с прихожанами сто лет назад // КС. – 1893. – № 11. – С. 325; Для истории церковного прихода. – КС. – 1901. – № 9. – С. 78–82; Дьячки старой Малороссии. – КС. – 1897. – № 11. – С. 38 (д); Каманин И. Черты из быта духовенства // КС. – 1896. – № 1. – С. 16–18 (д). та ін.

¹⁵ Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії) // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 7. – К., 2008. – С. 269–298; Яременко М. Вихованці Києво-Могилянської академії: світила першої величини та «червоні зорі» // Київська академія. – Вип. 2-3. – К., 2006. – С. 126–135; Яременко М. Ціна дяківської науки // Київська академія. – К., 2010. – Вип. 8. – С. 122–138.

¹⁶ Senyk Sophia. Becoming a Priest. The Appointment and Ordination of Priest in the Orthodox Church in Ukraine in the Eighteenth Century // *Orientalia christiana periodica. Commentarii de re orientali*

Проте і донині в історіографії бракує роботи про склад церковних причтів Київської митрополії у першій половині XVIII ст. Зазвичай, торкаючись подібних питань, дослідники послуговуються кліровими відомостями – джерелом, яке дає комплексну інформацію про кількість духовенства при кожній конкретній церкві, їхній вік, сімейний стан, освіченість. Проте клірові відомості почали складатись після відповідного указу 1769 р.¹⁷, тобто в період, коли Синод та місцеві архієреї вже приклали чимало зусиль для впорядкування життя церковної громади.

Натомість для аналізу складів церковних причтів мною був обраний недостатньо використовуваний дослідниками тип джерела – сповідний розпис, а саме – Ніжинської протопопії 1740 року¹⁸. Він дозволяє простежити склад, вік, сімейний стан та родинну спорідненість всіх «осіб духовного чину» по кожній конкретній парафії. Обрання для дослідження саме Ніжинської протопопії обумовлено кількома причинами. По-перше, це одна із найбільших протопопій у Київській митрополії, яка нараховувала 94 парафії¹⁹, отже наші дані будуть доволі репрезентативними. По-друге, мова піде про 1740 рік, тобто першу половину XVIII ст. – період, який передував синодальним та митрополичим реформам щодо впорядкування кількості та статусу білого духовенства й церковнослужителів. І, нарешті, саме ця книга збереглась повністю (за винятком окремих аркушів), що є рідкістю для подібних джерел за першу половину XVIII ст. Вона є першою із повністю збережених книг сповідних розписів із великих протопопій²⁰.

aetatis christianae. Sacra et profana editi cbra et opere pontificii instituti orientalium studiorum. – Roma: Pontificum institutum orientalium atudiorum, 2003. – Vol. 69. – № 3. – P. 125–151.

¹⁷ Смолич И. История Русской Церкви. – Ч. I. – М., 1996. – С. 282.

¹⁸ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5. – 1399 арк.

¹⁹ Згідно з офіційними відомостями про кількість церков та священнослужителів при них, присланих із Київської митрополії до Синоду, в Ніжинській протопопії в 1740–1743 р. нараховувалось по 95 церков, а в 1744 р. – 96 (Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшего правительствующаго Синода (далі – ОДДС). – Т. XVIII: 1738 р. – Пг., 1915. – Ст. 1361–1364, 1549–1550, 1561–1562, 1573–1574, 1585–1586). Причина різних даних – у сповідній книзі представлені розписи із 10 Ніжинських церков, у той час як згідно з Відомостями, в м. Ніжині нараховувалось 11 церков (без їх поіменного переліку), а в 1744 році у Ніжинському уїзді замість 10 церков, як було доти, зазначено вже 11. Тож цілком можливо, що в сповідному розписі за 1740 рік дані правильні, просто він складався у першій половині року (до Паски), в той час як відомість за 1740 рік була прислана до Синоду 18 липня 1741 р. – тобто в ній представлені дані на кінець 1740 р. Тож за цей час могла бути освяченою ще одна церква. Хоча не виключено, що в даному випадку ми ще раз зустрічаємося з прикладом недбалства протопопа при складанні сповідної книги зі всієї протопопії. Тож якщо сповідні розписи з однієї парафії в силу певних обставин не були присланими вчасно, книга, аби не було затримок із пересилкою її до митрополії, і, отже, проблем у протопопа та членів духовного правління, могла бути підшита без повних даних. Щоправда, наведені у відомості дані за 1740 рік також різняться у порівнянні з такими в сповідному розписі – відповідно 1 протопоп та 142 священники у Відомості (ОДДС. – Т. XVIII. – Ст. 1363–1364) та 147 протопопів і попів у сповідній книзі (ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 1399). Прикметно, що у відомості за 1741 р. уже значиться 1 протопоп та 146 священників (ОДДС. – Т. XVIII. – Ст. 1549–1550), що цілком повторює дані сповідного розпису за 1740 р. (окрім кількості церков).

²⁰ Для порівняння: до нас дійшли повністю розписи Києво-Подільського та Верхньокіївського духовного правління за 1737 та 1738 роки відповідно. Проте вони не можуть бути для нас

Згідно з книгою сповідних розписів, у 1740 р. Ніжинська протопопія об'єднувала 94 парафії (28 міських та 66 сільських), поділені на 5 намісних – власне Ніжинську, Івангородську, Веркіївську (по 20 парафій кожна) та Олишевську і Носовську (по 17 парафій кожна)²¹.

Всього в цій протопопії служило 146 протопопів і попів (точніше, 1 протопоп, 5 намісників та 140 священників). Із них 131 парафіяльний ієрей, 16 вікаріїв, а також 15 дияконів. Загалом представники духовного стану (священно- і церковнослужителі та члени їх сімей) становили 1607 осіб, тобто 2,31% від загальної кількості (69644 особи) жителів протопопії.

У всій протопопії нараховувалось 8725 дворів, в яких проживало в середньому по 8 (7,98) осіб (Табл. 1). Густота населення дворів коливалася від 2,53²² і 3,2²³ до 15,62²⁴. В окремих випадках у дворі проживало понад 50 осіб (наприклад, двір № 5 в Святодмитрівському приході с. Євлашовки²⁵).

Таблиця 1.

Густота населення у дворах

Середня к-ть осіб у дворі	8-8,9	7-7,9	6-6,9	9-9,9	10-10,9	5-5,9	11-11,9	12-12,9	4-4,9	13-13,9	2,53	3,2	15,62
К-ть парафій з такою густотою населення	20	15	14	14	9	7	4	4	2	2	1	1	1
%	21,28	15,96	14,89	14,89	9,57	7,45	4,26	4,26	2,13	2,13	1,06	1,06	1,06

достатньо репрезентативними, оскільки нараховують відповідно по 11 та 7 парафій (ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 2. – 1737 р. – 211 арк.; спр. 3. – 106 арк.).

²¹ За даними вже згадуваної Відомості в Ніжинській протопопії в 1740 р. було 95 церков, із яких 29 міських та 66 сільських. Щоправда, згруповані вони у відомості не по наміснях, а лишень за повітовими (уїздними) містами з округою: м. Ніжин та Івангород з уїздами – по 21 церкві, м. Веркіївка з уїздом – 20 церков, м. Олішівка з уїздом – 17, м. Кобижча з уїздом – 7, а також в м. Купосоці 5 та м. Салтиковій Дівичі – 4 церкви (ОДДС. – Т. 18. –Приложение XVI. – С. 1361–1363). Як бачимо, межі намісній та уїздів не співпадали. Щоправда, у відомостях за 1739, 1741, 1742, 1743, 1744 замість містечка Купосовки із 5-ма церквами (якого взагалі не згадано у сповідному розписі Ніжинської протопопії за 1740 р.), стоїть м. Носів із тими ж 5-ма церквами (Там само. Ст. 1351–1352, 1549–1550, 1561–1562, 1573–1574, 1585–1586). Тож схоже, що у відомості за 1740 р. маємо справу чи то з писарською помилкою канцеляристів, чи з типографічною помилкою видавців. Уцілому, дані відомості та сповідного розпису, як можна пересвідчитись із вище наведеного, співпадають (окрім однієї ніжинської церкви, згаданої в відомості та пропущеної в сповідному розписі). Прикметно, що згідно з відомостю за 1739 р., у Ніжинській протопопії нараховувалось лишень 92 церкви: по 22 церкви в містах Ніжин та Івангород з уїздами, але взагалі не згадано містечко Кобижча (Там само. – Ст. 1351–1352).

²² ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 97–118.

²³ Там само. – Арк. 676–683.

²⁴ Там само. – Арк. 738–767.

²⁵ Там само. – Арк. 612–625.

Така строкатість густоти населення дворів цілком пояснюється невизначеністю з поняттям «двір-бездвірна хата»²⁶, що спричиняло проблеми навіть при складанні румянцевського перепису 1765–1769 рр.²⁷. Наприклад, у 1753 р. Київська духовна консисторія (далі – КДК) прийняла резолюцію у справі ієрея села Коровинець Євстафія Дубінського, звинуваченого його напарником-ієреєм у приховуванні дворів, де, зокрема, йшлося про засади розрізнення дворів та бездвірних хат. У тексті наголошувалося, що у випадку великих дворів, до складу яких входили дрібніші домогосподарства, слід нотувати кожне господарство окремо, адже їх мешканці отримують треби не податними дворами, а кожен осібно²⁸. Лише в 1771 р. митрополитим указом наказувалося реєструвати у сповідних розписах усі наявні двори, уніфікувавши розрахунки: на кожен двір мало припадати по чотири особи чоловічої статі²⁹.

Неоднаковими були також розміри окремих парафій (Табл. 2). Як видно з таблиці, найчастіше парафії були невеликими – в середньому до 100–150 дворів, і такі розміри традиційні саме для сільських парафій. Великі ж (понад 150 дворів) – виключно міські. Єдиний виняток – приход церкви Святого Миколая в селі Вибел, який складався з 216 дворів³⁰. Подібний виняток пояснюється тим, що до цієї церкви були приписані жителі ще трьох невеличких поселень – «деревень» Муравейки Бокланової³¹, Пісок³² та Муравейки Вершини³³. До речі, обслуговував цю доволі велику за розмірами і чисельністю парафію один-єдиний 42-річний ієрей Ілля Калинников, що мав 30-річного брата Кирила, який цілком надавався за віком для висвячення в сан.

Переважна більшість парафій нараховувала до 100 дворів (разом близько 65%), тож спробуємо встановити, яку кількість духовних осіб мешканцям цих дворів доводилось утримувати. В історіографії усталилась думка, що в середньому штати формувались із розрахунку 1 ієрей, 1 дячок та 1 пономар на 100 дворів, і їх кількість мала би подвоюватися в парафіях у 200 дворів і далі збільшуватися у геометричній пропорції чи потроюватися, і, відповідно, потроюватися у парафіях, де нараховувалося понад 300 приходських дворів³⁴.

²⁶ Детальніше про змішування в досліджуваній період понять «двір» і «бездвірна хата» див.: *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 258–260. Див. також: *Волошин Ю.* Населення домогосподарств «государевых описных малороссийских раскольничьих слобод» (за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767–1769 рр.») // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 2. – К., 2003. – С. 117–118; *Гуржій О.І.* Український хутір XV–XVIII ст. Історичний нарис. – К., 2007. – С. 35; *Романова О.О.* Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 128–129.

²⁷ *Максимович Г.А.* Деятельность Румянцева-Задунайскаго по управлению Малороссией. – Т. I. – Нежин, 1913. – С. 317.

²⁸ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 1435, арк. 5.

²⁹ *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 375.

³⁰ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 954–981.

³¹ Там само. – Арк. 965.

³² Там само. – Арк. 971.

³³ Там само. – Арк. 970.

³⁴ *Крыжановский Е.* Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке // *Крыжановский Е.* Собрание сочинений. – Т. I. – К., 1890. – С. 404; *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 294.

Справді, указом Петра I про штати для Москви та Санкт-Петербургу 1722 р. передбачалось, що один ієрей мав обслуговувати 100–150 дворів, відповідно, два ієреї – 200–250 (до 300) дворів, «а причетникам бать по препорціи попов, то есть при каждом попѣ один дьячок, 1 пономарь»³⁵. Проте це правило від початку стало нормою лише для російських парафій, а на теренах Київської митрополії воно набуло поширення лише після указу про штати 1778 р.³⁶

Таблиця 2.

Розміри парафій

Кількість дворів у парафії	До 50	51–100	101–150	151–200	201–250	251–300	> 300
Кількість таких парафій	25	36	19	7	4	1	2
% від загального числа парафій	26,59	38,29	20,21	7,45	4,26	1,06	2,13
Із них кількість міських	2	7	7	7	3	1	2
% міських в цій групі парафій	5	20	36,9	100	75	100	100
Кількість сільських парафій	23	29	12	–	1	–	–
% сільських в цій групі парафій	95	80	63,1	–	25	–	–

Отже, 45 церков із 94 парафій мали лише по 1 ієрею (без вікаріїв) (Табл. 3). Із них 39 (86,66%) сільських та 6 (13,33%) міських церков. Із цих 45 церков 20 парафій (2 міські³⁷ та 18 сільських³⁸) нараховували до 50 дворів. 18 церков (3 міські³⁹ та 15 сільських⁴⁰) обслуговували від 51 до 100 дворів. 5 сільських парафій⁴¹ мали від 101 до 150 дворів, одна – 216 дворів⁴². Також 1 міська церква⁴³ нараховувала в своєму відомстві 271 двір, які обслуговував єдиний у цій парафії вікарний ієрей, що служив при вдові – ніжинській протопопші Марії Лазарівні Яворській. Додамо сюди ще 6 парафій, де при одному священику служив 1 диякон (про дияконів мова піде далі): 1 сільська церква з приходом у 38 дворів (!)⁴⁴, 2 сільські та 1 міська із приходом 50–100 дворів⁴⁵, та 2 міські із

³⁵ ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 6. – С. 756–757 (№ 4072), 720–721 (№ 4035).

³⁶ ПСЗРИ. – Т. 20. – № 14807; Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке // Крыжановский Е. Собрание сочинений. – Т. I. – К., 1890. – С. 404; Смолич И. История Русской Церкви. – Ч. I. – М., 1996. – С. 327–335.

³⁷ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015. спр. 5, арк. 150, 1333.

³⁸ Там само. – Арк. 175, 232, 300, 332, 346, 360, 376, 428, 464, 496, 596, 602, 626, 666, 883, 946, 1006, 1012.

³⁹ Там само. – Арк. 1072, 1321, 1339.

⁴⁰ Там само. – Арк. 140, 202, 224, 338, 352, 368, 384, 434, 442, 542, 578, 889, 901, 1088, 1098.

⁴¹ Там само. – Арк. 406, 716, 849, 913, 1022.

⁴² Там само. – Арк. 954.

⁴³ Там само. – Арк. 1351.

⁴⁴ Там само. – Арк. 588.

приходом понад 200 дворів⁴⁶. Ще в 7 церквах поруч із одним ієреєм служив вікарій (1 сільська церква – 71 двір⁴⁷, 2 сільські та 1 міська із приходом від 100 до 150 дворів⁴⁸, 2 міські із приходом у 150-200 дворів⁴⁹, та 1 міська із приходом 240 дворів⁵⁰). І в одній міській церкві (304 двори) служили 1 священник (намісник носівський), 1 вікарій та 1 диякон⁵¹. Оскільки вікарій утримувався на гроші того ієрея, який його наймав, то гадаю, ці парафії можна додати до числа тих, де служив лишень один ієрей. Тож, як бачимо, 1 священник служив, як правило (72,87%), при невеличких сільських церквах (до 100 дворів), що цілком узгоджується із приписами указу 1722 р. Лише в 11 випадках⁵² із 59 (18,64%) (або 11,7% від усіх 94 церков парафій) з певною долею умовності можна говорити про нестачу священнослужителів у питанні надання треб парафіянам (парафії, де поруч із настоятелем служив вікарій і де на одного ієрея припадало менше 100 дворів, тут не враховувалися). З них маємо 6 сільських церков (54,5% від загальної кількості парафій), де можна говорити про нестачу священників.

Таблиця 3.

**Співвідношення числа священнослужителів при парафії
та кількості парафіяльних дворів**

Кількість дворів у парафії	До 50	51–100	100–150	150–200	200–250	250–300	> 300	Разом парафій	% з усіх 94 парафій
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 священник	20	18	5	-	1	1*		45	47,87
1 священник + 1 диякон	1	3	-	-	2	-	-	6	6,38
1 священник + 1 вікарій	-	1	3	2	1	-	-	7	7,45
1 священник + 1 диякон + 1 вікарій	-	-	-	-	-	-	1	1	1,06
Разом парафій з 1 ієреєм.	21	22	8	2	4	1	1	59	62,76
% серед парафій з 1-м ієреєм	35,59	37,28	13,56	3,39	6,78	1,69	1,69	100	

⁴⁵ Там само. – Арк. 558, 702, 307.

⁴⁶ Там само. – Арк. 1196, 1224.

⁴⁷ Там само. – Арк. 238.

⁴⁸ Там само. – Арк. 480, 1112, 1058.

⁴⁹ Там само. – Арк. 39, 119.

⁵⁰ Там само. – Арк. 1038.

⁵¹ Там само. – Арк. 1155.

⁵² Там само. – Арк. 406, 716, 849, 913, 1022, 954, 1351, 1196, 1224, 1155.

* У цій парафії служив єдиний ієрей-вікарій (Там само. – Арк. 1351).

Закінчення таблиці 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2 священика	3	11	8	1	-	-	-	23	24,46
2 священики + 1 диякон	-	2	1	-	-	-	-	3	3,19
2 священики + 1 вікарій	-	-	1	3	-	-	-	4	4,25
2 священики + 1 диякон + 1 вікарій	-	-	-	1	-	-	1	2	2,12
2 священики + 2 вікарії + 1 диякон	-	-	1	-	-	-	-	1	1,06
Всього парафій з 2-ма ієреями	3	13	10	5	-	-	1	33	35,11
% серед парафій з 2-ма ієреями	9,09	39,39	30,30	15,15	-	-	3,03	100	
3 священика	-	1	-	-	-	-	-	1	1,06
4 священика + 2 диякона	-	-	1	-	-	-	-	1	1,06
Всього парафій, де служило 3 і більше ієрея	-	1	1	-	-	-	-	2	2,12

По два ієреї (але не вікаріїв) мали 23 церкви – 4 міські та 19 сільських. Із них 3 сільські церкви мали до 50 (23, 34 та 45) дворів⁵³. 11 церков (10 сільських та 1 міська) обслуговували від 50 до 100 дворів⁵⁴. 8 парафій (2 міські та 1 сільська) – з числом дворів від 100 до 150⁵⁵. Однак міська церква, в якій служило 2 ієрея, мала 157 дворів⁵⁶. Також при трьох церквах поруч із двома священиками служили по 1 диякону (1 сільська та 1 міська з числом дворів відповідно 67 та 45⁵⁷, та 1 міська (120 дворів))⁵⁸.

При одній сільській, яка обслуговувала 91 двір, служило одразу 3 ієреї⁵⁹.

Одна ніжинська церква Святого Миколая (110 дворів), вона ж соборна, при якій служив протопоп Степан Парфентієв Волховський, мала в своєму штаті одразу 4-х священиків та 2-х дияконів⁶⁰. Щоправда, початок розпису з цієї парафії втрачений, тож ми не знаємо достеменно, скільки з них було настоятелями, а скільки (і чи були?) вікаріями.

⁵³ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 670–675, 420–427, 767–775.

⁵⁴ Там само. – Арк. 322, 394, 454, 470, 612, 634, 676, 816, 839, 934, 1309.

⁵⁵ Там само. – Арк. 135, 1259, 180, 252, 684, 738, 862, 982.

⁵⁶ Там само. – Арк. 1282.

⁵⁷ Там само. – Арк. 651, 767.

⁵⁸ Там само. – Арк. 794.

⁵⁹ Там само. – Арк. 275–291.

⁶⁰ Там само. – Арк. 2–16 зв.

Отже, із 27 церков (ніжинська протопопська церква до розрахунків не бралася), в яких служило 2 і більше ієрея (не вікаріїв), в 17 випадках⁶¹ (62,96%) можна говорити про зайвих священнослужителів (на одного ієрея в цих парафіях припадає менше, ніж 50 дворів⁶²). Що характерно, 15 із 17 (або 88,23%) – це сільські церкви. Якщо сюди додати ще 6 церков із числом дворів до 200, де поруч із кількома настоятелями служили вікарії⁶³, то виходить, що у 23 парафіях із 35 (65,71%), або майже у кожній четвертій (24,46%) служили «зайві ієреї».

Спробуємо поглянути на проблему «зайвих ієреїв» через призму родинних стосунків між священнослужителями і правом на спадкування парафії. При визначенні родинної спорідненості окремих священно- та церковнослужителів бралось до уваги, окрім безпосередніх джерельних свідчень (брат священника, син, зять, діти вдової попаді, тощо), також спільність батьківських імен і прізвищ та відповідна для певного ступеня спорідненості різниця у віці. Наприклад, у Святоуспенській парафії села Фастовець одночасно служили два половинні ієреї – поп Василій Іванов – 40 років, і поп Іван Василюв – 30 років⁶⁴, отже, тут, швидше за все, маємо справу із простим збігом імен.

Інший приклад: у містечку Веркіївка при церкві святого Миколая служили два ієреї – «Григорій син Іванов» – 48 р. (двір № 1), та «Дмитрій Іванов Кириловский» – 25 років (двір № 2). У цьому ж дворі мешкала «Вышписанного презвитера родная баба Анна дочь Самолова» – 58 років⁶⁵. Тож попри спокусу окреслити обох ієреїв як братів з огляду на спільне ім'я батька, згадка Анни Самойлової як баби лишень одного з них змушує визнати подібність імен простим збігом.

Ще одна вказівка на родинну спорідненість – порядок згадки причетників у переліку духовних осіб, зокрема, зарахування кількох осіб зі спільним батьківським ім'ям до одного двору в обхід усталеного порядку переліку церковних причетників (скажімо, згадки дячка, псаломщика як членів двору першого ієрея, раніше за перелік домочадців другого ієрея, тощо). Наприклад, згідно з розписом церкви Івана Богослова с. Мартиновки, у дворі № 1 мешкали 32 річний піп Симон Федоров, далі після переліку складу його сім'ї (дружини і дітей), називається 60-річна «Евдокия Трохимова дочь, вдовая попадя»⁶⁶, яка, швидше за все, доводилась матір'ю або тещою названого ієрея.

Якщо син посідав батьківську парафію, і хтось із батьків ще був живим, то про цей факт обов'язково зазначали. Наприклад, у Ніжинській Святоуспенській парафії служили два ієреї – 50-річний «Іоан Іванов син Белявській» (двір № 1), та «поп Афанасій Максимов син Почека – 24 роки» (двір № 2). А в дворі № 4

⁶¹ Там само. – Арк. 420, 670, 767, 322, 394, 454, 470, 612, 634, 676, 816, 839, 934, 1309, 275, 651, 776.

⁶² На одного ієрея тут припадає відповідно по 17; 11,5; 22,5; 42; 47; 43,5; 37; 31,5; 46,5; 37,5; 42; 23; 40; 34; 30,3; 33,5; 41,5 дворів (Там само. – Арк. 420, 670, 767, 322, 394, 454, 470, 612, 634, 676, 816, 839, 934, 1309, 275, 651, 776).

⁶³ Там само. – Арк. 81, 160, 502, 522, 17, 59.

⁶⁴ Там само. – Арк. 394.

⁶⁵ Там само. – Арк. 522.

⁶⁶ Там само. – Арк. 384.

мешкала 60-річна «Мария Федорова, попадя Почекина вдовствующая», тобто мати другого ієрея⁶⁷.

У розписі села Куриловка, церкви Трьох Святителів, читаємо: двір № 1 «Поп Авраамій Антіпов син» – 37 років, після переліку його дружини та дітей у цьому ж дворі названий «Антіп Іванов син вдов – 73 роки, син его Никифор дячок – 25 років»⁶⁸. Названий Антип Іванов був батьком ієрея, і хоч не належав до «духовних осіб», однак потрапив у відповідний список через двох своїх синів-церковників.

Більше того, в парафії Святого Миколая с. Володкова Дівиця поруч із чинним ієреєм Матвієм Ісасвим Покасовським називається 57-річний «священникъ бывший Василій Евстафіевъ сын Кожуховский вдов» зі своїм 18-річним сином (двір № 2)⁶⁹.

Проаналізуємо родинні стосунки священиків у парафіях, де їх було 2 і більше (Табл. 4). Із 33 парафій, де служили по 2 ієреї (не вікарії), у 16 випадках⁷⁰, тобто майже в половині (48,48%), родинні стосунки поміж ієреями встановити не вдалось. У цьому випадку ми можемо впевнено стверджувати, що вони були «половинними». Навіть якщо припустити, що вони наслідували ці посади від своїх батьків, які мали між собою певні родинні стосунки (двоюрідні, троюрідні тощо), то на момент складання відповідного розпису їхня спорідненість була достатньо далекою, а обіймали вони ці посади швидше по традиції існування в парафії двох «половинних» ієреїв.

Таблиця 4.

Родинні стосунки поміж ієреями-напарниками та їх прив'язка до числа дворів

Родинні стосунки	Чужі	%	батько й син	%	брати	%	інші родичі	%
До 50 дворів	-	-	4	33,3	-	-	-	
50–100 дворів	5	26,6	5	41,3	1+1*	33,3 (50,0)	1	66,7
100–150 дворів	7	40,0	2	16,6	1	66,7 (50,0)	1	33,3
150–200 дворів	4	26,6	1	8,3	-	-	-	
Понад 200	1	6,6	-	-	-	-	-	
Разом 32 (33)	17	100	12	100	2 (3)	100	2	100
Загальний % від 33 (34⁷¹) випадків	51,51 (50)		36,36 (35,29)		6,06 (8,82)		6,06 (5,88)	

⁶⁷ Там само. – Арк. 17.

⁶⁸ Там само. – Арк. 464.

⁶⁹ Там само. – Арк. 202.

⁷⁰ Там само. – Арк. 17, 59, 81, 97, 135, 180, 252, 394, 454, 522, 676, 794, 862, 934, 1259, 1282.

* В 1 парафії (91 двір) служили поруч три ієреї – два брати та син одного із них (Там само. – Арк. 275).

У 12 випадках (37,5%) на одній парафії служили батько та син⁷²; у двох парафіях – два брати⁷³; в одному випадку – зять і тесть⁷⁴ і ще в одному – дядько з племінником⁷⁵. В єдиній на всю Ніжинську протопопію парафії (91 двор), де одночасно служили три іереї, два іереї були рідними братами, а третій – 25-річний син старшого з них⁷⁶.

Порівняння цих даних з кількістю дворів у відповідних парафіях наштовхує на певну закономірність: 12⁷⁷ із 17⁷⁸ половинних іереїв, тобто, понад дві третини (70,58%), які не були родичами, служили при парафіях у 100 і більше дворів. Натомість 10⁷⁹ із 14⁸⁰ парафій (дві третини), в яких одночасно священнодіяли батько та син/зять, нараховували до 100 дворів. Зокрема, в 2-х парафіях було лишень по 34 та 23 двори⁸¹. Звернімо увагу, що вік іереїв у цих парафіях становив відповідно 60 і 30 років та 96 і 43 роки. Взагалі, в 11 випадках із цих 14⁸² (78,57%) іереїв-батько мав більше 50 років. Тож у даному випадку йшлося не про зайве дроблення парафій, а власне про передачу її іереєм похилого віку своєму синові, якого висвячували на допомогу батькові ще за його життя⁸³.

В усіх випадках, коли половинними настоятелями були брати/ братаничі, нагальної потреби подвоювати число іереїв не було (101, 68, 67 дворів)⁸⁴. Додамо сюди й церкву Святої Параскеви з села Талалаївка (91 двор), де одночасно служили три іереї – два брати та син старшого з них⁸⁵, тому далі для зручності підрахунків мова йтиме про чотири церкви, де служили іереї-брати. Вік старшого іерея у 3-х випадках⁸⁶ із 4-х був понад 50 років, причому в усіх цих випадках другий іереї-брат був молодшим як мінімум на 20 років (56/36, 56/34, 58/29 років)⁸⁷. Відповідно, можна теж говорити про намагання передати парафію у спадок, проте не синові, а молодшому братові. Щоправда, таких випадків було небагато.

⁷¹ 34 якщо рахувати парафію святої великомучениці Параскеви села Талалаївки (арк. 275), де служили одразу три іереї – два брати і син першого із них, як два випадки.

⁷² Там само. – Арк. 322, 420, 470, 502, 634, 670, 767, 684, 776, 816, 982, 839.

⁷³ Там само. – Арк. 738, 1309.

⁷⁴ Там само. – Арк. 160.

⁷⁵ Там само. – Арк. 651.

⁷⁶ Там само. – Арк. 275.

⁷⁷ Там само. – Арк. 17, 59, 81, 97, 135, 180, 252, 522, 794, 862, 1259, 1282.

⁷⁸ Там само. – Арк. 17, 59, 81, 97, 135, 180, 252, 394, 454, 522, 612, 794, 676, 862, 934, 1259, 1282.

⁷⁹ Там само. – Арк. 275, 322, 420, 470, 634, 670, 767, 776, 816, 839.

⁸⁰ Там само. – Арк. 160, 275, 322, 420, 470, 502, 634, 670, 684, 767, 776, 816, 839, 982.

⁸¹ Там само. – Арк. 420, 670.

⁸² Там само. – Арк. 275, 767, 839, 420, 470, 322, 816, 776, 684, 982, 670.

⁸³ До речі, сан іерея залишався за людиною пожиттєво (за рідкими винятками, коли за певні злочини священник міг бути розстриженим), у той час як право священнодіяти для осіб дуже поважного віку або тяжко хворих могло обмежуватись спеціальними указами із духовної консисторії. Таким чином у парафії проживало одразу два іереї, але священнодіяв лишень один із них (див. наприклад: ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 3661, арк. 6 зв.).

⁸⁴ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 738, 1309, 651.

⁸⁵ Там само. – Арк. 275.

⁸⁶ Там само. – Арк. 275, 738, 1309.

⁸⁷ Там само. – Арк. 275, 738, 1309.

Отже, в 11⁸⁸ з 17 випадків (або у двох третинах), коли два священники були родичами, вони служили при малочисельних парафіях (до 100 дворів). У цьому випадку мова іде не про половинних ієреїв, а про настоятеля храму і молодого помічника, який, цілком можливо, міг утримуватись коштом ієрея-батька/тестя з перспективою посісти його місце після смерті. Тож утримання подібного «зайвого» ієрея не могло аж ніяк не позначитися на видатках парафіян і, відповідно, добробуті обох ієреїв.

Із 16 випадків, коли в парафії було два ієреї не родичі, у 8⁸⁹ випадках мінімальна вікова різниця між ними становила 20 років. Тож виникає спокуса пояснити появу другого ієрея намаганням старшого попа знайти собі помічника в особі молодшого ієрея. Лише в одному випадку (м. Олишевка, ц. Арх. Михайла) 57-річний ієрей Степан Романов Пригара був вдівцем і бездітним, тож появу в парафії 31-річного ієрея Андрія Ємельянова Шрамченка, очевидно, брата Ольшевського сотника⁹⁰ Івана Омеляновича Шрамченка, що був прихожанином того ж храму, можна пояснити намаганням чи то старого ієрея, чи громади потурбуватись про наступника на парафії⁹¹. В решті ж випадків прямо говорити про намагання старшого ієрея підшукати собі заміну не доводиться. Принаймні маємо певну невідповідність джерел із поширеною в історіографії тезою про традиції передачі парафії у спадок від батька до сина або зятя. Так, у шести випадках із восьми, де в парафії фіксуються два ієреї без явного родинного зв'язку та з доволі солідною різницею у віці, у старших ієреїв були «прямі спадкоємці» – сини та один зять⁹², причому деякі з них мали цілком достатній для посвяти у сан вік – 26, 23, 20, та 30 років⁹³. По логіці, аби зберегти місце для дітей, вони мали би найняти вікарія, а в нашому випадку мова йде про половинних ієреїв.

Говорячи про «цілком достатній для посвяти у сан вік», маємо на увазі саме практику, яка існувала в Київській митрополії у XVIII ст., – посвячувати в сан, не чекаючи передбачених святоотецькими правилами 30 років для ієрея та 25 для диякона (14 правило VI Вселенського (Трульського) собору)⁹⁴. Принаймні в Ніжинській протопопії у 1740 р. священнодіяли 11 ієреїв, які не досягли 30 років. Причому два наймолодші (25 та 23 роки) з них служили поруч із батьками⁹⁵,

⁸⁸ Там само. – Арк. 275, 322, 420, 470, 634, 767, 776, 816, 839, 651, 1309.

⁸⁹ Там само. – Арк. 17, 59, 135, 522, 612, 794, 862, 934.

⁹⁰ Нагадаю, що указом від 8 серпня 1734 р. заборонялось українським єпископам посвячувати в духовний сан вихідців із козацтва (ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 9. – С. 397–398 (№ 6614)); *Смолич И.* История Русской Церкви. 1700–1917. – Ч. I. – М., 1996. – С. 319 прим. 7.

⁹¹ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 794–795 зв. До речі, сам Степан Романов Пригара, очевидно, також був ієреєм у першому поколінні, колишнім вихідцем із козаків, принаймні в цій парафії значаться ще кілька козачих дворів із таким же прізвищем (двори № 7, 23, 29, 48). Прикметно, що диякон цього храму – Григорій Нікітін Горич, схоже, також був сином місцевого козака Микити Петрова Горича (двір № 10) (Там само. – Арк. 796 зв., 799, 800, 803).

⁹² ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 59, 135, 522, 862, 1282, 81.

⁹³ Там само. – Арк. 59, 81, 135, 1282.

⁹⁴ Книга Правил Святих Апостолів, Вселенських і помісних соборів, і Святих Отців. – К., 2008. – С. 59.

⁹⁵ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 275, 502.

ще два – 28 та 29 років – допомагали на службі своїм тестям⁹⁶, два полу-парафіяльних (24 та 25 років) утримували вікаріїв⁹⁷, один 29-річний був ціло-парафіяльним, але при ньому служив 39-річний вікарій⁹⁸, а четверо (три 28-річні та один 29-річний) ієреїв були цілопарафіяльними і без вікарія⁹⁹. Звернімо увагу на останні випадки. У Київській митрополії зазвичай існувала практика: при посвяті в сан ієрея, який не досяг відповідного віку, накладати на нього заборону сповідувати парафіян (окрім крайньої потреби) до досягнення 30 років¹⁰⁰. Тож у парафіях, де служив один такий ієрей, очевидно, не обходилося без певних труднощів у наданні прихожанам треб.

Якщо поглянемо на вік посвячуваних у ієреї в Київській митрополії XVIII ст., то картина виявиться ще яскравіша. Впродовж березня 1735 – грудня 1737 років до Ніжинської протопопії в сан ієрея було посвячено 12 осіб¹⁰¹. Вік двох із них встановити не вдалося¹⁰². В решті ж випадків, 7 із 10 посвячених не мали 30 років (один мав 25 років, два – по 26, два – по 27, і два – по 28 років¹⁰³). У цей же період до Ніжинської протопопії у диякони було посвячено 5 осіб¹⁰⁴: двоє з них не досягли 25-річного віку (22 та 24 роки¹⁰⁵), а вік ще двох встановити не вдалося¹⁰⁶.

Простежимо тепер, у яких випадках до церкви наймали вікарія – найманого ієрея-помічника, який утримувався за рахунок виділення йому священиком, на чийй частині він служив, частки власного прибутку (зазвичай третину). В історіографії усталилась теза, що потреба у вікарії виникала, коли: 1) парафію очолював протопоп або намісник (тобто, настоятель храму був переобтяжений адміністративними функціями); 2) місцевий парох був занадто слабкий чи старий; 3) попадя-вдова намагалася таким чином зберегти місце настоятеля храму для своїх малолітніх дітей¹⁰⁷. М. Шпачинський стверджує, що вікарія могли наймати ієреї на власний розсуд без погодження¹⁰⁸ зазвичай на 8–10 років¹⁰⁹. Проте джерела, де йдеться про посвяту в сан, суперечать цій думці. Вікарія зазвичай висвячували до певної конкретної церкви і без уточнення терміну його

⁹⁶ Там само. – Арк. 160, 612.

⁹⁷ Там само. – Арк. 17, 522.

⁹⁸ Там само. – Арк. 1058.

⁹⁹ Там само. – Арк. 626, 849, 885, 634.

¹⁰⁰ Зразки таких заборон див.: ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 269, арк. 23, 15, 23, 39, 71, 92, 98, 119 та ін.

¹⁰¹ Там само. – Спр. 49, арк. 3, 12, 12 зв, 16 зв, 21, 23, 24, 24 зв., 26 зв., 29, 40 (два записи).

¹⁰² Там само. – Арк. 24, 40.

¹⁰³ Там само. – Арк. 29, 12, 21, 23, 40, 24, 26 зв.; оп. 1015, спр. 5, арк. 883, 394, 360, 816, 1282, 794, 839.

¹⁰⁴ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 49, арк. 17, 22, 27 зв., 29, 33 зв.

¹⁰⁵ Там само. – Арк. 22, 27 зв.

¹⁰⁶ Там само. – Арк. 17, 33 зв.

¹⁰⁷ *Знаменский П.* Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 39; *Крыжановский Е.* Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 396, 423; *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 296–299, 324–325.

¹⁰⁸ *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 299.

¹⁰⁹ Там само. – С. 296.

перебування на службі¹¹⁰. Тож проаналізуємо, при яких саме церквах служили вікарії (Табл. 5).

Всього в Ніжинській протопопії в 1740 р. при 16 церквах¹¹¹ (12 міських¹¹² та 3 сільських¹¹³) служило 17 вікаріїв (при церкві Івана Богослова в м. Ніжині поруч із двома половинними ієреями служило і два вікарії¹¹⁴). У містах чотири вікарії служили при трьох намісних церквах¹¹⁵. Чотири – при «малолітніх» ієреях (24, 25, 29, 28 років¹¹⁶). Важко сказати, яка причина була основною в утримуванні вікарія при Святотроїцькій церкві містечка Веркіївки – посада намісника старшого ієрея Іоана Леонтієва Косенського чи недостатній вік його сина-напарника Романа (23 роки)¹¹⁷. Також не зовсім зрозумілою видається причина утримування одразу двох вікаріїв при ніжинській намісничій церкві святого Іоана Богослова, адже там налічувалося лише 131, а напарником 62-річного намісника Василя Гаврилова Великошапкінна служив доволі молодий, але цілком повнолітній 34-річний ієрей Симеон Яковлев син Ушкалов¹¹⁸.

Таблиця 5.

Характеристика церков, при яких у 1740 р. служили вікарії

Арк.	Місто/ село	К-ть дворів	Вік ієреїв- настоятелів	Вік вікарія	Попада (вік)	діти попаді	Дата посвяти вікарія ¹¹⁹
1	2	3	4	5	6	7	8
59	місто	131	62 (намісник), 34	34, 30	-		
502	місто	190	50 (намісник), 23 (син намісника)	33	-		13.08.1737
1155	місто	304	(намісник 1)	(+)	-		
81	місто	173	50, 32	33	-		
97	місто	311	39, 37	31	-		

¹¹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 49, арк. 21, 29 зв., 33 зв., 40; там само. – Спр. 269, арк. 14 зв. (наприклад, 26-річний зять покійного ієрея, був ще малолітнім, коли помер тесть, а його син ½ ієрей став цілопарафіяльним. Тож Василя Григорієва посвятили не в ½ ієрея, як заповідав покійний тесть, а у вікарія); там само. – Спр. 193, арк. 87, 95, тощо.

¹¹¹ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 17, 39, 59, 81, 97, 119, 160, 238, 480, 502, 522, 1038, 1058, 1112, 1155, 1351.

¹¹² Там само. – Арк. 17, 39, 59, 81, 97, 119, 160, 502, 522, 1038, 1058, 1155, 1351.

¹¹³ Там само. – Арк. 238, 480, 1112.

¹¹⁴ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 299; ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 59.

¹¹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 59, 502, 1155.

¹¹⁶ Там само. – Арк. 17, 160, 522, 1058.

¹¹⁷ Там само. – Арк. 502.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 59.

¹¹⁹ Дані взято із: ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 49, арк. 33 зв., 29 зв., 21, 40.

Закінчення таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8
17	місто	198	50, 24 (син попаді)	50	60 (мати 2-го ієрея)	другий ієрей	
160	місто	146	45, 28 (зять)	38	-		16.05.1737
522	місто	189	48, 25	34	-		15.12.1736
1058	місто	117	29	39	49, 32	1) два сини 19 та 11 років; 2) син 8 років	
39	місто	162	58	49	-		
119	місто	178	66	30	-		
1038	місто	240	48	37	-		
1112	село	135	53	31	-		
480	село	110	31	53	-		
238	село	71	31	36	-		28.11.1737 (во ієрея)
1351	місто	271	-	47	56 (вдова-протопопша)	Син 28 років	

У трьох випадках по одному вікарію служило при доволі чисельних міських парафіях – 162, 178 та 240 дворів¹²⁰, та одній сільській (135 дворів)¹²¹, допомагаючи доволі літнім цілопарафіяльним ієреям (відповідно 58, 66, 48 та 51 рік). Є також два приклади, коли вікарій допомагав половинним ієреям в міських парафіях із значним числом дворів (173 та 311 дворів)¹²². Ще два вікарії допомагали в службі двом молодим (але повнолітнім – по 31 рік кожен) сільським ієреям при порівняно невеликих церквах (71 та 110 дворів)¹²³. Не виключено, що ці вікарії розпочали свою службу при відповідних церквах ще за попередніх настоятелів або за часів «малолітства» чинних у 1740 р. ієреїв. Принаймні, 36-річний вікарій Федір Кондратов син був посвячений до Святогеоргіївської парафії села Липового рогу ще у листопаді 1737 р., тобто за часів «малолітства» чи навіть до посвяти у сан чинного у 1740 р. 31-річного цілопарафіяльного настоятеля Федора Васильєва¹²⁴. У трьох інших випадках, де відома дата посвяти вікарія до відповідної парафії (м. Ніжин, церква Св. Василя Заградського, м. Веркіївка, церква Святої Трійці та церква Святого Миколая того ж містечка¹²⁵), у 1740 р. це були храми, де, окрім вікарія, служили два половинних ієрея, один із яких був «малолітнім» (відповідно 28, 23 та 25 років), тож на час

¹²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 39, 119, 1038.

¹²¹ Там само. – Арк. 1112.

¹²² Там само. – Арк. 81, 97.

¹²³ Там само. – Арк. 238, 480.

¹²⁴ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 49, арк. 40.

¹²⁵ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 160, 502, 522.

посвяти вікаріїв до цих церков (грудень 1736 – серпень 1737 рр.)¹²⁶ вони ще не могли бути висвяченими в сан. Тож не виключено, що потреба у вікаріях при цих церквах і виникла з огляду на перспективу майбутньої посвяти в ієрейський сан тоді ще малолітніх спадкоємців чинних священників (із трьох, два були прямими спадкоємцями старшого настоятеля храму (син і зять¹²⁷), родинні стосунки ієреїв у третій парафії встановити не вдалось). Лише в одному випадку єдиний ієрей-вікарій служив при церкві Архистратига Михаїла в містечку Бобровинці, якою відала вдова ніжинського протопопа Марія Лазарева Яворська, що явно тримала місце для свого 28-літнього сина¹²⁸.

Отже, посада вікарія при парафіяльних церквах Ніжинської протопопії не була особливо популярною. Лишень у 15,95% церков убачали потребу в послугах вікарія. В основному це були багатодвірні парафії (в 10¹²⁹ із 16 церков (62,5%) налічувалося понад 150 дворів, у 5 парафіях¹³⁰ (31,25%) – від 100 до 150 дворів). Звернімо увагу, що у всій Ніжинській протопопії в досліджуваній період було лише 15 церков¹³¹, приход яких перебільшував 150 дворів.

Лише в трьох церквах із 11, де були попаді-удовиці, служив вікарій. Окрім вищезгаданої церкви в містечку Боровинці, де вдова протопопа утримувала вікарія на третинній частині, щодо двох інших випадків немає підстав для твердження про ініціативу саме удовиць у справі найму вікарія та розрахунку з ним. В одному випадку попада була матір'ю «малолітнього» ієрея¹³², а в іншому про родинні зв'язки удовиці-попаді з ієреєм, що не досяг відповідного віку (29 років), можна лише здогадуватись¹³³. Цілком імовірно, що саме настоятель опікувався питанням вікарія. До речі, в парафії св. Варвари в с. Кропивна значаться лише вдова-попада з дітьми і дячок. Сповідний розпис з цієї парафії складав «священник надсмотрующий» (не вікарій!) з с. Талалаевка¹³⁴.

Наведені дані дещо розхитують поширену тезу про існування права спадкування сином (зятем) батьківської парафії, яке з метою закріплення відповідного місця за малолітніми синами у разі смерті батька-настоятеля храму підкріплювалось правом утримування попадею на третій частці покійного чоловіка вікарного ієрея. Наприклад, Микола Шпачинський про статус вікарія писав так: «Викарії являлись в приходе еще и тогда, когда умирал священник, оставив после себя в семействе сына или дочь. Последние в XVIII веке считались обыкновенно прямыми наследниками отца по приходу даже в том случае, когда они были малолетними. Поэтому, в случае смерти мужа, вдова священника подписывала викария, заключала с ним контракт, давала ему большею частью, поло-

¹²⁶ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 49, арк. 33 зв., 29 зв., 21.

¹²⁷ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 502, 160.

¹²⁸ Там само. – Арк. 1351.

¹²⁹ Там само. – Арк. 17, 39, 81, 97, 119, 502, 522, 1038, 1371, 1155.

¹³⁰ Там само. – Арк. 160, 59, 480, 1058, 112.

¹³¹ Там само. – Арк. 17, 39, 81, 97, 119, 502, 522, 954, 1038, 1155, 1196, 1224, 1282, 1351.

¹³² Там само. – Арк. 17.

¹³³ Там само. – Арк. 1058.

¹³⁴ Там само. – Арк. 175.

вину своїх доходів и держала его у себя в таком же послушании, как и протопоп или наместник...»¹³⁵.

Тож розглянемо детальніше право на спадкування парафії та утримування батьківської частки до повноліття синів вдовою попадею. Як уже зазначалось, усього в Ніжинській протопопії у 1740 р. при 11 церквах було 12 попівських удів¹³⁶, однак існує ще вісім згадок про матір чинного ієрея¹³⁷ та одна – про бабу¹³⁸ без помітки, що вони є вдовиці-попаді. Також є згадки про батька чинного ієрея (але недуховного сану)¹³⁹. Всі ці непрямі свідчення підтверджують, що відсутність приписки «вдовая попадя» біля імені матері священника з великою долею ймовірності означало, що її чоловік не був священником. Із 12 попівських удів лише одна – вже згадувана протопопша Марія Лазарева Яворська – була повноправною господинею у парафії з 271 двором, оскільки єдиним ієреєм у цій парафії був 47-річний вікарій, у той час як при протопопші жив її 28-річний син (без будь-якого церковного звання)¹⁴⁰. Також у парафії св. Варвари в с. Кропивна значаться лишень удова-попадя з дітьми (старшому синові було 19 років), та «священник надсмотрующий» (не вікарій!) з іншої парафії (с. Талалаївка)¹⁴¹. Напевне, батько-священник незадовго до того помер, бо попадя ще не встигла підшукати вікарія, як і не встигли прислати нового ієрея з митрополії. Наглядач, як правило, призначався протопопом чи хрестовим намісником до парафії, яка раптово лишилась без пастиря (помер чи кудись зник), про що негайно присилали рапорт до консисторії¹⁴².

Дещо складніша ситуація з парафією церкви Різдва Христова на 117 дворів у містечку Кобижча. В ній служили 29-річний ієрей Фома Платонов син Клофа, 39-річний вікарій та дві удовиці-попаді: 49-річна Агафія Єфремова (двір № 5), що мала двох неповнолітніх синів (19 та 11 років), та 41-річна Агафія Іванова, що ростила єдиного 8-літнього сина (двір № 6). Тож лишається відкритим питання, хто саме тримав вікарія – одна з двох попівських удів чи ієрей з огляду на заборону сповідувати до досягнення ним 30-річного віку. Є спокуса

¹³⁵ Шпагинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 298. Подібну точку зору висловлював і Е. Крижановський: «В 18-м столетии наследственность была общим народным интересом, за который стояла громада, дворянство и все классы общества. Как только умирал священник, сын его (если их несколько, то – старший), кто бы он ни был – священник ли другого прихода, дьякон, дьячек, ученик латинских школ, ремесленник, простой селянин и под., тотчас безпрекословно овладевал парафією, и если имел законные лета (30), отправлялся в кафедру архиерейскую за рукоположением, если же не имел полных лет, то, до окончания их, отдавал парохью в аренду другому, безместному священнику, который именовался его вікарієм и по достижении наследником совершеннолетия, оставлял свое место» (Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 423).

¹³⁶ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 17, 175, 384, 428, 434, 442, 542, 849, 885, 1058 (дві), 1351.

¹³⁷ Там само. – Арк. 1224, 1259, 1309, 716, 738, 626, 1072, 1088.

¹³⁸ Там само. – Арк. 522.

¹³⁹ Там само. – Арк. 612, 464.

¹⁴⁰ Там само. – Арк. 1351.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 175.

¹⁴² Див. рапорти про смерть ієреїв: ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 2459, арк. 3, 6, 8, 9, 11, 13, 14, 16, 19, 20, 22, 23.

розглядати Агафію Єфремову як матір 29-річного настоятеля церкви (41-річна Агафія Іванова занадто для цього молода). Тоді можна було б логічно пояснити, чому в такій доволі чисельній парафії священнодіяв лишень один «малолітній» ієрей (за умови, що він був посвячений у сан «в помощь отцу своему», у 1740 р. уже покійному). Але таке припущення досить непевне, адже Агафія Єфремова мешкала в дворі № 5, а батьків священнослужителів, як правило, записували в одному дворі з дітьми. У будь-якому випадку, в цій парафії діти принаймні однієї з удовиць втрачали прямі права на батьківську парафію.

Єдиний випадок, де достеменно син успадкував батьківську парафію – Свято-дмитрівська парафія села Кукшина¹⁴³, та ще у двох парафіях удова-попада записана в тому ж дворі, що і священник, одразу після переліку членів його сім'ї, що з великою долею ймовірності вказує на те, що вона була матір'ю чинного ієрея¹⁴⁴. Окрім того, зустрічається згадка про вдову-попадю, матір 20-річного дячка¹⁴⁵, а також, схоже, про сестру 50-річного пономаря (обоє були одного віку, проживали в одному дворі та мали по-батькові Васильович/Василівна)¹⁴⁶, хоч і не виключено, що могло йтися про збіг.

У парафії церкви Івана Богослова села Мартинівки 68-річна, схоже, бездітна удова-попада навіть не потрапила до числа духовних осіб у підсумковій таблиці з парафії¹⁴⁷. Отже, питання про право дітей священників на спадкування батьківської парафії досить сумнівне.

Якщо проаналізувати місця (сан) в церковному клірі синів/зятів чинних та покійних ієреїв-настоятелів храму, то помітна певна закономірність. Із 57 парафій, де служив один цілопарафіяльний ієрей (у тому числі з вікаріями), лише у двох випадках (парафії с. Дреймайлівки, церква св. Пророка Іллі¹⁴⁸, та с. Свариговки, ц. Успіння Богородиці¹⁴⁹) напевно можна сказати, що чинні ієреї успадкували свої місця від покійних батьків. Принаймні, в одному дворі з ієреями проживали удовиці-попаді, діти яких, як і ієреї-домогосподарі, називалися по-батькові відповідно Григоровичами та Михайловичами. Ще в трьох випадках¹⁵⁰ можемо говорити про успадкування чинним ієреєм парафії від покійного батька з певною долею сумніву, хоч на користь свідчить присутність в їх дворах по-півських вдів, можливо матерів ієреїв.

Із 57 парафій, де служив один ієрей, у семи священників були сини підліткового віку¹⁵¹ – 12¹⁵², 14¹⁵³ (по два випадки) та 19 років (три випадки¹⁵⁴), ще

¹⁴³ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 849.

¹⁴⁴ Там само. – Арк. 384, 883.

¹⁴⁵ Там само. – Арк. 434.

¹⁴⁶ Там само. – Арк. 442.

¹⁴⁷ Там само. – Арк. 384, 393.

¹⁴⁸ Там само. – Арк. 542.

¹⁴⁹ Там само. – Арк. 434.

¹⁵⁰ Там само. – Арк. 384, 849, 883.

¹⁵¹ Сини священників, молодші 12-ти років узагалі нами не розглядаються, оскільки вони були занадто юними для несення будь-якої служби при храмі, а їх батьки занадто молодими, щоб починати турбуватися про спадкоємця.

¹⁵² Там само. – Арк. 332, 1112.

¹⁵³ Там само. – Арк. 119, 602.

чотири іереї мали достатньо дорослих синів (22¹⁵⁵, 24¹⁵⁶, 26¹⁵⁷ і 29¹⁵⁸ років), які не несли жодної служби при храмі. Також без обов'язків при храмі лишались повнолітні брати (17, 24, 28, 30, 37 років¹⁵⁹) п'яти іереїв. Усі вони, за винятком двох осіб 30-ти та 37-ми років, були «малолітніми» для посвяти в сан (тобто, менше 30-ти років), та жили в невеликих парафіях (у 4-х випадках – налічувалося менше 50 дворів, у 4-х – від 50 до 87 дворів, окрім уже згадуваної парафії Вознесіння Господня з села Макіївки, де було 216 дворів¹⁶⁰). Служили при цих церквах порівняно молоді іереї – 32–52 роки (8 випадків із 9, або 88,8%), – та один 63-річний іереї¹⁶¹, тож, очевидно, вони і не поспішали (або не мали на це згоди громади та духовних властей, а у випадку з братами, мабуть, і не були зацікавлені) потурбуватись про передачу парафії у спадок синові/братові за-далегідь. Більше того, у двох парафіях без духовної служби залишились хоча і повнолітні, але молодші сини іерея (24 та 29 років), у той час як їх старші брати (відповідно 35 та 31 рік) були дячками при тих же церквах¹⁶². Ще у двох парафіях 19-літні сини іереїв лишались без духовної служби, в той час як функції дячка при церкві виконували їхні рідні дядьки, тобто брати чинного іерея більш поважного віку (64 та 25 років)¹⁶³. Також у парафії Воскресіння Господня села Переяславки (70 дворів) поруч із 52-річним батьком-іереєм служили 20-річний син Василь як дячок та 17-річний син Стефан як псаломщик¹⁶⁴. Тобто, сім'я іерея, за винятком пономаря, виконувала всі клірошанські функції при церкві. В церкві Успіння Богородиці села Свариговки (51 двір) функції дячка і псаломщика також виконували два рідні брати – Гаврило та Константин Михайлові, сини удови-попаді та, схоже, молодші брати чинного іерея Кирила Михайлова¹⁶⁵.

Подібні ж приклади можна простежити і в парафіях, де служили поруч два іереї-родичі. З 37 іереїв-родичів, які служили при 18 церквах, у 8 були дорослі сини (14, 16, 18, 19, 22, два по 23, 29 і 21, і навіть 65 років)¹⁶⁶, які не несли жодної служби при храмі. Також незадіяними на церковній службі лишались шість цілком дорослих (25, 30, 33, 40, два по 47 років¹⁶⁷) іереївських братів. Ще чотири цілком повнолітні сини (20, 24, 33, 37 років¹⁶⁸) та один 57-річний зять¹⁶⁹ несли дяківську службу при церквах своїх батьків, які служили поруч зі

¹⁵⁴ Там само. – Арк. 292, 352, 406.

¹⁵⁵ Там само. – Арк. 150.

¹⁵⁶ Там само. – Арк. 666.

¹⁵⁷ Там само. – Арк. 1140.

¹⁵⁸ Там само. – Арк. 946.

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 542, 368, 602, 954, 1098.

¹⁶⁰ Там само. – Арк. 1098.

¹⁶¹ Там само. – Арк. 946.

¹⁶² Там само. – Арк. 666, 946.

¹⁶³ Там само. – Арк. 292, 352.

¹⁶⁴ Там само. – Арк. 338.

¹⁶⁵ Там само. – Арк. 434.

¹⁶⁶ Там само. – Арк. 776, 982, 839, 816, 275, 470, 738, 670.

¹⁶⁷ Там само. – Арк. 738, 651, 160, 612, 275, 1309.

¹⁶⁸ Там само. – Арк. 420, 634, 839, 322.

¹⁶⁹ Там само. – Арк. 684.

старшими синами. У двох парафіях, окрім двох синів – ієрея та дячка – третій син, наймолодший, виконував обов'язки псаломщика тієї ж церкви¹⁷⁰. А в парафії села Стодол церкви Різдва Богородиці третій, наймолодший син (19 років) старшого ієрея, взагалі не займав будь-яких церковних посад, у той час як два старших були священником (31 рік) та дячком (33 роки) при батьківській церкві¹⁷¹. Подібну картину спостерігаємо і на прикладі парафії Великомучениці Параскеви села Талалаївка¹⁷², де два брати (56 та 36 років) були ієреями, третій брат – середній (52 роки) – був дячком, а ще один середній брат (47 років) та молодший син (23 роки) старшого ієрея (старший 25-річний син також був ієреєм того ж приходу) лишилися без будь-якої церковної служби – занадто великою була їхня родина для порівняно невеличкої (91 двор) парафії. Нагадаю, що згідно з Додатком до Духовного регламенту «О правилах причта церковного и чина монашеского» (ст. 27) – сини духовенства могли бути причетниками лише зі згоди громади і лише 1 син із сім'ї¹⁷³.

Із 16 парафій, де родинні стосунки поміж половинними ієреями не простежуються, відомо лише два випадки, коли члени сім'ї ієрея несли клірошанську службу. В одному випадку син попа був дячком¹⁷⁴, в іншому – два брати половинного ієрея виконували при тій же церкві обов'язки дячка і псаломщика¹⁷⁵.

Звернімо увагу на випадки, коли ієрей був молодшим за свого брата-дячка (дячок 40 р. – ієрей 35, дячок 45 – ієрей 41, дячок 53 – ієрей 38, дячок 33 – ієрей 31 рік)¹⁷⁶, або старший брат взагалі лишився без церковної посади (ієрей 47 роки, брат – 65, ієрей 36 років, брат – 47)¹⁷⁷. В одному випадку рідний брат (45 років) половинного ієрея (32 роки) був дияконом¹⁷⁸. Тож навіть за умови успадкування батьківської парафії не обов'язково йшлося про старшого сина¹⁷⁹. А, з іншого боку, священники, особливо малодвірних парафій, при першій же нагоді намагалися прилаштувати своїх синів при церкві на будь-яку службу, аби лише уникнути переведення їх до податного стану. Нагадаю, що указом 1722 р. усе духовенство, що дійсно перебувало на службі, включаючи нижчих кліриків недуховного походження разом із їх родинами, звільнялися від подушного

¹⁷⁰ Там само. – Арк.420, 322.

¹⁷¹ Там само. – Арк. 839.

¹⁷² Там само. – Арк. 275.

¹⁷³ 6. Прибавление о правилах причта церковного и чина монашеского // Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русского, кончая временем Петра Великого / Составил В.Н. Бенешевич. – Вып. II. – Пг., 1914. – С. 175 (стаття 27).

¹⁷⁴ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 934.

¹⁷⁵ Там само. – Арк. 180.

¹⁷⁶ Там само. – Арк. 428, 596, 684, 839.

¹⁷⁷ Там само. – Арк. 670, 275.

¹⁷⁸ Там само. – Арк. 651.

¹⁷⁹ Подібних же висновків дійшов і М. Яременко на прикладі Глухівської протопопії 1770 р. (Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії) // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 7. – К., 2008. – С. 295), заперечуючи твердження Е. Крижанівського про передачу парафії батьком-ієреєм своєму старшому синові чи зятеві (Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 408, 423–425).

податку¹⁸⁰. Тож священики, не маючи змоги замолоду висвятити старшого сина до малодвірної парафії на іерея, намагались їх прилаштувати на посаду дячка чи псаломщика, де вони, скоріше за все, і перебували решту свого життя.

Розглянемо тепер, скільки всього іереївських синів служили дячками та псаломщиками при батьківських церквах (Табл. 6). Із 57 церков, де служив один іереї, у шести випадках¹⁸¹ дячком був один із синів священика. При чотирьох парафіях¹⁸² з шести числилось до 50 дворів, та при двох парафіях – 70 і 73 двори¹⁸³. Тобто, всі ці церкви були малодвірними. Ще при семи церквах дячком служив брат іерея¹⁸⁴, по одному випадку – брат дружини іерея¹⁸⁵, син удовиці-попаді¹⁸⁶ та батько чинного іерея¹⁸⁷. Всі ці 10 парафій були малодвірними – до 50 дворів. Тобто, з 21 церкви з числом дворів до 50 при 14 церквах (2/3) дячками були члени сім'ї чинного іерея. Таким же чином з 17 парафій із кількома іереями-родичами при 5 (майже третині – 29,41%) малодвірних (від 34 до 105 дворів) парафій дячками були також члени сімей іереїв¹⁸⁸.

Таблиця 6.

Діти іереїв та їх причетність до церковного кліру

Церкву очолює	Всього церков	Іереї син/зять попа/попаді	Інші родичі – іереї	Дорослі діти/зять чинного іерея без сану	Інші родичі іерея без сану	Діти диякони	Дячки – сини	Брати – дячки	Діти – псаломщики	Діти попаді/бувшого іерея без сану
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1 іереї	57	4	-	11	5	1 ¹⁸⁹	6	10	2	3
%	100	7,01	0	19,29	8,77	1,75	10,52	17,54	3,50	5,26
2 іереї-родичі	18 ¹⁹⁰	14	4	9	5	1	5	1	2	-
%	100	77,77	22,22	50,00	27,77	5,55	27,77	5,55	11,11	0
2 іерея чужі	17	-	-	10	-	-	1	1	1 (брат)	1

¹⁸⁰ ПСПР. – Т. I. – № 153 (ст. 300); ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 6. – С. 1 (№ 3481), 119–120 (№ 3492), 524 (№ 3932), 720 (№ 4035); ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 7. – С. 32–33 (№ 4186); «З цього часу вони склали дідичний упривілейований духовний стан» (Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст. – С. 11).

¹⁸¹ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 338, 666, 1006, 901, 434, 946.

¹⁸² Там само. – Арк. 666, 1006, 434, 946.

¹⁸³ Там само. – Арк. 338, 901.

¹⁸⁴ Там само. – Арк. 292, 352, 376, 464, 596, 626, 1012.

¹⁸⁵ Там само. – Арк. 428.

¹⁸⁶ Там само. – Арк. 434.

¹⁸⁷ Там само. – Арк. 346.

¹⁸⁸ Там само. – Арк. 322, 420, 634, 684, 839.

¹⁸⁹ Там само. – Арк. 702 – внук колишнього іерея.

¹⁹⁰ Для зручності, парафію Великомучениці Параскеви з села Талалаївка, де служили два брати та син одного з них, рахуємо як два випадки: батько й син та два брати (Там само. – Арк. 275).

Закінчення таблиці 6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
%	100	0	0	58,82	0	0	5,88	5,88	5,88	5,88
Вдова попада (без іерея)	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2

Як уже згадувалось, зафіксовано лише два випадки, коли дячками ставали родичі половинного іерея, який служив поруч із чужим йому напарником – один син¹⁹¹, та один брат¹⁹². Обидві парафії порівняно невеликі (відповідно 84 та 118 дворів), хоча половинні іереї, родинні зв'язки поміж якими не простежуються, служили, як правило, при багатодвірних парафіях. Отже, всі 24 дячки, родичі іереїв, служили при малодвірних парафіях. Із них 16 (66,67%) – при парафіях до 50 дворів, 6 (25%) – від 50 до 100 дворів, та 2 (8,33%) – трохи більше ста (105 та 118 дворів). Таким чином, приходимо до висновку, що іереї могли посадити сина дячком тільки при невеличких парафіях, в яких вони були цілопарафіяльними, або там, де їхніми напарниками були родичі. Це було економічно вигідно для невеличкого приходу.

Подібна ж ситуація простежується і на прикладі псаломщиків. Щоправда, псаломщиків, вихідців із іерейських родин, було набагато менше, аніж дячків, а саме у п'яти випадків. Із них три були синами настоятеля церкви¹⁹³, один – син удовиці-попаді¹⁹⁴, ще один – брат половинного іерея¹⁹⁵. Всі вони служили при церквах, що обслуговували від 34 до 118 дворів¹⁹⁶. Вище говорилося про три десятки іерейських синів, що не несли при церкві жодних повинностей, хоча і були достатньо дорослими для посади псаломщика (є приклади, коли псаломщиками служили підлітки 13–15 років¹⁹⁷). Безумовно, в першу чергу це пояснюється тим, що далеко не всі іерейські сини мали відповідні природні дані (гарний голос і музичний слух). З іншого боку, схоже, посада псаломщика не давала гарантій постійних прибутків, звільнення від податку, тощо. Та і сама ця служба була радше привілеєм для молодшої особи (відомо лише 6 випадків псаломщиків у віці 40 (два¹⁹⁸) і більше (51¹⁹⁹, 56²⁰⁰, 57²⁰¹, 70²⁰²)) років. Тож, схоже, іереї не поспішали влаштовувати своїх синів на відповідні посади при своїй церкві.

¹⁹¹ Там само. – Арк. 934.

¹⁹² Там само. – Арк. 180.

¹⁹³ Там само. – Арк. 338, 322, 420.

¹⁹⁴ Там само. – Арк. 434.

¹⁹⁵ Там само. – Арк. 180.

¹⁹⁶ Там само. – Арк. 420, 180.

¹⁹⁷ Там само. – Арк. 454, 816, 1112, 1140, 1282, 1339.

¹⁹⁸ Там само. – Арк. 794, 1112.

¹⁹⁹ Там само. – Арк. 1224.

²⁰⁰ Там само. – Арк. 1309.

²⁰¹ Там само. – Арк. 57.

²⁰² Там само. – Арк. 1196.

Сан **диякона** був перехідним на шляху до отримання посади ієрея. Всі через нього проходили, однак мало хто з ієрейських синів затримувався на цьому етапі надовго. Зазвичай за 1–10 днів до посвяти у сан ієрея кандидата посвячували у диякони²⁰³.

Зафіксовано лише два випадки, коли дияконом був родич ієрея: в одному – це був старший брат обох половинних ієреїв²⁰⁴, а в іншому – внук покійного ієрея, чий син так і лишився без будь-якого сану чи служби при церкві²⁰⁵. Ці дані не узгоджуються із твердженням М. Шачинського про те, що диякони вважалися в парафії «людьми совершенно лишними», тож у випадках, де священники погоджувались утримувати диякона, йшлося зазвичай про їхніх родичів – синів або зятів, яким у майбутньому ієрей планував передати свою парафію²⁰⁶.

Взагалі у Ніжинській протопопії в 1740 р. при 14 церквах²⁰⁷ служило 15 дияконів²⁰⁸: 11 (73,3%) перебували при міських церквах, 4 (26,7%) – при сільських. Тобто, лише 6,06% сільських парафій та 35,7% міських мали диякона. У переважній більшості це були доволі великі парафії. 8 із 14 парафій (або 57,7%), де був диякон, обслуговували по 100 і більше дворів²⁰⁹, 5 (трохи більше третини – 35,71%) – від 50 до 100 дворів²¹⁰, і лишень одна Святомиколаївська парафія з села Зінків на своїх 38 дворах утримувала окрім ієрея ще й 56-річного диякона²¹¹. Характерно, що жодних родинних стосунків поміж ієреєм та дияконом у цій парафії не простежується, як і не фіксується особливо знатних (і, отже, заможних) прихожан. Узагалі знатні парафіяни (полкова та сотенна старшина) мешкали зазвичай при великих міських парафіях²¹². Натомість чотири²¹³ з шести малодвірних (до 100 дворів) парафій, які утримували диякона, були сільськими. І лише при одній міській церкві (88 дворів) із шести малодвірних можна зауважити присутність знатних осіб²¹⁴. Тож, гадаю, усталене в літературі твердження, що диякони часто були при тих церквах, де жили знатні особи, які їх і

²⁰³ Приклади див.: ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 193, арк. 68 зв., 60 зв., 86, 92 зв. та ін. Тут ми мусимо не погодитись із твердженням М. Яременко, що «шлях між першим та другим рівнями священства серед білого духовенства відрізнявся за тривалістю походження від дороги їхніх «колег»-чорноризців, де він, як видається, був коротшим, інколи – помітно (від кількох днів до кількох місяців)» (*Яременко М.* Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії ... – С. 292).

²⁰⁴ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 652.

²⁰⁵ Там само. – Арк. 702.

²⁰⁶ *Шачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 309, 311.

²⁰⁷ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 2, 17, 59, 97, 302, 558, 588, 652, 702, 776, 794, 1155, 1196, 1224.

²⁰⁸ При ніжинській Святомикульській соборній (вона ж протопопська) церкві служило одразу два диякони (Там само. – Арк. 2).

²⁰⁹ Там само. – Арк. 2, 59, 794, 17, 1196, 1224, 97, 1155.

²¹⁰ Там само. – Арк. 302, 558, 652, 702, 776.

²¹¹ Там само. – Арк. 588.

²¹² Там само. – Арк. 2, 17, 59, 97, 302, 794, 1155, 1196, 1224.

²¹³ Там само. – Арк. 558, 588, 652, 702, 776.

²¹⁴ Там само. – Арк. 302.

утримували²¹⁵, вимагає перегляду, адже з 26 парафій²¹⁶, де до числа прихожан належали знатні особи, лише у 9 випадках (34,61%) були диякони²¹⁷.

Серед 14 церков, де служили диякони – одна соборна в м. Ніжин, вона ж протопопська²¹⁸, дві намісні²¹⁹ та одна соборна в м. Носів²²⁰. Прикметно, що намісна Святотроїцька церква в містечку Веркіївці (190 дворів) не утримувала диякона, хоча при ній служили два ієреї²²¹. Тож мусимо погодитись, що диякони були переважно в містах, при великих церквах²²², хоча і не без винятків.

Спробуємо подивитись на дияконську службу як можливий етап в отриманні у майбутньому парафії²²³. У цьому випадку вік дияконів мав би коливатись у межах від дозволених святоотецькими правилами 25 років і до достатніх для посвяти в сан ієрейства 30 років, або ледве перевищувати їх з огляду на те, що далеко не одразу по досягненні кандидатом певного віку з'являлося місце при церкві. Проте ця гіпотеза не підтверджується джерелами. З 12 дияконів, чий вік відомий²²⁴, два (16,7%) мали лише по 23 роки²²⁵, тобто були молодшими від усталеного канонічно віку, три (25%) мали від 25 до 30 років (26, і два по 27 років²²⁶), три (25%) перебували у віці від 30 до 45 років (31, 32, 45²²⁷) – вік «очікування» можливої вакансії ієрея, та 4 особи (33,3%) у віці понад 50 років (51, 56, 57, 60, 73 роки²²⁸), тобто без перспектив подальшого росту. Жодної кореляції поміж віком дияконів і кількістю дворів, а чи родинними стосунками поміж священнослужителями парафії не простежується. Як уже згадувалось, лише два диякони, які служили при сільських малодвірних церквах, були родичами ієреїв²²⁹, однак шанси посісти місце священника у них були мінімальними. Тож, якщо особа з якихось причин «затримувалась» у сані диякона, або ж висвячувалась саме на диякона, а не в надії отримати ієрейство, то лишалась на цій посаді, схоже, назавжди.

²¹⁵ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 310; Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 397; Левитский О. Юсаф Кроковський, Митрополит Київський // Полтавські єпархіальні ведомости. Часть неофіційна. – 1890. – № 3 (1 февраля). – С. 116.

²¹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 2, 17, 39, 59, 97, 119, 150, 307, 434, 442, 470, 480, 522, 684, 794, 946, 1038, 1112, 1140, 1155, 1224, 1259, 1282, 1309, 1339.

²¹⁷ Там само. – Арк. 2, 17, 59, 97, 302, 794, 1155, 1196, 1224.

²¹⁸ Там само. – Арк. 2.

²¹⁹ Там само. – Арк. 59, 1155.

²²⁰ Там само. – Арк. 1196.

²²¹ Там само. – Арк. 502.

²²² Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії ... – С. 275.

²²³ «Если кто поступал в дияконы, то только тогда, когда он рассчитывал двинуться дальше на пути к получению священства» (Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 311).

²²⁴ У двох розписах дані про вік дияконів не збереглися (ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 2, 1155).

²²⁵ Там само. – Арк. 307, 794.

²²⁶ Там само. – Арк. 1196, 702, 1224.

²²⁷ Там само. – Арк. 97, 776, 652.

²²⁸ Там само. – Арк. 17, 588, 59, 558.

²²⁹ Там само. – Арк. 652, 702.

Неодмінною складовою всіх причтів були **дячки**. В нашому джерелі чітко фіксується наявність 94 дячків при 91 церкві. Зазвичай дячок при церкві був один²³⁰, хоча траплялися і винятки. При Святомиколаївській церкві містечка Носівка (157 дворів та 2 іерея) їх служило одразу двоє²³¹. У сповідному розписі двох церков дячок як окрема особа не зазначається, але їх пораховано серед духовних осіб у підсумковій таблиці²³². Є приклади, коли в самому розписі згадується один дячок, а в підсумковій таблиці до числа дячків додавали ще одного-двох родичів священнослужителів, які, згідно з попереднім списком, не виконували жодних повинностей при церкві²³³. З урахуванням цих «дописок» загальна кількість дячків при церквах Ніжинської протопопії 1740 р. збільшилася до 106 осіб. Тож, схоже, що частина дітей/родичів іереїв зараховувалися до рубрики «дячки, псаломщики, пономари», аби зберегти за ними статус «духовних осіб», оскільки, з огляду на не зовсім юний вік, вони не підпадали під категорію дітей духовних осіб. Безпосередньо функції дячків із числа дітей та родичів священників виконували лише згадані вище 24 особи, що становило 25,5% від загального числа дячків (94 осіб) при Ніжинській протопопії.

На всю протопопію є лише дві згадки²³⁴ про піддячих (тобто, помічників дяка), одним з яких був 22-річний син іерея, що служив поруч зі старшим дячком (42 роки), причому родинні зв'язки старшого дячка з іереєм не простежуються²³⁵. Сам факт виокремлення піддячих в особну групу ще раз переконує, що «доданих» до числа дячків осіб із підсумкових таблиць не слід прямо розглядати як дячків.

І лише одна Святвовведенська церква м. Ніжин (46 дворів) обходилась без послуг дячка, як, між іншим, і без псаломщика, паламаря та будь-яких інших церковних причетників. Усі духовні особи, приписані до цієї церкви, обмежувалися 52-річним іереєм, його дружиною, дочкою та 22-річним зятем²³⁶. Першим прихожанином цієї церкви уписаний Андрій Василіів син Володковський, полковий осавул із сім'єю²³⁷, що засвідчує відсутність кореляції між наявністю знатних прихожан і чисельністю кліру в парафіях.

Коротко зупинюся ще на одній усталеній тезі, яка, проте, не витримує перевірки джерелами. Аналізуючи склад церковних причтів Глухівської протопопії

²³⁰ Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 399. У старій літературі навіть зустрічається твердження, що «при одной церкви могло быть два и даже три священника, но всегда был один только дякъ, избранный громадою за *добрый гласъ* (виділено в джерелі. – О.Р.), за надлежащее знаніе службъ церковныхъ и уменье вести ихъ благолепно и благочинно» (*Житецкій П.* Мысли о народных малорусских думамъ П. Житецкаго. – К., 1893. – С. 40).

²³¹ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 1282.

²³² Там само. – Арк. 39, 634.

²³³ Там само. – Арк. 588 (додано одразу аж три особи – внуки попа та син дякона); 901 (додано 2 особи – сина попа та брата дячка); 652, 738, 767, 954, 1098 (додано по одному брату іереїв); 676 (брат дячка); 684 (син дячка); 702 та 1339 (сини пономаря); 1224 (брат пономаря).

²³⁴ Там само. – Арк. 202, 901.

²³⁵ Там само. – Арк. 901.

²³⁶ Там само. – Арк. 150.

²³⁷ Там само. – Арк. 150 зв.

за 1770 р., часто згадуваний у цій роботі М. Яременко звернув увагу на хибність думки про те, що «как всеобщий «попыхач» дяк, разумеется, редко обзаводился семьей, а предпочитал оставаться холостяком и не устраивать хозяйства»²³⁸. Адже, за його даними, із 44 дячків лише 7 осіб були неодруженими²³⁹. Дані з Ніжинської протопопії за 1740 рік підтверджують дослідження М. Яременка: дві третини дячків мали сім'ї (60 випадків²⁴⁰) або були удівцями (3 випадки²⁴¹, у двох з яких були діти). Решта – 30 випадків – були неодруженими; переважна більшість із них (26 осіб, що становить 86,6%) – молодики у віці від 20 до 33 років²⁴². І лише чотири особи з тих дячків, які не мали сім'ї, були у віці 36, 40, 43 та 70 років²⁴³. Дані про сімейний статус одного дячка²⁴⁴ відсутні через пошкодження джерела.

Хрестоматійною стала теза про те, що дячок був главою кліросу і очолював **школи**²⁴⁵, які існували при всіх церквах²⁴⁶. Учнями цих шкіл були хлопчики, найчастіше сироти, які жили при школі²⁴⁷, допомагали дячку в службі при церкві²⁴⁸, та одночасно навчались у нього необхідної для участі у богослужіннях грамоти²⁴⁹.

²³⁸ *Левитский П. Иоасаф Кроковский, Митрополит Киевский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1890. – № 3 (1 февраля). – Часть неофиц. – С. 117; Про переважання серед дячків у силу незavidності їх соціально положення неодружених чоловіків писав також П. Знаменський (Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 36).*

²³⁹ *Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії ... – С. 290.*

²⁴⁰ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 2, 17, 59, 97, 224, 252, 276, 292, 300, 307, 322, 332, 346, 352, 360, 368, 376, 384, 394, 406, 420, 428, 434, 454, 470, 496, 542, 558, 578, 588, 595, 602, 612, 626, 634, 666, 670, 676, 684, 716, 776, 839, 849, 883, 889, 901, 913, 934, 982, 1038, 1058, 1072, 1098, 1282, 1321, 1333, 1339, 1351.

²⁴¹ Там само. – Арк. 160, 862, 1140.

²⁴² Там само. – Арк. 81, 119, 135, 180, 202, 238, 338, 442, 464, 480, 502, 522, 652, 702, 738, 768, 816, 946, 954, 1006, 1022, 1088, 1196, 1224, 1259, 1309.

²⁴³ Там само. – Арк. 794, 1112, 1012, 175.

²⁴⁴ Там само. – Арк. 1154.

²⁴⁵ «Во главе церковнослужителей стоял дячок, а за ним пономарь. Дячок был главою целого клироса, который почти всегда (до половины XVIII века) был полон разными причетниками или церковниками, по стародавнему обычаю собиравшимися около дячка и составлявшими как бы “капеллу” его. Эта Капелла в которой главным образом директором (“паном дерехтором” и “бакаляром”) был дячок, наполнялась по преимуществу бедными детьми, сиротами, которых отдавали родственники дячку “в науку”; эти сироты проходили у дяка курс грамоты в школе, а в церкви практически приучались к порядку богослужения и помогали дячку в клиросном пении и чтении. Дячок был их главою, начальником; но его роль, все его значение в приходе почти этим только и ограничивалось» (*Шпагинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могиланский. – С. 312; Житецкий П. Мысли о народных малорусских думках П. Житецкого. – К., 1893. – С. 39.*)

²⁴⁶ *Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке // Основа. Юно-русский литературно-ученый вестник. – СПб., 1862. – Май (№5). – С. 87; Левичкий Ор. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. К., 1902. – С. 280.*

²⁴⁷ «Школа, казали тоді, усяким мандрівникам є вільне помешкання: там проживав і дяк, там проживали і молодики – учні, котрі не мали пристановища» (*Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 191.*)

²⁴⁸ «...При каждой приходской церкви обучались по несколько мальчиков, почти исключительно из безприютных сирот, и потом навсегда приучивали их при церкви, поручая им

У нашому джерелі термін «школьники» вжито лишень один раз²⁵⁰. Тому виникає питання, чому мешканці шкіл, які буцімто існували при всіх церквах, не потрапили до сповідного розпису Ніжинської протопопії? Перше пояснення, що це були діти-підлітки, які не сплачували податків і не становили окремої соціальної групи населення. Але до сповідного розпису записувалися всі мешканці парафії, включаючи немовлят, найманих слуг та жебраків, що мешкали в богодільнях. Тож, якщо «школьники» були сиротами чи прийшлими, що жили при церкві (в будинку школи), то мали би фіксуватися в розписі. Тим більше, що «школьники» як окрема категорія духовних осіб згадуються в сповідних розписах з інших духовних правлінь (про це далі). За даними А. Лазаревського, в Ніжинському полку (всього 167 сіл, 3 міста та 14 містечок) в 1747 р. існувало 217 шкіл²⁵¹. Щоправда, межі Ніжинської протопопії не збігалися з територією Ніжинського полку²⁵².

Нагадаю, що указом Гавриїла Кременецького від 1771 р. скасовувалось поняття «школярі» як таке²⁵³. Відтоді до школи в науку дячку дозволяли віддавати за певну плату лише дітей, які жили в батьківських домівках, а не утримувати на церковний кошт дітей-сиріт. Тож поняття «школярі» у XIX ст. суттєво змінилося. І хоча на цьому наголошували дослідники²⁵⁴, проте у XX ст. науковці механічно перенесли поняття «школяр», як його розуміли у XIX ст., на реалії XVIII ст., що призвело до постановня помилкової тези у вітчизняній історіографії про наявність шкіл при всіх церквах Київської митрополії XVIII ст., а отже – високий рівень освіченості серед жителів Гетьманщини²⁵⁵. М. Яременко в одній

различных случайных должности при ней, питая и одевая их из щедрых подаваний прихожан. Эти *школяры* (ученики) обучались в доме дьячка, называвшегося потому *школою*, под руководством самого же дьячка, носившего потому титул *бакаляра и директора*» (*Крыжановский Е.* Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 398).

²⁴⁹ «При церквах существовали и школы, в которых жили дьячки и обучали школяров грамматике, часословцу и псалтыри» (*Шпагинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 319). З інших джерел дізнаємось, що школярі опановували в школі окрім уміння читати церковні книги, азбуку та письмо, причому цих знань було достатньо, аби людина змогла самостійно писати листи (ЦДАУК. – Ф. 59, оп. 1, спр. 3088, арк. 5–5 зв.), або навіть займати доволі високі посади в генеральній канцелярії (*Левицький Ор.* Очерки народной жизни в Малороссии ... – С. 281).

²⁵⁰ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 1196.

²⁵¹ *Лазаревський А.* Статистическія свєденія об украинских народных школах в XVIII веке // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. – 1862. – № 5 (май). – С. 83.

²⁵² Згідно з Генеральним описом Малоросії, в Ніжинському полку в 1765–1769 рр. було 150 сіл, 8 слобід, 9 містечок, 3 міста та 33 хутори (Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. – К., 1959. – С. 38–44).

²⁵³ *Шпагинський Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 319; *Крыжановский Е.* Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 438.

²⁵⁴ *Крыжановский Е.* Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 398; «Школьники» – се не школярі, не учні, а... помічники учителя чи з старших школярів, котрі вже скінчили учення, чи з тих мандрованих молодиків та дяків, про котрих ми оповідали раніше» (*Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 193).

²⁵⁵ Аналіз основних робіт див.: *Маслійчук В.* Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу // Київська Академія. – 2009. – Вип. 7. – С. 73–86; *Яременко М.* Ціна дяківської науки ... – С. 123 (пр. 3); *Лазаревський А.* Статистическія свєденія об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. – 1862. – № 5. – С. 82–89; *Самойленко Г.В.*,

своїй розвідці про дяківську науку спеціально зупиняється на специфіці поняття «школьник» у XVIII ст.²⁵⁶ На його думку, під це визначення потрапляли юнаки/чоловіки, які жили по школах, «а отже – були сиротами чи немісцевими, ба більше – не обов'язково задля навчання чи з метою поповнити місцевий клір»²⁵⁷. [...] «Школники» являли собою окрему соціальну мікрогрупу, що сприймалася як маргінальна [...]. Маргінальність «школьників» найперше проявлялася у відсутності бодай якоїсь нерухомості та специфічному заробітку засобів для життя, що складалися з подавань та, мабуть, з оплат за виконання певних функцій при церкві, чи [...] за фізичну працю в господарстві священника»²⁵⁸. Погоджуючись із М. Яременком, що «школьники» являли собою окрему мікрогрупу, не можу, однак, солідаризуватися з його твердженням, що це були виключно сироти чи немісцеві, а, отже, маргінальні елементи суспільства, які прирівнювалися до жебраків.

У джерелах є свідчення, що школярі – це не завжди бездомні особи²⁵⁹. Наприклад, в одній з характеристик кандидата на священство 1741 року читаємо, що Акколіт *«рожденный от посполитого званія и воспитан будучи з детских лет при отцеві (не сирота! – О.Р.) по церквам при школах в званіи причетническом певческом»*²⁶⁰. То хто ж такі «школьники»? Чому, якщо школи існували при всіх церквах, вони не потрапили до сповідного розпису Ніжинської протопопії?

Щоб відповісти на ці запитання, звернімося до інших джерел. Наприклад, у сповідних розписах з вотчин Києво-Печерської лаври за 1756 рік із 82 парафій «школьники» згадуються при 25 – 10 міських²⁶¹ (що становить 62,5% від усіх міських парафій), та 15 сільських²⁶² (23,81% від усіх сільських церков цього духовного відомства) (Табл. 7).

Як бачимо (див. табл. 7), прямої залежності між кількістю «школьників» та розмірами парафії простежити не вдається. Проте для нас найбільший інтерес становить не співвідношення числа дворів та кількості школярів у парафіях, а відповідь на питання, які саме категорії населення підпадали під визначення «школьник». Отже, у цих 25 «школах» було 72 «школьники». Наймолодшому з

Самойленко С.Г. Розвиток культури на північному Лівобережжі України у другій половині XVII–XVIII ст. – Ніжин, 2007. – С. 67.

²⁵⁶ Яременко М. Ціна дяківської науки... – С. 132–137; *Його ж.* Навчатися чи не навчатись? До питання про «освітні стратегії» посполитих Гетьманщини XVIII ст. ... – С. 218–220.

²⁵⁷ Яременко М. Ціна дяківської науки ... – С. 133.

²⁵⁸ Там само. – С. 135, 136.

²⁵⁹ За твердженням П. Житецького, «Жили в школе безпріютные сироты, которым некуда было деваться, приходили – дети козаков и посполитыхъ, людей богатыхъ и бедныхъ» (*Житецкий П.* Мысли о народных малорусскихъ думяхъ П. Житецкого. – К., 1893. – С. 40). Ці слова можуть бути підтвердженими документальними матеріалами про полтавських школярів кінця XVII ст., наведеними Орестом Левицьким, в якому один із запідозрених у крадіжці школярів пояснював, що «у мене отец можний (состоятельный), до Коломыи ходыть, и мене дома приставлюавъ силью торговать» (*Левицкий Ор.* Очерки народной жизни в Малороссии ... – С. 284).

²⁶⁰ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 193, арк. 263.

²⁶¹ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 27, арк. 3, 51, 99, 147, 157, 637, 670, 696, 747, 771.

²⁶² Там само. – Арк. 380, 418, 439, 600, 807, 853, 896, 915, 945, 971, 1024, 1077, 1106, 1130, 1169.

них було 8 років²⁶³, найстаршому – 50²⁶⁴. Четверо школярів мали свої сім'ї²⁶⁵. Всі вони (і навіть члени їх сімей) зараховані до числа духовних осіб, а саме – до церковнослужителів як окремої категорії причетників, поруч із дячком, паламарем та, подеколи, ктитором, про що недвозначно свідчать дані підсумкових таблиць в кінці кожного розпису²⁶⁶. В 15 парафіях²⁶⁷ із 25, де згадано школярів, у списку після переліку ієреїв та членів їх сімей виділяється окрема підрубрика «*церковнослужители*». Далі, зазвичай окремим двором, перераховуються дячок та члени його родини, «школьники», інколи паламар, хоча родина паламаря частіше записувалася окремим двором. У кількох випадках у цій підрубриці навіть уточнювалося: «*церковнослужители, которые живут в школе*»²⁶⁸, тож включення дячка (який очолював школу²⁶⁹) та деяких членів його родини до числа «школьників» виглядає цілком логічним²⁷⁰.

Таблиця 7.

«Школьники» при церквах вотчин Києво-Печерської Лаври в 1756 р.

Двори	До 50	51–100	101–150	151–200	Понад 200
1 «школьник»	1	6	1	1	-
2 «школьники»	-	2	-	4	-
3 «школьники»	-	2	2	2	-
4 і більше «школьники»	-	3 (по 4, 5, 7)	-	-	1 (17 осіб)
Разом 25 парафій	1	13	3	7	1
%	4	52	12	28	4

Щоправда, не всі члени родини дячка підпадали автоматично під категорію школярів. Є приклади, коли єдиним «школярем» на всю парафію був рідний брат дячка, причому про його статус школяра спеціально наголошувалось у розписі («*пом'янутого Мойсея (дячка. – О.Р.) родный брат Кирило школьник 15 р.*»)²⁷¹, або ж до числа школярів зачислялися брат дячка та сторонній дорослий чоловік («*дячка родный брат Роман Кузмин син Лавруша 12 р., Симеон*

²⁶³ Там само. – Арк. 380.

²⁶⁴ Там само. – Арк. 807.

²⁶⁵ Там само. – Арк. 747, 896, 971, 1024.

²⁶⁶ Там само. – Арк. 50, 98, 146, 156 зв., 182, 403 (до числа дітей духовних осіб), 438 (віднесені до числа дітей духовних осіб), 454, 605 зв., 668 зв., 695, 720 зв., 770, 806, 836 зв., 873 зв., 914, 928, 968, 997, 1053 зв., 1088 зв., 117 зв., 1143, 1197.

²⁶⁷ Там само. – Арк. 4, 147, 637, 670, 696, 747, 771, 853, 915, 945, 971, 1024, 1077, 1169, 1106.

²⁶⁸ Там само. – Арк. 4, 147.

²⁶⁹ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 317.

²⁷⁰ «За переписом 1732 р. в Охтирці зафіксовано 4 школи і 9 школярів. Ось їх перелік: 30-літній дячок і два його сини (13 і 7 років), дяк 25 років, «школьники» 28, 27, 26, 12 та 16 років. Отож до цієї категорії потрапили навіть діти церковнослужителя» (Яременко М. Ціна дяківської науки ... – С. 134).

²⁷¹ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 27, арк. 600.

Микитин син Водопой, 40 р. (з сім'єю. – *О.Р.*))²⁷². У сповідному розписі церкви Собору Архистратига Михаїла села Нових Бобович на Стародубщині до числа церковнослужителів віднесено дячка Василя Григорієва та його старшого 24-річного сина Дмитрія, який мав звання школяра («син их Дмитрий школьник»), до речі, одруженого, в той час як його 12-річний брат Симеон не те що не отримав звання «школьник»²⁷³, а навіть не потрапив до числа церковнослужителів (його зарахували до дітей²⁷⁴, хоча, як ми бачили вище, «школьниками» могли бути і хлопці молодшого віку – починаючи з 8 років²⁷⁵). Ще один «школьник» – 18-річний Павло – доводився племінником іерею церкви Святителя Миколая села Нелюбовки на Стародубщині (парафія на 51 дворі). Причому проживав він разом зі своєю матір'ю Уляною, яка була рідною сестрою іерея Романа, в одному дворі з останнім, де проживав і дячок тієї ж церкви – 20-річний Григорій, він же старший син іерея Романа²⁷⁶. Відомі й інші приклади, коли дорослі брати або сини/зяті дячків не отримували звання «школьник» і, відповідно, не потрапляли до числа церковнослужителів як таких (у кращому випадку, їх зараховували до дітей духовенства)²⁷⁷.

Отже, «школьники» – це не просто маргінальна група, яка характеризується відсутністю власного помешкання (живе в школі) та чітко визначених засобів до існування. Це певна категорія церковнослужителів, які, здається, навіть не обов'язково мали жити при школі (тобто, могли мати своє помешкання). Тим більше, це не бездомні малолітні сироти, які у пошуках шматка хліба йшли на службу до дячка.

Прикметно, що у 9 парафіях школярі були старшими за «свого учителя» дяка, вік якого коливався в межах від 20 до 34 років²⁷⁸. У той час як вік школярів (принаймні старшого із них) міг сягати 37²⁷⁹, 40²⁸⁰, 41²⁸¹, 47 та навіть 50 років²⁸². Троє з таких школярів (40, 28 та 37 років), що навчались у значно молодшого за себе дячка (відповідно 27, 25 та 34 роки), мали свої сім'ї²⁸³. Ще в одній парафії 14-річний «школьник» навчався у 16-річного дячка²⁸⁴. Тому постає закономірне запитання, чому міг навчати цих школярів молодший за них дячок, і коли та де він сам учився грамоти? І як так сталось, що «пан директор» був молодшим за своїх підопічних? У трьох випадках дячки були близькими родичами іерея (два

²⁷² Там само. – Арк. 747.

²⁷³ Там само. – Арк. 971.

²⁷⁴ Там само. – Арк. 997 зв.

²⁷⁵ Відомі приклади, коли школярами були хлопчики у віці 8, 9, 11 та 12 років. До речі, останній був братом дячка (Там само. – Арк. 380, 147, 747).

²⁷⁶ Там само. – Арк. 1130.

²⁷⁷ Там само. – Арк. 157 зв., 457, 771, 1222, 1237, 1240, 1290.

²⁷⁸ Там само. – Арк. 637, 147, 380, 807, 896, 157, 747, 51, 1024.

²⁷⁹ Там само. – Арк. 1024.

²⁸⁰ Там само. – Арк. 51, 747.

²⁸¹ Там само. – Арк. 380, 807.

²⁸² Там само. – Арк. 807.

²⁸³ Там само. – Арк. 747, 896, 1024.

²⁸⁴ Там само. – Арк. 1106.

сини та один брат²⁸⁵), тому можна більш-менш логічно пояснити їх перевагу перед іншими кандидатами на посаду дячка. В решті ж випадків незрозуміло, чому такі дорослі чоловіки опинилися в статусі «школьників»? Якщо вони потрапили до школи ще в молодому (підлітковому) віці, то чому тоді за стільки років навчання вони не змогли опанувати ази дяківської науки і допустили, щоб вакантне місце дяка зайняв їх молодший колега? З іншого боку, постає питання, яким чином вони змогли одружитись і утримувати сім'ю, і чому це допустила громада, яка навряд чи була зацікавлена в утримуванні додаткових «ротів» (оскільки школярі жили з подаяння громади? Якщо ж ці школярі були прийшлими, і з'явилися у парафії вже в доволі поважному віці та ще й з сім'єю, то яким чином їм вдалося потрапити до школи, адже для неімущих при церквах існували богодільні?²⁸⁶ І чому до числа школярів потрапляли дорослі родичі дячка та навіть ієрея? Схоже, відповіддю на ці запитання може бути єдине: «школьники» – це не просто сироти-підлітки, які прийшли до дяка учити ази церковної премудрості та заробляти собі на прожиток, допомагаючи йому як по службі, так і по господарству. «Школьники» – це окрема посада при церкві. Школярі виконували чітко визначені функції під час богослужінь, тому громада була зацікавлена в їх утримуванні незалежно від віку та сімейного статусу. Наявність або відсутність «школьників» в числі церковних причетників свідчило про престиж церкви, подібно до того, як це було і у випадку з дияконами. Особливо часто «школьники» були при великих міських церквах, де їх могло бути по кілька в одній парафії, наприклад, у церкві Феодосія Печерського в Печерській фортеці, де правив сам протопоп Дмитрій Борзаковський у 1756 р. було одразу 17 школярів²⁸⁷).

То хто ж такі школярі? Гадаю, підказкою тут може служити принцип укладення сповідного розпису по чітко заданій законом схемі з точною послідовністю реєстрації відповідних груп населення²⁸⁸. Причому укладачі окремих розписів, окрім дотримання передбаченої законом послідовності, в деталях зазвичай наслідували зразок розпису з протопопської (чи намісничої) церкви. Тож у сповідному розписі вотчин Києво-Печерської лаври за 1756 рік фіксується одна характерна відмінність порівняно із розписом Ніжинської протопопії 1740 р., а саме: тут майже відсутні згадки про таку категорію церковнослужителів, як псаломщики (згадано лише при п'яти церквах²⁸⁹) та піддячих (3 згадки²⁹⁰). Причому псаломщики (півчі) відсутні навіть у протопопській, намісничих та

²⁸⁵ Там само. – Арк. 147, 807, 896.

²⁸⁶ Зокрема, у вотчинах Києво-Печерської лаври в 1776 р. при 11 церквах (Там само. – Арк. 147, 183, 257, 320, 404, 418, 637, 670, 696, 722, 971) утримувалось 12 шпиталів (в парафії Свято-михайлівської церкви села Нові Бобовичі на Стародубщині було одразу два шпиталі, в яких проживало по 7 (одна велика родина) та 5 (дві сім'ї) осіб (Там само. – Арк. 989, 989 зв.)). При 6 парафіях, що утримували шпиталі, були школярі як окрема категорія церковнослужителів. (Там само. – Арк. 147, 418, 637, 670, 696, 971). Ще при трьох – псаломщики (Там само. – Арк. 183, 257, 722).

²⁸⁷ Там само. – Арк. 3, 4.

²⁸⁸ ПСЗ. – Т. X: 1737–1739. – СПб., 1830. – С. 114–119–121 (№ 7226).

²⁸⁹ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 27, арк. 183 зв., 218 зв., 257, 347, 722.

²⁹⁰ Там само. – Арк. 457, 532, 566.

соборних церквах²⁹¹, що виглядає дещо незвично з огляду на статус цих церков, особливо протопопської. Характерна деталь: у всіх 8 парафіях, де серед церковнослужителів згадуються псаломщики або піддячі (і ніколи разом) відсутні школярі. А відповідні групи причетників стоять у розписі одразу після дячка перед паламарем, тобто там, де зазвичай вписувались школярі. Більше того, в розписі церкви Святителя Миколая міста Смілої Лубенського полку по списку в підрубриці «*служители церковные*» названо двох псаломщиків, а в підсумковій таблиці вже мова йде про школярів²⁹². Також у розписі церков Преподобного Феодосія та Святителя Миколая (обидві з міста Василькова, що на Київщині) відповідна підрубрика називається «*Церковнослужители, которые живут в школе*», а далі після родини дячка перераховуються у тому ж дворі псаломщики, а за ними слідує окремим двором паламар²⁹³. Тож, гадаю, є всі підстави ототожнювати поняття «школьники» та псаломщики (можливо, ширше – півчі). До речі, в єдиній згадці про школярів у сповідному розписі Ніжинської протопопії за 1740 рік також уживається цей термін як узагальнююча назва для дячка та трьох псаломщиків²⁹⁴.

Вікові характеристики школярів та псаломщиків також приблизно збігаються (табл. 9) (хоча мусимо визнати, що школярі із вотчин Києво-Печерської лаври сумарно були дещо молодшими за псаломщиків Ніжинської протопопії), як і збігаються загальні характеристики церков, при яких служили школярі (у вотчинах Києво-Печерської лаври) та псаломщики (в Ніжинській протопопії) (порівн. табл. 7 і 8). До речі, ще Климентій Зиновійв у кінці XVII ст. писав, що церковні причетники іменуються школярами: «*і причетниками теж школяре ся именують, поневаж церкви святой щире услужуют*»²⁹⁵. Але чомусь наступні покоління істориків йому не повірили, захопившись продукуванням усіляких гіпотез і здогадів з приводу того, кого слід розуміти під означенням «школяр». Про те, що школярів іменують також псаломщиками, а старших і більш талановитих – піддячими, писали ще Е. Крижановський²⁹⁶, Ор. Левицький²⁹⁷ та П. Житецький²⁹⁸. Проте вже М. Шпачинський, подібно до Е. Крижановського, описуючи дяківську школу, чомусь оминув увагою згадку, що псаломщики – це і є школярі²⁹⁹. Звідсіля, схоже, і пішло уявлення про них як про дві зовсім різні групи.

²⁹¹ Там само. – Арк. 3, 457, 637, 971.

²⁹² Там само. – Арк. 722, 746.

²⁹³ Там само. – Арк. 183 зв., 218 зв.

²⁹⁴ Там само. – Спр. 5, арк. 1196.

²⁹⁵ Яременко М. Ціна дяківської науки ... – С. 125. Климентій Зиновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – К., 1971. – С. 192.

²⁹⁶ «Старшим и более практичным, более честным из школяров священник и громада давали название *поддьячих*, т. е. помощников дячка, другим *псаломщиков*, *клиросников* и под.» (Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 398.)

²⁹⁷ Левицький Ор. Очерки народной жизни в Малороссии ... – С. 287.

²⁹⁸ «Обыкновенно, вместе съ церковью строили и школу: здесь жил *пань-дякъ* съ своєю дружиною певцов и чтецовъ церковныхъ. ...Еще до сихъ поръ во многихъ местахъ Малороссіи дома, где живут церковнослужители, называются школами» (Житецкий П. Мысли о народных малорусскихъ думахъ П. Житецкого. – К., 1893. – С. 39).

²⁹⁹ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянскій. – С. 312.

Таким чином «прояснюється» загадка існування шкіл при всіх церквах Гетьманщини³⁰⁰. П. Житецький навіть розділив «школярів» на осілих дяків та членів кліросу, що нерідко обзаводились сім'ями, а також мандрованих дяків, яких називає «пиворізами» – тобто осіб, які жили при школах та виконували клірошанські обов'язки, але вільно переходили із місця на місце³⁰¹. Прикметно, що за спостереженнями того ж П. Житецького, в народних піснях немає осудливих нот проти недоліків і походеньок «пиворізів»³⁰², чого слід було б очікувати у випадку, якби ці люди прирівнювались до крайніх елементів соціуму. Натомість Орест Левицький поділяв школярів на «выростков школних» або «молодиків», які «не были учениками в школе, но сами промышляли учительствомъ», та справжніх «школярів», якими були «сироты и дети бедняков, призрѣваемых церковнымъ братствомъ». Він же говорить і про практику навчання дітей більш заможних батьків на дому³⁰³. І саме друге означення Ор. Левицьким школярів як дітей-сиріт лягло в основу подальших характеристик усіх школярів Гетьманщини.

Таблиця 9.

Порівняння вікових характеристик псаломщиків Ніжинської протопопії за 1740 р. та школярів з вотчин Києво-Печерської лаври за 1756 р.

Вік	8–15	16–19	20–39	40 і більше	разом
Псаломщики	12	18	42	6	78
% від усіх псаломщиків	15,38	23,07	53,84	7,69	100
Школярі	19	27	23	6	75
% від усіх школярів	25,33	36,00	30,66	8,00	100

Е. Крижанівський зазначав, що звання піддячого отримував старший і найталановитіший серед школярів³⁰⁴. Проте, як засвідчують джерела, піддячі ніколи не згадуються в парафіях, де є школярі чи навіть псаломщики. Церковний клірос у цих парафіях складався з дячка та піддячого. Прикметно, що з 4-х згадок в обох сповідних книгах про піддячих (Ніжинська протопопія 1740 р. та вотчини Києво-Печерської лаври 1756 р.)³⁰⁵, три з них були родичами ієрея (син)³⁰⁶, або дячка (син та брат³⁰⁷), що також вказує на не випадковість цієї посади при церкві.

³⁰⁰ «Известно, что въ каждомъ приходѣ существовалъ домъ, именованный “школою”, но по указанію ревизскихъ книгъ, въ немъ жили дяки местные и “прихожіе”» (*Левицький Ор.* Очерки народной жизни в Малороссии ... – К., 1902. – С. 281).

³⁰¹ *Житецький П.* Мысли о народныхъ малорусскихъ думяхъ П. Житецкого. – К., 1893. – С. 39–56.

³⁰² Там само. – С. 58.

³⁰³ *Левицький Ор.* Очерки народной жизни в Малороссии ... – С. 285–287.

³⁰⁴ *Крыжановский Е.* Очерки быта южнорусского сельскаго духовенства в 18 веке. – С. 398.

³⁰⁵ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 27, арк. 457, 532, 566; спр. 5, арк. 901.

³⁰⁶ Там само. – Спр. 5, арк. 901.

³⁰⁷ Там само. – Спр. 27, арк. 457, 532.

Щоправда, в підсумкових таблицях із сповідних розписів піддячі завжди зараховувались до числа дячків, а не школярів, псаломщиків, чи окремої групи причетників. Нагадаю, що у вище цитованому додатку до Духовного Регламенту від 19.XI.1721 р. піддячі згадуються як окрема категорія церковників, поруч із півчими, дячками і паламарями³⁰⁸.

Дещо відступаючи від основної теми нашого дослідження, слід зазначити, що універсалом Кирила Розумовського від 15 березня 1763 р. велено було переписати всіх дячків і паламарів, що жили при церквах по шпиталях (!) і не мали власних ґрунтів (максимум при церкві допускалось записувати в реєстр 3 дячків та 1-го паламаря), а всіх причетників, хто був понад норму, мали переводити в посполиті³⁰⁹. Цим можна пояснити той факт, що у румянцевському переписі (1765–66 рр.) школярів записано жебраками³¹⁰. Можливо, таким чином демонструвалася погорда світської адміністрації до осіб, які жили з подаяння парафіян (для їх утримання при церквах існували особливі гаманці для збору коштів на школу, а також вони утримувались за рахунок братств³¹¹) і уникали сплати подушного податку. А, з іншого боку, причиною такого «пониження» статусу школярів із звільнених від оподаткування духовних осіб до жебраків може бути намагання приховати певну категорію церковнослужителів від занесення їх до числа посполитих і, відповідно, обкладення податками, як передбачав універсал 1763 р. Тому й серед клопотань до Законодавчої комісії від білого духовенства Переяславської єпархії (1767–1768 рр.) йдеться про потребу звільнити садиби священників і причту від військових постойв, нарядів кіньми та підводами, «от всяких посылок церковнопричетников, псаломщиков и всех школьников», що аж ніяк не може свідчити про «школярів як окрему маргінальну групу людей при церкві»³¹².

І, хто знає, можливо указ 1771 р. про ліквідацію при церквах шкіл як таких³¹³ був наслідком ігнорування частиною церковнослужителів наміру світських властей перевести всіх зайвих духовних осіб в подушний оклад. Прикметно, що в сповідних розписах із вотчин Києво-Печерської лаври, що знаходились на території Білгородщини (тобто, поза межами Гетьманщини) серед церковних причетників взагалі немає згадок ні про школярів, ні про псаломщиків чи під-

³⁰⁸ Духовний регламент и состоящие с ним в тесной связи документы. – С. 221.

³⁰⁹ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 350.

³¹⁰ Сердюк І.О. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. – 2008. – № 2. – С. 149; Яременко М. Ціна дяківської науки – С. 135.

³¹¹ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 197.

³¹² Яременко М. Ціна дяківської науки ... – С. 135. Пункты от Переяславской епархии // Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1885. – Т. 43. – С. 577.

³¹³ Указом Гавриїла Кременецького від 1771 р. передбачалось скоротити кількість церковнослужителів із розрахунку 2 церковника на 1-го ієрея та скасовувалось поняття «школярі» як таке. У 1778 р. указом про запровадження парафіяльних штатів, кількість причетників (стихарних дячків і пономарів) визначалась при одному священнику – 2, при 2-х – 4, при трьох – 6 причетників, решту причетників (позаштатних) наказувалося визначити до тих станів, з яких вони вийшли (Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 319; Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке // Крыжановский Е. Собрание сочинений. – Т. I. – К., 1890. – С. 439).

дячих³¹⁴. Натомість тут з'явилась нова категорія церковників – «*церковнослужители, положенные в подушный оклад*»³¹⁵. Як відомо, на власне російських територіях розбори духовенства розпочались значно раніше, ніж на території тодішньої Гетьманщини³¹⁶.

У світлі вище зазначеного відсутність згадок про школярів у сповідному розписі Ніжинської протопопії має цілком логічне пояснення. Тож можемо припустити, що попри відсутність збірного поняття «школьники» (під яким мались на увазі саме дяк як «директор школи» та псаломщики, які утримувались на церковний кошт³¹⁷), яке, до речі, вкрай рідко зустрічається, аніж збірний термін «церковні причетники», школярі Ніжинської протопопії записані до сповідних розписів під більш конкретним визначенням – псаломщики.

У 1740 р. псаломщики були при 47 церквах Ніжинської протопопії, зокрема, в Ніжинській Святомиколаївській церкві (соборна і протопопська) окрім 18-річного псаломщика Кіндрата Васильєва значиться ще 4 півчих – молодиків у віці 23, два по 25 та 29 років³¹⁸. У чому полягала різниця поміж псаломщиком та півчими, сказати важко. Можливо, псаломщик виділявся з числа півчих кращими вокальними даними. Також при церкві Великомучениці Параскеви села Дроздовка замість псаломщика значиться єдиний 25-річний «певчой» Іван Прокоф'єв³¹⁹. Це ще раз переконує, що псаломщик і півчий – суть одні й ті самі особи; і в тих парафіях, де мова йде про 2-х і більше псаломщиків, очевидно, мався на увазі весь склад церковного хору (півчих). Церковний хор, як відомо, є постійним (майже обов'язковим) учасником усіх богослужінь. Більший і професійніший хор півчих свідчить про багатство і престиж церкви. Можливо, псаломщики утримувались за рахунок церкви (належні до духовного відомства), а півчі – решта церковного хору – були добровольцями з числа парафіян. І лише в окремих випадках вони утримувались за кошти церкви. Тож для зручності додамо згадки про півчих до числа псаломщиків. Таким чином, виходить, що псаломщики були при 48 церквах із 94 (51,06%), із них половина була сільськими³²⁰, а половина – міськими³²¹. Іншими словами, із 28 міських церков псаломщики були при 24 (85,71%), у той час як із 66 сільських парафій лише третина (24 церкви, що становить 35,45%) могли похвалитись штатними псаломщиками. Припускаємо, що решта церков, до складу причтів яких не входили

³¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 27, арк. 1240–1543.

³¹⁵ Там само. – Арк. 1314, 1341, 1374, 1426, 1477.

³¹⁶ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформ Петра. – Казань, 1873. – С. 176 і далі; Смоліч І. История Русской Церкви. – Ч. I. – М., 1996. – С. 327–335.

³¹⁷ В одній інтерлюдії Довгалевського, уривки з якої по рукопису 1736 р. опублікував П. Житецький, герой-«піворіз» (гобто, мандровий дяк), згадуючи про місто Короп, зазначав: «...въ немъ же мы отъ детскихъ летъ крилиествовали, и по шагу изъ диму рокового брали» (Житецький П. Мысли о народных малорусскихъ думахъ П. Житецкого... – С. 49).

³¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 2.

³¹⁹ Там само. – Арк. 982 зв.

³²⁰ Там само. – Арк. 180, 202, 238, 252, 275, 322, 338, 420, 434, 442, 454, 470, 480, 626, 651, 738, 816, 849, 862, 913, 954, 982, 1112, 1140.

³²¹ Там само. – Арк. 2, 17, 39, 59, 81, 97, 119, 135, 160, 307, 502, 522, 776, 794, 1038, 1155, 1196, 1224, 1259, 1282, 1309, 1321, 1339, 1351.

псаломщики, під час богослужінь послуговувались хором півчих із числа добровольців-парафіян.

Із 48 церков, де були псаломщики, при 30 церквах (62,5%) їх було по одному (18 церков (60%) – сільських³²², та 12 (40%) – міських³²³). По 2 псаломщики було при 7 (14,58%) церквах (4 сільські³²⁴ та 3 міські³²⁵). Також 7 церков (14,58%) мали по три псаломщика – 5 міських³²⁶ та 2 сільські³²⁷. По 4 псаломщика служили при трьох церквах (5,5%) – всі міські³²⁸. Та, як уже зазначалось, при ніжинській соборній церкві служили один псаломщик та 4 півчі – разом 5 осіб³²⁹.

Спробуємо простежити залежність поміж розмірами парафії та числом псаломщиків, які при ній служили (Табл. 8). Як бачимо, найчастіше псаломщики (по одному) служили при відносно середніх за розмірами парафіях (у 14 випадках³³⁰ із 48, або 29,17% це парафії розміром від 50 до 100 дворів, та 9 випадків³³¹ (18,75%) – від 100 до 150 дворів). Логічно, що більшість випадків служби двох і більше псаломщиків припадає на порівняно багатодвірні парафії, хоча чіткої закономірності тут простежити не вдається.

Таблиця 8.

Кількісне співвідношення дворів та псаломщиків у парафії

Кількість дворів у парафії	до 50	51–100	101–150	151–200	понад 200
1	2	3	4	5	6
1 псаломщик	2	14	9	3	2
К-ть церков із знатними прихожанами	-	5	3	2	1
2 псаломщики	-	3	2	2	-
К-ть церков із знатними прихожанами		1	-	1	-
3 псаломщики	-	1	2	1	3
К-ть церков із знатними прихожанами		1	2	1	2
4 псаломщики	-	-	-	1	2
К-ть церков із знатними прихожанами				1	2

³²² Там само. – Арк. 180, 202, 238, 275, 322, 338, 420, 434, 442, 470, 480, 626, 651, 738, 849, 862, 913, 982.

³²³ Там само. – Арк. 119, 160, 307, 502, 522, 776, 794, 1038, 1259, 1309, 1321, 1351.

³²⁴ Там само. – Арк. 252, 454, 816, 1140.

³²⁵ Там само. – Арк. 81, 135, 1282,

³²⁶ Там само. – Арк. 17, 59, 97, 1196, 1339.

³²⁷ Там само. – Арк. 954, 1112.

³²⁸ Там само. – Арк. 39, 1155, 1224.

³²⁹ Там само. – Арк. 2.

³³⁰ Там само. – Арк. 202, 238, 275, 307, 322, 338, 434, 442, 470, 651, 776, 849, 1309, 1321.

³³¹ Там само. – Арк. 160, 180, 480, 738, 794, 862, 913, 982, 1259.

Заклучення таблиці 8

1	2	3	4	5	6
5 псаломщиків	-	-	1	-	-
К-ть церков із знатними прихожанами			1		
Всього церков, де були псаломщики 48	2	18	14	7	7
<i>Відсоток від усіх парафій із псаломщиками</i>	<i>4,17</i>	<i>37,5</i>	<i>29,17</i>	<i>14,58</i>	<i>14,58</i>
Всього церков із псаломщиками, де були знатні особи	-	7	6	5	5
<i>Відсотки від числа церков цієї групи</i>	<i>0</i>	<i>38,88</i>	<i>42,85</i>	<i>71,42</i>	<i>71,42</i>

Спробуємо пов'язати наявність та кількість псаломщиків із наявністю у складі парафій знатних осіб. На перший погляд, така залежність існує, адже при 23³³² парафіях із 26, де фіксується знать, були псаломщики. Однак це менше половини від усіх церков, де до складу причту входила ця посада. Знову ж, у 12 парафіях³³³ із 18 (або 2/3), де служили два і більше псаломщиків, серед парафіян були знатні особи. Щоправда, знать мешкала зазвичай у великих міських парафіях, де, як правило, і служило по 2 і більше псаломщика. Тому із зростанням розмірів парафій, де були псаломщики, зростає відсоток церков, у числі парафіян яких значились знатні особи (Табл. 8).

Всього в Ніжинській протопопії в 1740 р. числилось 82 особи псаломщиків. У переважній більшості це були неодружені молодики у віці від 20 до 36 років – 42 особи³³⁴ (53,85% із числа тих псаломщиків, чий вік відомо). Прикметно, що шість осіб із них були одруженими³³⁵. Ще 30 псаломщиків³³⁶ (38,46%) – юнаки у віці від 14 до 19 років включно. І лише шість псаломщиків (7,69%) були у віці 40 і більше років³³⁷. Найстаршому минуло 70 років³³⁸ і жоден із них не мав сім'ї. Дані про 4-х осіб відсутні через пошкодження джерела³³⁹.

³³² Там само. – Арк. 2, 17, 39, 59, 97, 119, 307, 434, 442, 470, 480, 522, 794, 1038, 1112, 1140, 1155, 1196, 1224, 1259, 1282, 1309, 1339.

³³³ Там само. – Арк. 2, 17, 39, 59, 97, 1112, 1140, 1155, 1196, 1224, 1282, 1339.

³³⁴ Там само. – Арк. 2, 17, 39, 59, 81, 97, 119, 135, 160, 180, 202, 252, 275, 322, 434, 442, 470, 480, 502, 522, 626, 651, 738, 849, 862, 954, 982, 1038, 1196, 1224, 1339, 1351.

³³⁵ Там само. – Арк. 180, 275, 322, 626, 849, 862.

³³⁶ Там само. – Арк. 2, 17, 39, 59, 97, 238, 252, 307, 338, 420, 454, 776, 816, 913, 954, 1112, 1321, 1339.

³³⁷ Там само. – Арк. 97, 794, 1112, 1196, 1224, 1309.

³³⁸ Там само. – Арк. 1196.

³³⁹ Початок розпису церкви Воскресіння Христова містечка Носів, де, як дізнаємось із підсумкової таблиці, служило 4 псаломщики, втрачено (Там само. – Арк. 1155, 1195).

Схоже, що мізерні прибутки цієї категорії причетників та проживання при школі прирікали їх на одиноке життя. Хоча не виключено, що частина псаломщиків з роками полишала цю службу³⁴⁰, переходила на інші посади при церкві або заводила власне господарство і родину – тому серед псаломщиків так мало літніх людей. До того ж, як відомо, з роками чистота голосу чоловіків може погіршуватись.

Рідко яка церква обходилась і без послуг **паламаря**, хоча Е. Крижановський і стверджує, що ця посада була рідкістю³⁴¹. У нашому випадку паламарі були при 84 церквах і виключно по одному. Родинні стосунки паламарів зі священнослужителями взагалі не простежуються. Із 9 церков³⁴², де не було окремої посади паламаря, 7 були сільськими³⁴³. В переважній більшості (2/3) – це були малодвірні парафії (6 і з дворовим числом до 50³⁴⁴, одна – 71³⁴⁵, та дві трохи більше 100 (110 і 130)³⁴⁶ дворів). Зазвичай ці церкви обходились і без псаломщиків (були лише при трьох більших парафіях³⁴⁷ із 9). А одна, вже згадувана Святовведенська церква м. Ніжин обходилась без паламаря, псаломщика і навіть дячка³⁴⁸. Тож причину відсутності у складі причтів окремих церков паламарів, гадаю, слід шукати у намаганні зекономити на утриманні маленьким приходом зайвих церковнослужителів. Прикметно, що одна Ніжинська (намісничя) церква Івана Богослова (131 двір), хоча і не мала в своєму штаті паламаря, проте при ній служили диякон, дячок і аж три псаломщики³⁴⁹.

В одній церкві Різдва Христового села Кошелевки (64 двори), замість паламаря згадана 66-річна Анастасія Паламарка та її 25-річний син³⁵⁰. Тож будемо вважати, що відсутність паламаря при цій церкві – явище тимчасове. Хоча ця

³⁴⁰ Мобільність церковнослужителів Київської митрополії у середині XVIII ст. була настільки поширеною, що київський архієпископ Рафаїл у відповідь на указ Синоду від 5 червня 1738 р. про присилку відомостей про кількість у Синодальній області та єпархіях церков, священно- і церковнослужителів, їхніх дітей та вакантних місць доповідав про неможливість прислати подібні відомості, оскільки «*дьячки и пономари, свободные люди, при церквах временно обретаются и поскольку кто хочет, живут, от места на место переходят, и в разные звания, куда пожелают, отлучаются, по древнему же Малороссии обыкновению; такожде в Малороссии при церквах дьячки, мало который домами своими живут, но большая далеко часть по школам, при церквах построенным, жительство имеют с прочими школьниками; тех же дьячков и школьников всегда неровное число бывает, ибо они, яко свободные люди, с разных мест приходящие, со временем прибавляются и со временем убывают, и иногда по 5 и по 10 школьников, а временем один дьячек в школах живут, как и в нынешнее время весьма много против прежняго числа умалилось; а о причетнических детях, за свободными отлучками из звания отцев их и временною службою, и следа взять нельзя...*» (ОДДС. – Т. 38. – Ст. 349–350).

³⁴¹ Крижановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 399.

³⁴² ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 59, 150, 175, 238, 346, 464, 480, 666, 1012.

³⁴³ Там само. – Арк. 175, 238, 346, 464, 480, 666, 1012.

³⁴⁴ Там само. – Арк. 150, 175, 346, 464, 666, 44.

³⁴⁵ Там само. – Арк. 238.

³⁴⁶ Там само. – Арк. 480, 59.

³⁴⁷ Там само. – Арк. 59, 238, 480.

³⁴⁸ Там само. – Арк. 150.

³⁴⁹ Там само. – Арк. 59.

³⁵⁰ Там само. – Арк. 702.

церква за своїми характеристиками належала до тих, де паламарів зазвичай не було.

Указом київського митрополита Рафаїла Заборовського 1734 року при всіх церквах запроваджувалась посада **ктитора**³⁵¹. Проте, схоже, вона не набула особливої популярності у першій половині XVIII ст. Принаймні, в Ніжинській протопопії в 1740 р. лише в 10 церквах³⁵² (11,70%) згадується ктитор, а в одному випадку староста³⁵³. В переважній більшості – 9 випадків³⁵⁴ (81,81%) – це сільські парафії і відносно невеликі: 8³⁵⁵ церков із 11 обслуговували до 100 дворів. Прикметно, що в підсумковій таблиці в кінці розпису в 9 випадках³⁵⁶ ктитор внесений до числа духовних осіб, а в двох – до мирян³⁵⁷. Ктитор був мирянином, який очолював церковну громаду і видав церковною казною³⁵⁸, тому священники при укладанні сповідних розписів, очевидно, мали сумнів, до якої категорії їх зараховувати. Тож, не виключено, що осіб, які виконували ктиторські обов'язки, не завжди вписували в сповідні розписи.

Те саме можна сказати щодо мешканців **шпиталів**. У історіографії утвердилась теза, що шпиталі існували при всіх церквах Гетьманщини. «На юге России до конца 18 века при каждой почти церкви существуют *шпитали* (*гошпитали*), в которых живут *старці*, получающие все содержание от причта и громады»³⁵⁹; «Почти не было церкви без шпиталю»³⁶⁰; «При каждой церкви Киевской митрополии существовали шпитали или госпитали, которые были местом призрения бедных, больных, увечных, носивши одно общее название – старцев, и получавших свое содержание от громады и причта... «старці», братчики самим обществом или громадой причислялись к причту, митрополит на этих лиц не мог иметь никакого влияния»³⁶¹. М.Шпачинський на підтвердження тези, що шпиталі існували при всіх церквах Гетьманщини, наводить дані по Києву за 1768 рік (всього 275 осіб)³⁶². Але Київ – особливе місто, і його реалії аж ніяк не слід беззастережно поширювати на всю територію Гетьманщини, тим паче більш раннього часу. Подивимось, чи при всіх церквах, і при яких саме існували шпиталі.

У 1740 р. у Ніжинській протопопії шпиталі (інші назви: «гошпитальные люди»³⁶³ та «в богадельни нищие»³⁶⁴) згадуються лише при 14 церквах³⁶⁵ –

³⁵¹ Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 400.

³⁵² ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 119, 252, 307, 332, 346, 352, 384, 420, 542, 666, 913.

³⁵³ Там само. – Арк. 666.

³⁵⁴ Там само. – Арк. 252, 332, 346, 352, 384, 420, 542, 666, 913.

³⁵⁵ Там само. – Арк. 307, 332, 346, 352, 384, 420, 542, 666.

³⁵⁶ Там само. – Арк. 119, 307, 332, 346, 352, 384, 542, 666, 913.

³⁵⁷ Там само. – Арк. 252, 420.

³⁵⁸ «Для заведывания и распоряжения церковными суммами и для сбора разных пожертвованных на церковь был выбираем из почтеннейших прихожан особый представитель громады – ктитор» (Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 318–319).

³⁵⁹ Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 403.

³⁶⁰ Житецкий П. Мысли о малорусских думах П. Житецкого... – С. 165.

³⁶¹ Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 319.

³⁶² Там само. – С. 199.

³⁶³ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 1321 зв., 1333 зв., 1339 зв.

³⁶⁴ Там само. – Арк. 1196 зв.

10 міських³⁶⁶ та 4 сільських³⁶⁷ (табл. 10). Характерна деталь – всі ці 10 міських парафій припадають на три міста, а саме: обидві церкви містечка Веркіївка³⁶⁸, всі 4 церкви міста Салтикова Дівиця³⁶⁹ та 4³⁷⁰ із 5-ти³⁷¹ церков містечка Носівка. Решта міст Ніжинської протопопії (м. Івангородок, одна церква на 88 дворів³⁷², м. Бобровиця – одна церква на 271 двір³⁷³, м. Олішівка (дві церкви – 83 та 120 дворів)³⁷⁴, м. Кобижча – три церкви на 240, 117 та 85 дворів³⁷⁵), у тому числі і сам Ніжин із 10-ма парафіями³⁷⁶, не утримували жодного шпиталю.

Отже, шпиталі були далеко не при всіх церквах, і, як бачимо, наявність шпиталю при церкві та кількість утримуваних там жебраків не пов'язувалась із розмірами парафії. Наприклад, дві особи утримувались у богадільні при церкві собору святого Архистратига Михаїла в селі Комарівка, що обслуговувала 101 двір³⁷⁷, та 8 шпитальних утримувалось при церкві Успіння Богородиці, що в містечку Салтикова Дівиця, із приходом у 41 двір³⁷⁸.

Таблиця 10.

Шпиталі при церквах Ніжинської протопопії 1740 р.

Кількість «шпитальних»	2 особи	3 особи	4 особи	5 осіб	6 осіб	7 осіб	8 осіб	9 осіб	12 осіб
До 50 дворів							1 м.		
50–100 дворів		1 с.		2 м.	1 м				
100–150 дворів	1 с		1 с. + 1 м. = 2						
150–200 дворів			1 м	1 м.		1 с.			
Понад 200 дворів								1 м.	2 м.

³⁶⁵ Ці дані різко різняться із наведеними А. Лазаревським даними про шпиталі в Гетьманщині. Зокрема, за його даними, в Ніжинському полку в 1747 р. нараховувалось 182 госпіталі (*Лазаревський А.* Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. – 1862. – № 5. – С. 83).

³⁶⁶ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 502, 522, 1155, 1196, 1224, 1259, 1309, 1321, 1333, 1339.

³⁶⁷ Там само. – Арк. 180, 238, 442, 738.

³⁶⁸ Там само. – Арк. 502, 522.

³⁶⁹ Там само. – Арк. 1309, 1321, 1333, 1339.

³⁷⁰ Там само. – Арк. 1155, 1196, 1224, 1259.

³⁷¹ У парафії церкви Святого Миколая містечка Носівка (157 дворів) шпиталю не зафіксовано (Там само. – Арк. 1282).

³⁷² Там само. – Арк. 307.

³⁷³ Там само. – Арк. 1351.

³⁷⁴ Там само. – Арк. 776, 794.

³⁷⁵ Там само. – Арк. 1038, 1057, 1072.

³⁷⁶ Там само. – Арк. 2, 17, 39, 59, 81, 97, 119, 135, 150, 160.

³⁷⁷ Там само. – Арк. 738.

³⁷⁸ Там само. – Арк. 1333.

Всього в шпиталях Ніжинської протопопії в 1740 р. проживало 84 особи. Це 23 сім'ї (або удівець/удова з дітьми), що разом становить 70 осіб, та 14 самотніх осіб – 8 бездітних удів (одна з них мала 30 років, решта – 55 і старші, аж до 93 років³⁷⁹), одна стара діва (50 років)³⁸⁰, два 16-річних юнаки³⁸¹, один 40-річний чоловік³⁸², один старожил (113 років)³⁸³, та сліпий 11-річний підліток³⁸⁴. Ще два сліпих підлітки (13 та 14 років) були служителями (!) у сліпого 41-річного Йосипа Григорієва, який проживав у шпиталі разом із 35-річною дружиною та 5-річною донькою³⁸⁵. Тому цих підлітків зараховуємо до числа сімейних осіб. Про причини перебування у шпиталях сімей працездатного віку (глава сім'ї від 29 до 65 років) – бідність чи каліцтво – в джерелі не вказано.

Вище наводилась теза М. Шпачинського про те, що старці (шпитальні) самим суспільством прирівнювались до числа церковного причту і митрополит не мав на це жодного впливу. Е. Крижанівський виводить традицію зараховувати шпитальних до церковного причту ще з часів видання уставу св. Володимира³⁸⁶ (текст уставу св. Володимира див. на початку цієї статті). Тож спробуємо проаналізувати, наскільки давньоруська традиція зараховувати всіх калік і жебраків до числа церковних осіб була живучою в суспільстві Гетьманщини першої половини XVIII ст.

Із 14 згадок про шпиталі при церквах Ніжинської протопопії 1740 р. у двох випадках їх мешканців прямо віднесено до духовних осіб³⁸⁷. Ще в одному випадку³⁸⁸ ми можемо з певною долею ймовірності припустити факт зарахування шпитальних до числа духовних осіб: у підсумковій таблиці значаться 11 чоловіків та 16 жінок духовного стану, однак по списку нараховується тільки 10 чоловіків та 15 жінок. Тож кого зарахували до числа духовних осіб – двох мешканців шпиталю (бездітна подружня пара), чи двох слуг (чоловіка та жінку), які проживали в домі ієрея, однозначно стверджувати важко. Ще в одному випадку – розпис церкви Різдва Богородиці с. Припутень³⁸⁹ – мешканці шпиталю

³⁷⁹ Там само. – Арк. 522, 1224 зв., 1321 зв., 1333 зв., 1339 зв.

³⁸⁰ Там само. – Арк. 1259 зв.

³⁸¹ Там само. – Арк. 1155, 1196 зв.

³⁸² Там само. – Арк. 1196 зв.

³⁸³ Там само. – Арк. 179 зв.

³⁸⁴ Там само. – Арк. 1196 зв.

³⁸⁵ Там само. – Арк. 1155.

³⁸⁶ «Число лиц, примыкавших к церковному причту, заканчивалось *старцами*. По уставу св. Владимира, все нищие в приходе, калеки, слепые, вдовы и сироты были “люди церковные”, т.е. церковь должна была содержать их и заведывала ими. Отсюда на юге России до конца 18 века при каждой почти церкви существуют *шпитали* (гошпитали), в которых живут *старцы*, получающие все содержание от причта и громады» (Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. – С. 403).

³⁸⁷ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 252 і 273, 502 та 521 (у другому випадку хоча запис «шпитальні» не виокремлено серед категорій духовних осіб, як то бачимо у першому випадку, але співставлення всіх членів причту та їх домашніх із кількістю осіб, віднесених до духовного відомства, свідчить, що до числа духовенства були зараховані і 5 осіб шпитальних (у дворі ієрея було 9 дворових – їх до числа духовних не пораховано)).

³⁸⁸ ЦДДАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 738, 738 зв., 767.

³⁸⁹ Там само. – Арк. 442, 452 зв., 453.

перераховуються не одразу після переліку духовних осіб, як у решті 13 випадків, а в самому кінці розпису, після посполитих та дворових майора Писаржевського. Ці шпитальні однозначно зараховані до світських осіб. У решті ж 10³⁹⁰ (11, якщо сюди додати сумнівну парафію Архистратига Михаїла з села Комарівка³⁹¹) випадках мешканці шпиталю в розписі подаються в кінці переліку духовних осіб, але в підсумковій таблиці їх зараховано до світських.

Тобто, традиційно мешканці шпиталю (каліки, особи похилого віку, що не мали власних засобів до існування) у першій половині XVIII ст. мислились як належні до духовного відомства, як то передбачалось ще уставом Св. Володимира. Проте світська влада, яка намагалась всіляко скоротити число духовних осіб, не була зацікавлена в зарахуванні шпитальних до духовенства. Тож і бачимо, що жителі богадільні у розписі подавались поруч із духовними особами, проте у підсумку фігурували серед світських осіб. До речі, уже у розписі із вотчин Києво-Печерської лаври за 1756 р. лише у двох парафіях³⁹² шпитальні подані поруч із духовними особами, а в решті випадків – у кінці розпису як окрема категорія населення. І у всіх без винятку випадках шпитальні з вотчин Києво-Печерської лаври у підсумковій таблиці зараховані до числа мирян.

Про **просфорниць**³⁹³ у нашому джерелі згадки відсутні. Якщо просфори пекли попівські вдови, то це розумілося швидше як привілей, наданий їм для утримання родини, тому вони і не фіксуються в сповідному розписі.

На цьому і завершується перелік осіб, які віднесені сповідним розписом Ніжинської протопопії за 1740 рік до числа духовних. Таким чином, підсумовуючи, відзначимо, що розміри і склад церковних причтів далеко не завжди визначалися лише розмірами (чисельністю) парафії. Також слід пам'ятати про нетотожність понять багатодвірна парафія – багата парафія, оскільки приход однієї церкви міг складатись із двох і більше убогих сіл, які не мали змоги утримувати власну церкву з її служителями.

Відсоток осіб, віднесених до духовного чину, в загальній масі парафіян у середньому коливався в межах 1–3% (табл. 11), хоча міг бути й меншим одного відсотка (найменше – 0,77% у парафії церкви святого Миколая села Вибель, 216 дворів³⁹⁴) у багатодвірних парафіях, і, навпаки, значно зростав у невеличких (переважно сільських) парафіях, доходячи навіть до 11% (церква Успіння Богородиці села Мала Кошелівка, 23 двори³⁹⁵). Тому при невеличких парафіях відмічається тенденція до концентрування усіх причетницьких посад (другий ієрей, дячок, псаломщик тощо) у межах родини настоятеля храму.

Кількість ієреїв у парафії залежала не лише від числа дворів прихожан, а також від віку, здоров'я та сімейного стану настоятеля храму, який намагався заздалегідь забезпечити місцем у парафії одного з синів (не конче старшого), зятя чи молодшого брата. Вікарії служили частіше при ієреях похилого віку або

³⁹⁰ Там само. – Арк. 180, 522, 1155, 1196, 1224, 1259, 1309, 1321, 1333, 1339.

³⁹¹ Там само. – Арк. 738.

³⁹² Там само. – Арк. 257 зв., 320.

³⁹³ *Шпачинский Н.* Киевский митрополит Арсеній Могилянський. – С. 318.

³⁹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 127, оп. 1015, спр. 5, арк. 954.

³⁹⁵ Там само. – Арк. 670.

зайнятих службовими обов'язками (намісники), аніж при удювццях-попадах, навіть якщо у тих були неповнолітні сини.

Таблиця 11.

Відсоток духовенства серед усіх жителів парафії

Кількість парафій, де духовенство становить % усіх жителів парафії	До 1%	1–1,9%	2–2,9%	3–3,9%	4–4,9%	5–5,9%	6–6,9%	Понад 7%
Парафії до 50 дворів	-	1м+2с = 3	3 с	5 с	4 с	1 м+ 3с = 4	4 с	2 с
Парафії від 51 до 100 дворів	-	9 с	4 м+11с = 15	2 м + 3с = 5	1 м + 3с = 4	2 с	-	1 с
Парафії від 101 до 150 дворів	1 с	2м + 8с = 10	2м + 3с = 5	2 м	-	-	1 м	-
Парафії від 151 до 200 дворів	-	5 м	2 м	-	-	-	-	-
Парафії від 201 до 299 дворів	2м + 1с = 3	2 м	-	-	-	-	-	-
Парафії понад 300 дворів	1 м	1 м	-	-	-	-	-	-
Всього парафій	5	30	25	12	8	6	5	3
Відсоток з їх числа	5,31%	31,91%	26,59%	12,77%	8,51%	6,38%	5,31%	3,19%

Неодмінними членами церковного причту, крім ієрея, був дячок (при 91 церкві із 94, або 96,8%) та паламар (при 84 церквах – 89,46%). Більш заможні церкви могли собі дозволити штатних псаломщиків (вони ж «школьники») (48 церков – 51,06%) та диякона (15 церков, або 17,02%). Включення знатних осіб до числа парафіян практично ніяк не позначалось на складі церковних причтів.

Шпитали були далеко не в усіх парафіях, їх наявність у межах приходу взагалі не пов'язувалась із розмірами чи престижем парафії (соборна, намісна). А мешканців шпиталю традиційно прирівнювали до духовних осіб, хоча офіційно вже зараховували в переважній більшості випадків до мирян.

Саме поняття «духовні особи» у першій половині XVIII ст. не було сталим. До цього чину могли відносити братів, батьків, братаничів, племінників причетників, скажімо, пономаря³⁹⁶, або навіть ієрейських служителів, у той час як батька-матір чи рідного брата настоятеля церкви могли не внести до переліку духовних осіб³⁹⁷. Інколи дорослих братів/синів клірошан у підсумковій таблиці механічно додавали до числа дячків чи псаломщиків, не зазначаючи по списку

³⁹⁶ Там само. – Арк. 454, 612, 1140, 1351.

³⁹⁷ Там само. – Арк. 368, 428, 464.

за ними жодних обов'язків при церкві. Інколи (вкрай рідко) до числа духовних осіб додавали також ктитора – вихідця із мирян, або мешканців шпиталю. Щоправда, світська влада, яка в боротьбі з жебрацтвом намагалась облаштувати централізовані богадільні для бездомних, не була налаштована зараховувати їх до числа духовних.

На прикладі членів церковних причтів Ніжинської протопопії можемо простежити, наскільки звужилось поняття «люди церковні» порівняно з минулими століттями чи уставом Святого Володимира.

РЕЗЮМЕ

Оксана Романова

«А СЕ ЦЕРКОВНИИ ЛЮДИ...». СКЛАД ЦЕРКОВНИХ ПРИЧТІВ В КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ (на прикладі Ніжинської протопопії 1740 р.)

У статті на основі аналізу статистичних даних досліджується склад церковних причтів Київської митрополії першої половини XVIII ст., зокрема, аналізується їх кількісний та якісний склад у залежності від кількості дворів у приході, піднімається питання нестачі та «зайвих» священнослужителів в окремих парафіях, доцільності найму вікаріїв та престижності утримування при церкві дияконів та псаломщиків. Досліджуються родинні стосунки поміж кількома ієреями однієї парафії та іншими церковнослужителями. Вивчається частота «осідання» на парафіях окремих родин, поширеність традиції передачі парафії у спадок та пріоритетність першородності при цьому. Автор окремо зупиняється на уточненні понять «школа» і «школьники», аналізує статус дячків, псаломщиків, перспективи кар'єрного росту дияконів. Також у роботі відзначається порубіжний статус ктиторів і шпитальних осіб, які, будучи *de jure* світськими, традиційно сприймалися як люди церковні.

Ключові слова: Київська митрополія, церковний причт, церковна школа, парафія, вікарії, диякони, ктитори, XVIII ст.

Оксана Романова

«А СЕ ЦЕРКОВНИИ ЛЮДИ...». СОСТАВ ЦЕРКОВНЫХ ПРИЧТОВ В КИЕВСКОЙ МИТРОПОЛИИ (на примере Нежинской протопопии 1740 г.)

В статье на основе анализа статистических данных исследуется состав церковных причтов Киевской митрополии первой половины XVIII в., в частности, анализируется их количественный и качественный состав в зависимости от количества дворов в приходе, поднимается вопрос о недостаточном и лишнем

количестве священнослужителей в отдельных парафиях, целесообразности найма викариев и престижности содержания при церкви дьяконов и псаломщиков. Исследуются родственные отношения между несколькими иереями одной парафии и другими церковнослужителями. Изучается частотность «оседания» в парафиях отдельных семей, распространенность традиции передачи парафии в наследство и приоритетность первородности при ней. Автор отдельно останавливается на уточнении понятий «школа» и «школьники», анализирует статус дьячков, псаломщиков, перспективы карьерного роста дьяконов. Также в работе отмечается пограничный статус ктиторов и шпитальных лиц, которые, будучи *de jure* светскими, традиционно воспринимались как люди церковные.

Ключевые слова: Киевская митрополия, церковный причт, церковная школа, парафия, викарии, дьяконы, ктитория, XVIII век.

Oksana Romanova

«THESE ARE THE MEN OF THE CLOTH...».
THE STRUCTURE OF THE CLERGY OF THE PARISHES
OF KYIVAN METROPOLITANATE
(based on the Nizhyn protopope district in 1740)

Based on the analysis of statistical data, the present article delves on the composition of the parishes of Kyivan Metropolitanate in the first half of the XVIII century; I have analyzed their quantity and structure (which depended on the number of households in a parish), the issue of the dearth or «surplus» of the clergy in some parishes, the advisability of hiring vicars and the prestige of having their own deacons and sextons. I looked into family relations between several priests of the same parish, and other representatives of the clergy. The cases when certain families «settled» in their parishes due to the tradition of «bequeathing» it drew special attention, as well as the priority of the firstborn within this tradition. A separate subchapter is accorded to a more precise definition of the terms «school» and «school masters», complete with the analysis of the status of teachers and sextons, as well as career opportunities of deacons. The liminal status of ktetors and hospitaliers, who, while remaining lay persons *de jure*, were traditionally perceived as the men of the cloth, is noted as well.

Keywords: Kyivan Metropolitanate, parish, church school, vicars, deacon, ktetor, XVIII century.

УДК 316.3;43.34:94(477.438.41)''17/18''

Оксана Карліна

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ МІСТ І МІСТЕЧОК ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII СТОЛІТТЯ

Волинська губернія як адміністративна одиниця остаточно склалася у 1797 році. До її складу увійшли Волинське, частково Київське та Берестейське воєводства і Холмська земля колишньої Речі Посполитої; на цій території було сформовано 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Овруцький, Острозький, Новоград-Волинський, Рівненський, Старокостянтинівський. Житомир поступово утвердився також як губернський центр.

Для з'ясування комплексу питань, пов'язаних із соціальною поліструктурністю міських мешканців (співвідношення різних груп у спектрі соціально-професійної, станової, етноконфесійної структур міського населення регіону) на час приєднання Волині до Російської імперії, звернемося до архівних джерел. Одним із найперших ґрунтовних переписів населення є «Географічний та економічний опис Волинської губернії 1798 р.», складений відповідно до указу Сенату від 10 квітня 1798 року¹ на вірогідній джерельній базі². Ще у грудні 1792 р. командувач російських військ у Правобережній Україні, генерал-губернатор приєднаних земель Михайло Кречетніков отримав наказ зібрати інформацію про нові території та скласти карту, яка би містила фізичну, гідро-

¹ О приведении в точную известность качества казенных имений, состоящих в областях, от Польши приобретенных, и о произведении новой оным люстрации. Именной [указ], данный Сенату. 1798. Апреля 10 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далі: ПСЗ РИ. Собрание первое). – СПб., 1830. – Т. XXV. – № 18 475. – С. 187–189.

² Оригінал аналізованого документа зберігається в Російському державному військово-історичному архіві у фонді «Военно-учетный архив», справа 18 653, ч. 1-12, а фотокопія знаходиться в Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка у Відділі рідкісної, рукописної та стародрукованої книги, справа 1721. Документ містить детальний географічний та статичний огляд кожного населеного пункту усіх дванадцяти повітів, а також сумарні статистичні показники кожного повіту і всієї губернії загалом. На ретельності у проведенні цього опису на Волині та вірогідності документу наголосила у своїх статтях Т. Брянцева (див.: *Брянцева Т.П.* Генеральний перепис 1797–1798 рр. про міське населення Волині // *Вісник Київського університету: серія історії.* – К., 1975. – Вип. 17. – С. 69–76; *Брянцева Т.П.* Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. / Т.П. Брянцева // *Вісник Київського університету: серія історії.* – К., 1981. – Вип. 21. – С. 84).

логічну, сільськогосподарську і промислову характеристику краю. Для виконання цього завдання слід було залучити офіцерів Генерального штабу, які перебували у складі війська. Вони мали описати всі маєтки (приватні, поміщицькі, так звані едукційні фонди). Слід було зазначити, які приватні володіння були спадкові, а які тимчасові (посесорські), особливу увагу звернути на наявність кріпосних селян і прибутковість маєтків³.

Камеральний опис приєднаних земель був продовжений за наступника М.М. Кречетнікова, генерал-губернатора мінського, ізяславського і брацлавського Тимофія Тутолміна. Також базою для «Опису» послужили матеріали V-ї ревізії (перепису податного населення), оголошеної указом від 23 червня 1794 р.⁴ Канцелярія Т.І. Тутолміна розробила «Настанови» («Руководство») для належного проведення перепису, в яких були враховані соціально-економічні та політичні особливості Правобережної України, зумовлені її тривалим перебуванням у складі Речі Посполитої⁵, де склались три основні стани: шляхта, міщани і селяни, що засвідчила конституція 3 травня 1791 року⁶.

Наприкінці XVIII ст. у Російській імперії загалом сформувалися суспільні стани, що підтверджувалося закріпленням у законах станових прав (безумовних і спадкових); наявністю станових організацій і станового суду, певних рис станової самосвідомості й менталітету, деяких ознак зовнішньої приналежності⁷. У структурі станів виділялись непривілейовані податні стани (сільські «обивателі», міщани), напівпривілейовані (гільдійські купці, духовенство, імениті громадяни та інші) і панівні стани – спадкові дворяни.

³ О распоряжениях в польских областях, занятых российскими войсками. Именной [указ], данный генералу Кречетникову. 1792. Декабря 8 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17 090. – С. 388–391.

⁴ Об учинении новой генеральной в государстве ревизии. Именной [указ], данный Сенату. 1794. Июня 23 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17 221. – С. 529. Після закінчення ревізії була виявлена значна кількість пропущених осіб, тому уряд у 1799 р. видавав розпорядження про подачу додаткових ревізійних «сказок» (див.: О внесении в оклад прописных или в ревизию ненаписанных душ по подаваемым в градския и земския полиции росписям в течение будущего 1800 года; об исключении из онаго излишне и вдвойне написанных. Именной [указ], данный Сенату. 1799. Декабря 1 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXXIX. – № 19 210. – С. 905–906). У 1804 р. у Волинській губернії була проведена додаткова ревізія вільних людей. За її результатами волинський віце-губернатор Петро Грохольський направив до державного казначея записку «о поступивших во время последней ревизии в статью вольных людей и в мещанский оклад помещичьих крестьянах, коих бы быть в оной не надлежало». Виходячи з того, що місцеві поміщики могли не розібратися, кого можна вважати вільними людьми, Сенат розпорядився провести додатковий перепис вільних людей (див.: О переписи вольных людей по Волынской губернии. Сенатский [указ] по высочайше утвержденному докладу. 1804. Апреля 18 31 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXVIII. – № 21 268. – С. 285–286).

⁵ Крикун М.Г. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII ст. за п'ятою ревізією // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1978. – Вип. 14. – С. 96.

⁶ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – М., 1980. – С. 289–292.

⁷ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2 т. – 2-е изд., испр. – М., 2000. – Т. 1. – С. 140.

Традиційна характеристика соціальної структури Російської імперії XVIII–XIX ст. базується на наявності чотирьох основних станів, які відносились до «природних обивателів»: дворянство, духовенство, міщанство і селянство. Концепція чотирьох станів була закріплена в російській історіографії другої половини XIX – початку XX ст., при цьому стани розглядались не як спадщина середніх віків, а як результат спрямованих заходів держави у XVIII ст., направлених на встановлення соціального порядку⁸. Подібний погляд на стани зберігся і в радянській історіографії з тією лише відмінністю, що в період з 1861 р. до 1917 р. проходило перетворення станів у класи⁹. Американський історик Грегори Л. Фріз, розглянувши зміни у термінології соціальної структури дореформеної Росії, довів, що упродовж 1775–1850 рр. соціальні групи набули чітких культурних і правових форм, тому до часу Великих реформ 60–70-х років XIX ст. не класи, а «стани ставали все більше, а не менше видимими в суспільстві»¹⁰.

Разом із тим наявність соціальних категорій із внутрішніми підрозділами не дозволяє говорити про сформовану чітку систему великих статусних груп наприкінці XVIII ст. У своєму ґрунтовному дослідженні соціальних структур Російської імперії Еліс К. Віртшафтер наголосила на «рухомості соціальних меж» у Російській імперії, що відрізняло її від інших європейських держав¹¹. Стан часто мав поділ на певні «состояния», тобто групи, становище яких у суспільстві визначалось лише правовим статусом¹². Деякі групи, визначені в законі як «стан», не були спадковими: належність до них досягалась шляхом особистого вибору, індивідуальних заслуг чи офіційно визнаних економічних успіхів. Отже, система станів мала значну мобільність, гнучкість, достатню для того, щоб включати в себе групи, об'єднані видом занять або однією професією і меншою мірою – спадковим принципом. У Російській імперії «соціальна струк-

⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. Изд. 3-е. – СПб., 1900. – С. 250.

⁹ *Ерошкин Н.П.* Крепостное самодержавие и его политические институты. – М., 1981. – С. 25–26; *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России: 1861–1904. – М., 1979. – С. 54; *Рындзюнский П.Г.* Сословно-податная реформа 1775 г. и городское население // Общество и государство феодальной России. – М., 1975. – С. 86; *Сметанин С.И.* Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России в 1800–1861 гг. // Исторические записки. – М., 1978. – Т. 102. – С. 153–182.

¹⁰ *Фриз Г.Л.* Сословная парадигма и социальная история России // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Имперский период: антология. – Самара, 2000. – С. 137; *Грегори Л.* Фріз також зробив історичний екскурс у виникнення терміну «стан» («сословие») в Росії та еволюцію його семантики (див.: *Фриз Г.Л.* Сословная парадигма и социальная история России // Американская русистика: вехи историографии последних лет. Имперский период: антология. – Самара, 2000. – С. 126–138).

¹¹ *Виртшафтер Э.К.* Социальные структуры: разночинцы в Российской империи. – М., 2002. – С. 200.

¹² *Грегори Л.* Фріз відокремив поняття «сословие» як статусну групу від іншого, який часто використовувався в юридичних документах, – «состояние» як соціальна категорія. На його думку, загальне уявлення про стан як соціальну спільноту без формальної організації склалось ближче до кінця XVIII ст., а в перші десятиліття XIX ст. поняття «сословие» співвідносилось з корпоративною спільнотою, яка мала певну культуру, визначене правове становище і соціальну ідентичність (див.: *Фриз Г.Л.* Сословная парадигма и социальная история России // Американская русистика: вехи историографии последних лет. Имперский период. – Самара, 2000. – С. 133–136).

тура не існувала на суто правовій або економічній основі; вона була, хоча би частково, суб'єктивною конструкцією, сформульованою і зрозумілою особам або групам, які визначали себе щодо інших і які були й собі переозначувані тими іншими. Як суб'єктивна конструкція, соціальна структура постійно взаємодіяла з зовнішнім (об'єктивним) правовим і економічним тиском, що знаходився поза контролем населення, яке себе саме визначало»¹³.

У Російській імперії від початку XVIII ст. до 1917 р. містом називався населений пункт, визнаний як такий офіційно державою. Населення міста автоматично набувало юридичних прав міських жителів. Офіційні міста мали різні ранги: губернське, повітове і неповітове, або заштатне місто, тобто таке, яке не мало округи або повіту. До 1860-х років до міських поселень (але не до міст) відносились містечка на території, приєднаній внаслідок поділів Речі Посполитої.

Надання населеному пункту статусу міста не вело до виокремлення його ні в юридичному, ні в економічному значенні, а залежало від потреб адміністративно-територіального поділу. Тому у Волинській губернії згідно з указами від 22 травня¹⁴ і 5 липня¹⁵ 1795 р. поселення, в яких знаходилися губернські та повітові органи управління, називалися містами, а решта міських поселень – містечками. П'ять повітових міст (Дубно, Острог, Заслав, Старокостянтинів і Рівне) та усі містечка знаходилися у приватній власності. Вони відігравали роль торгово-ремісничих центрів магнатських володінь, багато з них мали королівські грамоти на проведення ярмарків і торгів та користувалися певними елементами міського самоврядування. Однак лише мешканці повітових міст отримали права, визначені у «Грамоті на права и выгоды містам Російської імперії» («Жалуваній грамоті містам») 1785 р.

Незважаючи на істотне територіальне розширення Волинської губернії порівняно з раніше існуючим воєводством¹⁶, «Опис» 1798 року зафіксував всього 146 міських поселень (12 міст і 134 містечка) і аж 3 380 поселень сільського типу (села, «деревни», «сельцы», присілки, а також «майдани», «рудні» і «буди» – однодвірні чи малодвірні поселення, де було організовано не лише видобуток заліза чи виробництво поташу, але й помешкання для постійного перебування людей, зарахованих переважно до стану кріпосних селян) (див. таблицю 1).

¹³ *Виртшафтер Э. К.* Социальные структуры: разночинцы в Российской империи. – М., 2002. – С. 179.

¹⁴ О устройении городов в Брацлавской губернии и о назначении суммы на губернские расходы. Именной [указ], данный правящему должностъ генерал-губернатора минского, изяславского и брацлавского Тутолмину. 1795. Мая 22 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17 336. – С. 701.

¹⁵ О разных распоряжениях касательно устройства Волынской и Подольской губерний. Именной [указ], данный правящему должностъ генерал-губернатора минского, изяславского и брацлавского Тутолмину. 1795. Июля 5 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17 354. – С. 728.

¹⁶ Загальна площа Волинського воєводства складала 39786 кв. км, а Волинської губернії – 67 246,5 кв. км (див.: *Крикун М.Г.* Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства у XVI–XVIII ст. // Географічний фактор в історичному процесі. Зб. наук. праць. – К., 1990. – С. 55; www.runivers.ru/territory/362046).

З подимного реєстру 1776 р. відомо, що у Волинському воєводстві налічувалось 103 міста і містечка та 984 села¹⁷. Отже, відбулося відносно зменшення кількості міст і містечок, що можна пояснити зарахуванням деяких містечок (наприклад, Боремеля Дубенського, Жидичина Луцького, Поворська Ковельського, Губкова Рівненського повітів та інших) до переліку сіл.

Таблиця 1.

**Кількість міст і містечок, міського і сільського населення
Волинської губернії у 1798 р.¹⁸**

№ з/п	Повіт	Всього населених пунктів	У тому числі		Всього населення	У тому числі міського	
			Міст і містечок	Сільських поселень		осіб	%
1.	Володимир-Волинський	418	13	405	110 215	9 291	8,43
2.	Дубенський	323	19	304	104 906	18 889	18,01
3.	Житомирський	241	14	227	93 930	26 944	28,69
4.	Заславський	221	8	213	85 810	18 496	21,55
5.	Ковельський	286	16	270	81 536	10 545	12,93
6.	Кременецький	256	12	244	90 542	12 482	13,79
7.	Луцький	338	12	326	83 098	12 329	14,84
8.	Новоград-Волинський	275	11	264	89 017	17 665	19,84
9.	Овруцький	501	12	489	85 050	6 628	7,79
10.	Острозький	213	8	205	82 455	11 338	13,75
11.	Рівненський	282	12	270	86 564	12 284	14,19
12.	Старокостянтинівський	172	9	163	84 875	15 709	18,51
	Всього	3 526	146	3 380	1 077 998	172 600	16,01

Наприкінці XVIII ст. найвищий рівень концентрації міського населення спостерігався у Житомирському і Заславському повітах, де у містах і містечках мешкало відповідно 27 і 22 відсотки населення повіту. Найменше міського населення було в Овруцькому і Володимир-Волинському повітах. Загалом у Волинській губернії мешканці міст і містечок склали всього 16% населення губернії.

¹⁷ Magazin für die neue Historie und Geografie angelegt vor A.F. Büsching. – Halle, 1788. Teil XXII. – S. 318–348.

¹⁸ Складено за: Центральный государственный военно-исторический архив Российской Федерации (далі: – ЦГВИА РФ), ф. ВУА, д. 18 653, ч. 1-12.

Кількість міських поселень у тому чи іншому повіті не є показником рівня урбанізації. Наприклад, у Заславському повіті було всього одне місто і сім містечок, але частка міського населення в них складала 21,55%, що вище за загальногубернський показник. У той же час у Ковельському повіті налічувалось удвічі більше міських поселень, ніж у Заславському, але міське населення не перевищувало 13% людності повіту. За період 1776–1798 рр. збільшення міського населення проходило у південно-східній частині губернії, тобто у Житомирському, Старокостянтинівському, Заславському і Новоград-Волинському повітах. Зменшення міського населення спостерігалось в північно-західних повітах губернії: Володимир-Волинському, Ковельському, а також у Овруцькому.

Наприкінці XVIII ст. до найбільших міст за кількістю мешканців належали такі повітові центри: Дубно (6 535 осіб), Житомир (5 419), Старокостянтинів (4 581), Заслав (4 566), Острог (4 098 осіб), а також Бердичів (4 815 осіб), Любар (4 556), Корець (4 706) і Полонне (4 954 особи) – поселення, названі в «Описі» містечками. За рівнем розвитку ремесла й торгівлі ці містечка не відрізнялися від міст, а навіть перевищували їх.

За кількістю мешканців міські поселення Волинської губернії 1798 р. можна класифікувати за кількома типами (див. таблицю 2).

Таблиця 2.

**Класифікація міст і містечок Волинської губернії 1798 р.
за кількістю населення¹⁹**

Кількість осіб	До 500	501–1000	1001–2000	2001–4000	4001–5000	Понад 5000	Всього
Кількість міст і містечок	42	46	36	13	7	2	146
Відсоток	28,7	31,5	24,7	8,9	4,8	1,4	100,0

Як бачимо, наприкінці XVIII ст. близько 60% міських поселень (а це винятково містечка) мали до тисячі жителів. Ще у чверті міських поселень кількість мешканців не перевищувала 2 тисяч осіб. Було лише два міста – Дубно і Житомир, – в яких налічувалось понад 5 тисяч осіб.

У всіх класифікаціях міст за кількістю населення рубіжною є цифра 20–25 тисяч осіб. Це не випадково: саме в містах, у яких мешкало 20–25 тисяч осіб, створювалися умови для радикальної зміни способу життя порівняно із селом. Для кінця XVIII ст. цілком виправдано вважати великими містами ті, в яких населення складало понад 25 тисяч осіб. Отже, жодне місто Волині тоді й близько не наблизилось до зазначеної кількості мешканців. Це означає, що на той час в жодному з волинських міст не склалися умови для формування нових, ринкових відносин.

¹⁹ Складено за: ЦГВИА РФ, ф. ВУА, д.18 653, ч. 1-12.

В «Описі» 1798 р. серед мешканців міст і містечок виділено такі соціальні стани та групи: купці, міщани, духовенство, шляхта, вільні люди, цигани та іноземці (див. таблицю 2). Цей перелік не збігається з тим, який міститься в «Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р. Втім, у цьому базовому законі, в якому визначені особисті, майнові й корпоративні права міських мешканців, відсутнє однозначне тлумачення того, хто такі «міські обивателі». У документі вони поділені на шість категорій: 1) ті, хто в місті мав нерухомість («дом, или иное строение, или место, или землю»), 2) гільдійські купці, 3) цехові ремісники (майстри, підмайстри, учні), 4) іногородні та іноземні «гості», 5) імениті «граждани», 6) посадські (тобто «в том городе старожилы, или поселившиеся, или родившиеся, кои [...] промыслом, рукоделием или работою кормятся в том городе»)²⁰. Серед цих категорій відсутні «міщани», оскільки в «Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії» термін «міщани» мав одразу три значення: міські «обивателі», середнього роду люди, дрібні торговці і ремісники²¹.

Таблиця 3.

**Стани та соціальні групи міського населення Волинської губернії
у 1798 р.²²**

Повіт	Кількість міст і містечок	Всього населення в містах і містечках	У тому числі							
			купці	міщани	духовенство	селяни	шляхта	вільні люди	цигани	іноземці
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Володимир-Волинський	13	10 902	15	3 330	193	6 292	584	481	7	-
		100,00	0,14	30,55	1,77	57,71	5,36	4,41	0,06	
Дубенський	19	18 889	52	7 169	383	9 693	795	778	19	-
		100,00	0,27	37,95	2,03	51,32	4,21	4,12	0,10	-
Житомирський	14	26 944	140	7 633	383	13 166	4 757	444	10	411
		100,00	0,52	28,33	1,42	48,86	17,66	1,65	0,04	1,52
Заславський	8	18 496	18	3 461	280	12 726	1 548	395	-	68
		100,00	0,10	18,71	1,51	68,80	8,37	2,14	-	0,37
Ковельський	16	10 545	11	3 841	197	5 704	623	163	6	-
		100,00	0,10	36,43	1,87	54,09	5,91	1,55	0,05	-
Кременецький	12	12 482	34	5 659	243	6 112	412	-	22	-
		100,00	0,27	45,34	1,94	48,97	3,30	-	0,18	-

²⁰ Грамота на права и выгоды городам Российской империи. 1785. Апреля 21 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXII. – № 16 188. – С. 363–364.

²¹ Там само. – С. 367.

²² Складено за: ЦГВИА РФ, ф. ВУА, д. 18 653, ч. 1-12.

Закінчення таблиці 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Луцький	11	12 112	9	5 472	291	5 348	662	330	-	-
		100,00	0,07	45,19	2,40	44,15	5,48	2,71	-	-
Новоград-Волинський	11	17 665	19	2 718	291	12 181	1 223	1 214	19	-
		100,00	0,11	15,38	1,65	68,96	6,92	6,87	0,11	-
Рівненський	12	12 284	10	2 876	180	7 598	654	931	-	35
		100,00	0,08	23,41	1,47	61,85	5,32	7,58	-	0,28
Овруцький	12	6 628	47	1 619	154	4 389	330	51	38	-
		100,00	0,71	24,43	2,32	66,22	4,98	0,77	0,57	-
Острозький	9	11 338	46	4 363	295	4 964	1 192	478	-	-
		100,00	0,41	38,48	2,60	43,78	10,51	4,22	-	-
Старокостянтинівський	9	15 709	16	3 883	195	10 808	787	9	11	-
		100,00	0,10	24,72	1,24	68,80	5,01	0,06	0,07	-
Всього	146	173 994	417	52 024	3 085	98 981	13567	5 274	132	514
		100,00	0,24	29,90	1,77	56,89	7,80	3,03	0,08	0,29

При визначенні російської соціальної структури виняткову важливість мав подушний податок. Загалом населення міст Російської імперії у XVIII ст. поділялося на дві групи: внесені до ревізького перепису міські мешканці та непотійне незареєстроване населення, яке складалося з дворян, чиновників, духовенства (білого і чорного), поміщицьких і державних селян, розквартированих у місті військових. До першої групи належали купці трьох гільдій (до першої гільдії могли записатися власники капіталу від 100 до 500 руб., до другої – від 500 до 1 тис., до третьої – від 1 тис. до 5 тис. руб.), ремісники, об'єднані в цехи, та міщани. Отже, міщанами називаємо осіб, які офіційно належали до міщанського стану, тобто тих, чия приналежність до міщан того чи іншого міста (містечка) зафіксована в ревізьких «сказках» і виявлялась у сплаті подушного податку. Представники цього стану, хоча формально були рівними перед законом, складали багато страт. Ця стратифікація була зумовлена різноманітністю господарської діяльності: дрібне підприємництво, городництво, ремесло, перевезення, робота домашньої прислуги тощо.

При проведенні ревізії у 1795 р. у новоутворених губерніях було збережено старий поділ людності на християн та євреїв і введено чинний у Росії поділ на два стани: вільних і невільних. До вільного стану були віднесені шляхтичі, на які поширювалися права російського дворянства; людність коронних міст, поділена на стан купців і міщан; іноземці та євреї, зараховані до міських жителів. Невільний стан склали селяни в поміщицьких мастках і жителі-християни, за винятком шляхти, приватних міст і містечок. Вони були записані в ревізьких «сказках» як піддані власника в кріпосний стан усупереч різним привілеям, які польські королі дали приватним міським поселенням. Тодішнє розуміння права власності на землю в Росії включало й кріпосне право для людей, які працювали на цій землі. Тому той, хто власноручно обробляв землю, повинен бути при-

кріплений до неї на користь того, хто був власником цієї землі. Такий підхід до поділу людності на стани і соціальні групи був застосований у ході перепису населення Волинської губернії наприкінці XVIII ст.

У структурі міського населення Волинської губернії міщани складали майже 30%, але в різних повітах цей показник коливався від 19 до 45% (див. таблицю 3). Також суттєво відрізнялась кількість міщан у повітових містах, де вони створювали найбільшу соціальну групу серед мешканців (56%), і в містечках, в яких міщан налічувалось всього 22% (див. таблиці 4, 5).

Серед міщан переважали євреї (52,5%), яким указом від 23 червня 1794 р. дозволялося займатися торгівлею і промислами. Ті з них, котрі мешкали в селах²³, мали бути внесені в міські книги повітових міст і підпорядковані магістратам, а згодом переселені в повітові міста²⁴. У Волинській губернії єврейська людність була численною, як і в інших нових губерніях. Своїми початками вона сягала XVI ст.; у Речі Посполитій мала своє самоврядування у формі кагалів. Євреї заселяли головним чином містечка, а частина з них мешкала у селах, займаючись ремеслом і дрібною торгівлею.

Таблиця 4.

Соціальна структура повітових міст Волинської губернії у 1798 р.²⁵

Місто	Всього населення	У тому числі							
		купці	міщани	духовенство	селяни	шляхта	Вільні люди	Цигани	Іноземці
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Володимир-Волинський	3 450	12	1 498	57	1 527	204	152	-	-
	100,00	0,35	43,42	1,65	44,27	5,91	4,40	-	-
Дубно	6 535	49	3 602	55	1 885	347	578	19	-
	100,00	0,75	55,12	0,84	28,85	5,31	8,84	0,29	-
Житомир	5 419	34	3 344	53	258	1 666	7	-	57
	100,00	0,63	61,71	0,98	4,76	30,74	0,13	-	1,05

²³ Наприклад, у 22 селах Житомирського повіту мешкало по одній-дві родини євреїв (всього 144 особи), зайнятих у корчмарстві. Усіх їх було зараховано до міщан (див.: ЦГВИА РФ, ф. ВУА, д. 18 653, ч. 1).

²⁴ «Евреев, которым указом нашим от 23 июня 1794 года позволено в губерниях там именованных, пользоваться торгом и мещанскими промыслами, и кои не токмо по городам и местечкам, но и по селениям рассеяны пребывают, внести в городовыя окружных городов книги, на основании Городового положения подчинить магистратам и стараться переселять в уездные города, дабы сии люди не скитались во вред обществу, но производя торги и размножая рукоделия и ремесла, и себе прибыль и обществу пользу приносили» (див.: О разных распоряжениях касательно устройства Минской губернии. Именной [указ], данный правящему должность минского, изяславского и брацлавского генерал-губернатора Тутолмину. 1795. Мая 3 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXX. – № 17 327. – С. 694–695).

²⁵ Складено за: ЦГВИА РФ, ф. ВУА, д. 18 653, ч. 1-12.

Закінчення таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Заслав	4 566	18	1 659	56	1 907	661	218	-	47
	100,00	0,39	36,33	1,23	41,77	14,48	4,77	-	1,03
Ковель	1 674	11	1 289	16	96	216	46	-	-
	100,00	0,66	77,00	0,96	5,73	12,90	2,75	-	-
Кременець	3 528	34	3 228	65	97	104	-	-	-
	100,00	0,96	91,50	1,84	2,75	2,95	-	-	-
Луцьк	2 349	9	1 563	151	-	403	223	-	-
	100,00	0,38	66,54	6,43	-	17,16	9,49	-	-
Новоград-Волинський	1 928	5	642	15	909	131	222	4	-
	100,00	0,26	33,30	0,78	47,15	6,79	11,51	0,21	-
Рівне	2 638	7	977	32	1 206	195	186	-	35
	100,00	0,27	37,04	1,21	45,72	7,39	7,05	-	1,33
Овруч	852	47	571	30	6	147	13	38	-
	100,00	5,52	67,02	3,52	0,70	17,25	1,53	4,46	-
Острог	4 098	46	3 193	117	270	170	301	-	-
	100,00	1,12	77,92	2,86	6,59	4,15	7,35	-	-
Старокостянтинів	4 581	16	1 714	53	2 622	176	-	-	-
	100,00	0,35	37,42	1,16	57,24	3,84	-	-	-
Всього	41 617	288	23 280	700	10 783	4 420	1 946	61	139
	100,00	0,69	55,94	1,68	25,91	10,62	4,68	0,15	0,33

У Рівному, Заславі, Бердичеві, містечках Старокостянтинівського, Овруцького і Рівненського повітів зовсім не зафіксовано міщан-християн. Закріпачені міщани-землероби багатьох приватних міст і містечок подавали судові позови, доводячи, що вони ніколи не були кріпосними. Посилаючись на королівські привілеї, вони обґрунтовували помилковість запису їх до кріпосного стану і свої права на землю. Такі справи розглядалися вищими судовими і урядовими інстанціями (Сенатом, Державною радою), але вирішувалися не на користь міських жителів.

Наприклад, ще в 1796 р. до Волинського намісництва надійшло прохання від «жителів Ковельської округи местечка Михновки Данила Понеделка и Григория Столярчука о освобождении их на силе привилегии от порабощения владельцем Вкрынским дедичем и Мусановским посессором». Вони вважали себе міщанами, а не підданими власника містечка. Намісництво доручило Ковельському нижньому земському суду розглянути документи, які мав поміщик Вкринський на це містечко, а до того часу його мешканці залишалися «в законном повиновении владельца». Прийняте земським судом і губернським магістратом рішення було не на користь міхнівських жителів²⁶.

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДАУК), ф. 946, оп. 1, спр. 1, арк. 60–60 зв., 105.

Тоді ж мешканці містечка Смідин Ковельського повіту подали прохання про визнання їх міщанами. Від них вимагалось подати документи на міщанські права для розгляду у відповідну комісію, створену для трьох повітів: Ковельського, Луцького і Володимир-Волинського. Представник громади Смідина Зеновій Дорошук подав 16 документів, однак справа завершилася тим, що «владаючий тем местечком Миончинский приписывает себе жителей тамошних в подданство»²⁷. Такі ж документи на підтвердження міщанства в губернський магістрат подали мешканці містечок Миляновичі та Вижви, які входили до володінь княгині Яблонівської²⁸.

В усіх випадках закріпачення підтверджувалося ревізькими «сказками» 1795 р., а чинш і податки на користь власника – правами його власності на землю. Якщо в Речі Посполитій формальне соціальне становище було наслідком традиційних прав і привілеїв, витоки яких сягали середньовіччя і встановлювались корпорациями або визнавались за правом традиції, то у Російській імперії ставало результатом створених державою правових визначень.

Таблиця 5.

Соціальна структура містечок Волинської губернії у 1798 р.²⁹

Повіт	Кількість міст і містечок	Всього населення в місті і містечках	У тому числі							
			купці	міщани	духовенство	селяни	шляхта	Вільні люди	Цигани	Іноземці
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Володимир-Волинський	12	7 452	3	1 832	136	4 765	380	329	7	-
		100,00	0,04	24,58	1,83	63,95	5,10	4,41	0,9	
Дубенський	16	12 354	3	3 567	328	7 808	448	200	-	-
		100,00	0,02	28,87	2,66	63,20	3,63	1,62	-	-
Житомирський	13	21 527	106	4 289	330	12 908	3 091	437	10	354
		100,00	0,49	19,92	1,53	59,97	14,37	2,03	0,05	1,64
Заславський	7	13 930	-	1 802	224	10 819	887	177	-	21
		100,00	-	12,93	1,61	77,67	6,37	1,27	-	0,15
Ковельський	15	8 871	-	2 552	181	5 608	407	117	6	-
		100,00	-	28,76	2,04	63,22	4,59	1,32	0,07	-
Кременецький	11	8 954	-	2 431	178	6 015	308	-	22	-
		100,00	-	27,15	1,99	67,18	3,44	-	0,24	-
Луцький	10	9 763	-	3 909	140	5 348	259	107	-	-
		100,00	-	40,04	1,43	54,78	2,65	1,10	-	-

²⁷ Там само. – Арк. 165–166.²⁸ Там само. – Арк. 167–169.²⁹ Складено за: ЦГВИА РФ, ф. ВУА, д. 18 653, ч. 1-12.

Закінчення таблиці 5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Новоград-Волинський	10	15 737	14	2 076	276	11 272	1 092	992	15	-
		100,00	0,09	13,19	1,75	71,64	6,94	6,30	0,09	-
Рівненський	11	9 646	3	1 899	148	6 392	459	745	-	-
		100,00	0,03	19,69	1,53	66,27	4,76	7,72	-	-
Овруцький	11	5 776	-	1 048	124	4 383	183	38	-	-
		100,00	-	18,14	2,15	75,88	3,17	0,66	-	-
Острозький	8	7 240	-	1 170	178	4 694	1 022	177	-	-
		100,00	-	16,16	2,45	64,83	14,12	2,44	-	-
Старокостянтинівський	8	11 128	-	2 169	142	8 186	611	9	11	-
		100,00	-	19,49	1,28	73,56	5,49	0,08	0,10	-
Всього	132	132 377	129	28 744	2 385	88 198	9 147	3 328	71	375
		100,00	0,10	21,71	1,80	66,64	6,91	2,51	0,05	0,28

Категорія цехових ремісників, до якої входили майстри, підмайстри та учні, записані у цех для заняття ремеслом, у кінці XVIII ст. існувала формально і за своїм фактичним становищем не відрізнялась від міщан. Цехові не були закритою корпорацією: доступ у цехи і вихід із них не викликав особливих труднощів, тому в «Описі» 1798 р. вони не виділені в окрему соціальну групу. Однак, вказуючи рівень розвитку ремесла в окремих містах, автори документу зазначали, скільки ремісників тієї чи іншої спеціальності працювало в місті. Наприклад, у Житомирі налічувалось 10 цехів, а цеховими майстрами були 34 кравці, 19 ювелірів і 3 годинникарі, 22 шевці, 23 столяри, 12 ковалів, 9 гончарів, 28 пекарів, 9 кушнірів, 8 живописців, 20 різників-євреїв³⁰.

До верхівки власне міського (у становому розумінні) населення належали купці (християни та євреї) трьох гільдій. У Волинській губернії вони становили лише чверть відсотка від усього населення (див. таблицю 3) (кількість купців-євреїв переважала купців-християн приблизно у співвідношенні 2/3:1/3). Купці були записані здебільшого в містах (див. таблицю 4), де вони мали заявляти («оголошувати») про свій капітал, але найбільше їх осіло у тогочасних важливих торгових центрах – Бердичеві (76 осіб), Дубні (49), Острозі (46). У Бердичеві, основна частина якого належала князю Матвію Радзивіллю, був побудований гостинний двір, де на першому поверсі містилися крамниці, а на другому мешкали іноземні купці «німецької нації»; у містечку налічувалось 126 дерев'яних крамниць, щорічно проходило п'ять ярмарків, найбільший з яких був Онуфріївський (12 червня); на них приїжджали купці з Галичини, Молдови, Валахії, Туреччини і Росії, до 10 тис. «гостей» щорічно³¹.

³⁰ ЦГВИА РФ, ф. ВУА, д. 18 653, ч. 1, л. 1.

³¹ Там само. – Л. 8 об. – 9.

Купці, визначені в російських законах як «стан», не мали спадкових прав: належність до купецтва досягалась через особистий вибір³². Міщани вступали у купецькі гільдії – об'єднання з відповідними привілеями – при наявності у них певного мінімального «оголошеного капіталу». Як зауважив Павло Риндзюньський, «купецькі права присвоювались міщанам не „за народженням”, а ціною по суті купівлі, за згоду сплачувати податки у визначеному розмірі»³³. Тому купецтво не було станом у повному значенні цього слова. Якщо збіднілий дворянин залишався дворянином, а священник, який втратив парафію, не втрачав духовного сану, то розорений купець автоматично переходив до стану міщан. Межа між становими групами купців і міщан визначалась майновим цензом, тобто чинником нестанового характеру, але за купецтвом закріплювались виразно станові привілеї. Оновлення складу купців свідчило про стирання станових меж між ними і міщанами.

Для майнового становища міщанина існувала відносна, верхня межа, переступивши яку, він ставав купцем, але нижньої межі не існувало. Навіть перебуваючи у повній скруті, міщанин залишався міщанином. Міщанство і купецтво були фактично не двома, а одним міським станом, найбагатша частина якого і була купецтвом. Перехід із цього міського стану до складу інших станів не був правилом³⁴.

За «Описом» 1798 р. найчисельнішим серед міського населення Волині було селянство: його питома вага складала 57%. Однак у повітових містах селян налічувалось всього 26% від усієї міської людності, а містечках – аж 67% (див. таблиці 3, 4, 5). Разом із власне селянами до цього стану зарахували міських християн, які не увійшли до складу шляхти, духовенства, купецтва і міщанства. Майже усіма селянами володіла шляхта (89%), лише 4% належало духовенству (переважно католицьким монастирям), а решта входила до категорії державних селян.

У структурі населення Волинської губернії як окрема соціальна категорія виділені вільні люди («вольноживущие»). Майже половина з них мешкала в містах і містечках і складала близько 3% міського населення. Це були переважно вихідці з Австрії та Пруссії, котрі осіли в цьому краї.

На рубежі XVIII і XIX ст. австрійські піддані вільно переселялись у володіння російського імператора. Прикордонна охорона не мала права їх затримувати, а пропускала вглиб губернії, видавши лише «кордонне свідоцтво»³⁵. З цим документом, який мав силу паспорта упродовж трьох місяців, особа могла

³² Поділяємо думку Грегорі Л. Фриза, відповідно до якої «стан» – це «спадкова суспільна верства», яка має особливий статус (див.: *Фриз Г.Л.* Сословная парадигма и социальная история России // *Американская русистика: веки историографии последних лет. Имперский период.* – Самара, 2000. – С. 133–136), тому поняття «стан» розглядається як соціальна група, яка мала спадковий статус, права і обов'язки, закріплені юридично (у законі).

³³ *Риндзюньский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958. – С. 44.

³⁴ *Сметанин С.И.* Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России в 1800–1861 гг. // *Исторические записки.* – М., 1978. – Т. 102. – С. 171.

³⁵ «Кордонне свідоцтво» видавав старший офіцер прикордонного загону на звичайному папері за своїм підписом (див., наприклад: Державний архів Волинської області, ф. 368, оп. 1, спр. 21, арк. 3).

шукати собі місце для постійного поселення. Якщо австрійський переселенець осідав на поміщицьких землях, то кордонне свідоцтво він повинен був пред'явити для запису в повітовий земський суд. Якщо ж він записувався в купецький або міщанський стан, то зазначений документ подавався до магістрату разом з особистим письмовим зверненням та письмовою згодою кагальних (для євреїв) або гмінних (для християн) представників прийняти переселенця у свою громаду³⁶. Після цього в магістраті обов'язково складалася ревізька «сказка» на нового мешканця міста та членів його сім'ї. Завершувалась процедура «набуття громадянства» складанням присяги на вірність російському престолу. Відомості про переселенців з магістрату надсилались у губернське правління і казенну палату³⁷.

У Заславі, Житомирі, Рівному та трьох містечках зафіксовано кілька десятків іноземців. Це могли бути торговці, кваліфіковані ремісники, художники, гувернантки, які не прийняли російського підданства. Наприклад, наприкінці XVIII ст. князь Юзеф Клемент Чарторийський одним із перших на Волині запросив німецьких майстрів до Корця для роботи на фарфорово-фаянсовій фабриці. Уже в 1783 р. там була побудована для них кірха. Невелика німецька колонія виникла і в Житомирі³⁸. У загальній структурі міського населення іноземці склали менше одного відсотка.

У матеріалах перепису 1795 р. та в «Описі» 1798 р. в окрему групу міських мешканців виділено циган. Навіть осівши, цигани займалися ремеслом чи мобільною торгівлею, але не обробіткою землі. Деякі з них наймалися на роботу як ковалі, музиканти, дресирувальники звірів³⁹.

Серед міського населення близько 8% складала шляхта (дворянство) – один із привілейованих (неподатних) станів; при цьому в містах шляхти було більше на 3,7%, ніж у містечках (див. таблиці 3, 4, 5), що можна пояснити включенням до цього стану чиновників, які мешкали в повітових центрах. Загалом у містах і містечках оселилась п'ята частина всього шляхетського стану губернії. Хоча шляхта не була соціально однорідною, але в «Описі» 1798 р. вона не розме-

³⁶ Державний архів Волинської області, ф. 363, оп. 1, спр. 50, арк. 502.

³⁷ «Для приведения помянутого Менеса Абрамовича Горовица, [який прибув з Бродів і одружився на місцевій жительці], на верность подданства российского престола к присяге командировать ратмана сего магистрата Раковского с тем, чтобы по выполнении таковой Горовицом присяжной лист представил сему магистрату, которой вместе с кардонным свидетельством представит Волинскому губернскому правлению, с числа представленных же ревизских росписей, оставя одну при деле, последнюю представит в Волинскую казенную палату и просит причислить его, Горовица, в дубенские мещане» (див.: Державний архів Рівненської області, ф. 567, оп. 1, спр. 137, арк. 24).

³⁸ *Cichońska-Petrażycka S.* Żywioł niemiecki na Wołyniu. – Warszawa, 1933. – S. 10, 14; *Ардт Н.* Известная фарфоровая фабрика и евангелическая община в Корце // Родина Вольны / Ист. о-во «Вольны» в ФРГ, Житомир. науч.-краевед. о-во исследователей Вольны. – Визентхайнд; Житомир, 1998. – Т. 17. – С. 19–26; *Костюк М.П.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 2003. – С. 28.

³⁹ *Зиневич Н.* Институт цыганских королей в Речи Посполитой (источники и историография) // Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працесаў урбанізацыі ў Беларусі. Зборнік навуковых артыкулаў / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: В.В. Даніловіч, І.П. Крэнъ, І.П. Соркіна, Г.А. Хацкевіч, (адк. рэдактары), [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2009. – С. 132–133.

жовується на групи. У Речі Посполитій шляхта поділялась на чотири категорії: повноправна шляхта (землевласники, магнати і шляхта на державній службі), дрібні землевласники, чиншова шляхта, шляхта, яка знаходилась на приватній службі або утримувалася з різних неземлеробських занять⁴⁰. Матеріали ревізій вирізняли шляхту помісну («дідичів» і «посесорів», які володіли маєтками на правах власності або оренди чи застави) і непомісну («околичну», «чиншову» і «находящеюся в услужении»)⁴¹. Очевидно, у містах і містечках осіли переважно шляхтичі, які господарювали на чужій землі, сплачуючи грошовий чинш, або перебували на службі на різних посадах у маєтках заможних землевласників. У кожному приватному місті і містечку знаходилося управління маєтком, яке називалося здебільшого економією або фільварком, а в Дубні і Рівному – замками.

У містах і містечках було зосереджено 21% всього духовенства губернії – ще одного привілейованого стану в Російській імперії. Як і паства, воно представляло три християнські конфесії: православну, уніатську і католицьку. Серед міського населення біле і чорне духовенство складало менше 2%; чисельно переважали православні священо- і церковнослужителі – 62% усього міського духовенства, що може свідчити про успішність стимульованою новою владою переходу унійних парафій на «благочестіє». У 1798 році на Волині православні вірні мали 1 076 церков⁴², або 69% від усіх унійних парафій, що діяли до 1772 року на землях, які склали новоутворену Волинську губернію⁴³. Католицького духовенства найбільше було в Луцьку (в кількох католицьких монастирях, кафедральному костелі і семінарії налічувалась 141 духовна особа), Олиці (47 осіб), Заславі (44 особи). У Почасві в місцевому василіанському монастирі чернеча громада об'єднувала 74 особи, в Овручі – 25, Корці – 45 черниць-василіанок.

Якщо порівняти соціальну структуру населення повітових міст Волинської губернії та європейської частини Російської імперії наприкінці XVIII ст., то можна помітити певні відмінності (див. таблицю 6).

Насамперед власне міські стани (купці та міщани) у волинських повітових містах становили трохи більше половини від загальної кількості мешканців, у той час як в Європейській Росії їх було приблизно на 20% менше. У містах Волинської губернії мешкало удвічі більше дворян і чиновників, аніж в Європейській Росії. Також у волинських містах селяни складали приблизно чверть мешканців, а в Європейській Росії – третину. Переписи кінця XVIII ст. ще не

⁴⁰ Rostworowski E. Ilu było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty // *Кwartalnik Historyczny*. – 1987. – № 3. – S. 31–34.

⁴¹ Переписи населення Росії: итоговые материалы подворных переписей и ревізій населення Росії (1648–1858). – М., 1972. – Вып. VII, док. № 2: Окладная книга о численности, составе и поуездном размещении податного и части неподатного населения Росії (1808 г.). Окладная книга по всему государству и числе душ по V ревізії и платимых ими податях равно и о доходе с оброчных статей по 1 января 1808 г. – С. 121.

⁴² Рункевич С.Г. История Минской епархии. – СПб., 1893. – С. 443.

⁴³ Підраховано на підставі: Kolbuk W. Kościoły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. – Lublin, 1998. – S. 256–590.

зафіксували на Волині так званих військових станів і різночинців (хоча до останніх близькі за соціальним становищем вільні люди). Зміст поняття «різночинець» постійно змінювався і в другій чверті XIX ст. різночинцями називали «людей, які знаходяться у перехідному становищі та зобов'язані через певний термін приписатися до якогось стану»⁴⁴, це були неподатні люди⁴⁵.

Таблиця 6.

Порівняльна таблиця соціальної структури населення повітових міст Волинської губернії та Європейської Росії наприкінці XVIII ст.⁴⁶

Соціальна група	Волинська губернія (1798 р.)		Європейська Росія (1782 р.)	
	осіб	%	Осіб	%
Міські стани (купці і міщани)	23 568	56,6	862 100	35,7
Дворяни і чиновники	4 420	10,6	121 400	5,0
Духовенство	700	1,7	61 900	2,6
Селяни	10 783	25,9	797 200	33,0
Вільні люди і цигани	2 007	4,8	-	-
Військові стани	-	-	275 600	11,4
Різночинці	-	-	298 600	12,3
Іноземці	139	0,4	-	-
Всього	41 617	100,00	2 416 800	100,0

Таким чином, наприкінці XVIII ст. у містах і містечках Волинської губернії продовжували існувати основні стани, характерні й для попереднього періоду. Однак поступово розмивалися межі цих соціальних груп. Базовий юридичний поділ у Росії проходив не за станами, а на тих, хто підлягав подушному оподаткуванню, і тих, хто йому не підлягав. Соціальна політика держави була спрямована не на формування станів, а на визначення того, яка група населення була внесена в реєстр обтяжених подушним податком («подушний оклад»), а яка буде з нього виключена. Включення до податного стану вело до зниження юридичного статусу (можливість фізичних покарань), важких обмежень (наприклад, обмеження права пересування) і повинностей (рекрутська повинність). Поділ суспільства на платників і неплатників подушного податку заклав основу для формування різних ієрархічних соціальних груп.

⁴⁴ Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел Центральным статистическим комитетом. – СПб., 1863. – Вып. 2: Наличное население империи в 1858 году. – СПб., 1863. – Вып. 2. – С. 264.

⁴⁵ Вульфсон Г.Н. Понятие «разночинец» в XVIII – первой половине XIX в. // Очерки истории народов Поволжья и Приуралья / Отв. ред. Ю.И. Смыков. – Казань, 1967. – Вып. 1. – С. 107–124.

⁴⁶ Складено за: ЦГВИА РФ, ф. ВУА, д. 18 653, ч. 1-12; Миронов Б.Н. Социальная структура городского населения России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. // Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы истории города. – Л., 1988. – С. 210.

РЕЗЮМЕ

Оксана Карліна

**СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ МІСТ І МІСТЕЧОК
ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII СТОЛІТТЯ**

У статті розкрита соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії на підставі аналізу «Географічного та економічного опису Волинської губернії 1798 р.», який містить багатий матеріал про населені пункти і мешканців краю. Зроблено висновок про збереження наприкінці XVIII ст. у містах і містечках новоутвореної губернії основних станів, характерних і для попереднього періоду. Однак під впливом соціальної політики Російської імперії, направленої на визначення того, яку групу населення слід внести в реєстр обтяжених подушним податком, а яку з нього виключити, соціальні межі між станами поступово розмивалися. Включення до податного стану міщан вело до зниження їхнього юридичного статусу. В кінці XVIII ст. було закладено основу для формування різних соціальних груп серед міської людності Волині.

Ключові слова: Волинська губернія, місто, міщани, купецтво, соціальна структура.

Оксана Карліна

**СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДОВ И МЕСТЕЧОК
ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XVIII ВЕКА**

В статье раскрыта социальная структура населения городов и местечек Волынской губернии на основании анализа «Географической и экономической описи Волынской губернии 1798 г.», которая содержит богатый материал о населенных пунктах и жителей края. Сделано вывод о сохранении в конце XVIII в. в городах и местечках новосозданной губернии основных сословий, характерных и для предыдущего периода. Однако под влиянием социальной политики Российской империи, направленной на определение того, какую группу населения следует внести в реестр обремененных подушным налогом, а какую из него исключить, социальные границы между сословиями постепенно размывались. Включение в податное сословие мещан вело к понижению их юридического статуса. В конце XVIII в. было заложено основу для формирования разных социальных групп среди городского населения Волини.

Ключевые слова: Волынская губерния, город, мещане, купечество, социальная структура.

Oksana Karlina

SOCIAL STRUCTURE OF THE VOLHYNIAN GUBERNIA TOWNS AND BURGHS AT THE END OF XVIII CENTURY

The article depicts the social structure of the Volhynian Gubernia towns and burghs population based on the «Geographical and economic outline of the Volhynian Gubernia in 1798». The source offers plethora of data about towns, burghs and villages of the region, and their inhabitants. The author comes to the conclusion that at the end of the XVIII century the main population strata characteristic for the previous period could still be observed in the towns and burghs of the newly-formed gubernia. However, the social policies of the Russian Empire, aimed at defining which groups had to pay capitation tax and which did not, gradually eroded social differentiation. The legal status of the townspeople declined when taxes were incurred on them. XVIII century laid foundations for the emergence of various social groups amongst the townspeople of Volhynia.

Keywords: Volhynian Gubernia, town, townspeople/burghers, merchants, social structure.

УДК 371.8:94(477.5)''17''

Максим Яременко

«ФАКТОР МІСТА» У «ЛАТИНСЬКОМУ ШКІЛЬНИЦТВІ» ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст.

Чим було місто XVIII ст. в Україні? Які його функції? Чи різниця полягала лише у вищій концентрації адміністрації та влади, наявності (в окремих випадках) магдебурзького права та інтенсивнішому торговельно-економічному житті, а чи тогочасні «города» і містечка різнили від сільських поселень щось іще? Частина українських істориків узагалі вважає, що більшість населених пунктів Гетьманщини належали до категорії міст лише за назвою, а насправді відрізнялися від сільських поселень хіба більшою кількістю церков. Зрештою, що слугувало підставою для розрізнення понять «город», «місто» та «містечко», що фігурували у документах і взаємозамінялися? Відповідь на останнє питання свого часу спробував дати ще Опанас Шафонський:

«Город в Малой России называли вообще всякое большое селение, обрытое валом, в котором обыкновенно всякой недели бывают торги и в году ярмарки, и где разные ремесленники и сотенное правление бывало. Слово *место* значит в сем крае, так как и в Польше, тоже, что город, а поменьший город или место – местечко [...]. Таковых городов и местечек, в сравнении с обширностию Великой России, весьма в Малой Росии довольно. Если же разуметь городом такое селение, которое жителями, торгами и строением себя от прочих отличает, и в котором находится магистрат, государственным каким законом мещан, ему подсудимых, управляющий, то таких городов было в Малой Росии только одиннадцать: Киев, Чернигов, Переяслов, Новгород-Северский, Стародуб, Нежин, Погар, Мглин, Остер, Козелец и Полтава, которые по грамотам королей польских и всероссийских государей, магдебургским правом судилися и были от всякаго частнаго владения свободны [...]. Местечки хотя и назывались по общенародному наречию городами, но никогда не имели права и законов городских»¹.

¹ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из части коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. – К., 1851. – С. 35–36.

Упродовж XIX–XX ст. українське місто аналізували саме за параметрами, запропонованими Шафонським, тож головний акцент робився на «соціально-економічній історії» та самоврядуванні².

Тим часом найновіші дослідження дають підстави для твердження, що різниця між українськими сільськими та міськими поселеннями, хай навіть ледь вловлювана, полягала не лише у кількості парафіяльних храмів, правовому та економічному становищі. Наприклад, історико-демографічне вивчення Ніжина, Стародуба та Переяслава станом на 1760-і рр., проведене Ігорем Сердюком, показує, що відмінність міських поселень від сіл полягала в іншій демографічній поведінці жителів (вищий середній шлюбний вік городян, нижчий рівень шлюбності, рівень народжуваності тощо)³. Аналіз матеріалів, з якими довелося працювати мені – реєстрів вихованців Києво-Могилянської академії (а на сьогодні відомі два більш-менш повні списки за 1737–1738 рр.) – пропонує, як видається, ще одну, на перший погляд неявно виражену, різницю між різними типами поселень⁴. Серед вихованців помітно чисельно переважали представники саме з міських населених пунктів: міст, містечок, «городів». Так, у 1737 р. на козацьких, шляхетських, міщанських, посполитських та священницьких синів-міщуків, про яких маємо відповідну інформацію, припадало майже 89% спудеїв (324 із 365 осіб), а 1738 р. – близько 83,5% (409 із 490 хлопців). На великі центри – Київ, Глухів, полкові, воєводські та повітові осередки – у 1737 р. доводилося 43,5% (141 «академік») делегатів від усіх міст, а наступного року – трохи більше 40% (165 «студіозів»). Решта городян, якщо брати Гетьманщину, у переважній більшості представляли сотенні центри (див. табл. 1)⁵.

Деталізована інформація за становими групами (міщан, яких в обох випадках делегували переважно більші адміністративні центри, до уваги не братиму) пропонує наступну картину. Серед 62 студентів-козаків у 1737 р. міщуків було 55 осіб, а зі 106 у 1738 р. – 93, із 74 посполитих у 1737 р. – 56, а з 80 у 1738 р. – 52 особи, серед 9 річпосполитських шляхтичів 1737 р. – 8, а із 11 у 1738 р. – 9 «студіозів». Представників міста серед духовенства налічувалося: у 1737 р. 82 зі 107, а 1738 р. – 126 із 164 (див. табл. 1). Отож, у другій половині 1730-х рр.

² Див. перелік основних робіт та їх коротку характеристику: Кулаковський В. М. Історіографія міст Лівобережної України XVIII ст. // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1972. – Вип. 5. – С. 114–126.

³ Сердюк І. О. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика населення Гетьманщини другої половини. – Полтава, 2011. – С. 132–164.

⁴ Одразу обмовлюся, що ведучи мову про різницю між населеними пунктами, не чіпатиму такого вельми важливого питання, як міське право, адже мені йдеться не так про зовнішні відмінності, як про ледь вловлюваний «освітній нюанс».

⁵ Звісно, узагальнення дещо згладжує різницю між поселеннями того самого «рангу», адже одне сотенне містечко різнилося від іншого. Не завжди достатньо показовим є також статус міста як центру адміністративно-територіальної одиниці, навіть за характеристикою кількості населення. Зокрема, у Речі Посполитій на кінець XVIII ст. серед найбільших міст були не лише Львів чи Кам'янець, а й Броди, Дубно, Шаргород, Тернопіль, Снятин, Збараж, Золочів, Бранев, Заслав, Жовква (*Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. – Warszawa, 2009. – S. 233). Проте обсяг статті не дозволяє детально, на мікрорівні, характеризувати кожен зі згаданих у списках населений пункт та його представників, що, цілком імовірно, деталізує висновки, відкриє нові цікаві дані, але й вийде за рамки журнального тексту.

Могилянська академія функціонувала як школа, в якій переважно навчалися представники міських та містечкових соціумів, причому це правило поширювалося на всі стани.

Таблиця 1

**Типи населених пунктів,
з яких походили київські студенти 1737–1738 рр.⁶**

Населений пункт \ Стан, рік		Козаки		Шляхта		Духовенство		Міщани		Посполиті	
		1737	1738	1737	1738	1737	1738	1737	1738	1737	1738
Гетьманщина та Слобожанщина	Київ	2	2	–	–	8	5	50	53	5	11
	Глухів	1	4	–	–	3	9	2	1	1	1
	Полковий центр	14	20	–	–	13	21	9	9	7	7
	Сотенний центр (містечко, місто), «город»)	31	58	–	–	27	68	9	13	9	9
	Інші містечка	2	8	–	–	3	5	–	1	2	1
	Село («деревня»)	7	12	–	–	14	27	–	–	6	12
	Не вказано назву «города» чи загалом населений пункт	–	1	–	–	1	3	1	1	–	–
Річ Посполита	воєводські та повітові центри	–	–	2	1	8	3	8	13	8	5
	«Містечко», «місто», «город»	5	1	6	8	20	14	34	38	24	18
	Село	–	–	1	2	9	8	–	–	12	16
Інше	«З Далмации Венецького панства»	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–
	«З Венгер з города Бордова»	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
Разом		62	106	9	11	107	164	113	129	74	80

З'ясувати типовість/нетиповість такої ситуації для київських «латинських шкіл» у наступні роки не вдається, адже ми не маємо повних переліків студентів

⁶ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – НБУВ ІР). – Ф. 2, спр. 2937, арк. 1–4 зв.; ф. 160, спр. 172, арк. 1–19 зв.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примечаниями Н.И. Петрова (далі – АИД). – К., 1904. – Т. I (1721–1750 гг.). Ч. 2. Приложения. – С. 38–59 (№ IX), с. 61–88 (№ X).

із усіх станів, за винятком представників духовенства. Тож доводиться залучати такі уривчасті документи, як спудейські присяжні списки, до яких могло потрапляти кілька сотень вихованців одночасно. Приміром, із 22 «студіозів» козацького походження, які з травня по грудень 1748 р. з'явилися в Академії, 15 значилися городянами, а інформація про 2-х відсутня; із посполитих 19 записані вихідцями з міст, 18 – із сіл (тут переважали річпосполитські уродженці – 13 осіб), а дані про населений пункт одного відсутні⁷. У реєстрі 1755 р. з 44-х козацьких синів із Гетьманщини, Слобожанщини та Речі Посполитої 28 представляли міста та містечка, а 14 – села (у двох випадках вказівка на населений пункт відсутня). Із 48 посполитих лише 16 прийшли із сіл⁸. Із травня 1758 р. по квітень 1759 р. в Академії набралось 170 осіб, про яких дізнаємося зі списку студентів, які присягали на вірність імператорському престолу. Загальна статистика для посполитих засвідчує переважання мешканців міських населених пунктів над сільськими – майже 64% проти ледь більше 36%⁹. У ще одному подібному списку за частину 1762 р. (по травень) губернську канцелярію повідомляли про 21 посполитого з Гетьманщини та Речі Посполитої та про стільки ж «малоросійських» і слобідських козаків. Серед простолюду зафіксовано майже 62% городян та ледь більше 28% вихідців із села, а серед козаків – 66,7 та 28,6% відповідно¹⁰. У присяжному списку 1763 р. згадані 33 козаки та 34 посполиті; серед перших міських мешканців 57,6% (19 осіб), а серед других – 64,7% (22 студенти, населений пункт одного замовчаний)¹¹.

Позаяк від 1738/1739 н. р. в Академії до щорічних реєстрів вихованців вносили спудей з родин духовенства, фіксуючи інформацію про їхнє походження, саме про цей сегмент є можливість говорити предметніше. Для порівняння проаналізуємо список могилянців 1777 р.: від кінця 1730-х рр. у Києві мало змінитися щонайменше два покоління «студіозів», якщо за основу підрахунків брати повний неперервний успішний цикл навчання тривалістю 12 років. На 1777 р. «духовне відомство» в Академії представляло 447 студентів, переважно дітей священиків (396 осіб), а також 18 «делегатів» від дияконських, 24 – від дяківських, 6 – від паламарських родин та 3 – від сімей поповичів. На той час у цій групі вихованців домінували, хоча й без значної переваги, вже вихідці із сіл (58,6%, див. табл. 2). Можемо припустити, що така ситуація – наслідок політики обов'язкового залучення дітей духовенства до шкільної науки, що в Україні розпочалася за Петра (Могили), а у XVIII ст. стимулювалася не лише церковною, а й державною владою. Схоже, що зусилля виявилися цілком успішними і досягли сільських парафій.

⁷ НБУВ ІР. – Ф. 2, спр. 20855–20856 (20855), арк. 1–5.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 59, оп. 1, спр. 2587, арк. 2–10 зв.

⁹ Там само. – Спр. 3258, арк. 1–7.

¹⁰ Там само. – Спр. 4021, арк. 8–11. Населені пункти, з яких прибули ще двоє хлопців-посполитих та один студент-козак, не вказано.

¹¹ Аид. – К., 1906. – Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). – С. 152–171 (№ XIV).

Таблиця 2

**Типи населених пунктів,
з яких походили київські «академіки» з родин духовенства 1777 р.¹²**

Населений пункт / Державна приналежність	Київ	Глухів	Полковий центр	Сотенний центр	Повітовий центр	Інше містечко («місто», «город»)	Разом	Село, «деревня»	Разом	Всього	
Російська імперія (Гетьманщина, Слобожанщина, російські губернії)	29	3	24	104	–	16	185	250	262	426	
Річ Посполита					2	7		11			20
Інше	–	–	–	–	–	–		1			1

Не слід забувати, що сільських церков було більше, ніж міських (як і сіл порівняно з містами). Так, на початок 1780-х рр. із 973-х храмів Київської митрополії у селах функціонувало 726, а в містах і містечках втричі менше – 247¹³. Тож за умови реалізації політики освітнього дисциплінування, яка полягала, зокрема, і в примусі священників навчати своїх синів, чисельна перевага дітей сільського духовенства цілком очікувана. Проте збільшення їх кількості в Академії не означало пропорційного кількісного зростання освічених пастирів у населених пунктах, звідкіля вони походили. Сама церковна влада Київської митрополії у наказах 1768 р. до Законодавчої комісії скаржилася на виборне право, внаслідок застосування якого у питанні номінації священників перевага залишалася за голосами мирян. Тож часто траплялося так, що парафію отримував невчений кандидат. А коли церковні ієрархи хвалилися успіхами Київської академії, то вони не згадували помітного зростання числа освіченого сільського духовенства:

«[...] а особливо в Малороссии толикое число учительских священников из оной академии произошло, что все полковые города епархии Киевской безнужно оными снабдены, да и прочие малые города и местечки едва не все, тако же и некоторыя лучшия села таковыми же людьми, с успехом в наставлении и просвещении простаго народа трудящимися, довольствуются и впредь еще и паче удовольствованы быть могут»¹⁴.

¹² ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1043, спр. 18, арк. 3–27 зв.

¹³ Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783). Науково-довідкове видання. – К., 2012. – С. 159–161.

¹⁴ Пункты от Киевской епархии // Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1885. – Т. 43. – С. 529, 533–536. За спостереженням дослідників, ще у школі Львівського братства, згідно з даними найранішого реєстру її вихованців 1586–1590 рр., навчалися діти лише міського духовенства, за винятком уродженців львівської околиці с. Сихова (*Senyk S. Schools for Priests: Orthodox Education in Eighteenth-Century Ukraine // Orientalia Christiana Periodica. – 2007. – Vol. 70. – P. 290*).

Коли українські села нарешті стали «удовольствованы» вишколеними у навчальних закладах священиками – тема окрема. Напевно можна ствердити, що навіть у центрах протопопій у першій половині 1770-х рр. не скрізь у причтах виразно домінували вихованці «латинських шкіл». Так, наприклад, у Решетилівці на 1773 р. і Глухові та Києво-Печерську на 1774 р. колишні іереї-«студіози» становили 83,3%, 54% та 50% відповідно¹⁵. Зрештою те, що саме міські парохі мали кращу освіту, добре знали представники церковної влади, і не лише в Києві. Зокрема, автор (єпископ, вихованець Могилянської академії, чи, можливо, кілька авторів) книги про обов'язки приходських пресвітерів, виданій 1776 р., характеризував саме «градських» іереїв як осіб «очищеннѣ йшаго оума, и книги знающих»¹⁶.

Спробую перевірити дію «міського фактора» на середовище спудеїв Київської академії, встановлену для другої половини 1730-х рр. та підтверджену в наступні десятиліття фрагментарними джерелами, залучивши повну «Відомость о ученикахъ школъ коллегіи Переяславской» (128 осіб) другої половини 1760-х рр. Чи перегукуються дані цього студентського реєстру з висновками про важливість «міського чинника», зробленими на могилянських списках? І так, і ні. Загалом колеґанти з різного типу міських населених пунктів склали 39%. На духовенство та козацьку старшину «міський чинник» мав діяти найслабше: перших, незалежно від місця проживання, церковна влада, як зазначалося, не одне десятиліття всіляко (зокрема, через систему штрафів) спонукала до науки, а другі, володіючи маєтками, могли вибирати, де мешкати, хоча чинна старшина часто проживала таки в адміністративному центрі. У переяславському випадку місцем «прописки» більшості дітей «малоросійської» шляхти (11 із 20) справді було село. А «сильні світу», незалежно від місця проживання, стимулювалися до студій зовсім іншими чинниками, не пов'язаними з фізичним середовищем існування¹⁷. Проте і більшість рядових козаків – 6 із 9 – теж проживали в селах.

¹⁵ Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії) // Просемінарії: Медієвістика, Історія Церкви, науки і культури. – 2008. – Вип. 7. – С. 276; Його ж. Освіта парафіяльного духовенства Решетилівської протопопії 1770-х рр.: між пастирськими і синодальними настановами та повсякденними практиками // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2011. – № 982: Серія Історія. Спеціальний випуск. Історія повсякдення. – С. 74; Його ж. Успіхи та невдачі «освітнього дисциплінування» парафіяльного духовенства Києво-Печерської протопопії 1770-х рр. // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2010. – № 4. – С. 131.

¹⁶ Во славу Стяга Єдиносущныхъ Животворящихъ и Неразділимыхъ Тройцы, Оца, и Сна, и Стаго Дха: Повеліємъ блгочестивіишия самодержавніишия великія гсдѣрни нашея імператрицы Єкатерины Алексієвны всея Россіи, и при наслідниці єя, блговірномъ гсдѣрни цесаревичі и великомъ кнзі Павлі Петровичі, и при супругі єго, блговірної гсдѣрни великой кнгині Маріи Феодоровні, и при блговірныхъ гсдѣрихъ и великихъ кнзихъ Александрі Павловичі и Константіні Павловичі: Блгословеніємъ же Стійшаго Правительствующаго Синода: напечатася Книга сія о должностяхъ пресвитеровъ приходскихъ, от слова Бжїя, соборныхъ правилъ и учителей црковныхъ, сочиненная, во стой Кієвопечерской Лаврі въ ставропігії тогожде Стійшаго Синода при архімандриті Зосімі: въ літо от сотворенія міра зспз: от Ржсѣтва же во плоти Бга Слова аѵѳѳ індікта ві мсѣца септемврїа. – С. лс.

¹⁷ Див. про це детальніше: Яременко М. Для «честі дому», заради користі «отчизни» та «в прислугу государственную» (стимули до навчання дітей козацької старшини у XVIII ст.) // Од

Серед козаків усіх рівнів міських мешканців було не так вже й мало – трохи більше 41%. Що ж до духовенства, то в його лавах справді налічувалося найменше городян: 22 (30,6%) ієрейських синів. Дячки, яких спосіб фіксації у відомості відносить радше до світської, а не духовної компетенції, у 43% представляли міста і містечка. Вся річпосполитська шляхта (3 особи) значилася вихідцями з міст. Як видається, це зайвий раз вказує на її вельми дрібний ранжир та відсутність земельної власності. Цікаво, що серед посполитих виразно переважали міські жителі (64%). Отож власне селян, які б мешкали у відповідних населених пунктах та належали до підніжжя ієрархічної соціальної драбини, в колегіумі було не густо (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Типи населених пунктів, з яких походили переяславські колегіанти 1766 р.¹⁸

Стан Населений пункт		Козаки	Шляхта	Ієреї	Диякони	Дяки	Посполиті	Міщани	Не вказано	Разом
Гетьманщина	Переяслав	5	-	3	-	2	4	-	-	14
	Київ	-	-	-	-	-	1	-	-	1
	Інший полковий центр	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	Сотенний центр	6	-	14	-	1	2	-	-	23
	Інші містечка	-	-	3	-	-	-	-	-	3
	Село	16	-	49	2	4	3	-	-	74
Річ Посполита	повітові центри	-	-	-	-	-	-	-	1	1
	Інші «містечка», «міста», «города»	-	3	2	-	-	-	1	1	7
	Село	1	-	1	-	-	1	-	1	4
Разом		29	3	72	2	7	11	1	3	128

Не слід забувати, що колегіум був, значною мірою, локальним навчальним закладом, в першу чергу тут мали студіювати – і студіювали – діти духовенства невеличкої Переяславської єпархії, що покривала аграрні терени (переважно Переяславський полк): на 1766 р. вихідці з родин священно- і церковнослу-

Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy / Red. Mariusz R. Drozdowski, Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszowata-Walczak. – Białystok, 2012. – S. 369–388.

¹⁸ ЦДДАУК. – Ф. 57, оп. 1, спр. 280, арк. 52–54 зв.

жителів становили понад 63% колегіантів. Загалом, майже 79% «студіозів» усіх станів представляли саме цей регіон – Переяславські полк і спархію, зокрема, 64 (понад 79%) із 81 вихованця «духовного відомства». Щоб проілюструвати номенклатуру тутешніх поселень, пригадаймо, що у 1750-і рр. у полку налічувалося 13 сотенних центрів, ще 3 містечка та Переяслав, себто 17 міст різного калібру. Натомість сіл, «деревень», хуторів, слобідок нараховувалося майже у 18 разів більше (понад 300, з них лише сіл – 131, себто ледь не у 8 разів більше, ніж міст). Зазвичай кожна сотня мала лише одне місто – сотенний центр¹⁹.

Висновок про не дуже урбанізований характер території можна поширити на Україну XVIII ст. загалом. Звісно, різні регіони різнилися між собою, проте більшість люду таки мешкала в сільській місцевості. Ось лишень кілька прикладів. На 1776 р. у Галичині тільки піддані селяни становили 72% усього населення²⁰. На той час міст у Червоній Русі налічувалося 22²¹, а кількома десятками років раніше, наприкінці XVII – початку XVIII ст., лише у Перемишльській землі було 37 міських населених пунктів, однак єдиний Ярослав із передмістям мав більше 600 будинків, а Перемишль і Самбір – між 400 та 500. Решта міст помітно поступалися розмірами: найбільше – 15 пунктів – налічували від 100 до 200 будинків, а були й такі, що мали менше 100, а то й до 50 будинків (9 та 3 поселень відповідно)²². На 1775 р. на Правобережній Україні було 307 міст та містечок, однак лише 23 могли похвалитися кількістю дворів у межах від 500 до 1167, а 38 містили взагалі від 40 до 70 дворів²³. Загалом у Київській, Волинській та Подільській губерніях на 1795 р. (коли маємо дані) селяни-чоловіки становили понад 78% усього чоловічого населення²⁴.

За переписом 1666 р. на Лівобережній Україні населених пунктів міського типу налічувалося 65, з них (на думку тих дослідників, хто визначальним для характеристики міста вважає економічний чинник) 29 були ними лише за назвою та своїми функціями адміністративних центрів, маючи при цьому переважно сільськогосподарське населення. Решта 36 населених пунктів характеризувалися помітнішим розвитком ремесла і торгівлі²⁵. Інші дослідники налічують

¹⁹ Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: каталог населених пунктів (за архівними матеріалами податкових реєстрів) / Упор. Т. Н. Цимбал. – К., 1990. – С. 61–71.

²⁰ Герасименко М. П. Класи і соціальні групи в Галичині в кінці XVIII ст. // З історії західно-українських земель. – К., 1957. – Вип. II. – С. 86.

²¹ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 227–228.

²² Пірко В. О. Ревізії Перемишльської землі кінця XVII – початку XVIII ст. як джерело соціально-економічної історії міст Руського воєводства (Галичини) // Архіви України. – 1977. – № 2 (142). – С. 72–74.

²³ Брянцева Т. П. Эволюция социальной структуры населения городов Правобережной Украины во второй половине XVIII века / Ред. коллегия В. А. Штейнберг, А. К. Бирон, С. И. Брук и др. // Второй всесоюзный семинар по исторической демографии. Тезисы докладов. – Рига, 1977. – С. 103.

²⁴ Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 203.

²⁵ Романовський В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954. Сборник статей. – М., 1954. – С. 397.

там-таки у другій половині XVII ст. близько 150 міст та містечок²⁶. У ревізії 1764 р. їх фіксується 124²⁷. Разом із тим, у податкові реєстри полків Гетьманщини 1750-х рр. потрапило понад 3,5 тис. населених пунктів, причому – 1356 поселень, відсутніх у Румянцевському описі. Своєю чергою, 1634 географічні номенклатури Генерального перепису, що містить майже таку саму кількість позицій (близько 3,5 тис.)²⁸, відсутні у податковій документації попереднього десятиліття²⁹. Отож як можна припустити, в «Малоросії» на 1750–1760-і рр. налічувалося десь понад 3,6 тис. населених пунктів, і кількість міст на тлі загальної статистики достатньо скромна.

Відтак, слід наголосити, що причину чисельної помітності міських «делегатів» в Академії першої половини XVIII ст. та, вірогідно, серед представників окремих соціальних груп у наступні десятиліття не варто шукати у кількісній перевазі міського населення. Навпаки, деякі села за цим параметром не дуже відставали від містечок, а то й міст. Наприкінці 1780-х рр. у Переяславському повіті, наприклад, налічувалося 35451 чоловіків, а в Переяславі, одному з помітних міст Гетьманщини, – 2692. При цьому, окрім повітового центру, тут налічувалося лише два містечка, 48 сіл та 66 «деревень» і хуторів. У іншому магістратському і полковому центрі козацької України – Козельці – тоді ж нараховано 1286 мешканців-чоловіків, тоді як на 4 містечка, 35 сіл, 71 «деревню» і хутір Козелецького повіту доводилося 34281 душ чоловічої статі³⁰. Отож, головний тягар народонаселення припадав у цих адміністративно-територіальних одиницях на сільські поселення, як, вочевидь, скрізь у переважно аграрній Україні.

Наведена на початку статистика переважання в Київських Атенах студентів-городян над сільськими уродженцями-однокашниками сугулосна з тогочасними європейськими шкільними практиками та загалом із тенденціями у поширенні письменності. На думку окремих учених, одним із чинників зросту грамотності була урбанізація, а більш-менш загальним правилом для ранньомодерної Європи (звісно, як завжди, з винятками, зумовленими належністю до певної конфесії, звичаями та культурними традиціями регіону тощо) була вища письменність городян та мешканців промислових (індустріалізованих) регіонів, аніж сільського населення³¹. Жителі міських поселень із кількістю люду понад 2–3 тисячі

²⁶ Швидько А.К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века. – Днепропетровск, 1984. – С. 14.

²⁷ Кісіль І.М. Соціально-економічне становище міщан Гетьманщини (друга половина XVII – друга половина XVIII ст.) / Дис. ... канд. істор. наук, спец. 07.00.01. – Історія України. – К., 2006. – С. 69.

²⁸ Передмова // Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Покажчик населених пунктів / Ред. І.Л. Бутич, укладачі Л.А. Попова, К.Г. Ревнивцева. – К., 1959. – С. 11.

²⁹ Цимбал Т.Н. Від упорядника // Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: каталог населених пунктів (за архівними матеріалами податкових реєстрів). – С. 10–11.

³⁰ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. / Упоряд. Г.В. Болотова та ін. – К., 1989. – С. 206, 210.

³¹ Ці висновки, а також відсотки письменного населення у різних країнах див.: Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – К., 2001. – С. 268–269. Kaestle C.F. The History of

осіб умінням читати та писати переважали сільські показники. Для прикладу, у Франції в 1740-і рр. 65% чоловіків-селян були неписьменними, тоді як серед міщуків цей показник становив 40%. Разом із тим, приклад Провансу XVII–XVIII ст. показує, що міські населені пункти з населенням, меншим 1 тис. осіб, за рівнем письменності жителів нагадували сільські поселення. Натомість в Іспанії така ситуація простежувалася для міст з населенням до 500 осіб³². У Краківському воєводстві XVII ст. у містах понад 50% міського соціуму вміли писати³³.

За спостереженням дослідників, в Європі міське життя стимулювало всі соціальні групи ставати письменними. Воно також сприяло тому, що з представників тих самих станів, які мешкали і на селі, і в місті, вищу освіту мали городяни³⁴. Коли історики пишуть про місто, то зазвичай наголошують на його ролі у продукуванні та розповсюдженні широко витлумаченої культури. Українські дослідники не становлять винятку. Так, Оксана Карліна, окреслюючи роль міста в аграрному суспільстві, вказує на притаманні йому «важливі культурні ознаки»: здатність переборювати власну замкненість та бути відкритим до нового, сприяти людині у долученні до абстрактних форм мислення та обміну культурною інформацією та цінностями, породжувати «нові настрої, норми й цінності і [...] нові слова та символи для вираження цих сутностей» тощо. Без сумніву, ці узагальнення варті уваги, проте українська історіографія не може похвалитися їх перевіркою на конкретному матеріалі. Ба більше, навіть Оксана Карліна після розповіді про доіндустріальне місто як центр культури, змушена була констатувати переважання в ньому неписьменних мешканців, «що пов'язане з дрібномасштабністю виявів повсякденного життя»³⁵.

Більшість населених пунктів Гетьманщини, навіть полкового рівня, та й згаданих у спудейських реєстрах річпосполитських міст, не могли похвалитися тим випродукуванням т. зв. «тепличного» ефекту урбаністичного життя у поширенні освіти, що виникав через концентрацію в містах культурних рис та функцій, пов'язаних із грамотністю (наявність вищих за рудиментарні навчальних осередків, професури, юристів, лікарів; книгодрукування і розповсюдження різноманітної друкованої продукції, зокрема дешевих брошур та буклетів для невибагливого користувача; розвинені спеціалізована торгівля та ремесло, починаючи від золотарів і закінчуючи «простішими» професіями; постійний контакт з інструментами та результатами письменності тощо). Зазначені функції сприяли

Literacy and the History of Readers // *Review of Research in Education*. – 1985. – Vol. 12. – P. 12, 21–22, 25.

³² *Houston R.A.* Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500–1800. – London and New York, 1988. – P. 140.

³³ *Urban W.* Sztuka pisania w województwie krakowskim w XVII i XVIII wieku // *Przegląd Historyczny*. – 1984. – T. LXXV. – Zesz. 1. – S. 77.

³⁴ *Houston R.A.* Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500–1800. – P. 143.

³⁵ *Карліна О.* Роля міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.–Нью-Йорк–Торонто–Париж–Львів, 2000. – С. 497–500.

творенню освіченішого середовища, аніж міг дозволити сільський спосіб життя³⁶.

Тим не менше, різниця між українськими сільськими та міськими поселеннями існувала навіть у культурних явищах, здавалося б, одного порядку. В ранньомодерній Україні, достоту як в Західній Європі³⁷, міста мали кращі за села школи, і то не лише «латинські», яких в останніх просто не існувало, а й, вочевидь, парафіяльні і братські, як-от у XVIII ст. в Галичині. Зокрема, в описі Дрогобиччини 1774 р. зазначалося, що селяни, які хотіли дати дітям кращу науку, ніж чотирнадцятиденне навчання у місцевого пароха, відправляли їх на студії у Дрогобич³⁸.

Якщо вести мову про Гетьманщину – головний регіон постачання студентів у православні «латинські школи» – то не слід забувати, що більшість тамтешніх міст були адміністративними центрами, а відтак мали бюрократичні структури (канцелярії, духовні правління, консисторії тощо). Отож місто давало більше можливостей для реалізації здобутих знань та безпосередньо ілюструвало міським мешканцям практичні вигоди від науки. У деяких населених пунктах могло діяти по кілька канцелярій. Якщо йдеться про полковий центр, то тут функціонувала не лише полкова бюрократична «машина» зі штатом із кількох десятків осіб³⁹, а й органи полкових сотень, апарати магістрату чи ратуші, духовного правління, монастирів тощо. Прогрес бюрократизації життя у XVIII ст. лише сприяв зростанню попиту на різного роду канцелярських «службовців», для яких студії в «латинських школах» хоча й не конче, проте могли стати аргументом для «працевлаштування».

Вочевидь, про критерії «місткості» значної частини українських містечок, що делегували своїх уродженців до Академії, можна дискутувати. Вони справді не посідали відповідного міського права (найперше в Гетьманщині), мали аграрний характер, не були значними центрами ремесла, торгівлі, культури, на перший погляд не вирізнялися інакшими від сіл звичаями, ритмом та організацією життя, зрештою – не характеризувалися більшим числом населення⁴⁰. Втім, ці «города», схоже, мали – хай і не масштабні та завжди явні – відмінності від сіл. Попри брак міжрегіональної та міждержавної торгівлі, незначна за розмірами та локальна за характером торгівля була прерогативою саме міст і містечок. Наприклад, на 1780-і рр. на теренах колишніх полків Гетьманщини щороку

³⁶ Саме на це, як одне з пояснень більшої поширеності письменності у містах, звісно ж не всіх і не в однаковій мірі, вказують дослідники західноєвропейського ранньомодерного матеріалу (Houston R.A. Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500–1800. – P. 141–144).

³⁷ Ibid. – P. 141.

³⁸ Isaievych Ia. Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. – Edmonton–Toronto, 2006. – P. 166.

³⁹ Наприклад, у стародубській полковій канцелярії, за даними Генерального опису, налічувалося 59 різного рангу «служителів» (Сердюк І.О. Полкових городов обиватели. – С. 46).

⁴⁰ Для прикладу, з точки зору історико-демографічних студій, міський характер населеного пункту, на думку деяких західних вчених, визначає 5–10-тисячна чисельність населення, хоча такий критерій і вельми дискусійний (Kuklo S. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 225). Він залишає «за бортом» численні міста та дрібні містечка на річесполитських та підросійських українських землях, а в Гетьманщині – й частину полкових осередків.

відбувалося 390 ярмарків та кілька тисяч торгів, переважна більшість – саме в зазначеного типу населених пунктах⁴¹. Незначна перевага у чисельності населення могла компенсуватися відмінностями у його демографічній поведінці, а брак динамічного культурного життя – більшою концентрацією освіченішого люду. Переважання городян у «латинських школах», а в результаті, слід гадати, їхніх вихованців серед міського населення – ще одна можлива риса відмінності українських міських та сільських поселень XVIII ст.

РЕЗЮМЕ

Максим Яременко

«ФАКТОР МІСТА» У «ЛАТИНСЬКОМУ ШКІЛЬНИЦТВІ» ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст.

Історики, досліджуючи українське місто ранньомодерного часу, зверталися переважно до правових аспектів його функціонування та соціально-економічного розвитку. Проте «місто» Гетьманщини у XVIII ст., попри його аграрний характер, від сіл відрізняли й інші малопомітні характеристики, зокрема – вища концентрація письменого люду. Також саме міські жителі складали більшу частину вихованців «латинських шкіл» Гетьманщини, на що раніше історики не зважали. Саме на останньому аспекті – аналізі походження студентів та причинах домінування у навчальних закладах городян – і зосереджено увагу у цій статті.

Ключові слова: письменність, освіта, міська історія, українські студенти, Києво-Могилянська академія, XVIII століття.

Максим Яременко

«ФАКТОР ГОРОДА» В «ЛАТИНСЬКОМУ ШКОЛЬНИЧЕСТВІ» ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст.

Історики, исследуя украинский город раннего нового времени, обращались главным образом к правовым аспектам его функционирования и социально-экономическому развитию. Однако «город» Гетманщины в XVIII в., несмотря на его аграрный характер, от сельских поселений отличали и другие малозаметные характеристики, например – более высокая концентрация грамотного населения. Горожане также составляли большую часть воспитанников «латинских школ»

⁴¹ Кулаковський В.М. Стационарна торгівля в містах Лівобережної України у XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник. – 1979. – Вип. 13. – С. 72.

Гетманщини, на что историки ранее не обращали внимания. Именно на последнем аспекте – анализе происхождения студентов и причинах доминирования в учебных заведениях горожан – и сфокусировано внимание в этой статье.

Ключевые слова: грамотность, образование, городская история, украинские студенты, Киево-Могилянская академия, XVIII век.

Maksym Yaremenko

«URBAN FACTOR» IN THE «LATIN SCHOOLING» OF HETMANATE
in 18th century

Scholars in their explorations of the early modern Ukrainian towns paid most attentions to the juridical and social and economical aspects. The “town” in Hetmanate however had some additional features to differ from the rural settlements in spite of its agrarian character. One of the notable feature is higher concentration of the literate inhabitants. The peoples born in the towns also formed the main group among the students of the “Latin school” (this aspect was not noticed by historians). This article deals with the analysis of the places of the student birth and explains the reasons of domination students from the towns.

Keywords: literacy, education, urban history, Ukrainian students, Kyiv-Mohyla Academy, 18th century.

ІСТОРІЯ СЕРЕДОВИЩА

Олександр Одрін.

Домашні улюбленці в античних державах Надчорномор'я

Раймонда Рагаускене.

Из «истории животных»: собаки при дворе правителей
Великого княжества Литовского (до середины XVII в.)

Наталя Білоус.

«Маскарад тварин» у жартах і пародіях луцьких канцеляристів
другої половини XVII ст.

УДК 599.742.13(477.7)''652''

Олександр Одрін

ДОМАШНІ УЛЮБЛЕНЦІ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ НАДЧОРНОМОР'Я: СОБАКИ, КУНЯЧІ, КОТИ

Домашні тварини були супутниками людини ледь не з тих часів, коли вона почала ставати людиною. Звісно, що одомашнювалися вони у різний час, та й рівень «свійськості» у них був різним¹. Навряд чи ми коли-небудь зможемо визначити, коли ж саме тварини стали для людей не лише помічниками на полюванні чи джерелом м'яса, а й улюбленцями чи навіть друзями. Очевидно лише, що відбувалося це у дуже віддалені часи. І хоча антична цивілізація була, мабуть, першою, яка залишила нам доволі об'ємну інформацію про домашніх улюбленців, вона і в цьому спиралася на багатотисячолітній досвід своїх попередників, зокрема, єгиптян та народів Близького Сходу². Швидше за все, саме єгиптяни першими серед цивілізованих народів почали сприймати собак як домашніх улюбленців, які, до речі, супроводжували своїх господарів у потойбічний світ³.

Втім, говорячи про значну кількість даних античної писемної та образотворчої традиції, слід мати на увазі, що ця інформація традиційно стосується головним чином басейну Егейського моря, та, значно меншою мірою, – Великої Греції (полісів Південної Італії та Сицилії). Набагато скупішою є інформація щодо периферійних регіонів грецького світу, зокрема – Надчорномор'я.

Власне кажучи, ці два традиційні види джерел не надають жодної можливості для бодай загальної характеристики ставлення до домашніх улюбленців у античних державах Надчорномор'я. Вони можуть бути використані лише для створення загального фону, але наповнювати цю картину конкретним змістом можуть лише дані археології та, головним чином, археозоології. Звичайно, ос-

¹ Див., приміром *Боголюбский С.Н.* Происхождение и преобразование домашних животных. – М., 1959.

² Див. фундаментальну роботу Отто Келлера, яка й по сьогодні не втратила актуальності: *Keller O.* Die antike Tierwelt. Bd. I-II. – Leipzig, 1909, 1913.

³ Див., наприклад: *Rice M.* Swifter than the Arrow. The Golden Hunting Hounds in Ancient Egypt. – London, 2006. – Р. 43 і наст. Єгипет, зокрема, традиційно вважається батьківщиною декоративних собачок. Археозоологи, спираючись на доволі обмежений матеріал, свого часу навіть виокремлювали окрему породу так званих «єгипетських шпіців», сам факт існування якої тепер ставиться під сумнів (див.: *Wapnish P., Hesse B.* Pampered Pooches or Plain Pariahs? The Ashkelon Dog Burials. – *Biblical Archaeologist.* – 1993. – 56/2. – Р. 71.)

тання не дає прямих відповідей на всі питання: приміром, з її допомогою можна спробувати реконструювати видовий склад домашніх улюбленців, меншою мірою – породний⁴, але дуже складно простежити ставлення людей до домашніх тварин.

Тож тема цієї статті перебуває на межі між історією тваринництва у Надчорномор'ї, яка базується на археозоологічних матеріалах, та історією повсякдення. До сьогоднішнього дня у працях істориків та археологів такі дослідження провадилися паралельно. Тому варто бодай коротко оглянути найважливіші здобутки кожного з цих напрямків окремо.

Історія тваринництва античних держав Надчорномор'я за кількістю дослідників та вагомістю отриманих ними результатів безперечно займає лідерські позиції. Археозоологічні дослідження у Надчорномор'ї почалися ще у довоєнні часи⁵. У цей час та в перші повоєнні десятиліття переважно досліджувались матеріали з території Ольвійського поліса⁶. Варто зазначити, що на цьому етапі вивченням остеологічних матеріалів займалися переважно не спеціалісти-археозологи (бо сама ця дисципліна перебувала ще у стадії становлення), а фахівці ширшого профілю, для яких археозоологія становила лише частину, часто периферійну, наукових інтересів. Утім, саме І.Г. Підоплічко першим зробив спробу визначити порідний склад місцевих собак⁷.

Повніше і всебічніше вивчення остеологічних матеріалів з грецьких поселень розпочалося тоді, коли в експедиціях запрацювали фахівці-археозологи – спершу В.І. Цалкін, а згодом О.П. Журавльов, А.К. Каспаров та інші. Зрозуміло, що в центрі їхніх зацікавлень була історія тваринництва, меншою мірою мисливства в античних державах Надчорномор'я, а тому цінні спостереження про ставлення до домашніх улюбленців мали лише принагідний характер⁸. Утім, незважаючи на це, саме їхні напрацювання і є тією фактичною базою, яка уможливило подальші дослідження в цій царині.

Історією повсякдення в античних державах Надчорномор'я в останні роки плідно займається М.В. Скржинська⁹. Однак, археозоологічні матеріали як джерело майже не привертало увагу дослідниці. Так, в одній з останніх її моно-

⁴ Більш-менш детально, на жаль, дослідники поки що вивчали лише породний склад овець та великої рогатої худоби. Зовсім нещодавно почали з'являтися перші роботи, в яких розглядаються породи собак, про що детальніше йтиметься далі.

⁵ Підоплічко І.Г. Домашние и дикие животные Ольвии по находкам костей из раскопок 1935 и 1936 гг. // Ольвия. – К., 1940. – Т. 1. – С. 203–211; Підоплічко І.Г. Фауна Ольвии (по раскопкам 1935–1937 гг.) // Природа. 1948. – № 11–12. – С. 113–116.

⁶ Див. прим. 4, а також: *Топачевський А.О.* Фауна Ольвії // Збірник праць Зоологічного музею. – 1956. – № 27. – С. 61–129; *Воїтвенський М.А.* Орнітофауна Ольвії // АП УРСР. – 1958. – Т. 5. – С. 156–158.

⁷ Підоплічко І.Г. Указ. соч. – С. 206. Детальніше про це див. далі.

⁸ Певним винятком можна вважати роботу А.К. Каспарова, в якій реконструювався зовнішній вигляд собак Європейського Боспору: *Каспаров А.К.* Попытка реконструкции собак античного времени из восточного Крыма по краниометрическим данным и произведениям искусства // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира. – СПб., 2009. – С. 291–305.

⁹ *Скржинская М.В.* Будни и праздники Ольвии. – СПб., 2000, див. також: *Скржинская М.В.* Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье – К., 2009; *Ее же.* Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья. – К., 2010 та ін.

графій¹⁰ розділ «Домашні тварини» практично повністю базований на матеріалах образотворчого мистецтва. Такий підхід практично унеможлиблює постановку питання про роль домашніх улюбленців у повсякденному житті мешканців античних поселень у Надчорномор'ї.

Пропонована розвідка, відповідно, належить до малодослідженого напрямку і, зважаючи на фрагментарність джерельної бази, матиме радше постановочний характер.

Собаки

В усі часи «домашнім улюбленцем номер один» був собака, і греки не були винятком. Звичайно, антична Греція не була піонером у розведенні собак, грецькі собаководи спиралися на кількатисячолітній досвід попередників, зокрема єгиптян, народів Близького Сходу та Ірану. Втім, саме греки залишили нам перші описи декількох собачих порід¹¹, до того ж, судячи з даних античних джерел, принаймні половина з цих порід була ними виведена шляхом гібридизації у самій балканській або острівній Греції (гібриди молосів та лаконських собак¹²), або ж у грецьких колоніях, як кіренська чи сіцилійська породи¹³.

Ил. 1. – Собаки на прогулянці // Keller O. Op. cit. – S. 93.

¹⁰ Скржинская М. В. Культурные традиции Эллады... – С. 103–114.

¹¹ На думку багатьох дослідників, їх ще не можна вважати породами у сучасному значенні цього терміну, оскільки кінологія на той час перебувала у зародковому стані. Тому вірнішим було б вести мову про певні морфологічні типи тварин. Утім, аби уникнути зайвої громіздкості у термінології, автор воліє користуватись усталеним терміном, хоча й із відповідними застереженнями.

¹² Очевидно також, що і сама лаконська порода, так само як і критська, також повинні були мати грецьке походження. Інша річ, в який саме час виникли ці породи, адже зображення деяких з них відносяться ще до пізньомінойських та мікенських часів (див., зокрема: Johnson, Helen M. The Portrayal of the Dog on Greek Vases // The Classical Weekly. – Vol. 12, No. 27. – 1919. – P. 210.)

¹³ Про грецькі породи собак, з детальним аналізом даних писемних джерел, скульптурних зображень, зображень на монетах та кераміці тощо див.: Keller O. Die antike Tierwelt. Bd. I. – S. 91–151.

Втім, очевидно, що найбільш повно під визначення «домашній улюбленець» підпадають кімнатні декоративні собачки на кшталт сучасної болонки. Добре відомо, що подібні песики вже в античні часи прикрашали інтер'єр будинків заможних греків та римлян¹⁴. Очевидно, що найпопулярнішою породою декоративних собак була мальтійська, відома й нині під назвою мальтезе, або мальтійська болонка¹⁵. Собаки цієї породи були відомими у Греції щонайменше з рубежу VI–V ст. до н.е.¹⁶ Варто також зазначити, що, окрім декоративної функції, мальтійці (як і левретки, до речі) могли виконувати і корисну роль у господарстві, винищуючи гризунів¹⁷.

В цілому ж, як видається, греки набагато менше, ніж римляни, захоплювались розведенням декоративних собачок. Зокрема, і через економічні причини, адже «живі іграшки» – прерогатива багатих. Тож елліни цілком прагматично віддавали перевагу тим породам, які можна було використати у господарстві, перш за все – пастушим, серед яких найвідомішою була епірська¹⁸, мисливським породам (критські та лаконські гончаки, сицилійські хорти тощо) та бійцівським собакам-охоронцям. Породистих собак останніх двох категорій також можна віднести до «улюбленців».

Звичайно, мати такого собаку міг далеко не кожен. Дорогий мисливський або бійцівський пес у всі часи був ознакою престижності, статусності. Власне кажучи, ми це можемо спостерігати й зараз, коли наші заможні сучасники тримають у себе в міських квартирах бійцівських собак, або й мисливських, при цьому ніколи не займаючись полюванням. Звісно, грецькі аристократи, для яких мати породистого собаку – питання статусу, полюванням займалися, бо це був традиційний вид «аристократичного спорту».

Звичайно, що у Надчорномор'ї, де вилилися і зубри, і лосі, і тури, і олені, і кабани, не кажучи вже про дрібну дичину¹⁹, були добрі умови для полювання. Попри те, що поліси в цьому регіоні були невеликими і небагатими, місцеві аристократи все ж могли тримати дорогих собак. Про це свідчать останки догоподібного собаки, знайдені до того ж не в місті, а в одному з поселень

¹⁴ У Римі, приміром, доволі модними були італійські хорти (левретки) – собаки, очевидно, єгипетського походження. Очевидно, що в принципі вони могли водитись і у будинках грецьких аристократів, зокрема, і у Надчорномор'ї, але, за браком інформації, сказати щось конкретне з цього приводу наразі неможливо. До того ж достеменно невідомо, чи використовувались вони як мініатюрні борзі, чи як «кишенькові собачки», як зараз.

¹⁵ Див. добірку свідчень античних авторів про цю породу: *Busuttill J.* The Maltese dog // *Greece and Rome. Second Series* – Vol. 16. – No. 2 (Oct., 1969). – P. 205–208.

¹⁶ *Busuttill J.* The Maltese dog. – P. 206.

¹⁷ *Патрушев Д.* Мальтезе // *Мой друг собака.* – 2012. – № 2. – С. 66.

¹⁸ Частина молоських псів «першого класу» за Келлером (детальніше див. нижче).

¹⁹ Про диких таврин, на яких полювали місцеві елліни, див.: *Журавлев О.П.* Животноводство, охота і ландшафтні особливості античного Ольвійського государства (по костным остаткам) // *Морфологические особенности позвоночных животных Украины.* – К., 1983. – С. 38–45; *Журавльов О.П.* Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час / Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1992; *Каспаров А.К.* Фаунистические остатки с некрополей боспорских городов Илурат и Китей // *Материалы конференции «Животные и растения в мифоритуальных системах».* – СПб., 1996. – С. 38–40; *Добровольская Е.В.* Охота и рыболовство в жизни населения Фанагории и Мысхако I // *XI Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья: ремесла и промыслы.* – Керчь, 2010. – С. 117–120 та ін.

ольвійської округи архаїчної доби – Чорноморці²⁰. Очевидно, що цей пес належав до категорії молосів – групи великих догоподібних собак, предків сучасних догів, бульдогів та мастифів.

Уже цитований німецький дослідник Отто Келлер виокремлює щонайменше два класи давніх молосів, а також групу так званих псевдомолосів²¹. До першого класу належать великі бульдогоподібні епірські собаки – пастухи та особисті охоронці²², до другого – потужні мисливські пси, які, на думку Келлера, утворилися внаслідок метисизації молосів першого класу з фракійськими гончаками²³. До псевдомолосів автор зараховує сторожових псів типу того, який втілений у статуї так званого «собака Дженнінгса» (він же «собака Алквіада» – *Лл. 2*). Щоправда, не всі дослідники визнають виокремлення «псевдо»-молосів достатньо переконливим²⁴. У будь-якому випадку, поки що невідомо, до якого саме класу (чи підкласу) молосів належав догоподібний пес із Чорноморки 2. А саме ця належність допомогла б визначити його призначення – мисливця чи охоронця. Відомо, що сучасний німецький дог водночас використовувався для полювання на диких кабанів і турів та як охоронець²⁵. Тому можна з певною долею обережності припустити, що й чорноморський молос міг мати ті ж функції.

На сьогодні ця знахідка все ще лишається одиначною, але це саме той випадок, коли рідкісна знахідка є досить промовистою. Адже у невеликій і не надто багатій Ольвії кількість власників дорогих породистих псів не могла бути чисельною. Очевидно, що господар собаки був заможною людиною, яка належала до аристократичних кіл. Проте невідомо, чи йдеться про постійного мешканця Чорноморки 2, а чи про власника замиського будинку²⁶.

Крім молосів, греки завозили до Надчорномор'я і породистих суто мисливських собак, однак це були не поширені в Греції гончаки, а радше подібні до хортів представники типу перських грей-

Лл. 2. – «Собака Дженнінгса». Британський музей.

²⁰ Журавлев О.П. Животноводство и охота в Ольвийском государстве (заметки археозоолога) // Ольвийские древности. – К., 2009.

²¹ Keller O. Die antike Tierwelt. – Bd. I. – S. 103–113.

²² Keller O. Op. cit. – S. 103 і наст. Про бойових собак давнини див. також добірки даних античних авторів: Forster E.S. Dogs in Ancient Warfare // Greece and Rome. – Vol. 10. – No. 30 (May, 1941) – P. 114–117; Fletcher G.B.A. Another Word on Dogs in Ancient Warfare // Greece and Rome. – Vol. 11. – No. 31 (Oct., 1941). – P. 34.

²³ Keller O. Op. cit. – S. 111.

²⁴ Див., наприклад: Williams D. Dogged by Debts: The Jennings Dog // Exploring Ancient Sculpture: Essays in Honour of Geoffrey Waywell. – P. 238.

²⁵ Байдеп Р.И. Боевые собаки мира. Собаки-телохранители. – Пермь, 1993. – С. 177–178.

²⁶ У цьому випадку, цілком можливо, цей аристократ міг мешкати не в Ольвії, а на Березані, яка знаходилась куди ближче до цього поселення.

хаундів (салукі, салюгі)²⁷, поширеного також і в давньому Єгипті²⁸. Втім, питання породного складу мисливських собак і способів полювання в античних державах Надчорномор'я – це тема окремого дослідження. У цьому контексті цікавою є також можливість запозичення греками місцевих, скіфських порід собак, зокрема і для виведення нових порід шляхом схрещування з власне античними²⁹.

Від давнини і до сьогодні зворотнім боком «собачих» захоплень ставали бездомні пси, так звані «собаки-парії», полишені напризволяще господарями чи нащадки покинутих. Як показав О.К. Каспаров³⁰ на матеріалах боспорських поселень (у першу чергу Німфея та Мірмекія), вулицями античних міст і містечок Надчорномор'я бігали безхатні пси. Навряд чи інші регіони Надчорномор'я, скажімо Ольвія чи Тіра, чимось відрізнялись від Боспору, хіба кількістю таких собак, що залежала від місцевих особливостей³¹. До речі, саме собак-парій греки Надчорномор'я найчастіше приносили в жертву³², як і мешканці Середземномор'я, причому як у грецьких, так і негрецьких поселеннях³³.

Собака у греків був не лише домашньою забавкою, ознакою соціального стану чи твариною з важливими функціями в господарстві і розвагах, а й харчовим продуктом. На багатьох собачих кістках, причому в усіх освоєних греками регіонах Надчорномор'я, зустрічаються характерні зарубки, які однозначно свідчать про розчленовування тушок³⁴. Отже, страви із собачатини прикрашали столи місцевих мешканців, до того ж майже так само часто, як із

²⁷ Каспаров А.К. Попытка реконструкции собак античного времени из восточного Крыма... – С. 295. До речі, і сучасні мисливські собаки групи молосів також належать до хортів, а не до гончаків. Між тим, судячи з «Кінегетики» Аристотеля [III–VI, X], греки, принаймні у Балканській Греції, використовували виключно гончаків. На це звертав у вагу ще Л.П. Сабанєєв (див. перевидання його праць: Сабанєєв Л.П. Собаки охотничьи... Борзые и Гончие. – М., 1992. – С. 12, 156–159). Він також вказував, що гончаки найбільш ефективні у лісових та гірських місцевостях, тоді як хорти – собаки відкритих просторів (Сабанєєв Л.П. Собаки охотничьи... – С. 150). Не важко помітити, ще перший тип місцевості поширений на Балканах, а другий – у Надчорномор'ї.

²⁸ Rice M. Swifter than the Arrow... – P. 28. Батьківщиною цієї породи, як вважається, був Іран або Північна Месопотамія.

²⁹ А.К. Каспаров, очевидно, вважає всіх собак «північного» типу, які зустрічаються на Боспорі, такими, що мають місцеве походження (Каспаров А.К. Попытка реконструкции собак античного времени из восточного Крыма... – С. 295). Мені такий висновок видається передчасним, адже наші знання про порідний склад грецьких міст Балкан та, особливо, Малої Азії аж ніяк не можна вважати повними. Тому поки що не можна однозначно твердити, що греки привезли з собою лише собак «південного», середземноморського типу.

³⁰ Каспаров А.К. Попытка реконструкции собак античного времени из восточного Крыма... – С. 295–297.

³¹ Пор.: Каспаров А.К. Костные остатки из зольников Мирмекия: Изменение ситуации в разные эпохи // Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке. – СПб., 2013. – С. 725.

³² Каспаров А.К. Попытка реконструкции собак античного времени из восточного Крыма... – С. 297.

³³ Wapnish P., Hesse B. Pampered Pooches or Plain Pariahs?... – P. 74–76.

³⁴ Журавлев О.П. Животноводство и охота... – С. 264–265; Каспаров А.К. Фаунистические остатки... – С. 39; Каспаров А.К. Костные остатки из зольников Мирмекия. – С. 728.

свинини чи баранини³⁵. При цьому в джерелах відсутні згадки про розведення собак спеціально «на м'ясо», що, втім, не може слугувати підставою для категоричного висновку про уживання собачатини лише в ритуальних цілях³⁶.

Кунячі

У наш час за право називатися «домашнім улюбленцем номер один» із собакою конкурує кіт. Однак, як добре відомо, одомашнений він був набагато пізніше за собаку. Спочатку його роль мишолова у багатьох регіонах світу з успіхом виконували представники родини куніцевих – ласки та домашні тхори (фретки).

Чи була подібна ситуація характерною і для давньої Греції? Тезу про те, що саме кунячі, а точніше – ласки – були основними грецькими мишоловами обґрунтував ще Отто Келлер³⁷. Цю думку поділяло чимало дослідників³⁸, утім достатньо було й скептиків, які вважали її помилковою чи навіть «еретичною», за висловом Сильвії Бентон³⁹. Свої висновки вони обґрунтовували тим, що реконструкції Келлера та його прибічників не підтверджуються ані писемними джерелами, ані матеріалами образотворчого мистецтва, зокрема вазопису. Однак, це твердження видається недостатньо переконливим, адже матеріали вазопису свідчать якраз на користь припущення Келлера⁴⁰.

Іл. 3. – Кіт і собака. Зображення на кіліку. Афіни.
V ст. до н.е. // Engels D. Op. Cit. – P. 71.

³⁵ Журавлев О.П. Животноводство и охота... – С. 265.

³⁶ Пор.: Ekroth G. Meat in ancient Greece: sacrificial, sacred or secular? // Food and History 5. – 2007. – P. 263–266; Каспаров А.К. Костные остатки из зольников Мирмекия. – С. 726.

³⁷ Keller O. Op. cit. – S. 164–171.

³⁸ Lazenby Francis D. Greek and Roman Household Pets. Part II // The Classical Journal. – Vol. 44 – No. 5 – Feb., 1949. – P. 302–303.

³⁹ Benton S. Pet weasels: Theocritus xv. 28 // The Classical Review – Vol. 19. – No 3. – P. 261.

⁴⁰ Mayor A. Grecian Weasels // The Athenian. – Feb. 1989. – P. 22–24.

Серед дослідників немає єдності і в тому, яка ж саме тварина була головним «грецьким мишоловом» – фретка чи ласка? Одні дослідники, солідаризуючись з Келлером, схилиються на користь першого припущення⁴¹, інші, оперуючи паралелями із Середньовіччям, віддають перевагу другому⁴². Цілком можливо, що однозначної відповіді на це питання взагалі немає, а все залежало від місцевих обставин: в одних регіонах більш поширеною була одна тварина, в інших – інша.

У Надчорномор'ї відомі знахідки решток як ласок, так і лісового тхора, різновидом якого є тхір домашній (фретка)⁴³. Втім, на думку авторитетного археозоолога О.П. Журавльова, з якою важко не погодитись, на сьогодні немає жодної можливості визначити, чи належать знайдені кістки диким тваринам, чи домашнім⁴⁴. Тож археозоологія дати відповідь на це питання самотужки не в змозі. Лишається чекати щасливих знахідок у царині малої епіграфіки, які могли б підтвердити існування домашніх кунячих у грецьких поселеннях.

Аналогічна ситуація склалася і з дослідженнями грецьких поселень на західному узбережжі Малої Азії, тобто саме тих районів, звідки почалася колонізація північних берегів Понту Евксінського. Тут також знайшли рештки кунячих, але дослідники не можуть однозначно сказати, належать вони диким тваринам, чи свійським, адже морфологічно вони не відрізняються⁴⁵.

Втім, попри одиничні знахідки решток котів, можна з великою часткою імовірності припускати, що грецькі поселенці принаймні у перші століття проживання у Надчорномор'ї для боротьби з мишами у своїх домівках тримали саме кунячих.

Традиційно вважається, що ласки поступилися своїм місцем «провідного мишолова» котам (та, частково, фреткам) після появи в Європі сірого пацюка: великої (як для них) і агресивної тварини, з якою їй не кожен кіт упорається. Однак, у Надчорномор'ї коти почали з'являтися задовго до початку проникнення пацюків до європейського регіону. Цілком можливо, що кунячі, попри прекрасні мисливські якості, відштовхували людей своїм надто агресивним характером, або, як тхори, різким запахом⁴⁶.

А головним аргументом, що змушує обережно ставитись до усіх подібних пояснень, є той факт, що і в Середні віки кунячі, принаймні фретки, залишалися домашніми тваринами, нехай і менш розповсюдженими, ніж коти⁴⁷. Тому питання про причини витіснення кунячих котами поки що лишається відкритим.

⁴¹ Журавлев О.П. Животноводство и охота... – С. 265.

⁴² Mayor F. Op. cit.

⁴³ Журавлев О.П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности... (ласка); *Его же*. Історія фауни і тваринництва... (тхір).

⁴⁴ Журавлев О.П. Животноводство и охота... – С. 265.

⁴⁵ Mayor A. Op. cit. – P. 24. На жаль, авторка не вказала, рештки яких саме кунячих було знайдено, тож ми не маємо змоги порівняти матеріали Малої Азії та Північного Причорномор'я.

⁴⁶ Lazenby Francis D. Greek and Roman Household Pets. Part II – P. 302.

⁴⁷ Так, вважається, що на відомій картині Леонардо да Вінчі «Дама з горностаєм» зображено насправді не горностає, а білу фретку.

Коти

Серед хижих домашніх улюбленців у містах Надчорномор'я була і кішка свійська, хоч, як зауважувалося, спочатку для боротьби з гризунами давні греки активніше використовували кунячих. Доволі довго багато дослідників вважало, що у доримські часи греки котів не тримали, принаймні у колоніях басейну Чорного моря. Втім, знахідки з поселень Надчорномор'я переконливо спростували це твердження. Особливо прикметним є те, що перші знахідки з Ольвії датуються ще пізньоархаїчним періодом⁴⁸. Тобто, котів колоністи привезли практично одночасно з ласками чи тхорами.

Лл. 4. – Зображення фретки (?) на червонофігурній пеліці. Афіни. Бл. 500 р. до н.е. // Mayor A. Op. cit – P. 23.

Варто зазначити, що останнім часом частина вчених, оперуючи виключно матеріалами образотворчого мистецтва⁴⁹, вважають за можливе віднести час появи котів у Греції якщо не до мікенських часів, то, принаймні до доби ранньої архаїки⁵⁰. Згодом звідти грецькі колоністи нібито привезли цих тварин до всіх колоній, у першу чергу – до полісів Великої Греції. Втім, археозоологічні дані поки що не підтверджують подібні висновки. Так, на хорі Метапонту відома

⁴⁸ Журавлев О.П. Животноводство и охота... – С. 43. Табл. 2.

⁴⁹ До яких можна з певними застереженнями віднести і нумізматичні матеріали.

⁵⁰ Engels D. Classical Cats: The Rise and Fall of the Sacred Cat. – L., 2001 – P. 55. Раніше, спираючись, знов-таки, на дані образотворчого мистецтва, вчені відносили час появи котів у Греції ближче до рубежу VI–V ст. до н.е. (Lazenby F. Op. cit. – P. 303, 304).

лише одна знахідка одиничної котячої кістки, належність якої саме домашньому коту не є безсумнівною, і яка належить не до античних часів, а до доби пізньої бронзи⁵¹. Так само не надто численні археозоологічні дослідження з античних поселень Балканської Греції, навіть елліністичної доби, не фіксують решток домашніх котів⁵². У цьому плані, принаймні на сьогоднішній день, Надчорномор'я становить радше виняток.

Цілком очевидно, що до античних колоній північного узбережжя Понту Евксинського коти були привезені, однак залишається питання – звідки саме. Дослідники Надчорномор'я схилялися до думки, що це був Єгипет⁵³, адже саме цей регіон був одним із найдавніших центрів (якщо не основним) «котярства» у стародавньому світі⁵⁴. Проте вірогіднішим (особливо зважаючи на час їх появи та розташування метрополій більшості античних держав Надчорномор'я) є інший шлях – з Малої Азії⁵⁵. Додатковим аргументом на користь цього припущення є остеологічні матеріали з акрополя Мітілени – найбільшого полісу на острові Лесбос, розташованого біля західних берегів Малої Азії⁵⁶. Тут в усіх шарах, починаючи з класичного періоду⁵⁷, виявлено рештки домашніх котів.

Більшість знахідок решток котів походять із території Ольвійської держави. Свого часу В.І. Цалкін, базуючись на наявних на той час матеріалах, твердив, ніби рештки котячих відомі лише з території Нижнього Побужжя⁵⁸. Пізніше цю думку, з посиланням на того ж В.І. Цалкіна, підтверджував О.П. Журавльов⁵⁹. Але насправді знахідки котів відомі і на Боспорі, на некрополях Ілурату та Кітея, щоправда, пізнішого часу⁶⁰. Це дає підстави вважати, що коти були розповсюджені по всій території Надчорномор'я, просто їх знахідки рідкісніші, аніж, приміром, собак. Таке явище можна пояснити двома взаємодоповнюючими причинами: по-перше, котів у Надчорномор'ї було набагато менше, аніж собак із суто функціональних причин (вони не стережуть стада, не охороняють дім, вони монофункціональні); по-друге, котів, на відміну від собак, не їли, і їх рештки не потрапляли до кухонних залишків.

Надто мала вибірка не дозволяє робити жодних припущень щодо породного складу надчорноморських котів. Утім, сама їх невелика чисельність уже має вказувати на те, що цих порід не могло бути багато.

⁵¹ *Bokonyi S., Gal E. The Chora of Metaponto 2. Archaeozoology at Pantanello and Five Other Sites.* – Austin, 2010. – P. 14.

⁵² *Wietske Prummel. Animal remains from the Hellenistic town of New Halos in the Almiros plain, Thessaly // Zooarchaeology in Greece: Recent Advances.* – P. 156. Див. також розміщені у цьому тематичному випуску Студій Британської школи в Афінах матеріали досліджень з Еретрії геометричної доби та Елевсіну.

⁵³ Див.: *Журавлев О.П. Животноводство и охота...*

⁵⁴ *Keller O. Op. cit.* – S. 67–75.

⁵⁵ Пор.: *Журавлев О.П. Животноводство и охота...* – С. 265.

⁵⁶ *Ruscillo D. Faunal Remains from the Acropolis Site, Mytilene // Echos du Monde Classique / Classical Views.* – 1993. – XXXVII. – No 2. – P. 206.

⁵⁷ На жаль, даних по архаїчній добі немає.

⁵⁸ *Цалкин В.И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // МИА.* – 1960. – № 53. – С. 70–71.

⁵⁹ *Журавлев О.П. Животноводство и охота...* – С. 265.

⁶⁰ *Каспаров А.К. Фаунистические остатки...* – С. 39.

* * *

Підсумовуючи цей короткий огляд, не можна не зауважити, що стан наявних у розпорядженні дослідників матеріалів, їх неповнота та фрагментарність, змушують занадто часто вдаватися до побудови доволі хистких гіпотез та до спроб реконструювати минуле за аналогією з сучасністю, що, звісно, може призвести й до помилкових висновків.

Так лишається незрозумілою проблема «собакоїдства». Собачатина не вирізняється високими смаковими якостями, якщо, звісно, тварин не відгодовують спеціально, як нині у Кореї. До того ж у Надчорномор'ї не бракувало якісного м'яса⁶¹. Можна припустити, що собак уживали в їжу з ритуальною метою, але це могло бути актуальним для культових центрів типу Бейкуша⁶², до того ж, ритуальну їжу зазвичай не скидали до кухонних відходів⁶³. Тож питання лишається відкритим.

Другою дискусійною проблемою є конкуренція між кунячими та котами як головними борцями з гризунами. Якщо, як показують матеріали з ольвійської хори, коти з'явилися тут ледь не з першими колоністами, то чому ж вони аж до римського часу включно не витіснили в античному світі кунячих?

Утім, незважаючи на всі відкриті питання, певні висновки зробити можна. По-перше, Надчорномор'я, географічно периферія грецького світу, у культурному плані було тісно пов'язане з метрополією. І такий елемент культури повсякдення, як «культура домашніх улюбленців», може бути яскравим підтвердженням. Усі основні тенденції, які спостерігалися в античному світі в цілому, присутні і в Надчорномор'ї. А домашні коти тут, схоже, з'явилися навіть раніше, аніж у Великій Греції. Породисті собаки на цій території – теж дуже ранній елемент повсякдення. Інша річ, що вони були, як можна припустити, менш поширені, однак це пояснюється суто економічними причинами⁶⁴, а от сама тенденція дуже промовиста.

По-друге, у ставленні надчорноморських греків до своїх тварин чітко простежуються як тенденції, подібні до сучасних (існування «статусних» та бездомних тварин), так і ті, які помітно від них різняться (приміром, собакоїдство).

Безумовно, перспективними є подальші дослідження остеологічного матеріалу з грецьких поселень Надчорномор'я та їх порівняння з даними археозоологічних досліджень у полісах басейну Середземного моря. Це дозволить чіткіше

⁶¹ Див., приміром, підрахунки: Журавлев О.П., Отрешко В.М. О рационе питания архаического населения Нижнего Побужья // Древнее Причерноморье. II чтения памяти проф. П.О. Карышковского. – С. 84. Див. також спостереження А.К. Каспарова: Каспаров А.К. Костные остатки из зольников Мирмекия. – С. 725, 727.

⁶² Буйских С.Б. Исследование святилища Ахилла на Бейкушском мысу (предварительные итоги) // ANAXAPΣIΣ. (XСб. XI). – Севастополь, 2001. – С. 34–43.

⁶³ Ольвійські дані, наскільки можна судити, виразно протирічать припущенню про виключно ритуальний характер споживання собачого м'яса: Журавлев О.П. Животноводство и охота... – С. 264–265.

⁶⁴ Але і це твердження не можна вважати остаточним. Можливо, подальші археозоологічні дослідження покажуть більше поширення породистих мисливських та бійцівських собак, аніж це видається зараз.

з'ясувати специфіку «культури домашніх улюбленців» у греків Надчорномор'я в порівнянні з мешканцями інших регіонів грецької ойкумени.

РЕЗЮМЕ

Олександр Одрін

ДОМАШНІ УЛЮБЛЕНЦІ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ НАДЧОРНОМОР'Я: СОБАКИ, КУНЯЧІ, КОТИ

Статтю присвячено ставленню до домашніх улюбленців в античних державах Надчорномор'я. Розглянуто видовий та породний склад основних видів домашніх тварин, які розводились греками – собак, кунячих (ласки, фретки) та котів. Показано, що всі основні тенденції в «культурі домашніх улюбленців», які спостерігалися в античному світі в цілому, були присутніми і в Надчорномор'ї. У ставленні надчорноморських греків до своїх тварин простежено як тенденції, подібні до сучасних (існування «статусних» тварин та, з іншого боку, бездомних тощо), так і ті, які від останніх помітно різняться (приміром, собакоїдство).

Ключові слова: античні держави Надчорномор'я, Ольвія, Боспор, домашні улюбленці, собаки, ласки, фретки, коти.

Александр Одрин

ДОМАШНИЕ ЛЮБИМЦЫ В АНТИЧНЫХ ГОСУДАРСТВАХ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ: СОБАКИ, КУНЬИ, КОТЫ

Статья посвящена отношению к домашним любимцам в античных государствах Северного Причерноморья. Рассмотрены видовой и породный состав основных видов домашних животных, разводимых греками – собак, куньих (ласки, фретки) и котов. Показано, что основные тенденции в «культуре домашних любимцев», которые наблюдались в античном мире, присутствовали и в Северном Причерноморье. В отношении северо-причерноморских греков к своим животным прослежены как тенденции, схожие с современными (существование «статусных» животных и, с другой стороны, бездомных и т.д.), так и существенно отличные от современных (например, собаководство).

Ключевые слова: античные государства Северного Причерноморья, Ольвия, Боспор, домашние любимцы, собаки, ласки, фретки, коты.

Alexander Odrin

PETS IN ANTIQUE CITY-STATES ON THE NORTHERN
BLACK SEA LITTORAL

This article describes the ways pets were treated in the antique city states on the northern Black Sea coast. It outlines the species composition of pets that the Greeks kept: dogs, weasels, ferrets, cats. The author demonstrates that all the main tendencies of the «pet culture» of the classical civilization were present on the northern Black Sea coast as well. The Greeks of the northern Black Sea coast treated their pets both in ways that are similar to present-day ideas (the existence of «status» animals alongside strays, etc.), and in ways that differ drastically (i.e., consuming dogs).

Keywords: antique city states on the northern Black Sea coast, Olbia, Bosporan kingdom, pets, dogs, weasels, ferrets, cats.

УДК 929.731[639.1.081.3](474.5)''13-16''

Раймонда Рагаускене

ИЗ «ИСТОРИИ ЖИВОТНЫХ»: СОБАКИ ПРИ ДВОРЕ ПРАВИТЕЛЕЙ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО (до середины XVII века)

Среди возросшего в последнее время количества работ, посвященных истории культуры двора Великого Княжества Литовского (далее – ВКЛ), довольно часто появляется тема охоты. Исследуются разнообразные аспекты этой проблемы: какое место занимала охота в жизни самых знатных лиц государства, какое оружие и технику они использовали, на каких животных охотились. Хотя списки животных, используемых для охоты и являющихся ее объектом, широки – от птиц до медведей и зубров, в исследованиях они остаются лишь «списочными» субъектами. Человек и природа не признаются равноценными и представляют отдельные реальности. Поэтому иногда делаются странные выводы, например, об уровне цивилизации в обществе XIII–XIV вв. на основании того, что в нем не обнаружены кошки. Подобные объяснения встречаются и при попытках анализа распространения отдельных животных: скажем, не зависящие от воли человека мигрирующие лебеди якобы прибыли в ВКЛ в качестве подарка Барбаре Радзивилл от Сигизмунда Августа. При этом исследования в рамках приобретающей популярность «истории животных» демонстрируют, что объединение природы и культуры весьма перспективно; оно предоставляет важный материал для социальной истории, истории повседневности и иных направлений историографии. Объяснение двусторонней интеракции между человеком и постоянно окружающими его животными позволяет лучше понять само общество и отдельные его группы, а игнорирование повседневной жизни оставляет за пределами познания множество аспектов человеческого существования¹.

В статье делается попытка выяснить, опираясь на концепт «истории животных», отношения великих князей со вторым по популярности после коня питомцем – собакой. Эти животные постоянно неотлучно присутствовали при своих хозяевах дома, в дороге и, тем более, на охоте. Различные источники, начиная от придворных расчетных книг и заканчивая иконографическими материалами, позволяют анализировать категории и количество собак, особенности их содер-

¹ О парадигме «истории животных» см.: *Ragauskienė R. «Cave canem»: žmogus ir šuo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. // Istorija. 2010. – T. 80. – P. 21–49.*

жания и отношение людей к питомцам, которых держали при дворе с конца XIV в. Поскольку с середины XVII в. интерес правителей Речи Посполитой к Литве стал более чем формальным, данные этого периода использованы только как примеры. Собаки, как уже неоднократно отмечалось, упоминаются в исследованиях великокняжеской охоты², а также в работах, посвященных изображению животных и придворной культуре в целом. Интересные факты, только зачастую без указания на источник, встречаются и в научно-популярных изданиях³.

Собаки при дворе правителей до конца XIV века

До позднего средневековья собак делили согласно древней римской традиции на домашних, пастушьих и охотничьих. Однако недостаток данных о собаках правителей ВКЛ до конца XIV в. не позволяет применить даже эту простую классификацию. На территории современной Литвы археологи находят собачьи кости, датируемые периодом мезолита. С конца X в. и письменные источники балтов подтверждают присутствие собак рядом с человеком. «Собачьи маски» в культовых целях использовали прусы, встретившие возвращение евангельских истин в 997 г. в масках и с собачьим рычанием. Могильники Средней Литвы IX–XII в. (например, Марвяле, Граужай) свидетельствуют о распространении скандинавского обычая захоронений умерших вместе с конем и собаками. По свидетельствам арабского посланника X в., который во время своего путешествия по Волге наблюдал похороны викинга, аналогичные погребальные обряды существовали и на самых далеких окраинах мира викингов. В могилу бросали сначала собаку, а потом коня. Такое же расположение костей наблюдается и в захоронениях Литвы⁴. Останки собак, найденные в некоторых могильниках Швеции и Дании, указывают на их связь с мифологией: как и охранявший дорогу в загробный мир пес Гарм, они выступали посредниками между миром живых и миром мертвых. Такое же значение придавалось и приносимым балтами в XIII–XIV в. в жертву собакам: ливы и латыши в насмешку над хрис-

² В числе новейших исследований: *Jaworski R.* Łowy Władysława Jagiełły // *Z biografistyki Polski późnego średniowiecza. Studia pod red. M. Koczerskiej. Fasciculi Historici Novi.* – Т. IV. – Warszawa, 2001. – S. 51–52; *Samojlik T.* Łowy i inne pobyty królów polskich i wielkich książąt litewskich w Puszczy Białowieskiej w XV–XVI wieku // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – Warszawa, 2006. – Т. 54. – S. 293–305; *Śliwiński J.* Eksploatacja lasów na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie // *Puszcze wielkokiężęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne).* – Olsztyn, 2007. – S. 388–389; *Samsonowicz A.* Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów. – Warszawa, 2011.

³ *Wilska M.* Biały piesek w kulturze dworskiej późnego średniowiecza // *Ludzie. Kościół. Wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej.* Red. W. Iwanczak, S.K. Kuczyński. – Warszawa, 2001. – S. 463–473; *Pokora J.* Psy, błazny, dzieci, królowie... *Studia nad sztuką XV–XVIII wieku.* – Warszawa, 2006. – S. 11–40; *Forelle D., Szuszkiewiczowa M.* *Psia Księga.* – Warszawa, 1976; *Gomulicki W.* *Zygzakiem.* – Warszawa, 1981. – S. 269–286.

⁴ *Bertašius M.* Vidurio Lietuva VIII–XII a. // *Kaunas.* 2002. – P. 181–182; *Baronas D.* Demonų grimasos lietuvių pagonybėje // *Naujasis židinys-Aidai.* 2005, nr 5. – P. 169.

тианами бросали на них «пожертвованных собак и козлов», а прусы вместе с умершим сжигали его охотничьих собак и соколов⁵.

Археологические находки времен Миндаугаса-Витяниса не позволяют говорить о категориях собак, а собачьих костей, датируемых XIII–XIV вв., немного. Найденные в столице Трайдяниса Кернаве собачьи кости составляют лишь 1,07% всех костей. Еще меньше их в торфяном слое вильнюсского Нижнего замка XIV–XV вв. Небольшое количество сохранившихся костей свидетельствует не о количестве содержавшихся собак, а о том, что их не использовали в пищу⁶. Ведь охота в XIII–XIV вв. имела прежде всего хозяйственное значение, а потому великие князья ВКЛ наверняка держали немало охотничьих собак. Сохранились и первые их отзывы о предположительно сторожевых собаках, правда, с отрицательным подтекстом. Великий князь литовский Трайдянис в конце XIII в. назвал купцов «простаками и псами». В 1323 г. Гедиминас, не дождавшись отклика на приглашения с запада, утверждал, что «и пес с той стороны не поблагодарил за предложения». Согласно Петру из Дусбурга, в 1317 г. литовцы с собаками искали в лесах брата-немца. В 1382 г. на похоронах великого князя литовского Кейстута по старинному языческому обычаю вместе с оружием и лошадьми великого князя были сожжены его лучшие собаки. Об их стоимости можно судить по аналогии с империей Каролингов VIII в. Здесь цена собаки равнялась стоимости коровы или овцы (12–15 денариев), в то время как за быка просили от 24 до 108 денариев, а за коня – 24–360 денариев⁷.

Таким образом, конкретных данных о собаках великих князей XIII–XIV веков нет, разве что можно предположить содержание при дворе охотничьих и сторожевых видов. Только с конца XIV в. появляется информация о распространении общеевропейских традиций – содержание правителями ВКЛ комнатных, охотничьих и сторожевых собак.

Собаки правителей Литвы в конце XIV – первой половине XVII вв. Комнатные (декоративные) собаки

Обычай содержания на дворах элиты комнатных собак существовал уже в античном мире. Небольшие собачки были дружелюбными компаньонами и модными аксессуарами. В средневековой Европе о них призабыли, более того, лиц из нижних сословий, державших собак или котов, обвиняли в колдовстве. Традиция содержания комнатных собачек возродилась в странах с ренессансной

⁵ *Gräslund A.S.* Dogs in graves – a question of symbolism? // PECUS. Man and animal in antiquity. Proceedings of the conference at the Swedish Institute in Rome. September 9–12, 2002. – Roma, 2004. – P. 167–176; *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai* / Sud. N. Vėlius. – Vilnius, 1996. – T. 1. – P. 289, 344.

⁶ *Daugnora L., Piličiauskienė G.* XIV–XVII a. osteologinės medžiagos. 1988–1990 m. iškastos Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje, analizė // Lietuvos archeologija. 2005. – T. 28. – P. 208; *Vitkūnas M.* Gyvulininkystė pietryčių Lietuvoje XIII–XIV a. // Gyvulininkystė. Mokslo darbai. 2006. – T. 47. – P. 14.

⁷ *Dusburgietis P.* Prūsijos žemės kronika / Vertė L. Valkūnas, par. R. Batūra. – Vilnius, 1985. – P. 270; *Matusas J.* Medžioklė pas mus senovėje // Mūsų girios, 1943, liepa. – P. 4; *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedemine illustrans. Gedimino laiškai.* / Par. S. C. Rowell. – Vilnius, 2003. – P. 59–61; *Dubonis A.* Traidenis. Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268–1282). – Vilnius, 2009. – P. 159.

культурой, а в XVIII в. их выращивание стало своеобразной манией. Маленькие питомцы были связаны с детьми знати, ими занимались аристократки. В мужской компании комнатными считались исключительные охотничьи собаки⁸.

Первые сведения о комнатных собаках (*domestici*) появляются при дворе великого князя литовского и польского короля Ягайла. Их отличают от охотничьих (*venatici*), которые упоминаются в счетах за 1388–1420 гг. Именно такую по кличке «*Vyoln*», украшенную серебряным ошейником стоимостью в 1,5 марки, получила в 1407 г. жена Ягайла Анна в подарок от магистра Ордена крестоносцев. Похоже, что мы впервые в истории встречаемся с «именем» домашней собаки⁹. В источниках начала XVI в. находим и породы комнатных собак.

Белое четвероногое создание типа малого льва (ши-тцу) или итальянского вольпино (шпица), расположившееся в центре церкви возле великого князя, можно увидеть на миниатюрах «Понтификала» епископа Плоцка Эразма Циолка, посвященных коронации Александра Ягеллона в 1501 г. Искусствоведы связывают изображение этой собаки с королевской символикой. Миниатюры довольно реалистические; возможно, что животное держали при краковском и виленском дворе. На портрете Казимира Ягеллончика кисти Германа Гана тоже присутствует аналогичная собака. И хотя картина датируется 1613 г., однако художник мог иметь в своем распоряжении более ранний образец¹⁰. Так что изображение собаки можно расценить и как символический элемент, и как реалистическую деталь.

В детстве такой же домашний питомец был и у Сигизмунда Старого. В 1498 г. белая собачка по имени Белик сопровождала его в Венгрию, и за ней присматривал отдельный придворный. Домашние животные были весьма популярны в ренессансной Венгрии, откуда эту моду мог позаимствовать и великий князь. В 1523 г. Сигизмунд I даже предупреждал племянника Людовика, короля Венгрии в следующем: «Собак в комнатах не держать и к столу не пускать». Несколько комнатных собачек имела Бона Сфорца. В 1534 г. в Вильнюсе она получила от герцога Мантуи Федерико Гонзаги собачку, кажется, женского пола породы мальтийский бишон, а в 1549 г. – маленькую испанскую собачку из Пруссии¹¹. Страстью к комнатным собачкам, которую считали чрезмерной,

⁸ Kete K. The Beast in the Boudoir: Petkeeping in Nineteenth-Century Paris. – Berkeley and Los Angeles, 2000. – P. 3; Bowron E.P. An artist's best friend: dogs in renaissance and baroque painting and sculpture // Best in Show: The Dog in Art from the Renaissance to Today. – Hardcover, 2006. – P. 2, 6; Gilhus I.S. Animals, Gods and Humans. Changing Attitudes to Animals in Greek, Roman and Early Christian Ideas. – London, 2006. – P. 13–14.

⁹ Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420 / Opr. F. Piekosiński. – Kraków, 1896. – S. 18; Čapaitė R. Vėlyvųjų viduramžių epistolika – kasdienio gyvenimo atspindys (pagal Lietuvos didikų kunigaikščio Vytauto ir jo amžininkų korespondenciją) // Vytautas Didysis ir jo epocha. Sud. B. Balčytienė. – Trakai, 2010. – P. 69.

¹⁰ Pasierb J.S. Malarz gdański Herman Han. – Warszawa, 1974. – S. 58; Wilska M. Op. cit. – S. 473.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum skarbu koronnego (dalej – AGAD, ASK), dz. I, ks. 29, k. 24, 85, 244–246; Zbiór pamiętników historycznych o dawnéj Polsce, z rękopismów: tudzież dzieł w różnych językach o Polsce. Przyg. J. U. Niemcewicz. – Lipsk, 1839. – T. 4. – S. 22; Acta Tomicianiana / Ed. V. Prochaska, 1961. – T. 16. – P. 2, 441–442; Elementa ad fontium editiones / Ed. C. Lanckorońska, L. Olech. – Roma, 1986. – T. 63. – S. 23.

отличался Генрих Валуа. Этот монарх, правивший Речью Посполитой 118 дней, содержал в Париже свыше 200 собачек породы папильон и малый лев (ши-тцу). Первым питомцем Сигизмунда-Августа Вазы в детстве тоже был малый папильон. Двухлетнего представителя династии в 1568 г. изобразил Йохан Баптиста ван Утер. В зрелом возрасте великий князь любил охотничьих спаниелей. С двухцветным немецким спаниелем он изображен на портрете начала XVII в. кисти Питера Пауля Рубенса¹². Во дворце Сигизмунда Августа жили в качестве комнатных 5–7 охотничьих собак, среди них – его постоянные компаньоны Гриф и Сибилла. В покоях Стефана Батория пребывали охотничьи Шмыга, Обручица, Хорват и Шукай. По свидетельствам военного инженера Доминика Ридольфино, во время аудиенции в Вильнюсе в 1580 г., он нечаянно наступил на ногу великокняжеской борзой, за что собака укусила его за голень. Стефан Баторий так пнул домашнего питомца, что он во весь рост упал на середину гостиной. Владислав Ваза в своих покоях держал огромного бретана или миланскую (медиоланскую) собаку Швана. Охотничьи собаки находились и при Августе III. Сохранилось курьезное свидетельство, связанное с этим монархом и его собакой. Совершая путь из Паленки в Беловежскую пушу в 1752 г., Август III, как обычно, спал в глубине кареты, в то время как его любимый пес крупной породы высунул голову из окна и наблюдал за происходящим. Крестьяне, сбегающие посмотреть на господаря, принимали пса за короля и удивлялись тому, как он так похож на собаку¹³.

Декоративные собаки приобрели популярность в середине XVII в., например, в 1646 г. в варшавской резиденции дворного маршалка Адама Казановского две карлицы присматривали за двумя собачками величиной с мышь. В это время почитателями типично комнатных собак становятся и мужчины. Среди них – и последние господа Речи Посполитой Станислав Лещинский и Станислав Август Понятовский. Наиболее популярным был белый шпиц Понятовского Кепек (тюрк. «собака»). В 1796 г. в Гродно на честь Кепека даже происходило соревнование поэтов. Некоторые из этих стихов явно прорусского содержания в XIX в. подверглись критике поляков. В 1797 г. Кепек сопровождал Понятовского в Петербургское изгнание, где и умер вскоре после смерти своего хозяина¹⁴.

¹² *Fabiani B.* Na dworze Wazów w Warszawie. – Warszawa, 1988. – S. 13–15; *Schiesari J.* «Bitches and Queens»: Pets and perversions at the Court of France's Henri III, Renaissance Beasts: Of Animals, Humans and Other Wonderful Creatures. / Ed. E. Fudge. – Illinois, 2004. – P. 38–39.

¹³ *K. Th.* Dominik Ridolfino, pułkownik w służbie Rzeczypospolitej polskiej w XVI wieku // *Przewodnik naukowy i literacki.* / Pod. red. B. Łozińskiego, 1878, sierpień. – S. 732–748; *Anegdota, facecje i sensacje obyczajowe XVII i I-szej poł. XVIII wieku.* / Opr. Z. Kuchowicz, [Łódź, 1962]. – S. 17; *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos (1543–1548).* 1544.XI.15–1546.XI.15. 1 knyga. / Par. D. Antanavičius, vertė S. Narbutas. – Vilnius, 2009. – P. 347.

¹⁴ *Zbiór pamiętników historycznych o dawnéj Polsce...* – T. 4. – S. 172; *Pokora J.* Psy, błazny, dzieci, królowie... – S. 13–14; *Forelle D., Szuszkiewiczowa M.* Op. cit. – S. 50–54; *Gomulicki J.W.* Op. cit. – S. 269–286.

Охотничьи собаки великих князей ВКЛ

Сведения об этих собаках достаточно информативные, поскольку именно они составляли основную массу собак на дворах монархов как неотъемлемая часть их любимого занятия – охоты.

Породы охотничьих собак правителей ВКЛ. Собаки, с которыми охотились в конце XIV – начале XV вв., в источниках классифицируются по назначению или по выполняемой роли. В первом случае собаки подразделяются в соответствии с животными, на которых с ними охотились: на оленей (*canes ceruorum seu yelenie*) или медведей (*canes ursini alias kurcze*). Выделены две породы: борзые (*valteres*) и Медиоланские (миланские) собаки (*canes Mediolanenses*). Они группируются по роли на охоте: молоссы (*mulosus canis*) – крупные собаки для травли и задержания – и ищейки (*odoriferis seu vestigialibus*)¹⁵. Средневековая классификация стала основой и для группировки собак в Литовском Статуте (ЛС). В I и II ЛС в разд. XII гл. 12 выделено 15 категорий, групп и пород собак, а в III ЛС (разд. XIII гл. 12) – 13¹⁶. Уменьшение количества групп связано с отличиями в классификации.

По назначению собаки делились: 1) для охоты на бобров *бобровый пес/canis castorum*; 2) для охоты на лосей *ласявый*, видимо, они же использовались для охоты на оленей. Исходя из выполняемых на охоте функций выделены пять видов: 1) *набрешник/canis odorisecus/nabrzeźnik* – для охоты на мелких животных, лис и зайцев, свое название получили из-за лая в погоне за жертвой или при ее обнаружении; 2) *следник/canis venaticus/slednik* – ищейки для преследования зверя по кровавому следу (предшественники гончих св. Хуберта, бассетов); 3) *обточный/osocznyj* – крупные собаки для задержания, травли зверя, загона его в сети; 4) *ищейка под ястреба/accipitrini/szczyka pod jastrzębia*, – легавые, для соколиной охоты; 5) *подстпелый/podstrelczyj* – для охоты на птиц, в других местах назывались легавыми (*canes liegawy*)¹⁷.

В Литовском Статуте выделено несколько пород собак: 1) *хорт/valter/chart*; 2) *хорт подсоколий/valter subfalconari/chart podsokolyj* – для охоты на открытых местах; 3) *выжл заечый/odorisecus ad lepores*, (венгерское «*vyzsla*» – искать, принести) – для охоты на зайцев и других животных, а также соколиной; 4) *меделянский пес/mediolanensis/medialanski pies*, медиоланская (миланская) собака – ныне не существующая порода собак типа молосса, характеризовалась большой, напоминающей бульдога головой, и гладкой шерстью. Выведена,

¹⁵ Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420 / Opr. F. Piekosiński. – Kraków, 1896. – S. 26–33, 36, 37, 42, 44, 394, 556–557; *Jaworski R.* Op. cit. – S. 51–52.

¹⁶ Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senaja baltarusių, lotynų ir senaja lenkų kalbomis / Par. S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius ir kt. – Vilnius, 1991. – T. 2, d. 1. – P. 288–290; Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003. – С. 200–201; Statut Litewski drugiej redakcyi (1566). Pomniki prawa Litewskiego z XVI wieku / Wyd. F. Piekosiński. – Kraków, 1900. – S. 230–231; *Lappo I.* 1588 metų Lietuvos Statutas. – T. II: Tekstas. – Kaunas, 1938. – P. 473–474.

¹⁷ В словаре С.Б. Линде они названы собаками, охотящимися на птиц: *Linde S.B.* Słownik języka polskiego. – Lwów, 1854. – T. 4. – S. 611. В современном польском словаре эта собака названа легавой, которая выслеживает зверя, делает стойку над ним и дает об этом знать охотнику. См.: *Słownik Polszczyzny XVI wieku.* – Wrocław etc., 1979. – T. 12. – S. 104.

видимо, из ассирийских или древнеегипетских собак для травли зверя, а в ВКЛ и Польшу в средние века прибыла из Милана¹⁸; 5) *britannici* – по мнению одних исследователей, бретоны были собаками типа молоссов из полуострова Бретани (Франция), с XIV в. использовавшимися в Европе для охоты на оленей, кабанов, волков (предшественники современных Бретонских грифонов), другие считают бретонов Английскими собаками¹⁹; 6) *узлайник/canis vzlaijnyk/zlaijnik* – охотничья лайка для охоты на крупного зверя, встречается в счетах Сигизмунда Августа²⁰; 7) *ogaz/ohar/ogarz* – местная гончая (венг. «agág», значит борзая); 8) *курч/valter, dictus kurcz* – ныне не существующая порода, с трудом поддающаяся идентификации, дворцовые счета Ягайла свидетельствуют, что с ней охотились на медведей, значит, была молоссом. В рассказе Сигизмунда Герберштейна об охоте великого князя московского в 1517 г. курчи охарактеризованы как «очень красивые, с мохнатыми ушами и хвостами» собаки, преследующие зайцев. Русские авторы курча считают собакой-аборигеном типа борзой, приспособленной к охоте в лесистой местности. По мнению поляков, это «помесь гончей и домашней собаки, либо бретана и борзой»²¹. Поскольку курчи упоминаются только в источниках Речи Посполитой и Московии, они могли быть местного происхождения.

Итак, великие князья ВКЛ в XIV–XVII вв. использовали охотничьих собак разных пород, среди которых доминировали гончие, немалое количество борзых, легавых, молоссов.

Число охотничьих собак. Хорошие, породистые собаки ценились высоко, особенно те, которые охотились на крупного зверя – от 12 руб. гр. до 10 коп гр., борзые – от 5 до 10 коп гр. Стоимость гончих, как и части легавых, была самой низкой – 3 копы гр. Можно сравнить их стоимость с ценами на домашних животных: рабочая лошадь в I ЛС оценивалась в 10 коп гр., а кобыла – в 5 коп гр. Только охотничьи птицы стоили больше, чем породистые собаки, дороже также оценивались оружие и боевые лошади. Однако в конце XVI в. цены на собак, за исключением лаек, падают в два или даже в три раза.

Для охоты требовались достаточно большие стаи собак, поэтому их содержание было доступно лишь верхушке сословного общества. В работе 1618 г. Яна Остророга «О гончих собаках и охоте с ними» отмечено, что лучше всего брать с собой 12 свор гончих, так как 20 свор – уже слишком много. Для охоты на одних только зайцев требовалось 24–40 гончих. Поэтому в псарнях великих князей ВКЛ четвероногих считали десятками. По данным 1389–1390 гг., в псарнях Ягайла было по меньшей мере 100 животных. Отдельную стаю собак, пред-

¹⁸ Они изображены на гравюрах XVI–XVII в. из библиотеки Павликовских во Львове. См.: *Loziński W. Życie polskie w dawnych wiekach.* – Lwów, 1921. – S. 228–230.

¹⁹ Видимо, эта собака изображена на портрете короля Швеции Густава II Адольфа Вазы, написанном Андреасом Магерстадом по Матиасу Кзвицеку (1601–1654). (Национальный музей Финляндии, Хельсинки). См.: *Šinkūnaitė L. XVII a. Lietuvos portretas // Kultūros, asmenybės ir jos atvaizdo santykis.* – Vilnius, 2000. – P. 35.

²⁰ *Rachunki dworu królewskiego 1544–1567 /* Wyd. A. Chmiel. – Kraków, 1911. – S. 212.

²¹ *Сигизмунд Герберштейн.* Записки о Московии. – Москва, 1988. – С. 221; *Оболенский. А.А.* Русская псовая борзая: С древнейших времен до наших дней. – Вече, 2003.

назначенных для гостей, имела королева Ядвига²². В XVI–XVIII вв. европейские монархи в псарнях держали в среднем по 100–200 охотничьих собак, примерно столько же их было и у правителей ВКЛ. Не менее 100 собак в Вильносе имелось у Александра Ягеллона, а в псарнях Сигизмунда Августа было около 140 собак²³. В XVIII в. число охотничьих собак у господарей Речи Посполитой было подкорректировано совершенствующимся стрелковым оружием. Обычную охоту сменяло истребление загнанных в загон зверей. В 1752 г. для охоты Августа III в Беловеже 3000 крестьян гнали зверей в загон длиной в несколько миль, где были застрелены 42 зубра, 13 лосей и множество других животных, а на охоте 1759 г. около Белян король из палатки перестрелял привезенных из владений князя Иеронима Радзивилла 3 медведей, 9 лосей, 25 лис и других зверей²⁴.

Как и в других странах, в собаках ценился не столько экстерьер, сколько их охотничьи способности, выполняемые ими функции. Об этом свидетельствует анекдот XVI в. о юристе Петре Ройзии. У трокского воеводы он попросил «хорошую собаку для охоты на зайцев». Когда воевода уточнил, хочет ли он легавую, или может гончую, испанец этих слов не понял. Трокский воевода ему пояснил: «Хочет ли Ваша Милость такую, которая находит, или такую, которая гонится?» Испанец ответил: «Хочу такую, которая и нашла бы, и догнала бы, ибо я был бы настоящим недоумком, если бы держал двух собак из-за одного жалкого зайца»²⁵. Прирост в стаях охотничьих собак достигался путем их разведения на месте, за счет подаренных и купленных собак. В XVI в. немалое количество собак прибыло в Литву со двора страстного охотника и заводчика герцога Пруссии Альбрехта (1490–1568). Псарни Сигизмунда Августа пополнялись собаками из Ливонии (куршскими борзыми?); гончих и бретонов посылал ему Максимилиан II. Стефан Баторий в 1580 г. получил собак из Италии, позже из Англии и Венгрии, а Владиславу Вазе их присылали из Саксонии, Бранденбурга и Англии²⁶. Похожие подарки правителям дарили и вельможи ВКЛ, а также состоятельные дворяне.

²² *Ostroróg J.* O psiech gończych i myśliwstwie z niemi // *Rostafiński J.* O myśliwstwie, koniach i psach łowczych książek pięcioro z lat 1584–1690. – Kraków, 1914. – S. 82–83; *Jaworski R.* Op. cit. – S. 40, 51; *Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły...* – S. 37.

²³ *Bowron E.P.* An artist's best friend... – P. 6; *Schiesari J.* Op. cit. – P. 39; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8. / Par. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995, nr. 415, 551. – S. 312, 395; Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos... – P. 347.

²⁴ *Mickūnaitė G.* Didžiojo kunigaikščio medžioklė: pasakojimas, vaizdas, alegorijos // *Acta Academiae Artium Vilnensis.* – 2009. – T. 55. – P. 29–30; *Kotlubajus E.* Radvilos. Nesvyžiaus galerijos portretai / Vertė T. Bairašauskaitė. – Vilnius, 1995. – P. 316.

²⁵ *Lukas Gurnickis.* Lenkų dvariškis / Vertė E. Patiejūnienė. – Vilnius, 2009. – P. 161.

²⁶ *Čapaitė R.* Op. cit. – P. 67; *Jaworski R.* Op. cit. – S. 70; *Pokora J.* Op. cit. – S. 14; *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586* / Wyd. A. Pawiński. – Warszawa, 1881. – Cz. 2. – S. 119, 122, 147; *Księga ekspedycji kancelarii nadwornej 1559–1572. Materiały do dziejów dworu królewskiego* / Opr. I. Kaniewska. – Kraków, 1997. – S. 154, 176, 212; *Письма по этой теме: Acta Tomicianiana* / Wyd. W. Prochaska. – Wrocław, 1957. – T. 15. – S. 1, 567–568, etc.; *Elementa ad fontium editiones* / Ed. C. Lanckorońska. – Roma, 1973. – T. 30. – S. 80, 163; t. 63. – S. 108.

Псаря, псарня, еда для собак. При дворах правителей ВКЛ за охотничьими собаками ухаживали специальные придворные слуги – псаря (*psiarczykowie, canistes*). При дворе разных великих князей служило различное количество псарей. До начала XVI в. эта служба была «монополизирована» представителями ВКЛ. С XV в. пользовались и услугами служилых псарей-крестьян в местных поместьях. Они помогали также в поимке зверей для зверинцев. Так в 1577 г. по приказу Стефана Батория в Беловежской пуще были пойманы детеныши 8 зубров и 10 лосей. Псаря, слуги и даже придворные сопровождали посылаемых собак, их дрессировали. Например, собаки-молоссы обучались и для медвежьей охоты, и для травли медведей на арене²⁷.

Великокняжеских собак купали, причесывали, заботились об их аксессуарах и одежде, не говоря уже о ветеринарных услугах. Исключительные услуги оказывались в 1545–1549 гг. борзой Сигизмунда Августа Сибилле и молоссу Грифу. Для них были куплены нарядные цепи, медные миски для еды, покрывала из лисьих хвостов, лекарства (мед, редька, масла и заячий жир для мази). Несколько щенков из первого помета Сибиллы, для которых были куплены шубки, были подарены прусскому герцогу. Собак наряжали в аксессуары, соответствующие наряду хозяев. Так, в 1569 г. для полученных от императора гончих правитель заказал бархатные черные ошейники с позолоченным серебряным тиснением и к ним – шелковые черно-желтые поводки, а также кожаные намордники с позолоченными поводками²⁸. Собак содержали в псарнях, как в Вильнюсе, за замком, в направлении Заречья. Владислав Ваза соорудил псарня в Варшавской резиденции. Отдельные псарня бывали и в некоторых именьях в провинции. В других местах собаки, видимо, содержались в конюшнях. Авторы конца XVII в., такие как Яков Казимеж Гаур, в книгах советов по хозяйству немалое внимание уделяли выгуливанию собак. Поэтому, к примеру, в конце XVIII в. в псарнях, находящихся в фольварке Дойлидов, было отдельное помещение для лечения собак, специальная кухня и пруд для плавания(!)²⁹.

С конца XIV в. основой рациона собак были жиры, более поздние источники уточняют, что овес и хлебные злаки (хлеб). Высушенный овес жарили до коричневого цвета и мололи. При желании, чтобы собака добавила в весе, советовали добавить шестую часть ржи. Все это смешивалось с жирами и разными мясными обрезками. Вкус месива улучшали кровью или шкварками, клали соль. Массу пропаривали и остужали³⁰. В 1569 г. великий князь приказал нескольких гончих кормить лишь хлебом с маслом. Пропорции жиров (коровьего масла, сала или жира) зависели от возраста, величины собаки и рода ее деятельности. Некоторые, к примеру, собаки Сигизмунда Августа, получали и мясо: в 1545–1546 гг.

²⁷ *Ragauskienė R. Karališkojo Birštono praeitis. Istorinė raida iki XIX a.* – Vilnius, 2004. – P. 42; LM, kn. 60, l. 88; *Rachunki dworu królewskiego...* – S. 119; *Księga ekspedycji...* – S. 212.

²⁸ *Rachunki dworu...* – S. 213, 224, 247, 274, 276–278, 298; *Księga ekspedycji...* – S. 154; *Samojlik T.* Op. cit. – S. 301, 303.

²⁹ Литовская Метрика, кн. 35, л. 96 об.; кн. 279, л. 12; *Ośrodek Dokumentacji Zabytków. Katalog Tek Glinki, Katalog Rzeczowy / Opr. T. Zielińska.* – Warszawa 1971.

³⁰ *Ostroróg J.* Op. cit. – S. 51–52; *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto ...* – P. 201, 203, 211, 241, 327, 335, 347.

30 кастрированных баранов, два свиных окорока, немало легких, птичьего мяса³¹. Заботились и о питьевой воде. Ягайло, отправляясь на охоту, давал указание взять бочку питьевой воды для собак. В целом рацион великокняжеских охотничьих собак был хорошо сбалансирован, о таком питании редкий крестьянин мог помечтать.

Сторожевые собаки великих князей

В ЛС эти охраняющие собственность сторожевые собаки называются *кобел домовый, домовый брехун/latrator domesticus*. Цена их сравнительно высока (5 коп гр.), так как они были одними из важнейших защитников недвижимого имущества. Сторожевые собаки были распространены в дворянских и даже крестьянских хозяйствах, однако не удалось найти информацию об их пребывании в резиденциях великих князей ВКЛ. Видимо, более надежными охранниками были подчиненные или специально нанятые люди. Хотя такие собаки были в королевских имениях в провинции, например в Бирштонасе. У некоторых правителей, к примеру, у Владислава Вазы, имелись овчарки – их он на третьем десятке лет получил от курфюрста Саксонии. В любом случае, сторожевые собаки в резиденциях великих князей своим числом точно уступали собакам первых двух категорий.

Отношение правителей ВКЛ к собакам

Культ поклонения собакам сформировался в Античные времена. Он возродился в странах ренессансной культуры, особенно в Италии. Изображения собак стали привычной деталью живописи; первые их портреты заказываются в XV–XVI вв.; они закрепляются в фольклоре; возродилась традиция их похорон. Заметны проявления антропоморфизированной любви к животным у представителей знати того времени. Источники не позволяют говорить о таких тенденциях при дворе правителей ВКЛ. Отношение к питомцам было неоднородным. Практически все великие князья ВКЛ заботились о собаках, уделяли им внимание, тратили на них время и финансы. Некоторые из них, как Ягайло, Сигизмунд Август или Владислав Ваза, даже маниакально привязывались к своим питомцам. С другой стороны, собак не очеловечивали, на них смотрели с довольно практичной стороны.

Отношение к собакам отражают заказанные правителями ВКЛ живописные полотна. В отличие от коней, переосмысленных в искусстве как символ человеческой славы³², собаки связывались с более повседневными чертами и чувствами – верностью или просто радостью. Возможно, именно поэтому они не так часто появляются рядом с правителем в живописи и скульптуре. Одна из первых в ВКЛ и Польше скульптурных композиций с топижкой собаки – надгроб-

³¹ Rachunki dworu... – S. 238; Księga ekspedycji... – S. 154; Lietuvos didžiojo kunigaikščio... – P. 197, 219, 221, 223, 235.

³² *Morka M.* Sztuka dworu Zygmunta I Starego. Treści polityczne i propagandowe. – Warszawa, 2006. – S. 171.

бие Ягайла начала XV в. в Вавельском кафедральном соборе. По краям надгробия из мрамора высечены по четыре изображенных в движении охотничьих собаки. Идея этой композиции, как полагают, принадлежит самому Ягайлу. Это уникальное, не имеющее аналогов в Европе надгробие может свидетельствовать о присутствии языческих элементов в восприятии мира великим князем, однако наверняка отражает большую страсть правителя к охоте. Изображения собак, воплотившие способность к особому чутью, использованы и на саркофаге Сигизмунда Августа³³.

Один из первых портретов собак в Речи Посполитой – заказанный в XVII в. Владиславом Вазой придворному художнику портрет собаки Швана. Но появление этого животного на полотнах, заказанных правителями ВКЛ, довольно редкое. Только в XVIII в. такие изображения стали обычными. На территории вильнюсского Нижнего замка найдены изразцы XV – начала XVII вв. с фигурами стоящих львов, похожих на собак, или изразцы на тему охоты с собаками³⁴. До XVIII в. собаки нечасто присутствуют и в художественной литературе. Одно из первых упоминаний собак, а именно – охотничьих собак Александра Ягеллона, встречается в творчестве Николая Гусовского. Так же о собаках вскользь говорится и в посвященной великому князю поэме Матея Казимира Сарбевского «Лесные забавы»³⁵. О внимании великих князей к собакам свидетельствуют появившиеся по их инициативе во второй половине XVI в. специализированные охотничьи работы (Матеуша Цыганского «Охота на птиц» (Краков, 1584), или два трактата Яна Остророга начала XVII в. об охоте с гончими). Великие князья ВКЛ интересовались литературой о собаках, например, в Ягеллонской библиотеке была рукопись «Книги о хозяйстве» Петра Кресцентина (около 1300 г.), в одной из глав которой говорилось о содержании собак, или *De canibus et venatione libellus*, Блонда, изданная в Риме, в 1544 г.³⁶.

Но правители ВКЛ не очеловечивали своих собак, что встречалось в Европе, и, соответственно, даже для самых любимых питомцев выбирали собачьи клички, а не человеческие имена. В работе Я. Остророга «Nomenklatura ogarów» в алфавитном порядке перечислены 313 двусложных кличек собак, которые использовались в Речи Посполитой. Они подбирались в соответствии с характером, внешним видом или выполняемой собакой функцией³⁷. Поэтому белую собачку Сигизмунда Старого звали Белик, гончих Сигизмунда Августа – Ферян (железный) и Плечан (лысый), а собаку Стефана Батория звали Шукай (ищи). Клички часто зависели от языка, на котором говорил правитель, большая часть

³³ *Tucholska-Włodarska B.* Z badań nad sarkofagiem króla Zygmunta Augusta // *Biuletyn Historii Sztuki.* – 1986, nr. 2–4. – S. 231, etc.; *Jaworski R.* Op. cit. – S. 64–66.

³⁴ Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmai Vilniaus Žemutinėje pilyje. Istorija ir rinkiniai. Albumas / Sud. D. Avižinis, V. Dolinskas, E. Striškienė. – Vilnius, 2010. – P. 163, 233, 305.

³⁵ *Husovianas Mikalojus.* Raštai / Vertė B. Kazlauskas, S. Narbutas, E. Ulčainaitė, T. Veteikis. – Vilnius, 2007. – P. 127, 132–133; *Sarbievijus M.K.* Miškų žaidimai / Vertė A. Žukauskas. – Vilnius, 1958.

³⁶ *Dynak W., Sokolski J.* Wstęp. Staropolskie poematy myśliwskie // *Antologia.* – Wrocław, 2007. – S. 5–22.

³⁷ *Bystron J.S.* Nazwy własne psów // *Przyjaciel Psa.* – 1936, nr. 2; *Pokora J.* Psy... – S. 14.

из них были польские, но встречаются и венгерские, а также немецкие, как Кёлер.

В обыденной жизни слово «собака» часто имело унижительное значение, в том числе выражение злости. Эта традиция была живучей со времен средневековья. Так, об убийстве князя Каригаило Ольгердовича в 1390 г. в грамоте Ягайла 1416 г. говорилось: «Разве не ужасно так обращаться даже с трупом звериным, животного или собачьим?». Подобные представления фиксируются и в более позднее время, например, в пословицах XIX – начала XX вв. Собаки в них упоминаются чаще, чем другие животные, но всегда как отрицательный персонаж, объект осмеяния³⁸. Не удалось найти в корреспонденции случаев использования положительных эпитетов, связанных с собаками. Однако по меньшей мере с конца XVI в. собак начали хоронить. Это делала знать ВКЛ, видимо, следовавшая за модой великокняжеского двора. Известна эпитафия Даниэля Наборовского (1573–1640), посвященная собачке Льву, принадлежавшей княгине Софии Слуцкой-Радзивилл, или надгробная надпись Яна Анджее Морштына (1620–1693) на могиле мальтийского бишона Перле, принадлежавшему Радзивиллам³⁹.

И все же отношение к собакам было двойственным. Примером может быть кровавое зрелище, особо любимое правителями ВКЛ с XVI в., – травля диких животных (медведей) собаками, которое демонстрировало жестокое отношение общества к животным⁴⁰. В Вильнюсе такие травли в первой половине XVII в. организовывались каждые несколько месяцев. Выпущенных на арену диких животных, к примеру, медведей, травили собаками или между собой. «Мы наблюдали организованное для короля зрелище, во время которого в замке с трех часов пополудни до шести часов три медведя, выпущенные на растерзание собакам, вызвали у нас смех и были разорваны». – записал в 1636 г. в своем дневнике вельможа Альбрехт Станислав Радзивилл. После таких развлечений или охоты собаки не раз оказывались пострадавшими, а иногда и погибали. Это зафиксировано в мемуарах минского воеводы XVII в. Криштофа Завиши, где он вспоминает об утраченном бретане Татарине и белой борзой Паканте⁴¹. Таким образом, правители ВКЛ, хотя и любили своих питомцев, не создавали культа собак и ценили их только с практической стороны. Впрочем, эмоциональная связь их с некоторыми питомцами была довольно сильная, о чем свидетельствует традиция их погребения, упоминание собак в художественной литературе, их скульптурные изваяния и живописные изображения.

³⁸ Среди польских пословиц отмечаются 375 единиц, в которых упомянуты собаки. По частотности они опережают коня (281), волка (164), коша (107) и др. животных. См.: Nowa księga słów i wyrażeń przysłowiowych polskich. / Opr. S. Świrko. – Warszawa, 1978.

³⁹ Skwara M. «Miejsca wspólne» polskiej poezji i sztuki funeralnej XVI i początku XVII wieku. – Szczecin, 1994. – S. 160–162.

⁴⁰ Об этом развлечении правителей Европы см.: Mark S.R. Jenner. The Great Dog Massacre // Fear in Early Modern Society / Ed. W.G. Naphy, P. Roberts, Manchester, 1997. – P. 44–61.

⁴¹ Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego 1666–1721 / Wyd. J. Bartoszewicz. – Warszawa, 1862. – S. 33, 49 etc.

1. Figury psów (pocz. XV w.) – fragment nagrobka Jagiełły w Katedrze na Wawelu

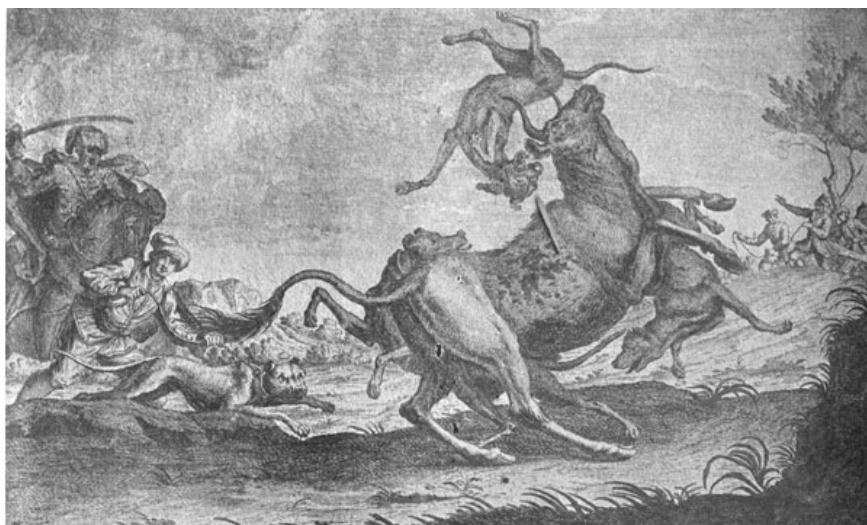
2. Koronacja Aleksandra Jagiellończyka. Miniatura z Pontificala Erazma Cioleka, <http://literat.ug.edu.pl/grafika/korona.htm>

3. Pies na dworze królewskim w pocz. XVI w. (miniatura (Liber geneos illustris familiae Szydłowiecki, 1531) in: J. Kieszkowski, Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki: z dziejów kultury i sztuki Zygmuntowskich czasów, Poznań, 1912, t. 1, s. 120

4. Polowanie na niedźwiedzia: rycina, niegdyś w zbiorach Pawlikowskich we Lwowie, <http://literat.ug.edu.pl/grafika/misia.htm>

5. Polowanie na zuba: – rycina, niegdyś w zbiorach Pawlikowskich we Lwowie,
<http://literat.ug.edu.pl/grafika/zubra.htm>

6. Pies Zygmunta Wazy
(fragment portreta ok. 1624 P. Rubens)
http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Sigismund_at_horse.jpg&filetimestamp=20121023181845

7. Pies krolewicza Zygmunta Wazy
(fragment portreta 1568, Jan Baptysta Uther)
http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Sigismund_as_child.jpg&filetimestamp=20120613120421

РЕЗЮМЕ

Раймонда Рагаускене

**ИЗ «ИСТОРИИ ЖИВОТНЫХ»: СОБАКИ ПРИ ДВОРЕ ПРАВИТЕЛЕЙ
ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО (до середины XVII в.)**

Опираясь на концепт «истории животных», в статье делается попытка выяснить отношения великих князей Литвы (до середины XVII в.) со вторым по популярности после коня питомцем – собакой. Археологический материал и письменные источники (с конца X в.) показывают, что собаки на территории современной Литвы жили рядом с человеком в период мезолита и также в ранних обществах балтов.

В XIII–XIV вв. великие князья ВКЛ держали немало охотничьих и наверняка сторожевых собак, но недостаток данных до кон. XIV в. не позволяет говорить о них шире. С кон. XIV в. можно наблюдать, что правители ВКЛ уже соблюдали общеевропейские традиции и имели комнатных, охотничьих и сторожевых собак.

Как и в Европе, комнатными собаками занимались дети знати или аристократки. В мужской компании комнатными считались исключительные охотничьи собаки. С сер. XVII в., а особенно в XVIII в. декоративные собаки приобрели большую популярность, с тех времен и мужчины наслаждались общением с истинно комнатными собачками. Великие князья ВКЛ в XIV–XVII вв. больше всего содержали разных охотничьих собак (до 200 в одной резиденции). Среди них доминировали гончие, немалое количество борзых, легавых также и молоссов. Сторожевые собаки в резиденциях великих князей своим числом уступали собакам первых двух категорий.

Практически все великие князья ВКЛ заботились о собаках, уделяли им внимание, время и финансы. При дворе разных великих князей служило различное количество псарей (11–20 и более). До нач. XVI в. эта служба была «монополизирована» представителями знати ВКЛ. Пользовались и услугами служилых псарей-крестьян в местных поместьях. Хорошо сбалансированный рацион великокняжеских охотничьих собак (основой рациона были жиры, овес и хлебные злаки (хлеб)) свидетельствует о большой заботе о собаках. Великокняжеских собак купали, причесывали, заботились об их аксессуарах и одежде, предоставляли ветеринарные услуги.

Все-таки отношение правителей ВКЛ к своим питомцам было двусмысленным. Хотя о них очень заботились, на них смотрели с довольно практичной стороны.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, великие князья литовские, великокняжеский двор, домашние питомцы, собаки, XIV–XVII вв.

Раймонда Рагаускене

З «ІСТОРИЇ ТВАРИН»: СОБАКИ ПРИ ДВОРІ ПРАВИТЕЛІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (до середини XVII ст.)

Спираючись на концепт «історії тварин», у статті робиться спроба з'ясувати відношення великих князів Литви (до середини XVII ст.) з другим за популярністю після коня домашнім улюбленцем – собакою. Археологічний матеріал і писемні джерела (з кінця X ст.) засвідчують, що собаки на території сучасної Литви жили поруч з людиною в період мезолиту і також у ранніх суспільствах балтів.

У XIII–XIV ст. великі князі тримали немало мисливських і напевно сторожових псів, але брак даних до кінця XIV ст. не дозволяє говорити про них ширше. З кінця XIV ст. можна спостерігати, що правителі ВКЛ уже дотримувалися загальноєвропейських традицій і утримували кімнатних, мисливських і сторожових псів.

Як і в Європі, кімнатними собаками займалися діти знаті або аристократки. В чоловічій компанії кімнатними вважались винятково мисливські пси. З сер. XVII ст., а особливо у XVIII ст. декоративні собаки набули значної популярності, відтоді і чоловіки отримували насолодження від спілкування з кімнатними собачками. Великі князі ВКЛ в XIV–XVII ст. більше за все утримували різних мисливських собак (до 200 в одній резиденції). Серед них домінували гончаки, чимала кількість хортів, лягавих, а також молосів. Сторожові собаки в резиденціях великих князів своєю кількістю поступалися собакам перших двох категорій.

Практично усі великі князі ВКЛ піклувались про собак, приділяли їм увагу, час і фінанси. При дворі різних великих князів служила різна кількість псарів (11–20 і більше). До поч. XVI ст. ця служба була «монополізована» представниками знаті ВКЛ. Користувались і послугами служилих псарів-селян у місцевих маєтках. Добре збалансований раціон великокнязівських мисливських собак (основою раціону були жири, овес і хлібні злаки (хліб)) свідчать про чималу турботу про собак. Великокнязівських собак купали, зачісували, піклувались про їхні аксесуари і одяг, надавали ветеринарні послуги.

Усе ж таки відношення правителів ВКЛ до своїх домашніх улюбленців було двозначним. Хоча про них дуже піклувались, на них дивились з доволі практичної точки зору.

Ключові слова: Велике княівство Литовське, великі князі литовські, великокнязівський двір, домашні улюбленці, собаки, XIV–XVII ст.

Raimonda Ragauskene

FROM «ANIMAL HISTORY»: DOGS IN THE COURTS OF THE GOVERNORS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA (up to mid – XVII century)

This article is based on the concept of 'the animal history'. The author tries to clarify the relationship between the grand dukes of the GDL (until the XVII c.) and

their beloved pets – their dogs, which were in the second place after horses. The archaeological and written material (from as far back as in the late 10th century) shows the life of dog sat man's side beginning in Mesolithic Lithuania and including the early Baltic societies. In the mid-13th-14th centuries, the first Lithuanian rulers likely kept hunting and guard dogs, but there is a lack of specific data until the late 14th century.

Starting in the late 14th century, all three categories of dogs kept by Western nobility were kept on the GDL royal manors: house (decorative), hunting, and guard. The keeping of house dogs echoed the European traditions: up until the late 17th century, rulers and children had such dogs, while men kept their beloved hunting dogs in their homes. After the fashion for decorative dogs spread in the 18th century, all the members of the royal family had them. The rulers mostly kept hunting dogs (up to 200 at a residence). Hounds and borzoi predominated, but bird dogs and large molosser were also kept. The least kept were guard dogs.

The GDL rulers took especially good care of their dogs, regardless the category. (Teams of 11–20 or more) special representatives of the hierarchical organisation of dog trainers used to train them in spacious kennels. Trainers of GDL origin predominated among them. Special organisations of peasant dog handlers took care of the dogs and went on hunts in the provinces. The exceptional position of the rulers' dogs is reflected in their well balanced rations (with a fat and oat base), the veterinary and other services available for them, and the luxury canine accessories made for them.

The attitude of the rulers towards dogs was ambivalent. Almost all of the rulers from the late 14th – first half of the 17th century took care of their dogs, but did not create a dog cult or humanise them.

Keywords: the Grand Duchy of Lithuania, 14th – first half of the 17th century.

УДК 82-7+930.2:94(477.438.41)''16''

Наталія Білоус

«МАСКАРАД ТВАРИН» У ЖАРТАХ І ПАРОДИЯХ ЛУЦЬКИХ КАНЦЕЛЯРИСТІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Жарт – розвага (забава) – як для бідних, так і для заможних людей, був невід’ємною складовою повсякдення в Речі Посполитій XVII ст. Різні за характером смішні та дотепні історії, анекдоти, афоризми, гуморески переповідали під час товариських зустрічей на шляхетських дворах, на «бесідах» у корчмах та за інших подібних обставин. Частина цих історій відклалася у тогочасних пам’ятках – популярних «*silva rerum*», щоденниках, творах гумористичного характеру, а дещо у вигляді жартівливих або фіктивних записів потрапило до міських і гродських книг.

Про масштаб цього явища, як зазначає польський дослідник Павел Клінт у статті «Світ навпаки», може свідчити той факт, що жартівниками у значній кількості виявилися пересічні канцеляристи, які під час виконання своїх обов’язків – вписування чи переписування урядових або приватних актів до судових книг – виявляли свої художні, літературні, зрештою, сатиричні таланти¹. Такі записи вдалося знайти в книгах гродських канцелярій Познані, Гнезна, Каліша, Косьцяна, Любліна, Хелма, Перемишля, Тереховлі, Львова. Найраніші з них фіксуються наприкінці XVI ст. Польські історики поділяють пародійні акти на такі категорії: 1) народні жарти (*wpisy ludyczne*), що оформлялися у вигляді протестацій, скарг та різних актів приватного характеру з використанням канцелярських формул; вони потрапляли до чистових актів (індуктів) разом з аутентичними записами, в заголовки вписували прізвища фіктивних осіб; 2) епіграми, короткі дотепні віршики різного змісту (релігійного, ліричного, сатиричного, панегіричного); 3) записи історичного характеру, у вигляді хронік².

В українській історіографії на акти жартівливого характеру першим звернув увагу ще в XIX ст. Орест Левицький, опублікувавши у «Киевской старине»

¹ *Klint P.* «Świat na opak» w wielkopolskich księgach grodzkich XVII wieku. O humorystycznej twórczości urzędników kancelaryjnych // *Roczniki Historyczne.* – Roczn. LXXI, 2005. – S. 173–184.

² Там само; *Trojanowska M.* Wpisy epickie w księgach grodzkich lubelskich XVII–XVIII wieku // *Folia Societatis Scientiarum Lubliniensis.* – Vol. 23, 1981, nr 1. – S. 11–15; *Jop R.* Środowisko urzędnicze kancelarii grodzkich w Chełmie, Lublinie i Krasnymstawie w drugiej połowie XVII wieku. – Lublin, 2003. – S. 134–137; *Losowski J.* Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. – Lublin, 2004. – S. 177–178.

(1887) один канцелярський жарт віршованої форми. У своїй невеличкій розвідці він торкнувся тематики пародійної творчості в канцеляріях Правобережної України XVII ст., щоправда, не зазначивши місцезнаходження згадуваних ним актів³.

Предметом спеціального дослідження ці пам'ятки стали на початку 1990-х років у статті відомого історика Наталі Яковенко «Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст.», що супроводжувалася публікацією мовою оригіналів 14 жартів і пародій-мініатюр. Умовно ці тексти авторка поділила на такі групи: 1) гумористичні мініатюри, які обігрують коротенькі забавні епізоди, видаючи їх за цілком достовірні; більшість із них присвячено канцелярському побуту; 2) алегоричні сюжети, наближені за жанровою ознакою до казок або гумористичних пісень, де в ролі дійових осіб виступають тварини; «тваринний маскарад» надає оповіданням комічного забарвлення, що підсилюється строгим канцелярським стилем і парадоксальною гіперболізацією образів; 3) пародійні повідомлення («новини»), в яких цілком серйозно оповідається якась вигадка або нісенітниця; 4) мініатюри-небувальщини із завершеним сюжетом⁴. Метою публікації передбачалося попередньо ознайомити читача з кількома зразками жартів і пародій, що записувалися канцеляристами до судово-адміністративних книг Волині й Наддніпрянщини впродовж першої половини XVII ст. На думку дослідниці, видання повного корпусу канцелярських пародій і жартів, що склалися в різних містах України, дало б можливість встановити їх роль у розвитку давньої української літератури⁵. Тож донині лишається актуальним подальше виявлення і публікація цих актів.

У 2005 р. відбулася масштабна виставка «Автограф української історії: IX–XXI століття», організована Державним Комітетом архівів України. Серед «мозайки» двох сотень документів було представлено аматорські, сатиричні та жартівливі малюнки-автографи XVI–XVIII ст., палестрантські автографи XVII ст. з Національного архівного фонду України. Матеріали до каталогу виставки оприлюднено в електронному та друкованому вигляді⁶. З числа документів, що відносяться до річпосполитської доби, опубліковані тексти трьох жартівливих актів з луцьких гродських книг другої половини XVII ст.: «Розпис між Комаром та Мухою»⁷, «Розпис між Чужим та Своїм»⁸, «Квит від гусей, на повітрі літаючих, диких, вирієві служачих»⁹.

³ Л[евецки]й О. Отголоски польско-русской борьбы XVII ст. в мелочах будничной жизни // Киевская старина. 1887. – Т. 17, март. – С. 575–579.

⁴ Яковенко Н. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2, т. 5. – С. 161–176.

⁵ Там само. – С. 161, 167.

⁶ «Автограф української історії: IX–XXI ст.». Матеріали до каталогу виставки документів Національного архівного фонду України. Автори проекту – Геннадій Боряк, Георгій Папакін. <http://www.archives.gov.ua/Sections/Avtografy/>. Опубл.: Архіви України. – К., 2005, № 5-6. – С. 107–455.

⁷ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 303, арк. 933 зв. Акт від 2.11.1662 р. Мова староукраїнська; Опубл.: Архіви України. – К., 2005, № 5-6. – С. 131–132.

⁸ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 303, арк. 1211. Акт від 8.11.1662 р. Мова староукраїнська; Опубл.: Архіви України. – К., 2005, № 5-6. – С. 132.

⁹ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 310, арк. 616. Акт від 9.05.1665 р. Мова староукраїнська. Опубл.: Архіви України. – К., 2005, № 5-6. – С. 132–133.

Під час тривалих пошуків у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві в книгах Луцького гродського суду мені пощастило натрапити не тільки на акти, згадувані Орестом Левицьким, проф. Наталією Яковенко та представлених на виставці «Автограф української історії: IX–XXI ст.», а й на чимало інших. Кілька записів, пов'язаних між собою тематично, стосуються проблем людських стосунків, щастя/нещастя, везіння/невезіння в житті, заможності/бідності тощо. Серед них – і пародійні записи, що засуджують і висміюють п'янство і п'яниць, людські пороки та ін. Метою даної публікації є проаналізувати зміст жартівливих актів і пародій на «звірину» і «пташину» тематику, вміщених у луцьких гродських книгах другої половини XVII ст. У стилі «тваринного маскараду» було написано чимало актів. 18 із них спеціально відібрано для даної статті і як додаток публікуються мовою оригіналів. Більшість із них записана старопольською мовою, з вкрапленнями латинських юридичних термінів та канцелярських зворотів.

Діяльність гродських канцелярій на Волині у XVII ст., як і в інших регіонах Речі Посполитої, порівняно з попереднім століттям вражає своєю масштабністю і продуктивністю. Так, з 450 збережених луцьких гродських книг 392 датуються XVII ст., із них 207 належать до першої половини століття, а 184 – до другої. Як бачимо, у післявоєнний період кількість книг зменшилася, натомість зросла їх об'ємність відповідно через збільшення попиту на канцелярську продукцію. Відповідно мав збільшитися і штат канцеляристів.

Як відомо, тодішні гродські та міські канцелярії, крім нотаріальних і публічних функцій, виконували ще й роль осередків громадського життя. Туди стікалися різноманітні «новини», плітки, що цікавили й хвилювали місцевих жителів. Тож концентрація пародійної творчості і розвиток гумористики у таких осередках були цілком закономірними. Луцьк XVII ст. – важливий адміністративний центр Волинського воєводства, місце, де періодично відбувалися сеймики, місто з давніми самоврядними традиціями, де діяло магдебурзьке право. Крім належних йому столичних адміністративних функцій, Луцьк був центром, де формувалися шляхетська і міська культури. Тут активно діяло братство і школа при ньому, розвивалося духовне життя. З луцького культурного осередку вийшли такі відомі постаті, як Ян Жоравницький і Данило Братковський. Якщо творчість згаданих діячів можна вважати більш-менш дослідженою¹⁰, то діяльність такої професійної групи, як волинські канцеляристи другої половини XVII ст., ще чекає на свого дослідника. Деякі з них, без сумніву, мали поетичні та сатиричні таланти, про що йтиметься далі.

У цей час для різних актів існував усталений формуляр, де не було місця для довільних формулювань писаря чи його авторських сентенцій, які дозволили б дослідникові говорити про особливості світогляду тогочасної людини, її пере-

¹⁰ Див., наприклад: Українська література XIV–XVI ст. – Київ: Наукова думка, 1988; *Братковський Данило*. Світ, по частинах розглянутий / Данило Братковський. — Луцьк: видавництво обласної друкарні, 2004; *Borek Piotr*. Nowe materiały do biografii Daniela Bratkowskiego // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*. – Białystok, 2012. – С. 1103–1118 та ін.

живання чи індивідуальний життєвий досвід. А проте на маргінесах або порожніх сторінках книг трапляються спорадичні записи жартівливого або пародійного характеру, які можна розцінювати як елементи творчості канцеляристів, своєрідну «пробу пера». До таких спроб належать, зокрема, маленькі віршики. Один з них вписаний у поточну луцьку книгу 1681 року¹¹:

To ci przyznaię słowy trzema
 Że nad ciebie w Łucku niema
 Dla lepszego więc dowodu
 Napimy się z tobą miodu.

Потенційним читачам подібних записів адресував свої настанови один із писарів грабовецької гродської канцелярії XVII ст.: «Jam tyż tu pisał, bom nie miał zabawy, a ty lepiej nie czytaj, bo ty nie masz sprawu»¹². В луцьких гродських книгах зустрічаються не менш кумедні записи і навіть малюнки сороміцького характеру: «дурень дурню написав», (поруч зображено напевно сідниці¹³, див. іл. 3); «хто тоє писавь, щобь говно кусавь», а нижче – «я птиця пушиць, гусицю поцілуй, цілуй тут» (поруч з цим написом зображено в колі птаха з відповідним написом угорі і внизу¹⁴, див. іл. 2). Якийсь жартівник намалював ліворуч від документу голого чоловіка, що справляє нужду і підписав: «źródło leie prag-
 paćsetu sobie»¹⁵ (іл. 1). На порожньому аркуші луцької поточної книги за 1692 р. зустрічаємо жартівливий запис іншого характеру: «Плачь душе и ридай горе»¹⁶. А наприкінці одного з актів до книги 1678 р. вміщено кумедний малюнок зі звіром, на голові якого – квітковий орнамент з птахом, посередині – напис: «дивовисько пане брате»¹⁷ (іл. 4). Знудьговані щоденною марудною канцелярською працею писарі чи підписки інколи давали волю своїм почуттям і фантазіям.

Важко встановити імена творців цих актів, адже середовище канцеляристів було плинним. До того ж фіктивні тексти іноді писалися зміненим почерком – розмашистим, великими літерами, іноді лише по кілька рядків на одному аркуші, що одразу впадає в око і відрізняє їх від звичайної канцелярської продукції. Палеографія цих записів потребує окремого дослідження. Хоча і необзороєним оком видно, що їхні автори скоріше за все не хотіли бути впізнаними і таким чином маскували своє авторство.

¹¹ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 373, арк. 314 зв.

¹² Trojanowska M. Staropolskie księgi sądowe. Sentencje i dowcipy // Kamena. – Lublin, 3.02.1980, nr 3.

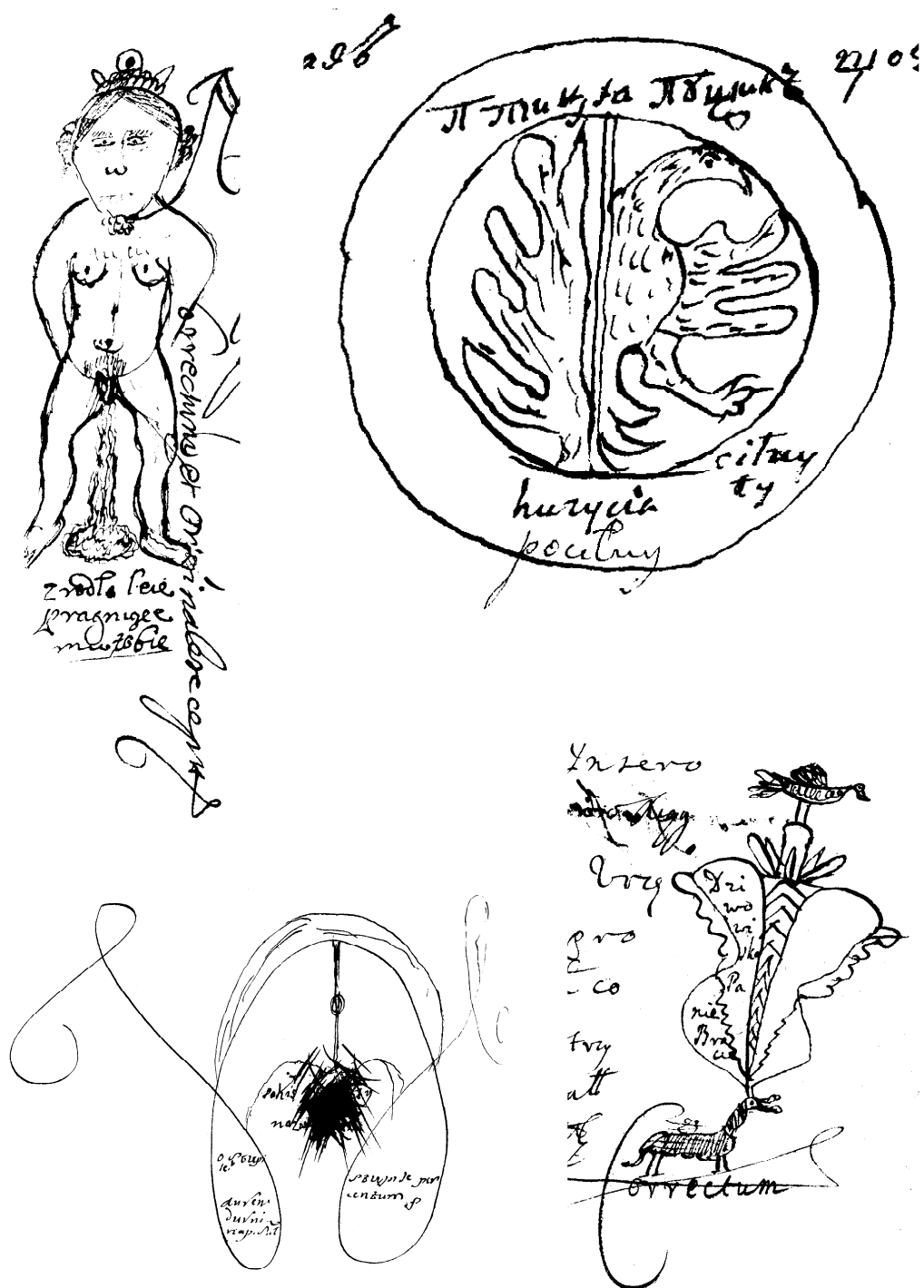
¹³ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 349, арк. 449 зв.

¹⁴ Там само. – Спр. 349, арк. 142.

¹⁵ Там само. – Спр. 345, арк. 250 зв.

¹⁶ Там само. – Спр. 420, арк. 755. Під текстом запису – «закарлючки», на попередньому і наступному (звороті) аркуші текст також відсутній.

¹⁷ Там само. – Спр. 358, арк. 665 зв.

Лл. 1-4: ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 349, арк. 142, 449 зв.; Спр. 345, арк. 250 зв.; Спр. 358, арк. 665 зв.

Усі жартівливі записи, згідно з розповсюдженою канцелярською практикою, мають заголовки (титули), типові для справ, внесених до окресленої серії книг – записових, поточних, декретових. Так, книги записів містять фіктивні протестації, маніфестації, дарчі, обляти документів, угоди. Нарікання і протести абстрактних понять, навіть атмосферних явищ. Уява канцеляристів була досить багата, у формуляр актів вони вплітали вигаданих загадкових істот, неіснуючі предмети, абсурдні ситуації тощо.

Казковість персоніфікованих постатей, використання як дійових осіб різних пір року, представників флори і фауни, атмосферних явищ дозволяє зарахувати такі записи до малих літературних форм. Прикладом тут може бути судовий акт «Росьпись межи лисом а витромъ», що нібито розглядався на судових рочках у Луцьку 15 липня 1677 р. перед тодішніми судовими урядниками – підчасим парнавським Станіславом Чертинським, підчасим брацлавським Криштофом Кордишем, суддею, новогрудським підчасим Костянтином Богуславом Зубчевським, писарем. Позивачами у цій справі виступили фантастичні персонажі: Анна Сосна, Федора Береза, Катерина Ліщина, а позваним – Олександр Вітер, який, «незважаючи на посполите право і вини в ньому описані», «посмів і наважився» наробити великих шкод у лісі, а саме – попсувати і поламати дерева, чим завдав збитків на 3 копи гр. лит. (мізерну на той час суму!):

«...nie respektując nic na prawo pospolite i winów w nim na takowych excesów opisanych i obostrzonych, śmiałeś i ważyłeś się tak wielkie szkody narobiłeś nad zwyczaj swój, psujesz, wytracasz, łamiesz przez coś w m prawo pospolite ex securitates publicam zgwałciłeś i naruszyłeś, do zapłacenia tedy tych szkod z sowitością i z winami prawnymi, których sobie powodowie na trzy kopy gr lit. być mienia»¹⁸.

До категорії малих літературних форм належать також усі записи, де йдеться про контакти звірів та птахів між собою та зі світом людей, про що детальніше йтиметься далі. Найбільша кількість сюжетів – та, де фігурують хижакі та їхні жертви: коти і миші, вовки та барани, вівці, кози, зайці. Акт, датований 18 вересня 1675 р., називається «Посесія або введення у володіння пана Сірого Кота, названого Щуром, у мишачу нору». У ньому присутній реальний персонаж – бурграбій Миколай Обидзинський, перед яким замість возного генерала свідчив вечірній генерал Недопиж Коран. Останній побував у мишачій норі на вимогу пана Сірого Кота, названого Щуром, який не міг потрапити до свого житла, тож просив передати йому у володіння мишачу нірку (док. № 2).

В іншому акті йдеться про те, як на вигаданому Крушвіцькому уряді, де миші поїдали кролів, став «без розуму глупий» пан Кіт і дав розписку Мишиній удові в тому, що він ніколи не буде перешкоджати мишам чинити безлад у коморах (док. № 13). Наступним роком датується інший запис – угода між Котом і Мишами, за якою Кіт зобов'язувався на знак покути не чинити перешкод мишам у гумнах, коморах, скринях, окрім як тричі на тиждень. Миші, зі свого боку, зобов'язувались «великому любителєві душ нікчемних» давати якийсь подарунок, на що, однак, не підписувались (док. № 14).

¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп.1, спр. 356, арк. 259 зв.–260 зв.

Суперечливі стосунки між вічними антагоністами – котами і мишами – проєктувалися, безумовно, на реальних людей та їх вчинки. Але найулюбленішими героями волинських канцеляристів були козли і барани – тварини, які уособлювали такі риси людського характеру, як впертість, тупість, наївність. Їм протиставляли дикого зажерливого, жадібного хижака – вовка – звіра з надмірним апетитом. Вовків наділяли суто негативними конотаціями, навіть демонічного характеру. Вони були споріднені з собаками. На псах, як і на вовках, лежав відсвіт «сил зла»: собаку або вовка давні германці вішали разом зі злодієм. Гостро образливий зміст носили тогочасні лайки: «Собака», «Нецнотливий пес», «Бреше, яко пес» тощо¹⁹.

Одна з таких пародій оповідає: «Не знати якого» дня і місяця перед урядом, що засідав при болоті, на чолі з Шершнем, який сидів у дубі, і свідками – дубовим листям, став буйний Вовк, дідичний пан полів і лісів. Він визнав, що їв Баранів, Козлів, Овець, Козенят, Ягнят, на яких полював у своїх полях і лісах. Однак за братерськими домовленостями з собаками він звільняє свої жертви від відповідальності за те, що ловив їх, і надалі дозволяє користуватися його угіддями для відпочинку та їжі, за винятком кущів і верболозів, які залишає за собою, як немичним старцем, до смерті для харчування. Умови скріплюють, у разі порушення Вовком домовленостей, пси, сітки і рушниця (док. № 3).

Акт подібного змісту про відсутність взаємних претензій між вельможним паном Вовком і його жертвою – обивателем Бараном – був записаний у грудні 1691 р. Вовк та Баран, розійшовшись на значну відстань, визнали: Вовк прощав Баранові те, що той чинив йому спротив, скося дивився та напустив на нього зграю псів; Баран, не маючи можливості помститися, просив Вовка забути про його існування і товариство (док. № 11). Того ж року був оформлений ще один запис, де діяли ті ж таки персонажі, – «Пленіпотенція Барана дана Вовкові на усе», тобто на випас овець: Баран, здоровий на ноги і шерсть, явно і добровільно визнав, що він надає кудлатому Вовкові, змоклому на місці, повноваження і владу чинити у всіх його справах, та виконувати всі його функції, тобто пасти овець і заганяти їх до стайні. А якщо б якась із них чинила спротив, Вовк має право її з'їсти, тільки не псуючи шкури (док. № 15). Подібного змісту акт був записаний 19 серпня 1662 р.: «Пленіпотенція від пана Заяця його мл. пану Вілковському». Шляхетний пан Куций Заяць доручав пану Сірку Вілковському вести його справи в суді проти пана Хортовського, який завдав йому значних поранень («на недоросльїй вїкъ не дбаючы, спинно сознаваючому пошарпаль, хрибеть поскубль, удци покусаль, голову помьяль и карку надламаль»). Скаржника врятував пан Дубина, який завдав відповідного удару нападникові (док. № 1).

В акті, датованому 1696 роком, місяцем другим, невідомого дня Баран подає на Вовка протестацію, звинувачуючи його у побитті і каліцтві: на уряді Боровому у Луцькому замку, ставши перед «костроухим» Зайчиком, кудлатий Баран

¹⁹ Детальніше див.: *Яковенко Н.* Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 142–143.

жалівся на «всюди бувшого» Вовка в тому, що той, не поважаючи [право посполите] та не піклуючись про громадську безпеку, заступивши йому дорогу між останніми валами міста Луцька, напав на невинного Барана та немилосердно пошарпав і покалічив скаржника своїми «невикористаними» іклами. Як наслідок, у жертви вовна повідпадала, оголивши боки. При цьому протестуючий обіцяв притягнути до відповідальності Вовка перед самим паном Левом у Віллянові, що під Варшавою, який і мав їх розсудити (док. № 16). Абсурдність ситуації полягає в тому, що потерпілий (у даному випадку слабкий, недолугий Баран) обіцяв притягнути нападника (сильного, досвідченого, зажерливого Вовка) до королівського суду.

7 квітня 1688 р. у Луцькому гроді нібито у присутності писаря Томаша Гуляницького, возного генерала Київського воєводства і луцького бурграбія став «слабий на тілі через поранення тиранського звіра» Вовка пан Козел, який, «добровільно відступивши від своєї власної юрисдикції, піддався під луцьку гродську юрисдикцію» і чинив зізнання в суді про те, що він уже не може керувати стадом овець і кіз. Пан Козел оформив доручення на пана Барана й дозволив йому опікуватися усіма малими і великими вівцями та козами доти, доки у нього не покращиться стан здоров'я (док. № 5). Документ дещо подібного змісту з'явився через рік: 30 березня 1689 р. була записана «плєніпотенція» від дикої, пошарпаної Вовком Кози на ім'я прудкононого хорта Чауса, якому доручалося наздогнати Вовка і вчинити екзакуцію – зшарпати його шкуру так, як він учинив з Козою. Тут уживається термін «екзакуція», що означало виконання вироку, а фактично йдеться про помсту, тобто наголошується на приватній помсті як традиційному варіанті отримання сатисфакції скривдженим (док. № 7).

В іншому акті – «Маніфестація Козла проти Барана» – йдеться про неприязнь між Козлом і Бараном. Невідомо якого дня в січні 1690 р. пан Козел прийшов до луцького замку і поскаржився воротному на свого «полюбовного» товариша Барана, з яким мешкав у цілковитій приязні до певного дня, а саме 30 грудня, коли той «неслушно і безбожно» рогами завдав йому смертельного удару, від якого у нього одразу вилетіли кишки, а потому ще не раз його вдарив. Сталося це нібито через зазіхання Барана на матеріальні статки Козла («інтерес до власності») (док. № 8). Тут проглядається іронія щодо клішованих формул подібних актів: зазвичай усі скарги на насильство зображали віроломність нападника, який «ламав приязнь», не мав жодних підстав для нападу тощо, хоча насправді за розмовами про «приязнь» приховувався конфлікт. Однак головним предметом цієї пародії є перебільшення в скаргах реальних шкод, невідповідність кліше і того, що відбулося. Зазвичай, у скаргах на насильство типовою була заувага «не відаю, чи виживу», але при цьому скаргу подавав особисто сам постраждалий, що й пародіюється в даному акті.

1 лютого 1692 р. був оформлений акт цілком протилежного змісту: Бородатий Козел, мешканець слободи Смердяча Волька, розташованої за Луцьком, згідно з «вольностями» магдебурзького права і з ласки пана бурмиистра, у присутності вїйта оформив надавчий запис своєму другові панові Барану з дозволом у тій же слободі скрізь танцювати, підскакувати по горах, пагорбах, долинах, лісах, могилах і т.п. (док. № 12).

Акт-пародія, що перегукується з ритуальними процесами звинувачення євреїв, був записаний до луцьких гродських книг 11 жовтня 1687 р. Жертвою на цей раз став Баран, який свідчив у суді з потойбічного світу, скаржачись на єврея Лейзора, який під час шабату напав на нього гвалтовним способом і вбив. Текст скарги насичений епітетами і гіперболами, зазвичай широко вживаними і в реальних скаргах: «Вельможний пан Баран з плачем, криком і гучним меканням скаржився на невірнього жида Лейзора, вбивцю і мордерцю. Останній нічним способом, не вшанувавши свята, напав під час шабашу на стайню Барана, якого, згідно з жидівським звичаєм, замість барабаша взяв на шабаш, віроломно і немилосердно [...] забив, задушив, замучив, заморив, замордував, а насамкінець до черева свого заядлого жидівського ненаситного вкинув і потім невідомо де подів. І таким чином право рабанське жидівське порушив, шабату не ушанував, Барана-неборака позбавив життя, тож останній, лежачи у жидівському череві, складає протестацію з тамтого світу...» (док. № 4). У цьому акті виразно пародіюються канцелярські кліше, якими зазвичай описувалися вбивства та гіпотетичні способи поводження убивць з тілом жертви²⁰. Наприкінці застосовано формулу з санкцією, характерною для тестаментів: ідеться про те, що у випадку порушення умов справа буде розглянута перед Богом, у даному разі – «паном N.»: «...Про що повторно в череві жидівському лежачи, протестацію складаю з тамтого світу, де будемо обидва перед паном N. з паном різником Лейзором, луцьким жидом, чинити згідно з правом».

Акт-пародія на подружні стосунки був записаний 1690 р.: «Місяця невідомо якого, вчорашнього дня на гродському уряді перед паном Гібалом, намісником різних напоїв, стали «дуже страшні звірі» – подружжя Лютий Заєць і Дохла Кішка, які подали до книг добровільний запис на спільне успадкування майна («доживотний» запис), а саме на всі свої угіддя – болота, хаші, капусту, горохи, коноплю...». Нижче в акті ці ж герої фігурують уже як «Підпалений Заєць і Червона Кішка», які «будучи здорові на хребтах, відступивши від своєї юрисдикції, прав і вольностей лісних, болотних, а піддавшись під земську юрисдикцію, явно і гнівно свідчать про це кожному, кому про це знати належить», що вони, побоюючись за своє життя через небезпеку від свого головного ворога Хорта, уклали угоду про взаємне успадкування майна, яке в разі їхньої смерті мало повернутися до їхніх кривих родичів, а не до Хорта. Подружжя взяло собі за свідків Ведмедя, магістра капели, і приятеля – Вовка Козу (Wilko Koza). Усе це діялося в Луцьку, «року 303-го, дня і місяця якого хочеш, сам на кінець домисли» (док. № 9). Варто зауважити, що в актах подібного роду зазвичай подружжя уклало угоду, за якою в разі смерті одного з них все майно переходило у володіння іншого до його смерті (умови подальшого руху майна могли бути різні), відповідно, родичі померлого позбавлялися прав на спадок за життя удови/удівця. Схоже, що в даному випадку канцеляристи спародіювали

²⁰ Докладніше про це див.: *Старченко Н.* Культура ворожості шляхти Волині (на прикладі убивств та їх сприйняття в кінці XVI – на початку XVII ст.) // Повсякдення ранньомодерної України. – Т. 2. Світ речей і повсякденних уявлень. – К., 2013. – С. 133–139.

невідповідність умов традиційного «доживотного» запису та умов, про які тут ідеться.

З дати, яка одразу вказує на пародійність акту, починається також запис у луцькій книзі 1690 р. про зізнання вигаданими героями в образі звірів і дерев: «року не знаємо якого, місяця світячого, на землі королівській переді мною, Іваном Сорбаєм, земляним травчуським, став очевисто пан Мінтус Гаврилович Борсук, здоровий на тілі і силі, [...] своїми вусами, вухами і лапами визнав, що позвав» землянина травинського, пана Дем'яна Кописту «напиваючого» Дубового, про насильницькі дії, «мордування і викопування з землі за допомогою залізної сокири і людської руки», «часті гоніння і псування слини», через що скаржник несе великі матеріальні збитки. Однак, бачачи готовність до примирення та упокорення Дем'яна Кописти перед правом, Мінтус Гаврилович Борсук навечно звільняє свого контрагента від обвинувачень (док. № 10). Акт написаний староукраїнською мовою в польській транслітерації, великими розмашистими літерами по кілька рядків на аркуш; у деяких місцях містить малозрозумілі висловлювання, що здаються безглуздими.

«Пташиній» тематиці присвячено три акти, де фігурують ворони, граки (гайворони), сороки, орли, яструби та горобці. 24 березня 1689 р. у Луцький замок прискакав на одній нозі злодійкуватий Крук, оскільки другу ногу йому підстрелили, і став перед Яном Нетрпельським, намісником усіх диких звірів, та вчинив зізнання про те, що мав справу зі сліпими граками (*ślepegawronami*), які побили його й поклювали та відібрали їжу (стерво). А оскільки він через поранення не міг сам позвати їх до суду, то доручив цю справу «наказуючим голосом» крикливій Вороні, передавши їй повноваження притягнути згаданих граків до належного суду і відібрати у них паству. Ця пленіпотенція мала служити Вороні один день і півтори хвилини. На підтвердження уповноважувального листа Крук замість підпису, бо писати не вмів, тричі дзьобнув носом (*nosem trzy razy dziubnowszy*) і просив, аби його зізнання прийняли до луцьких гродських книг (док. № 6).

У народних віруваннях круки виглядають як одні з найзловісніших птахів. Їх називають віщунами смерті, оскільки вони живуть у глухих лісах, живляться падаллю. Народне прислів'я говорить: «де стерво, там і круки». За спостереженнями й описами відомого наприкінці XVII ст. у Речі Посполитій письменника-агронома Якуба Казимира Гаура (1632–1709), ці хижі птахи здатні були відчувати запах всілякої падалі за кільканадцять миль, купчилися у тих місцях, де були криваві війни і навіть там, де вони могли потенційно виникнути. Як вважалося, їхнє довге зловіще каркання могло провіщати наближення лиха²¹. І крукам, і воронам приписували схильності до злодійства і крадіжок. Крім того, ворони чинили значні шкоди у сільському господарстві, зокрема, восени на полях вибирали посіяне зерно, через що їх періодично відстрілювали²². Щодо граків або гайворонів сучасники не вживали епітетів з пейоративним значенням.

²¹ *Badyna P.* Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. Wybrane zwierzęta łowne w dziełach ks. Krzysztofa Kluka i Jakuba K. Haura. – Toruń, 2013. – S. 244.

²² Там само. – С. 244–246.

Відомо, що ці птахи, незважаючи на те, що належать до одного з воронами роду, відрізняються від круків меншими розмірами тіла і дзьоба, живляться вони тваринною та рослинною їжею, проте головним чином хробаками та личинками комах. Граки є загалом корисними птахами для сільського господарства, бо знищують багато комах-шкідників та іноді мишоподібних гризунів²³. Тож з огляду на те, що крук більший за розмірами і сильніший за грака, у згаданій пародії неправдоподібним виглядає сам факт відбирання у нього їжі (стерва) слабшими конкурентами, які до того ж були сліпі і байдужі до такого харчу (док. № 6).

1662 р. була записана ще одна пленіпотенція, дана пану Ворону. Прохач пан Сорока доручав «чорнопиревому» Ворону, аби той вирішив його справи («зажиль справи») у Головному трибунальському суді, де головував пан Орел, «меновите до дохоженя шкод и кривдъ рожныхъ часовъ», заподіяних йому паном Яструбом (док. № 17). Як відомо, орли і яструби – хижі птахи, що належать до однієї родини яструбових, живляться птахами, ссавцями розміром з лисицю, значне місце в їхньому живленні займає стерво²⁴. Вони є дуже популярними персонажами міфів та літературних творів багатьох культур. У даному випадку слабший птах – пан Сорока – просив захисту у сильнішого – пана Ворони – від зазіхань хижого яструба у суді, де головував подібний хижий птах – орел.

В останньому акті, «Облята листу от Сороки до Ворони, в пилной справе писаного», фігурують сорока, ворона і горобець. Автор цього жартівливого акту наділив своїх персонажів «повноцінними» іменами і титулами, що вказують на їхній соціальний статус, відповідно – шляхетський і міщанський: пан Свирид Ворон Крикливий, пані Хведя Сорока Щекотливая і славетний Воробейко. Останнього персонажа автор описує з сарказмом, зображаючи його спритним крадієм і підлабузником, готовим на все, аби прислужитися своєму панові: «На ураде яким-колвекъ становши на тоненких ножках славетний Воробейко в Луцку, на ринку завше пребивающий и у шклярии крупии, пшонце и салце хапаючи, именованъ его милости пана Свирида Ворони Крикливого, пана своего, тот листъ в речи певной, от его мѣсти паней Хведи Сороки Щекотливой до того жъ пана своего писаный, пер облятамъ до актъ нынешнихъ подалъ, от которого сусцепти нѣгде не заплативши, зъ покорою вовъчою просиль, абы былъ принятый». Характерно, що сам лист, на відміну від попередніх актів, був писаний не польською мовою, а «писмомъ рускимъ на грамотѣ московской». На початку вживаються форми гречності, що свідчать про дружлюбне ставлення до адресата: «Мой милостивий панѣ Вороно, приятелю возлюбленный и друже», але далі розпалюються пристрасті: сестра Ворона пані Хведя Сорока Щекотливая звинувачує свого брата в неповазі до неї та нахабстві: «...поваги своей родимой перестерѣгавъ. Мнѣ, сестри своей, соромоти несвѣцкой далей не чинивъ, але з мене добрый прикладъ беручи, на даху албо над воротами сѣдячи, писочокъ свой

²³ Там само. – С. 247. Див. також: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Грак>.

²⁴ <http://uk.wikipedia.org/wiki/Орел>.

потрошку роз'в'яючи, голоскомь тоненкимь частенкимь «крекеке, крекеке» сп'в'аль, хвостомь суди и туди посакауючи покиваль и посерталь. На таковий же гонорь, славу и добрую репутацию у людей и у нашихь пташась на в'чние часи заробяль...». Далі пані Сорока переходить до реальних погроз, вживаючи образливі і лайливі слова, які загалом рідко потрапляли на сторінки гродських книг, але звучали під час сварок у сімейному житті: «Слухай же, поганский сину, моей скурвосинской поради, а коли не послухаєшь, нав'ки в'чние будєшь проклять, сякая такая твоя мат». На закінчення «авторка листа» заявляє, що їх стосунки можуть покращитися лише за умови, якщо поведінка родича зміниться відповідно до її вимог. Лист був написаний у гнізді, місяця савранця 45-го дня, індикта 303, а згідно з магометанським календарем – 1700 року, поданий до луцьких гродських книг за «неслиханою прозбою» славетного Воробейка (док. № 18).

Слід зауважити, що в очах сучасників волинських канцеляристів горобці були «посполитими шкідниками», які нищили врожаї, що в результаті doprowadило до значного обмеження їхньої популяції в різних країнах Європи. Цікавими є також порівняння горобців з людьми-дармоїдами, які не звикли ані сіяти, ані орати і загалом працювати, а тулилися при господарствах, сподіваючись на «легкий дармовий хліб», а також із жебраками, які удавали з себе недолугих старців або калік, випрошуючи в людей різні речі і гроші²⁵. Горобців метафорично порівнювали з людьми нікчемними, крадіями, навіть зі злочинцями. Сорокам приписували хитрість, винахідливість, шкідливість, а крім того – здібність засвоювати людські слова²⁶.

Творчість луцьких канцеляристів знайшла своє відображення також у малюнках на сторінках актових книг. Кілька гродських книг рясніють багатими квітковими і рослинними орнаментами. Актіві сюжети на «звірину» тематику доповнюються малюнками із зображеннями кабанів, вовків, зайців, оленів, навіть екзотичних для теренів Волині звірів – верблюдів і слонів. Трапляються також зображення загадкових звірів та різних птахів (переважно свійських). Початкові літери кількох судових актів прикрашені фантастичними істотами, схожими на зміїв. (Див. іл. 5–22)

Розмірковуючи над джерелами інспірації аматорських малюнків і записів жартівливого та пародійного змісту, деякі дослідники враховують багату спадщину народної творчості. Саме з неї беруть початки різні казки, байки на звірину тематику, звідти ж походять дотепність і мудрість прислів'їв і приказок, що дійшли до нашого часу і ніколи не втрачали своєї актуальності:

²⁵ Такі думки, зокрема, висловлював Якуб Казимир Гаур: «To ptactwo, że są starodawni koło domów, gumien, spichrzów i na polu tułacze, którzy nie orząc, nie siejąc, owych właśnie reprezentują, którzy swój ladażaki na świecie prowadzą żywot; co ani służy, ani robić nie chcą, jeno lekko, albo na urwę by się radzi żywili bez prace». (*Jakub K. Haur. Skład albo skarbiec znakomitych sekretów oekonomiej ziemiańskiej...* – Kraków, 1693. – S. 40, rozdział VI, traktat IV). Цит. за: *Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej.* – S. 252.

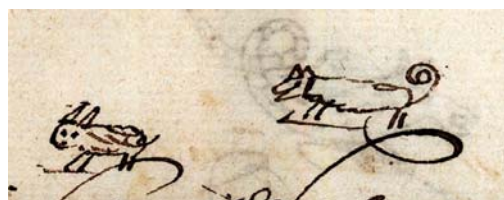
²⁶ Там само. – С. 248–250.

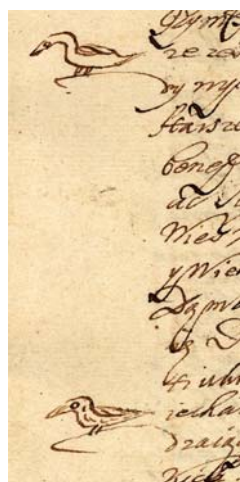
іл. 5-7

іл. 8-10

іл. 10-13

іл. 14-16

іл. 17-19

іл. 20-21

іл. 22

Ілюстрації 5-22. Малюнки з луцьких гродських книг: ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 355, арк. 283 зв., 290, 291, 292, 292 зв., 293 зв., 310, 313 зв., 315 зв.; спр. 358, арк. 297 зв., 713 зв.; спр. 431, арк. 545 зв., 638.

Кіт з хаги – миші на стіл.
Кіт з хаги – миші танцюють.
Кіт спить, а мишей бачить.
Кішці смішки, а мишці слізки.

Вовк прийшов у овечій шкурі.
Впустив вовка до стайні.
Не буде з вовка баран.
Вовка пустили в обору, а козла в город.
Пізнати вовка, хоч у баранячій шкурі.
Дружба з вовком вилазить боком.
Добрий баранчик, та по-вовчому виє.
Куди баран, туди й вівці.
Не будь бараном, то й вовк не з'їсть.
Не за те б'ють вовка, що він сірий, а за те, що вівцю з'їв.
І на вовка буває пригода.
Біда вівцям, де вовк пастухом.
Блудна вівця – вовча вечеря.
Коза з вовком тягалася, тільки шкура зосталася.
Не довіряй козу вовкові, а капусту козі.
Послухав цапа – і сам у барани попав.

Горобці крупу з'їли, а синиця в клітку попала.
Всяка сорока від свого язика страждає.
Сорока на хвості принесла.
Сорока у ворони просить оборони²⁷.

Згадані пародійні акти на перший погляд нагадують фольклорні тексти, в них присутні традиційні для цього жанру персонажі, які діють як у рамках звичної дихотомії «сильний – слабкий», «простакуватий – хитрий», так і в ситуаціях інверсії позицій: у деяких актах спостерігаємо незвичне розташування слів у реченнях з очевидним порушенням синтаксичної конструкції задля емоційно-сміслового увиразнення певного вислову. Однак варто наголосити, що фольклорність у луцьких актах виглядає поверхневою, в осерді канцеляристських жанрів – творення вигаданої дійсності, пародіювання судової практики, інколи доведеної до абсурду, а також невідповідностей між записом події і самою подією. Про таку невідповідність свідчить, наприклад, акт про побиття Козла Бараном (док. № 8), де за описом і всіма ознаками Козел мав би бути мертвим. Серед запропонованих актів велику кількість становлять різноманітні приятельські домовленості, в рамках яких поставали записи про припинення ворожнечі чи відмови від подальших претензій (квити). З одного боку, приятельське єднання було чи не найпоширенішим способом подолання/розв'язання конфлікту, зокрема, і в ситуаціях, де протиріччя виглядали як неподоланні, адже, як відомо,

²⁷ Див.: <http://traditions.org.ua/usna-narodna-tvorchist/pryslivia-ta-prykazky/165-pryslivia-ta-prykazky-pro-tvaryn>

чимало тогочасних судових суперечок розв'язувалися полюбовно²⁸. З іншого боку – приятельські домовленості могли бути полем для маніпуляцій, прикриттям для домінування сильного, котрий змушував слабших приставати на невідгідні умови.

У документах, що нижче публікуються, натрапляємо на речі, що можуть здаватися дивними, несподіваними для сучасного читача. Звичаї, поведінка, логіка тогочасних людей, які мали відверто предметний спосіб мислення, можуть здаватися ірраціональними, навіть безглуздими. Тим не менш, вони мали свої внутрішні підстави, мотивацію. Як підкреслював Арон Гуревич, «вчинки людей мотивуються не надчасовими універсальними категоріями, а стереотипами, розповсюдженими в конкретну епоху і в певному середовищі, ціннісними орієнтирами цієї епохи, «звичками свідомості», інакше – картиною чи «моделлю світу», що визначає поведінку людини і в латентній формі відображає її основні концептуальні уявлення і поняття»²⁹. Немає сумніву, що луцькі жартівники брали сюжети насамперед з повсякденного життя, з тих судових актів, які доводилося їм щодня складати. Тож цілком закономірно те, що героями цих актів ставали оточуючі і знайомі канцеляристам люди з усіма їхніми вадами і порочними вчинками, логікою мислення, яка іноді нам здається ірраціональною і малозрозумілою. Не можемо виключати і впливу на їх доробок творчості совізжалів (аналог народної культури, поширеної у містах західних країн, у т.ч. Речі Посполитій), які використовували жанр сенсаційної публіцистики, видаючи абсурдно-фантастичні новини за реальні³⁰.

За традицією судової актової мови більшість оціночних пасажів вкладалася у клішовані вербальні формули, що певною мірою нівелювало їхню семантику³¹. Однак, у жартівливих актах осудливі і схвальні судові штампи-формули розширювалися за рахунок синонімічних варіацій, гіперболічних порівнянь, інвективної лексики, фантастичної епіки, а також завдяки проникненню живої розмовної мови, лайок, похвал, зрештою – малюнків. Усе це з точки зору сучасного

²⁸ Докладніше див.: *Старченко Н.* Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI ст. // До джерел. Збірник наукових праць на пошану О. Купчинського з нагоди 70-річчя. – К.–Л., 2004. – С. 207–228.

²⁹ *Гуревич А.* Категории средневековой культуры. – Москва, 1984. – С. 30; *Его же.* Народная религиозность и культура средневековья в современной зарубежной медиевистике: источниковедческий аспект (обзор) // Культура и общество в средние века. – Москва, 1987. Вып. 2. – С. 37. Тези і висновки відомого вченого деталізовано і розвинуто на українському матеріалі ранньомодерної доби у ґрунтовному дослідженні проф. Наталі Яковенко: «Про два ментальні стереотипи української шляхти...» ... – С. 106–147.

³⁰ *Badecki K.* Polska satyra mieszczańska. Nowiny sowiżrzalskie. – Kraków, 1950; *Grzeszczuk S.* Błażeńskie zwierciadło. Rzecz o humorystyce sowizdralskiej XVI i XVII w. – Kraków, 1970; *Tegoż.* Staropolskie potomstwo Sowizdrzała. Plebejski humor literacki. – Warszawa, 1990; *Trojanowska M.* Wpisy epickie w księgach grodzkich lubelskich ... – S. 14–15; *Яковенко Н.* Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька... – С. 166; *Klint P.* «Świat na opak» w wielkopolskich księgach... – S. 178–179.

³¹ *Яковенко Н.* «Чоловік добрий» і «чоловік злий»: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст. // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* Т. 1. – К., 1992. – С. 53.

дослідника надає тим актам своєрідний колорит і свідчить про наявність у волинських канцеляристів почуття гумору, сатиричних і літературних талантів.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1662 р., серпня 19. Луцьк. – Повноваження від пана Куцого Зайця пані Сірку Вілковському на провадження судових справ

Пленипотенъция ѿд пана Зацаа его мл. Вильковъскому

Року тысяча шестсот шестдесят второго
мѣца августа девѣтънацѣтого дня

На вриадѣ кгородскомъ в замку его кр. мл. Луцкомъ передо мною Алекъсанъдромъ Илинъскимъ зъ Илинъска, воискимъ черниговъскимъ, буркграбимъ замку Луцкого, и книгами нинешъними кгородскими луцькими становъши персоналитеръ шляхетный панъ Куцыи Зацаъ для записана до книгъ нинешънихъ добровольне созналъ, ижъ его мл. сознаваючыи во всихъ и вшеллакихъ справахъ своихъ, которые бы такъ зъ акторату, яко креату его мл. въ суде Головъномъ гаиномъ лисьномъ ѿступьномъ прыпадали и прыпадати мели за правъдивого а неомыльного пленипотенъта своего его мл. пана Сирка Вилковъского мети хочеть, меновите до дохоженя кривдъ сознаваючого презъ пана Хортовъского почыненыхъ, ижъ онъ, не респектъуючы на плохость ѿного и на недорослыи викъ не дбаючы, спиноу сознаваючому пошарпалъ, хрибеть поскублъ, удци покусалъ, голову помьялъ и карку надламалъ и певне бы ѿного хотиль въ торокахъ зоставити, кгдабы ему межа не перешкодила же упасти мусиль, а затымъ кгдабы ѿборона // [476] пана Дубины не наступила.

В той теды справѣ и инъшихъ всихъ, которые бы се знаидовати мели, позвалаеть помененному умоцованому своему кривъди своеѣ правне попирати, вздавати и правомъ переконывати, и такъ собе во всемъ правне поступовати, якобы ему з права належати мело, прымуючы ѿ него зыск и страту про рато фирмо етъ кграто.

И давъшы на то тую пленипотенъцию, и сознавъшы, просиль, абы то до акътись конънотатумъ было, што ѿтрымалъ.

ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 303, арк. 475 зв. – 476.

№ 2

1675 р., вересня 18. Луцьк. – Введення у володіння пана Сірого Кота, названого Щур, у мишачу нору

Посєсия пана Щчура вь мышую нору

На урядє кгородскомь вь замку Луцкомь, передо мною Николаємь Обидзинским, бурграбим луцким, и книгами нынешними кгородскими луцкими, становши очевисто urodzony generał wieczorny Niedopyrz Koran dla zapisania do xiąg niniejszych zeznał temi słowy, iż on roku terażniejszego tysiąc sześćset siedmdziesiątego piątego, msca septembra, dnia wyżej na akcie mianowanego, był w nurce myszej za żądaniem pomienionego Szczura, mając przy sobie stronę dla tem lepszej miary użytych, gdzie za napędzeniem niejakiego Kota Sirego, rzeczonego Szczura, a nie mogąc do swojej norki trafić, myszę norką do possessji подаł.

Co wszystko do xiąg zapisano.

ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 347, арк. 989.

№ 3

Рік і місяць невідомі³². Луцьк. – Квит Вовка у тому, що він полює на Баранів, Козлів, Овець, які заходять на його поле, однак за домовленостями з собаками і відшкодуванням перед смертю

Квить от волька козомь и овьчомь

Року тысяча шестьсоть пришлого, мѣсца и дня не знати якого

На урядє Лентм [?] при болотах боровихь передо мною, Серсенемь, в дубє сєдячим, і лісцями на dembie tymże бєдєцєми, stanowszy personaliter buiający Wilk, на рóжных polach і на lasach, borach dziedziczny pan, jawnie a nie kłamam zeznaie, tylko się do tegoż nazad wracam koждemu pastuchowi і owcarowi, jeślim wiedzieć potrzeba, iż iada Barany, Kozły, Owieczki, Kozłatka, Jagniatka. Przed tym на polach, w lasach bierał, łapał і jadał, choć przy byтносци pastucha, tedy iż mi się tak od nich dosyć stało, jako też і zgrzybiałość moja do tego mie // [100 зв.] pociąga, і w kontrakty też zasiadszy z psami, z któрєми на braterstwie kupie a pojedynkiem nie poprзysiągł, onych już z łapania на moich polach і w lasach, і wszelakiej im wyrządзającej positiej wiecznemi czasy kwituje.

Uwalniam і pozwalam im wszelakie wczasy і żєrowisko excepto w krзakach і w łozach, które jako zgrzybiały starzec dla pożywienia swego, do śmierci wolne krзaki zostawuje pod ligamentami і psami, jako tez siećmi і rucznicami in casu przeze mnie contraventiorus zeznawającego.

³² Попередній акт записаний 3.02.1683, почерк цього акту відрізняється від попередніх і наступних актів.

A przez nich pod zginieniem jako samych i innymi z dowcipów naszych wilki wsłuch wymyślonymi, prosił tedy, aby to jego zeznanie do xiąg grodzkich łuckich było przyjęte. Co i otrzymał.

ЦДИАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 381, арк. 100–100 зв.

№ 4

1687 р., жовтня 11. Луцьк. – Протестація з потойбічного світу pana Барана на єврея Лейзора, який під час шабату напав на нього гвалтовним способом і вбив

Protestacja Barana przeciwko Lejzorowi, Żydowi łuckiemu, w pewnej sprawie

Roku tysiąc sześćset osmdziesiąt siódmego, miesiąca octobra jedynastego dnia

Na urządzie grodzkim w zamku JKMcі Łuckim comparens personaliter wielmożny pan Baran z płaczem, krzykiem i wielkim bęczeniem skarżył, manifestował i na Żyda niewiernego jako zabójce i morderce, niewiernego Lejzora Żyda protestował się w ten sposób, iż niewierny Żyd, przyjechawszy i violenter nocnym sposobem napadszy podczas sabaszu, bynajmniej onego nie uszanowawszy, na stajnie Barana, którego według żydowskiego zwyczaju miasto barabasza na sabasz wzięwszy, okrutnie, niemiłosierdzie, bez uwagi, respectu zasiadłszy się, zajątrzywszy się, rozgniewawszy się, mycke z siebie i birlit zrzuciwszy, Barana onego zabił, zadusił, zakłuł, zamęczył, zamorzył, zamordował, a na koniec i na wieczne potapienie do brzucha swego zajadłego żydowskiego nienasyconego wrzucił, wtrącił, i potym nie wiedzieć gdzie zapodział. Przez co prawo rabańskie żydowskie zgwałcił, sabasz naruszył, Barana nieboraka rzycia zbawił. // [239 зв.] O co powtornie w brzuchu żydowskim leżący protestatją ofiarując się na tamtym świecie, gdzie obadwa będą. U pana N. z panem rzeznikiem Lejzorem, Żydem łuckim, prawie czynić, serio nie zaniechać i nie zapomnieć, krzywdy, nieszczęścia, niefortuny, żałości swojej, konfuziej wielkiej ramy życia swego mścić się (?).

A teraz prosił aby było na pamięci i w xięgi wpisano łuckie grodzkie.

ЦДИАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 401, арк. 239–239 зв.

№ 5

1688 р., квітня 7. Луцьк. – Доручення pana Козла, дане пану Баранові, на опіку над Вівцями і Козами

Пленипотеньциа от pana Козьла пану Баранови служачаи

Року тисеча шестсоть осмьдесіат осмого, мѣца кветьня сѣмого дня

На вѣриадѣ кгородскомъ въ замку гѣрскомъ луцькомъ передо мѣною, Томашомъ на Гуланикахъ Гуланицьким, писаромъ кгородскимъ, енералу воеводства

києвського, бурьграбимъ кгородскимъ луцькимъ и книгами нинешъними кгородскими луцькими, stanowszy oczewiście, pan Koziół sano mente etsi corpore debilis per incursionem et apprehensionem infranominatorum incolarum silvestris [...], torraendi animalis lupi, qui ipsi omnino mortem propinat enequit dla zapisania do xiąg nieniejszych grodzkich łuckich jawnie, jaśnie, ustnie i dobrowolnie, odstąpiwszy swej własnej sobie należnej jurisdicției prawa forum powiatu i województwa, a pod tutejszą grodzką łucką quo ad actum presentem spectat, // [549 зв.] cale się poddając i wcielając z potomkami i successorami swemi, zeznał, iż co zeznawający roku terazniejszego tysiąc sześćset ośmdziesiąt ósmego, miesiąca i dnia wysz na akcie mianowanych, z dopuszczenia Bożego, przez tak tyrańskiego zwierza i nieprzyjaciela swego Wilka będąc chrazony i chory, a mianowszy directią nad wielkim tumułem owiec y koz, już sam więcej onemi rządzić nie może. Przeto na miejscu swoim obiera, stanowi, ordynuje i wszelaką moc onemu nad nim daje i pozwala panu Baranowi nad wszystkimi owcami, kozami tak małemi, jako i wielkimi, aby onemi rządził, disponował, dyrygował.

Która plenipotencia dotąd trwać ma, dokąd pomieniony zeznawający do zdrowia nie przydzie, ani występki (?) miał voluntate Dei subire novi. Tedy na znaki poki życia będzie pana Barana a to mocą terazniejszego dobrowolnego zeznania, które aby było do akt praesentibus connotowane. Co i otrzymał.

ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 403, арк. 549 – 549 зв.

№ 6

1689 р., березня 24. Луцьк. – Судові повноваження від підстріленого Крука Вороні на провадження усіх справ

Plenipotencia od Kruka Wronie dana

Roku tysiąc sześćset ośmdziesiąt dziewiątego,
mca marca, dwudziestego czwartego dnia

Na urzędzie grodzkim w zamku Jego Królewskiej Mości Łuckim przede mną, Janem Nietrzpielskim, namiesnikiem wszystkich zwierząt dzikich, stanowszy na iednej nodze złodziejski Kruk, gdyż mu drugo noge odstrzeloną, na którą jednak lubo chory, ale na inszym ciele zdrowy będąc zeznał, iż on mając sprawę z ślepegawronami o odjęcie onemu żyru, to jest ścirwa, tudzież o pobicie onego i poklowanie, a że sam recognoscens tej sprawy dla postrzału attentować // [273] nie może, tedy na miejsce swoje uprasza, ordynuje i postanawia przeraźliwym głosem wołującą Wronę, dając onej plenariam potestatem ac omnimodam facultatem w sprawie tej stawać, pomienionych gawronów do sądu należytego przypozywać, onym luhy i pastwe uhilnie lucrum odejmować, a cokolwiek przez pomienioną Wronę postąpioną i postanowioną będzie, to wszystko moderną recognoscens pro ratho firmo et grato przyjąć ma, submituje i praesentibus zapisuje się. // [273 зв.]

Która to plenipotencia na dzień jeden i minut pułtory pomienionej Wronie trwać, usłużyć ma, co pomieniony recognoscens sua personali recognitione ztwierdziwszy i

zmocniwszy na to, iż pisać nie umiał, nosem trzy razy dziubnowszy dla tym lepszej wagi prosił, aby to onego zeznanie actio praesentibus castrensibus capitanealibus luceoriensibus było connotatum. Co i otrzymał correctum.

ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 406, арк. 272 зв.–273 зв.

№ 7

1689 р., березня 30. Луцьк. – Пленіпотенція Кози, дана через слабкість здоров'я Хортові Чаусу на провадження екзекуції над Вовком

Plenipotencia od Kozy Chartowi dana

Roku tysiäc sześćset ośmdziesiąt dziewiątego,
miesiąca marca trzydziestego dnia

Na urzędzie grodzkim w zamku burgrabskim, przede mną, Danielem Nietubańskim, kniazem, aulom, przystrom riłocząskim, stanąwszy oczewiście oszarpana dzika Koza lubo na ciele słaba, a jednak na umyśle zdrowa będąc, zeznała, iż ona, mając actią w sądzie Owczarskim z drapieżnym, a prawie okrutnym na jej skure Wilkiem o poszarpanie onej, a nie mogąc tej sprawy dla słabości zdrowia attentować, tedy na miejsce swoje uprasza, ordynuje i postanawia // [317 зв.] bystrolotnego Czausa Charta, dając onemu zupełną moc z pomienionym Wilkiem, gdzie kolwiek włączącym się, onego uchwyciwszy, także na nim skurę, jako i on na Kozie, szarpać onego, biegiem swym lotnym doganiać, dognawszy, executią z osoby iego odprawić i ku najlepszemu swemu użytkowi onego obrócić.

Która to plenipotencia pomienionemu Czausowi dotąd służyć i trwać ma, póki pomieniony Czaus Chart executiej na pomienionym Wilku nie wykona.

Co personali sua comparitione ztwierdziwszy, prosiła, aby to wszystko actio praesentibus castrensibus capitanealibus connotatum było. Co i otrzymała correctum.

ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 406, арк. 317–317 зв.

№ 8

1690 р., січня ?. Луцьк. – Протестація Козла проти Барана за жорстоке побиття

Manifestacja Kozła przeciwko Baranowi

Roku tysiäc sześćset dziewięćdziesiątego,
miesiąca stycznia onegdajszego dnia

Na urzędzie grodzkim w zamku starożytnym, w samym dziedzińcu, przyszedszy przede mną, wrutnego, solennissime uskarżał się // [1374 зв.] wysz mianowany manifestujący przeciwko polubownemu towarzyszowi swemu Baranowi, iż oni

mieszkając w cisłej przyiaźni i w iednym awczarzu będącę, ruźne między sobą przykrości, przegabania a za powodów, compryncypałów swoich, między sobą czynili i wyrządzali. Iakoż w roku terażniejszym tysiąc sześćset ośmdziesiąt dziewiątym, miesiąca decembris trzydziestego dnia niesłusznie i bezbożnie rogami do jego własności interessując się przebył i raz okrutny szeroki, głęboki, śmiertelny zadał, od którego to razu aż kiszki na wylot wyszły i pan Bog wie, // [1375] co się dalej z nim dzieć będzie, i inych razów niemało po wszystkim czele jego niemiłosiernie pozadawał, przez który to takowy swój postempek winy prawne na osobę swoje zawziął i zaciągnął.

O co protestantis iterum atque iterum oświadczywszy i protestując się, zostawiwszy sobie jakie do uczynienia inszej szyrszej i poprawienia tej terażniejszej, jeźeliby tego potrzeba prawna ukazywała, prosząc, abym jego protestatium zapisana była. Co na affectattią swoje i otrzymał.

ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 408, арк. 1374–1375.

№ 9

1690 р., місяця невідомо якого, дня вчорашнього. Луцьк. – Запис про спільне доживотне успадкування майна між подружжям Підпаленим Зайцем і Червоною Кішкою на випадок смерті одного з них

Zapis spólnego dożywocia między Zającem a Koszką

Roku tysiąc sześćset dziewięćdziesiątego,
miesiąca onegdajszego, dnia wczorajszego

Na urzędzie grodzkim w zamku Jego królewskiej mości Łuckim przede mną, Hibalem (?), różnych trunków namiestnikiem, na ten czas będących, i xięgami niniejszemi grodzkimi łuckimi comparentes personalis barzo straszne zwierżęta Luty Zaiąc i Ziadła Kiszka dla zapisania do xiąg niniejszych grodzkich łuckich podawszy przyznali list dobrowolny, zapis swój spólnego dożywocia na wszystkich generaliter dobrach swoich, błotach, mchach, krzakach, chaszczach, trzcinach, kapustach, także grochach, konopniach i innych różnych wolnościach, gdzie kolwiek upodobających // [410 зв.] z podpisem rąk swoich własnych, tudzież z podpisami rąk przyjacielskich na rzecz pewną, wyżej w tem zapisie inserowanym mianowicie wyrażoną, dany i służący, o czym ten zapis szerzej i niedostatecznie o sobie nic dobrego nie obmawia. A tak ja, urząd, ad acticandum przyjmując, czytałem de serie verbolis tali:

My, Podpałały Zaiąc, i ja, Czerwona Kiszka, małżonkowie, zdrowemi będąc na szlamach i grzbietach, odstąpiwszy naszej iurisdictioniej, praw i wolności naszych leśnych, błotnych, a pod tutejszą ziemską iurisdictionią dobrowolnie poddając i wselaiać, jawnie zgniewany koźdemu, komu by o tym wiedzieć należało, teraz i na potym zawždy.

Iż my jedno po drugim, doznawszy wszelkiej po sobie życzliwości i wszelakiego należytego do stanu małżeńskiego poszanowania, a chcąc wzajemnym sposobem tym

lepiej do dalszej wdzięczności zachęcić, jeżeliby z woli Charta, nieprzyjaciela naszego głównego, które kolwiek z nas wprzód na tamten świat nabaleli (?) powołać raczył. Tedy po zejściu naszym z tego świata pomienionego, lub mnie zeznawającego, lub małżonki mojej milej, tedy generaliter wszystkie dobra wysz mianowane aż do samego kresu i zgonu życia naszego znowu o dom naszych krewnych i powinowatych to wszystko, jako się wyżej pomieniło, wracać wolno. Tedy już iest i będzie jako swoją rządzić, sprawować i disponować, o czym żadnej trudności i impedimentu, oprócz Charta, nie będą mogli, ani casu contra ventionis temu zapisowi naszemu dożywotnemu forum generaliter w siewach i cywkach sobie potomkom naszym i następcom naznaczamy.

I na to dajemy ten nasz między siebie dobrowolny zapis z podpisem ręki i Niedzwiedzia, jako pieczętarza naszego, do tego zapisu ustnie i oczewiście, i innych przyjaciół do podpisu uproszonych.

Działo się w Łucku, roku tersetnego, trzeciego dnia i miesiąca jakiego chcesz, sam sie w ostatku domyszlaj.

U tego zapisu podpisy rąk nie wiedzieć jakimi słowy: Niedźwiedź, magister capelle, podpisuje się, ustnie proszony do podpisu przyjaciel Wilko Kożą.

Który że to zapis za podaniem i proźbą, i oczewistym przyznaniem wysz podawających osób, a za moim urzędowym przyjęciem jest ingrossowany.

ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 408, арк. 410–410 зв.

№ 10

Року невідомого, місяця світячого. Луцьк. – Квит pana Мінтуса Гавриловича Борсука, даний панові Дем'янові Кописті Дубовому

Kwit przed panem Sorbaiem zeznany od pana Hawryłowicza Borsuka
panu Demianowi Kopysty Dubowomu

Roku nie znamy jakoho, misiacza swituszczoho

Na zemli korolewskiej peredo mnoiu, Iwanom Sorbaiom, zemlanym trawczuskim, postanowiwszy się oczewisto pan Mintus Hawryłowicz Borsuk, zdrowy buduczy na tili i syli swoiu // [1351 зв.] dla naznaczenia zemli trawinskiej jawnie, oczewisto i wyduscie swoimi usami, uchami i łapami zeznaw, iż on zeznawaiuczy, szczo buw pered pana Iwana Sorbiia, zemlanina trawinskooho, zapozwał buw pana Demiana Kopystu napywaiuczoho się dubowoho, na ktoroho welmy koszt nakładaiuczy o roznyje i czastyie mordowanie, i wykopanie tohoż zeznawaiuczoho z zemli // [1352] swoim ostrym za osnanym czerez sokiru żeleznuju i ruku ludzkuju końcem czasto li, husto li z škuroiu aż do czerty po lisu bihaiuczoho zdążaw, o ktoroje to pereszkozy i czasteie honinie i sluny psowanie, jako się pomieniło, o tym, że sudy i osiady na tym że panu Demiani // [1352 зв.] Kopysty Dubowomu wolnoje przykopenie i złamanie ioho konia pered tym że sudom oderty i otrymał, według ktoroho sudu odrzewszy uže prystupaiuczy do sameho skutku złamania i prytuplenia tohoż pana Demiana

Dubowoho // [1353] Kopysty tej że zeznawaiącej, a baczywszy skłonność i upokorenie tohoż pana Demiana Kopysty wyszrzczoneho prawnego postępku, tehoż pana Demiana Kopystu Dubowoho tym teperysnym swoim zeznaniem kwituiet, wyzwalaet i wolnym, a nikoły nazad nie wrocziuszczy misiaca niżej hodynami // [1353 зв.] oboroczaiet, misiaca toho dobrowolneho swoho zeznania, s ktoroho przyniatie i zapisanie menie, uriada, prosiwszy na swoju prośbu i oderżaw Mintus Hawryłowicz Borsuk.

ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 408, арк. 1351–1353 зв.

№ 11

1691 р., місяця грудня, невідомого дня. Луцьк. – Запис про відсутність взаємних претензій між вельможним Вовком і обивателем Бараном, який зазнав знуцань від Вовка

Kwit z przyjaźni i rozbrat z miłości między Wilkiem a Baranem

Roku tysiąc sześćset dziewięćdziesiąt pierszego,
miesiąca decembra nieznanego dnia

Na urzędzie grodzkim w zamku Jego Królewskiej Mci Łuckim, stanowszy oczewiście wielemożny nad Baranem Wilk, // [621] zdrowy będąc na szerści, odstąpiwszy na trzydzieście kroków od zamku, powiedział, że on Barana, obywatela domu swego, z praetensyi respectem niedawania się w oborze Wilkowi z sobą do lasa, więc i tam onego zkonfundowania, psów na niego siła przepuszczenia i przez samego jego krzywopatrzenia i złorzeczenia // [621 зв.] kwituje, wyzwala i czasy wiecznemi nigdy nieodzownemi, ale nazad wracającemi się kwituje, wyzwala potrykroć razy, pisząc mocą terażniejszego zeznania swego. Także pomieniony Baran, obywatel domowy, tamże ale przecie o ćwierć mile od Wilka stanowszy, przyznał, że on Wilka z braterstwa // [622] i konfidenciej, której bodajem nie znał drugi raz z nim zawierać, bom by kto raz do mnie przyszedł do obory i tam mnie kilka razy ściśnął, od których kilka razy ściśnienia dotychczas nie mogę do siebie przyść. Widząc tedy niezdolność moją do pomszczenia tego nad pomienionym Wilkiem saluam nie zostawiwszy repetitionem i drugi raz confidenciej zawierania, // [622 зв.] teraz z tej zaszłej między nami czasu wysz pomienionego confidenciej wypuściwszy, byle tylko on mie wypuścił i kwituie, wyzwala i czasy wiecznemi zapominam, prosząc, aby i on o mnie samym i o moim towarzystwie zapomniął i nigdy nie pamiętał, mocą terażniejszego zobopolnego zeznania naszego; o które przyjęcie prosili. Co i otrzymał.

ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 417, арк. 620 зв.–622 зв.

№ 12

1692 р., лютого 1. Луцьк. – Дарчий запис від пана Козла приятелеві панові Барану на різні вольності – танцювати, підскакувати у різних місцях

Zapis donationis od pana Kozła panu Baranowi

Roku tysiąc sześćset dziewięćdziesiąt wtórego,
msca februarij pierwszego dnia

Na urzędzie wcześniejszym przed xięgami dzisiejszemi, stanąwszy podskakując, Kozieł Brodaty ten zapis panu Baranowi ni na to, ni na owo, beczący przyznał:

Ja z śmierdzącej Wolki Kozieł, odskoczywszy moiej iurysdykcji, a pod ten zapis niezwyčajny podłżąc, na wszystkie członka zdrowy, na ogoń kaleka, opowiadał się w czornaskim (?). Iż ja, mając na Wolce za miastem Łuckiem leżącej wolność z prawa Maydeburskiego i z panów Bułmistrzów łaski, po gorach, pagorkach, dolinach, wyspach, wąwazach, mogiłach, lesczynach, lasach i po samych drzewach skoki stroci tańcować, podskakiwać. A że mi już starość rogi, podpore moję, przytępiła i tych już fasołów, saltów nie potrafię. Tedy frantowi memu Baranowi to wszystko na wielu wieków zapisuje wolność na tej że Wolcę wszelaką pozwalam. Samemu sobie w jatkach zostawiwszy stacją pod zakładem skóry moiej w odrzuceniu się, forum iednak sobie u mielnika wolickiego naznaczywszy.

Działo się na grobli przed p. wojtem z Wolki wielkiej roztropności frantowskiej chłopem.

ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 420, арк. 218 зв.

№ 13

1690 р., січня 4. Луцьк. – Розписка, дана паном Котом Мишиній вдові. Початок акту без продовження

Kwit od pana Kota paniej Myszynej wdowie

Roku tysiąc sześćset dziewięćdziesiątego,
msca januarij czwartego dnia

Na urzędzie Kruszwickim, gdzie myszy krolów jedzą, stanąwszy bez rozumu głupi Kot, pacierze odprawując, a z nabożeństwa ubogą wdowę Myszczyne kwitował, iż nigdy między garkami, miskami, na półkach i w komorze nie ma onej przeszkody czynić, jak tam sobie jednak do mysząt młodych zostawiwszy. I piszczała, aby też i ta obrona namalowana była, co ma [...]

(далі записано фрагмент іншого акту без початку)

ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 428, арк. 28 зв.

№ 14

1691 р., січня 22. Луцьк. – Запис угоди між Котом і Мишами

Oblata ugody między Kotem z iednej, a Myszkami, z drugiej strony

Roku tysiąc sześćset dziewięćdziesiąt pierwszego,
mśca januarij dwudziestego siódmego dnia

Na urządzie grodzkim w zamku JKM przede mną, Kocurem, stanąwszy personaliter Kot, z iednej, a Myszy, z drugiej strony, podali per oblatam ugodę niżej wpisaną tak się mającą:

Między mną, Kotem, z iednej, a nami Myszami, z drugiej strony, takowe stanęło postanowienie: iż ia, Kot, z wielkiego nabożeństwa i miłości przeciwko Myszom, udawszy się też na pokutę, nie powinien będę Myszom żadnej przeszkody w gumnach, komorach, skrzyniach i na inszym miejscu graszującym, w nocy skrobiącym, przeszkadzającym, czynić i zadawać, oprócz razy trzy na tydzień.

My zaś, Myszy, jego mości tak wielkiemu Miłośnikowi dusz nikczemnych naszych osobliwym skrzyżem naszym zapiszemy się, iaki trybut dawać mamy. Na co się jednak nie podpisujemy.

ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 428, арк. 168 зв.

№ 15

**1691 р., квітня якогось дня. Луцьк. – Доручення Барана
Вовкові на випас овець**

Plenipotencia Barana dana Wilkowi na wszystko

Roku tysiąc sześćset dziewięćdziesiątego pierwszego,
miesiąca aprila onegdajszego dnia

Na urządzie oborowej, stanowszy posrzodku nędzierzawy Baran, zdrowy będąc dobrze na nogi i na wełne, jawnie i dobrowolnie zeznał, iż on do wszystkich swoich interessów daje moc zupełną i władzę kudłatemu Wilkowi, zmokłemu na miejscu, jego wszystkie functie odprawować, owieczki jego paść, do obory zaganiać, a ieśli by to która sprzeciwiła, wolne onej jedzenie, byłe skóry nie popsował, pozwała.

Co wszystko, choć mu nie miło będzie, przyiść submittiuję się mną zeznania swego, co aby było pamiętną, we szrode jest wpis.

ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 428, арк. 582.

№ 16

**1696 р., місяця другого, дня якогось. Луцьк. –
Протестація Барана проти Вовка**

Protestacja Barana przeciwko Wilkowi

Roku tysiąc sześćset dziewięćdziesiąt szóstego, miesiąca wtorego, onegdajszego dnia

Na urzędzie Borowym w zamku Łuckim przed Hostrouchim Zaiączkiem, postanowiwszy się oczewiście Kudłaty Baran żalił i protestował się naprzeciwko wszendybylskiemu Wilkowi w ten sposób i o to, iż on nic nie respektując na niewinnego Barana, zastąpiwszy go między ostatnimi wałami miasta Łucka, nie uważając nic super securitatem publicam, tak onego niemilosiernie swoimi niewżytemi kłami, zembami // pokaleczył i poszarpał, że aż wełna i dotąd pobranie wala się. A boki gołe zostały. O co wszystko pomieniony Baran iterum atque iterum protestuje się, obiecując się przed panem Lwem w Wilanowie na ten czas pod Warszawą zostającym z obżalowanym o to rozsądzić.

Co prosił aby to zapisano, co i otrzymał.

ЦДИАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 437, арк. 546–546 зв.

№ 17

1662 р., серпня 19. Луцьк. – Доручення пана Сороки дане пану Ворону

Пленипотеньціа ѿд пана Сороки пану Ворони сознанаіа

Року тысеча шестсот шестдесіать второго,
мсца авьгуста девятьнадцетого дня

На враде кгородскомъ въ замку его кр. мл. передо мною Александромъ Илинскимъ зъ Илиньска, воискимъ черниговскимъ, буркграбимъ замку Луцького, и книгами нинешними кгородскими луцькими компареньсь персоналитеръ яснє ѿсвєцоньи Превє [?] для записана до книгъ нинешньнихъ явне и добровольне то ми сознали словы, ижъ его мл. сознаваючыи пленариамъ еть ѿмна морать факултатемъ даю урожоному пану Чернопирови Ворони и кажьдому зъ того б на кого бы только онъ именемъ того жъ пана Сороки до нижей менованое зажыль sprawy, меновите до дохоженя шкод и кривьдъ рожьныхъ часовъ презъ пана Дропца ІАстреба въ добрахъ еє почыненыхъ въ суде головьномъ Трыбунале передъ его милостю паномъ Ѡрломъ ѿдправуючомъ се кумъ еа декларационє, же яко кольвєкь въ справахъ и кривьдахъ менованыхъ презъ пана ІАстреба въ добрахъ пана Сороки почыненыхъ презъ менованого пана Ворону и ѿ него ѿт иньшого крєѡваного и ѡрдинованого постановьлено и поступьлено будеть.

То все сознаваючыи его милость панъ Сорока завѣдчѣнѣ прынати субъ-
митѣтуеъ и записуеъ се якъ презенъти корамъ акътисъ компарационе суа. //
Ω прынатиѣ которое и до актъ записанѣ просиль, што отрималь.

ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 303, арк. 475–475 зв.

№ 18

**1697 р., січня 23. Луцк. – Запис листа від пані Хведі Сороки Щекотливої
панові Свиридові Воронові Крикливому в пильній справі, поданий
до канцелярії славетним Воробейком**

Лист виданий на Свойці у Гнізді, місяця савранця 45 дня, індікту 303,
року 1700, згідно з магометанським календарем

Облата листу *от* Сороки до Ворони в пильнои справѣ писаного

Року, мѣца и дня тепер идучого

На ураде яким-колвекъ, становши на тонѣнких ножках, славетнии Воробейко
в Луцку, на ринку завше пребиваючии и у шклярии крупии, пшонце и салце
хапаючи, именѣмъ его милости пана Свирида Ворони Крикливого, пана своего,
тот листъ в речи певнои // [51 зв.] *от* его мѣсти панѣи Хведи Сороки Щекот-
ливои до того жъ пана своего писаныи пер облатамъ до актъ нинѣшнихъ подалъ,
от которого сусцепти нѣгде не заплативши, зъ покорою вовъчою просиль, абы
быль принятый, и такъ се в себе писмомъ рускимъ на грамотѣ московскои
писании маеъ:

Мои милостивии панѣ Вороно, приателю возлюбленнии и друже.

Дивую ся барзо велми и дужо, што зо мною *от* такъ немалого часу меш-
каючи, и не разъ яко *от* зичливое мене, сѣстри своѣи, напоминании будучи,
щобес болше, сѣвши на плоту где-колвекъ, рота якъ верши не роздиравъ, не
кричавъ, поваги своѣи родимои перестерѣгавъ, мнѣ, сѣстри своѣи, соромоти
несвѣцкои далеи не чинивъ, але з мене добрии прикладъ беручи, на даху албо над
воротами сѣдючи, писочокъ свои потрошку розѣвляючи, голоскомъ тонѣнкимъ
частѣнкимъ «крекеке, крекеке» спѣваль, хвостомъ // [52] суди и туди поскакуючи
покиваль и посерталь, на таковии же гоноръ, славу и добрую репутацію у людѣи
и у нашихъ пташатъ на вѣчние часи заробяль, бо кгда як крекотаю, хвостомъ
посетаю, гостѣи людѣмъ сподѣват се повѣдаю.

Слухаи же, поганскии сину, моѣи скурвосинскои поради, а коли не по-
слухаешъ, навѣки вѣчние будешъ проклатъ, сякаиа такаиа твоиа мат. И тимъ
кончу, що якъ направится, тогды тобѣ буду жичливаа.

Хведи Сорока Щекотливаа.

Дат на Своицѣ в Гнѣздѣ, мѣца савранця, сорокъ пятого дня, лета індікта
триста третего, а ведлугъ калѣндара магометанского року тисеча сѣмьсотного.

Котории же то листъ перъ облатамъ подании, за поданемъ и неслиханою прозбою славетного пана Воробейка подаваючого, а за моимъ урядовимъ принатемъ увес з початку ажъ до конца // [52 зв.] де вербумъ ад вербумъ до книгъ нынешнихъ кгородскихъ луцкихъ есть уписании.

ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 441, арк. 51–52 зв.

РЕЗЮМЕ

Наталія Білоус

«МАСКАРАД ТВАРИН» У ЖАРТАХ І ПАРОДІЯХ ЛУЦЬКИХ КАНЦЕЛЯРИСТІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У статті аналізується зміст деяких жартівливих актів і пародій, вміщених у луцьких гродських книгах другої половини XVII ст., де в якості персонажів використано звірів і птахів. Казковість персоніфікованих постатей, використання в якості дійових осіб різних пір року, представників флори і фауни, атмосферних явищ дозволяє зарахувати такі записи до малих літературних форм. Фольклорність у цих актах виглядає поверхнево, в осерді канцеляристських жанрів – пародіювання судової практики, інколи доведеної до абсурду, а також невідповідностей між записом події і самою подією. Квінтесенція цих актів – відображення дійсності у пародійному ракурсі «навиворіт» або «світу навпаки». Автори жартівливих записів брали сюжети насамперед із повсякденного життя, їхніми героями ставали оточуючі і знайомі їм люди з усіма їхніми вадами і порочними вчинками, логікою мислення. Жартівниками були пересічні канцеляристи, які під час виконання своїх професійних обов'язків виявляли художні, літературні, сатиричні таланти. Дослідження супроводжується публікацією 18 документів мовою оригіналів.

Ключові слова: пародія, жартівливий акт, гродська канцелярія, канцеляристи, Луцьк, XVII століття.

Наталья Белоус

«МАСКАРАД ЗВЕРЕЙ» В ШУТКАХ И ПАРОДИЯХ ЛУЦЬКИХ КАНЦЕЛЯРИСТОВ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА

В статье анализируется содержание некоторых шуточных актов и пародий, вписанных в луцкие гродские книги второй половины XVII в., где в качестве персонажей задействованы звери и птицы. Сказочность персонифицированных фигур, использование в качестве действующих лиц разных времен года, представителей флоры и фауны, атмосферных явлений позволяет отнести такие

записи к малым литературным формам. Фольклорность в этих актах выглядит поверхностно, в центре канцелярских жанров – пародирование судебной практики, иногда доведенной до абсурда, а также несоответствий между записью события и самим событием. Квинтэссенция этих актов – отображение действительности в пародийном ракурсе «навыворот» или «мира наоборот». Авторы шуточных записей выбирали сюжеты прежде всего из повседневной жизни, их героями становились окружающие и знакомые им люди со всеми ихними недостатками и порочными поступками, логикой мышления. Пародистами были обычные канцеляристы, которые во время исполнения своих профессиональных обязанностей проявляли художественные, литературные, сатирические таланты. Исследование сопровождается публикацией 18 документов на языке оригиналов.

Ключевые слова: пародия, шуточный акт, градская канцелярия, канцеляристы, Луцк, XVII век.

Natalia Bilous

«ANIMAL MASQUERADE» IN PUNS AND PARODIES OF THE VOLHYNIAN CLERKS IN THE LATTER HALF OF THE XVII CENTURY

The present article offers an analysis of some ludic notes and parodies from Lutsk city records of the latter half of the XVII century that feature animals and birds as their protagonists. The fairytale nature of the anthropomorphized protagonists, anthropomorphization of the seasons, climatic events and representatives of the fauna allows one to classify these notes as smaller literature forms. The folkloric nature of these is only surface-deep, because the clerks' jokes are mostly aimed at parodying the judicial practices, which are often demonstrated as being patently absurd, and pinpointing the discrepancy between the record and the experienced event. The quintessential nature of these acts lies in the parodic discourse of depicting the world «inside out» or «from the obverse». The authors of these notes were basing their observations on the quotidian life and their acquaintances with all their personality traits, faults, and reasonings. The authors were mostly ordinary clerks who displayed their artistic, literary or satirical talents while doing their work. The appendices to the present article contain 18 unadapted documents.

Keywords: parody, ludic acts, city chancellery, clerks, Lutsk, XVII century.

АНТРОПОЛОГІЯ ПРАВА

Юрій Зазуляк.

Честь та злочин у кримінальному правосудді Руського воєводства XV ст.

Александр Груша.

Улада непарушнасці і пам'яті: «старина» і яе трансфармацыя ў XV – першай трэці XVI ст.

Наталля Сліж.

Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты ў звычайным праве і заканадаўчых актах ВКЛ

УДК 343.979+172.13:94(477.8)''14''

Юрій Зазуляк

ЧЕСТЬ ТА ЗЛОЧИН У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВОСУДДІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА XV СТОЛІТТЯ*

Дана розвідка є спробою висвітлити роль станової честі та індивідуальної репутації у кримінальному судочинстві Руського воєводства Польської Корони XV ст. Можна виділити двояке розуміння поняття честі і слави у суспільствах домодерної Європи: перше, честь і слава як загальноприйнята думка, поширена моральна оцінка про певну подію чи особу; друге, честь і слава як маркери особистого соціального і правового статусу. Ці два аспекти честі і репутації взаємно доповнювали одне одного і не завжди чітко розмежовувалися.

У першому з цих значень честь, слава, репутація були тотожні поняттям «загальновідомого знання», тобто того, «що люди кажуть чи знають». З цього погляду, особиста «слава» та репутація були обов'язково «живими», вони відповідали чуткам, поголосу та публічній думці, яка існувала про дану особу, родину чи події їх особистої і сімейної історії. Честь, репутація і слава формувалися та існували, отже, як процес постійного усного і публічного обговорення та оцінювання вчинків і особистих рис того чи іншого індивіда. Іншою стороною цієї публічності репутації були соціальні очікування та тиск щодо поведінки індивідів, чий вчинки мали залишатися відкритим і прозорим для публічного огляду, обговорення та оцінки. Усе це вимагало від індивіда певних навичок і вміння для утвердження і відстоювання власної честі та репутації, які означали особливу увагу до власних дій, мови, жестів та публічної поведінки для того, щоб ця репутація отримала вигідне для особи відображення у публічній думці. Ця видима, публічно-перформативна сторона честі часто доповнювалася розумінням цього поняття як системи внутрішніх, інтерналізованих вартостей та поглядів, які могли не співпадати, а то й суперечити тому, що інші вважали за загальноприйнятими норми поведінки та честі¹.

* Дана розвідка написана за підтримки дослідницької стипендії Олександра фон Гумбольдта (Німеччина).

¹ Див. К. Schreiner, G. Schwerhoff. *Verletzte Ehre – Überlegungen zu einem Forschungskonzept // Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaft des Mittelalters und der Frühen Neuzeit / Hrsg. K. Schreiner, G. Schwerhoff. – Köln, Weimar, Wien, 1995. – S. 4–5; Th. Fenster, D. L. Smail. Introduction // Fama. The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe / Ed. by Th. Fenster and D. L. Smail. – Ithaca and London, 2003. – P. 3–4.*

Бездоганна честь та добра «слава» слугували важливою формою соціального капіталу у тогочасному суспільстві. Щоденна діяльність тогочасних людей, пов'язана з купівлею-продажем землі, отриманням кредиту, ворожнечами із сусідами, полюбовним судочинством, відповідальністю перед судом тощо, вимагала від члена локальної спільноти підтримки і взаємодії з боку широкої мережі осіб, з'єднаних між собою взаємними зобов'язаннями та колективною відповідальністю. Різноманітні типи колективної взаємодії у суспільстві Речі Посполитої були збудовані навколо мереж взаємної довіри та підтримки, належність до яких впливала з оцінки індивідуальної, родинної та станової репутації особи². Честь та репутація, які формувалися і змінювалися у процесі щоденної комунікації, були ключовими механізмами соціального контролю, покликаними регулювати відносини у середині середньовічних соціумів як свого роду моральних спільнот.

З іншого боку, поняттям індивідуальної честі і «слави» належало важливе місце у праві і правосудді Польської Корони пізнього середньовіччя. Публічна слава як соціальний процес оприлюднення усталених і поширених оцінок вчинків та якостей індивіда з боку інших членів спільноти, визначали характер стосунків особи зі сферою правосуддя і сама набувала статусу юридичного факту. Ступінь довіри, вага свідчень та характер відповідальності у суді були узалежені від соціально-правової кваліфікації даної особи як людини доброї чи злої слави³. Так, згідно з малопольськими статутами Казимира Великого, людина доброї слави не потребувала співприсяжників під час складання присяги для того, щоб очиститися від звинувачень у злочинстві. Її добра репутація була достатньою гарантією, щоб обмежити процес очищення лише до особистої присяги⁴.

Натомість, зла слава, яка до слова отримала в статутному праві значно більше висвітлення, аніж категорія доброї слави, урухомлювала соціально-правові санкції, які давали початок кримінальному переслідуванню такої особи, ставили під сумнів її усталене місце у соціумі і часто могли означати свого роду соціальну смерть⁵. Важливість поняття злої слави у кримінальному правосудді

² Ця роль особистої честі та репутації чітко простежується, наприклад, у документах приватних угод та зобов'язань, запорукою дотримання яких виступає чесне слово однієї зі сторін (*verbo humano, verbo honorario*). Див.: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie wskutek fundacji A. Stadnickiego (далі – AGZ) / Wyd. K. Liske, A. Prochaska. – Lwów, 1901. – Т. XVII. № 851 (жовтень 19, 1472); Ibid. – № 2865 (липень 18, 1496); Ibid. – № 2952 (жовтень 23, 1497).

³ Пор.: Schuster P. *Ehre und Recht. Überlegungen zu einer Begriffs- und sozialgeschichte zweier Grundbegriffe der mittelalterlichen Gesellschaft // Ehrkonzepte in der frühen Neuzeit. Identität und Abgrenzungen* / hrsg. S. Backmann, H.-J. Kunst, S. Ullmann, A. B. Tlusty. – Berlin: Akademie Verlag, 1998. – S. 40–66. Про український контекст див.: Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ, 2002. – С. 106–147.

⁴ Statuty Kazimierza Wielkiego / Opr. O. Balzer. *Z rękopisu pośmiertnego wydali Z. Kaczmarczyk, M. Szczaniecki, S. Weymann*. – Poznań, 1947. – № LVII. – S. 404. «De violencie culpa et defamacione et furti».

⁵ Пор. спостереження Н. Яковенко про роль злої слави у ранньомодерному українському соціумі та праві: Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... – С. 114–115. Див. також дослід-

Корони можна ширше проілюструвати на прикладі декретів і конституцій Радомського сейму з 1505 р. Крім знаменитої конституції *Nihil novi*, Радомський сейм 1505 р. відомий серед сеймів кінця XV – початку XVI ст. також особливою увагою до питань кримінального правосуддя і контролю за злочинністю. У цьому відношенні радомське законодавство можна вважати одним із свідчень поширеного на початку XVI ст. стану своєрідної моральної паніки серед північної верстви Корони, усвідомлення нездатності ефективно контролювати і обмежувати зростання злочинності у суспільстві, передовсім серед шляхти.

Поняття злої слави неодноразово виступає в ухвалах Радомського сейму як важлива передумова для початку кримінального переслідування та ув'язнення підозрюваного. Так, декрети короля Олександра, які були частиною законодавства Радомського сейму, закріплювали і водночас доповнювали один із головних станових привілеїв шляхти, який був відомий як *neminem captivabimus*. Цей привілей, як відомо, проголошував, що жоден шляхтич не міг бути зарештованим без вироку суду⁶. Проте, згідно з королівськими декретами, особа шляхетського походження, яка була тричі вписана до реєстру злочинців, тобто щодо якої тричі було доведено вину за вченене злодійство чи розбій, кваліфікувалася як людина злої слави, і такого злочинця можна було арештувати без судового рішення⁷.

Королівські декрети визначали додаткові умови, на яких староста міг ув'язнити особу на підставі злої слави. Якщо староста мав певні підозри щодо злочинної діяльності такої особи (*haberet de eo malam praesumptionem*), то він мав право арештувати і покарати його. Декрети встановлювали, однак, важливе обмеження цих старостинських повноважень: староста міг ув'язнити підозрюваного лише за згоди і порадою каштеляна і воєводи даної землі чи воєводства, і лише у тому випадку, якщо останнім також було відомо про погану репутацію підозрюваного⁸.

У сеймових конституціях, які разом із декретами короля Олександра, склали законодавство Радомського сейму, знаходимо також опис деталей інквізиційної процедури, яка власне дозволяла встановити підозрілу репутацію особи і яка давала старостам та їхнім урядникам право переслідувати, ув'язнити і карати такого злочинця⁹. Зокрема, одна з сеймових ухвал приписувала воєводам, каштелянам та старостам разом організувати спеціальні з'їзди всієї шляхти своїх земель і воєводств, на яких зазначені дигнітарії при допомозі двох-трьох заслу-

ження К. Диса про значення репутації у кримінальному переслідуванні відьом на українських землях Речі Посполитої: *Диса К.* Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII ст. – Київ, 2008. – С. 50–59.

⁶ Див., наприклад, параграф Єдльненського привілею з 1430 р.: *Volumina legum* (далі – VL). *Przedruk zbioru praw, staraniem xx. Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782, wydane.* – Petersburg, 1859. VL. – Т. 1. – Р. 41.2.

⁷ *Volumina constitutionum* (далі – VC) / *Wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak.* Warszawa, 1996). – Т. 1. – Vol. 1. – S. 138. «*De suspectis in crimine, qui bonae famae sunt censendi, et de non captivandis bonae famae nobiles*».

⁸ VC. – Т. 1. – Vol. 1. – S. 146. «*De infamato per capitaneum capiendo*».

⁹ *Ibid.* – S. 146. «*De receptoribus et fautoribus furum*». Про ругування див.: *Borowski S.* Ściganie przestępców z urzędu w średniowiecznym prawie polskim. – Warszawa, 1933. – S. 70–72.

жених і відомих своєю чесністю місцевих шляхтичів мали проводити спеціальні інквізиційні розслідування про репутацію і поведінку окремих мешканців. Подібні розслідування відбувалися на основі зізнань сусідів підозрюваних. Викликані на зібрання сусіди мали скласти під присягою свідчення, інформуючи з'їзд про те, що вони знають, або ж чули про спосіб життя і можливу злочинну діяльність розслідуваних осіб. Дигнітарії мали право ув'язнювати і карати на свій розсуд осіб, вина і причетність яких до злочинів були встановлені під час такого розслідування і опитування свідків. Ці норми радомських конституцій відповідали добре відомим принципам інквізиційної процедури, які склалися під впливом римсько-канонічного права і які стали наріжним каменем функціонування королівських та церковних судів у пізньому середньовіччі. У середньовічному інквізиційному судочинстві, як відомо, звинувачення і переслідування злочинців і підозрюваних відбувалося на підставі «злої або ж сумнівної слави» особи, яка встановлювалася за допомогою показів свідків¹⁰.

Радомське сеймове законодавство, частина якого мала тимчасовий характер, фактично підсумовувало і підтверджувало як норму статутного права вже існуючий досвід судочинства у застосуванні категорії злої слави для кримінального переслідування злочинців. Декрети і конституції Радомського сейму є прикладом того, як судова практика випереджала коронне статутне право у регулюванні багатьох важливих аспектів кримінального судочинства. Так, норми статутного права, які дозволяли старості арештувати людей поганої слави, спиралися на прецеденти судової практики. У старостинському судочинстві Руського воєводства XV ст. відомі схожі випадки, коли староста ув'язнював підозрюваних на основі існуючої злої слави і відмовлявся звільнити їх, допоки вони не очистять свою репутацію¹¹. Суди Руського воєводства, йдучи за ініціативами локальних спільнот, також неодноразово вдавалися до вищеописаного у сеймовій конституції інквізиційного розслідування для встановлення злої слави і кримінальної відповідальності підозрілих осіб. У тогочасній судовій практиці подібна процедура найчастіше відома під назвою руг, ругування. Свідчення про ругування спорадично зустрічаються у гродських і земських судових актах Руського воєводства XV ст. Цікаво, що майже усі нечисленні судові записки про ругування, які походять з території Руського воєводства, говорять про очищення підозрюваних від злої слави¹².

Проте, суди часто не мали потреби в організації спеціальних інквізиційних розслідувань. Звичайні судові сесії самі по собі були найважливішим публічним форумом, на якому проходив процес оцінювання індивідуальної репутації: тут відбувалося очищення і підтвердження «доброї слави» і шляхетської честі, тут ставилася під сумнів репутація особи шляхом оприлюднення звинувачень у злочинах та закидів щодо її поведінки, сюди стікалися також чутки та погослоси про дану особу.

¹⁰ Див.: *Caenegem R.C. Methods of Proof in Western Medieval Law // Idem. Legal History: A European Perspective.* – London, 1991. – P. 95–99.

¹¹ AGZ. – Т. XVII. – № 2027 (січень 9, 1486).

¹² Ibid. – 1886. – Т. XI. – № 3252 (лютий 1, 1455); № 3249 (січень 18, 1455); Ibid. – 1887. – Т. XII. – № 588 (березень 23, 1439); № 595 (травень 11, 1439); № 687 (листопад 23, 1439).

Центральне значення питань репутації та честі у функціонуванні тогочасного судочинства підтверджується самим характером судової документації. Цю важливу рису судочинства можна простежити на прикладі судових матеріалів Сяноцької землі, які стосуються випадків злочинства. Так, з 66 записок сяноцького гродського суду за період 1424–1455 рр., в яких йдеться про злочинство, 24 є короткими записами про очищення честі від звинувачення, переважно без подання жодних деталей про сам злочин. При цьому процедура очищення була можливою як з допомогою співприсяжників (12) чи літкупників (3), так і без їхньої участі (9). Ці свідчення про очищення доповнюють також записки, в яких не маємо нічого окрім списків співприсяжників, яких звинувачений мав представити для майбутнього очищення, або ж обіцянки скласти присягу з співприсяжниками (17). До цієї ж категорії слід зарахувати записки, в яких йшлося про оприлюднення поголосу, знання про злочини і про підозрілу репутацію особи. Таких свідчень «особистої слави» і «локального знання» нараховується 7. Разом записки, в центрі уваги яких честь та очищення репутації особи, складають переважну більшість усього сяноцького актового матеріалу про злочинство (62%). Кількісно вони значно переважають судові свідчення, в яких ідеться про кримінальне переслідування і покарання таких злочинців. Так, за зазначений період маємо лише чотири короткі записки, які містять звинувачення у злочинстві, яке, як правило, доповнювалося списками поручителів за обвинуваченого. Джерельні свідчення про затримання, ув'язнення і вироки злочинцям зустрічаються вкрай рідко. Разом із записками про вияв милості до ув'язнених до нас дійшло вісім таких свідчень.

Важливо, що процес формування індивідуальної слави міг відбуватися поза контекстом розгляду конкретної судової справи і не бути безпосереднім наслідком судового змагання сторін. Присутні на судових засіданнях могли скласти у суді зізнання щодо відомих їм фактів злочинної діяльності осіб, з якими вони не вели жодних процесів, долучаючись, таким чином, до творення злої слави про таку людину. У 1446 р. у сяноцькому гродському суді певний Миколай Мроз під час свого зізнання про вкрадені у нього Войтком Закшевським речі свідчив при нагоді, що інша особа, Войтек Холева зі своїм слугою Анджеєм, займаються злочинством біля Грубешева і Ярослава, що крадене вони переправляють до Угорщини, і що саме вони колись пограбували біля Сонча нотаріуса королеви¹³. Інколи гродські акти обмежувалися лише простою констатацією про злу славу і про причетність певної особи до злочинів. Наприклад, у сяноцьких гродських актах під 1447 р. знаходимо короткий запис про злочинну діяльність якогось Миша з Яблуніці, який, як повідомляє записка, переховував у своєму домі злодіїв з Угорщини, які раніше пограбували купців біля Переворська¹⁴. Подібний характер має також перше відоме з руських земель Корони *Depositio contra fures*, складене і внесене до сяноцьких гродських актів у 1452 р. Ця коротка судова записка містить перелік осіб, які тішилися злою славою розбійників і злодіїв на

¹³ Ibid. – Т. XI. № 2288-2289 (жовтень 20, 1446).

¹⁴ Ibid. – № 2506 (грудень 1, 1447).

території Сяноцької землі. Записка, проте, не подає жодної інформації про те, яким чином було встановлено і підтверджено злочинську репутацію цих людей.

Такі списки могли укладатися на підставі звинувачень чи внаслідок зізнань самих ув'язнених злочинців. Вони могли також бути короткими реєстрами документів, спорядженими в інших судах, в яких відбувалися процеси і покарання злочинців. Таким чином відбувалася циркуляція інформації між різними судовими інстанціями про відомих злочинців і підозрілих осіб. Подібна практика була поширеною у кримінальному судочинстві Польської Корони пізнішого часу¹⁵. Проте, не виключено, що при складанні таких коротких записок про злочинців враховувалися вищенаведені судові свідчення про злу славу особи, які відображали поширену думку, розповіді, чутки, тощо. Такі окремі акти-списки осіб злої слави могли бути підставою для спорядження спеціальних реєстрів злочинців, які вже у XV ст. велися на території Руського воєводства¹⁶. У такий спосіб постійна практика писемного судового діловодства, яка продукувала, нагромаджувала і зберігала документацію у кримінальних справах, створювала важливий інституційно-правовий вимір, що сприяв фіксації правового статусу людей злої слави за певними особами.

Крайнім проявом злої слави у тогочасному праводавстві була інфамія, тобто повне позбавлення честі і слави. Кара і стан інфамії добре ілюструють процес, в якому поняття слави перетворюється з процедурного і доказового інструмента права (*fama factis*) на соціально-правовий статус (*fama legalis*)¹⁷. Судове проголошення стану інфамії щодо певної особи автоматично перетворювало її на баніта, людину вийняту з під усіх прав, позбавлену захисту та допомоги соціальної групи, до якої вона початково належала. Це дозволяло будь-кому безкарно переслідувати чи позбавити життя таку особу. Інфамія була одним з найсуворіших покарань, передбачених законодавством Корони. Вирок інфамії доповнювався як правило конфіскацією майна, а також ганебним тілесним покаранням. Кара на тілі злочинця була видимим знаком інфамії, який візуально відрізняв його від людини доброї слави. Наприклад, згідно статутів короля Яна Ольбрахта з 1493 р. позбавленням честі і тавруванням на обличчі каралися наклепники, які неправдиво звинувачували своїх опонентів у збройному заїзді на приватний дім¹⁸.

Шкода, якої зазнала репутація особи внаслідок кари інфамії розглядалася статутним правом як така, що не може бути компенсована. Особи, покарані на інфамію, не могли бути зрівняні у статусі з людьми доброї слави. На цьому виразно наголошують, наприклад, малопольські статuti Казимира Великого у параграфі про осіб шляхетського походження, щодо яких було проголошено інфамію у зв'язку з вчиненими ними розбоєм, або злочинством, і які втекли від

¹⁵ K. Koranyi. O kradzieży na podstawie rejestru złoczyńców grodu sanockiego 1554–1638. – Lwów, 1925. – S. 4.

¹⁶ AGZ. – T. XI. – № 1716 (березень 16, 1443): quod Mal kmetonem de Wissloczek, qui est pro spolio in registro inscriptus...

¹⁷ Див.: Th. Kuehn. Fama as a Legal Status in Renaissance Florence // *Fama. The Politics of Talk...* – P. 30–31.

¹⁸ VC. – T. 1. – Vol. 1. – S. 49. «De violentiis domesticis».

покарання поза межі Корони. Такі баніти, зазначають Статути, часто намагалися з допомогою родичів та друзів здобути королівське пробачення і повернути втрачену честь. Параграф дозволяв пробачення для таких злочинців за умови сплати ними грошової кари, встановленої за ці злочини. Проте, статути водночас наголошували, що позбавлені слави злочинці за жодних обставин не могли бути відновлені і зрівнянні у честі з рештою рицарства-шляхти¹⁹.

Сумнівна репутація та «погана слава», якої зажили індивіди чи то через свою соціо-професійну діяльність, чи то через підозри у скоєнні злочинів, які плямували честь, або ж через понесення ганебних покарань, розглядалися як свого роду соціальне забруднення, яке обмежувало, або ж повністю позбавляло таких людей правоздатності та публічної довіри. Судові акти Руського воєводства знають випадки, коли відповідачі заявляли про своє право ігнорувати позови, внесені їхніми противниками, оскільки ті не змогли очиститися від попередніх звинувачень у скоєнні злочинів і, таким чином, вважалися людьми злої слави²⁰. Значення злої слави як свого роду соціально-правової сигми добре посвідчене у словах одного з можновладців Львівської землі Анджея з Сенна, які той виголосив під час одного з судових процесів. «Ти не гідний зі свинями говорити, не те, що з добрими людьми, бо тебе пан Струмило відпросив від колоди» – закидав у львівському гродському суді Анджей Сененський Петрові, адвокату шляхетного Немирі з Борщова²¹. Дані норми статутного королівського права і судової практики були відображенням домінуючих правових та культурних уявлень про роль репутації у суспільстві.

Поняття індивідуальної і колективної честі формувалося та змінювалося, отже, внаслідок взаємодії та перетину світів моралі та права. Вслід за Георгом Зіммеlem можна сказати, що приписи честі, які встановлює дане суспільство, підтримуються частково завдяки внутрішнім суб'єктивним, а частково зовнішнім соціальним обмеженням та стимулам. У такий спосіб честь виступає унікальною формою дотримання норм поведінки у тих площинах практичної діяльності, де примус правових норм, або ж внутрішні моральні переконання є недостатніми²².

¹⁹ Statuty Kazimierza Wielkiego. – № XVI. – S. 292: «Et infamem talem reputamus, neque aliis nobiles, qui nunquam profugi extiterunt in fama et in sublimitate honoris poterunt adequari». Поп. також: *Handelsman M.* Prawo karne w Statutach Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1909. – S. 183–4. Про кару інфамії осіб, винних у вбивстві шляхтича, які для уникнення покарання втікали за межі Королівства, говорять також Статути Яна Ольбрахта з 1496 р. див.: VC. – Т. 1. – Vol. 1. – S. 80. «De homicidio et capite nobelium solvendis».

²⁰ Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima / Ed. W. Rolny. – Lwów, 1927. – Vol. I. – № 203 (лютий 7, 1483). – S. 35: *Alberti Dzywny excipiente et contradicente proposicioni prescripte non esse respondendum pro et ex eo, quia idem Petrus perprius occasione cuiusdam gladii per eum abstracti infamatus existens se ab huiusmodi infamia non expurgavit...* Також AGZ. – 1891. – Т. XV. – № 3521 (березень 31, 1470).

²¹ AGZ. – Т. XV. – № 1284 (жовтень 15, 1473): *tu non esses dignus cum scrophis loqui et non cum bonis hominibus alias o nyesrkacz, quia tu per dom. Stromilo es repetitus alias odproschon a patibulo.*

²² *Simmel G.* Sociology. Inquiries into the Construction of Social Forms. – Leiden, Boston, 2009. – P. 477.

Правове розуміння індивідуальної репутації та слави було також обумовлене соціально-становим статусом та поняттям станової честі особи. Відомо, що серед широкого спектру концепцій честі у домодерних суспільствах Європи, одне з найважливіших її значень стосувалося маркування соціальних статусів та відмінностей. У цьому сенсі поняття честі виступало головним показником соціального визнання та самоутвердження особи в межах певної соціальної групи²³.

Суспільство нерівноправних станів, яким була Польска Корона та її спадкоємниця Річ Посполита, значною мірою опиралися на відмінні концепції честі кожної зі станових та соціальних груп. Слава та честь становили основу кодексу норм поведінки, вартостей, способів комунікації та моральних якостей, які окреслювали та визначали символічні межі приналежності до певної соціальної групи. Добре знані усім дослідникам актового матеріалу XV–XVIII ст. терміни соціального словника, які окреслювали станову приналежність людей давньої Речі Посполитої як то *laboriosi, famosi, nobili, generosi, magnifici* чи найкраще передають центральне місце категорії честі у тогочасному суспільстві. Ця соціальна термінологія дає свого роду інвентар соціально-етичних характеристик, які описують честь кожного із станів та суспільних верств. Соціально-становна ідентичність втілювалася, отже, у колективній концепції честі кожної соціальної групи²⁴. У випадку шляхетського стану саме визначення шляхетства ототожнювалося значною мірою з шляхетською честю: як відомо нагана шляхетства, яка була в Польській Короні головною правовою інституцією підтвердження приналежності до шляхетського стану, була водночас процедурою очищення шляхетської честі та доказом чистоти шляхетської крові.

Концепція шляхетської честі була ключовою культурною та ідеологічною ідіомою шляхетської гегемонії у соціальному житті Речі Посполитої. Уявлення про особливу шляхетську честь як основу шляхетського етосу та ідентичності втілювалися в окремому стилі життя та специфічних практиках станово-соціальної сегрегації, через які шляхта відділяла себе від інших станів. Способи, якими шляхта захищала претензії на винятковість шляхетської честі, а з нею і позицію власного стану, добре відомі: заборона на «плебейські» професії та шлюби з представниками посполитих верств як такі, що плямували шляхетську честь; фактичне усунення представників інших станів від участі у політичному житті країни та, як наслідок, формування особливої шляхетської політичної культури і специфічної шляхетської концепції громадянської доброчесності.

Підкреслення особливої, вищої якості шляхетської честі у порівнянні з честю інших станів, служило також важливою формою вираження соціальної ксенофобії, зверхньо-ворожого ставлення до усіх інших соціальних груп. Славнозвісний твір Валеріана Неканди Трепки *Liber generationis plebeanorum (Liber*

²³ Про честь як засадничий принцип організації станового суспільства див.: *Schreiner K., Schwerhoff G. Verletzte Ehre – Überlegungen...* – S. 2, 4, 5–6. Автори приймають цю соціальну характеристику поняття честі вслід за Георгом Зімелем.

²⁴ Пор. дослідження М. Капрала про роль честі у становленні соціальної ідентичності міщанства Львова у ранньомодерний час: *Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст.* – Львів, 2012. – С. 271–284.

Chamorum) дає уявлення про інтенсивність соціальних фобій та соціальної ненависті, які були пов'язані із захистом чистоти шляхетської честі та крові. Винятковий випадок Неканди Трепки, проте, лише підкреслює соціальну нормальність подібного станово-соціального расизму шляхти. Зневажливі соціальні окреслення посполитих, які принижували власне честь представників нешляхетських груп, стають легітимними термінами словника соціальної класифікації вже у XV ст. Про це добре свідчить поширення у поточній мові судових канцелярій окреслень «добрі» (шляхта) і «підліші» (плебеї) для опису соціального статусу учасників шляхетських наїздів у судових скаргах даного часу²⁵.

Як важлива складова соціально-станової диференціації у суспільстві Польської Корони, концепція шляхетської станової честі була також підставою для формування особливої, вищої правоздатності представників шляхетського стану. Це добре помітно на прикладі правових норм, які захищали шляхту перед звинуваченнями з боку посполитих у злочинах, які ганьбили шляхетську честь, таких як злодійство чи розбій. Уже Статути Казимира Великого визначали, що особі шляхетського походження було достатньо особистої присяги без представлення співприсяжників для того, щоб очистити власну репутацію від звинувачень у вчиненні злодійства²⁶. Соціальна нерівність у розподілі честі обмежувала правоздатність посполитих та публічну довіру до них у порівнянні з шляхтою. Як приклад впливу уявлень про нерівність честі представників різних станів на їхню правоздатність можна навести свідчення параграфу Вартських статутів з 1423 р. про умови, на яких селянин міг піддати сумніву, тобто наганити, шляхетство представника цієї верстви. Назагал, статuti забороняли подібну практику. Водночас вони встановили один виняток, коли подібна нагана була можливою. Отож, селянин міг наганити шляхетство лише у тому випадку, якщо перед тим він особисто чув як особа, обвинувачена ним у нешляхетському походженні, не змогла очиститися від аналогічного звинувачення, яке виходило від справжнього шляхтича²⁷.

Судова практика Руського воєводства XV ст. показує, що категорія станової шляхетської честі набуває важливого значення як елемент соціальної самоідентифікації і як показник ідеології вищості шляхетського стану в судових проце-

²⁵ *Gąsiorowski A.* Dobrzy i podlejsi. Przyczynek do dziejów kary w późnośredniowiecznej Polsce // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* – 1985. – Т. XXXVII. – Zesz. 2. – S. 89–99.

²⁶ *Statuty Kazimierza Wielkiego.* – № LXXII. «De expurgatio nobelium famosorum ex parte furti». Ця норма знайшла також відображення у текстах регіонального законодавства, зокрема у конституціях Ленчицької землі, датування яких відносять до 1418–1419 рр. Один з параграфів ленчицького законодавства зазначав, що особистої присяги є достатньо для очищення шляхтичем своєї репутації від звинувачення у злодійстві, якщо це звинувачення висувалося проти нього вперше і якщо він був людиною *bonae famaе*. Див.: *Jus Polonicum, codicibus manuscriptis et editionibus* / Ed. I. Bandtkie. – Varsoviae, 1831. – P. 194: «Quando nobili culpa furti datur, et ipse honeste vivit, et bonae famaе existat, ita, quod de ipso nunquam audiebatur malum, pro prima culpa proprio juramento evadat...».

²⁷ VL. – Т. 1. – P. 35.1. «De vituparatione nobili illata a kmethone».

дурах XV ст.²⁸. Суд виступає найважливішим форумом публічної інсценізації честі як зовнішнього вираження відмінностей у становому статусі, доступі до влади та багатстві²⁹. Це найкраще проявлялося під час зустрічі представників різних станів та верств у судових суперечках. Свідчення про закиди щодо честі і репутації противника, спрямовані саме на підкреслення соціальної дистанції, існуючої між сторонами, дають нам уявлення про судовий процес як процедуру своєрідного соціального вимірювання репутації та честі конфліктуючих сторін. Негативні оцінки особистої честі суперника у зв'язку з низьким соціальним статусом, творили підставу для формування правових санкцій, спрямованих на підтримку соціальної дистанції, дискримінації та соціальної стигми. Звинувачення, які шкодили честі шляхтича, могли теж обернутися надзвичайно суровими покараннями проти посполитих. У 1445 р. судді сяноцького гродського суду присудили відтяти язика певному Сенькові з Улюча, який у відповідь на звинувачення у крадіжці, висунуте проти нього шляхетним Миколаєм Храпком, також назвав свого скаржника злодієм. Суддівський вирок було винесено на підставі слів Храпека, який закинув Сенькові, що той, не будучи шляхтичем, але хлопом і «сотним» з Улюча, насмілювався звинуватити його у злодійстві³⁰. В окремих випадках суди своїми рішеннями дозволяли шляхті взагалі ігнорувати звинувачення, які виходили від посполитих. Наприклад, коли у 1472 р. Ян з Вовкова, слуга шляхетної Катерини з Гологорів, звинуватив шляхтича Яна Будзивою з Янчина у розбійному нападі та пограбуванні на королівській дорозі, то у відповідь останній вимагав від суддів львівського гродського суду з'ясувати чи позивач, як особа не шляхетного походження, має право висувати подібні звинувачення, які ганьблять його шляхетську честь. Вирок суддів був більш ніж промовистий. Судді постановили, що посполиті не можуть знеславити шляхтича, і що Будзивою не зобов'язаний очищуватися від звинувачення, яке виходить від посполитого³¹. В іншому свідченні з 1460 р., шляхтич-відповідач піддав сумніву достовірність твердження представленого позивачем свідка на тій підставі, що останній «не був шляхтичем, але простою людиною»³².

²⁸ AGZ. – Т. XI. – № 3023 (травень 4, 1451): *...ex quo non litera mandati Stanislaus me citari procuravit sed simpliciter sicut unum laicum et ego sum generosus satis bene, requiro, utrum luit michi penam an non.*

²⁹ Пор. спостереження Н. Старченко про роль честі у контексті конкуренції за статус у волинському шляхетському соціумі: *Старченко Н.* «Постерегаючи прав, вольностей и свободи наши»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 р. // *Theatrum humanae vitae.* Студії на пошану Наталії Яковенко. – Київ, 2012. – С. 262.

³⁰ AGZ. – Т. XI. – № 2066 (липень 17, 1445): *in quo iure nobilis Nicolaus Chrapek querulavit super Senkonem, quia tu non existens michi similis et existens homo sothni de Vlicz et kmetho inculpasti me pro furto. Tunc nos iudices adiudicavimus, quod lingwam in eo aquisivit, ex quo est sibi dissimilis.* Судді відклали свій вирок, щоб з'ясувати чи Сенько може викупити свій язик, заплативши грошову кару.

³¹ *Ibid.* – Т. XV. – № 1014 (лютий 28, 1472): *...an ipse Iohannes de Wolkow non existens nobilis potuisset infamare ipsum tanquam nobilem. Domini decreverunt, quod ignobilis nobilem infamare non potest et ergo sibi Budzywoy nulla expurgacio est necessaria.*

³² *Ibid.* – № 3373: *...non credo isti homini, quia nobilis non est, simplex homo...* Олехно Волковський, свідок (*obczysna*), присутній під час укладення угоди про вихід селянина, заперечив це звинувачення відповідача Яна Давидовського, виявивши готовність очистити своє шляхетство.

Навпаки, шляхта могла висувати звинувачення у злочинах проти посполитих без жодних побоювань бути визнаним і покараним як наклепники. Те, що подібна безкарність була наслідком саме вищості шляхетського статусу і низької ціни посполитої честі, добре усвідомлювалося простими мешканцями Галичини. У 1451 р. селянин Іван Шедзь, відповідаючи перед сяноцьким гродським судом на звинувачення у злочинстві, висунуті проти нього сяноцьким війтом і війським Петром, заявив, що «Пан Петро, як рицар, може говорити проти мене усе, що захоче, однак ніколи мене не переслідували гарячим слідом, ані проти мене не було проведено жодного негайного суду на місці злочину...»³³.

Одним з виразних підтверджень нерівномірного соціального розподілу честі відповідно до існуючих соціально-станових та владних ієрархій, які оприлюднувалися у судових процесах, було значне поширення у судочинстві вже згадуваної норми статутного права про особисте, без допомоги співприсяжників, очищення шляхтою своєї репутації від закидів у злочинах. Важливо, що сеймик Руського воєводства додатково підтвердив своєю ухвалою дієвість цієї норми. Коли у 1453 р. у львівському гродському суді селяни шляхетного Анджея Білини звинуватили іншого шляхтича Львівської землі, Рафала зі Стрептова, у злочинстві, то присутні на судовому засіданні відклали вирок, передавши справу на розгляд вишенського сеймику. Рішення сеймику закріпило легітимність цієї процедури у гродському судочинстві: Рафал зі Стрептова очистився від звинувачень селян, склавши у суді лише особисту присягу³⁴.

Особиста присяга без залучення співприсяжників виразно домінує серед способів очищення представників шляхетського стану від звинувачень у злочинстві. Так, усього з 18 справ про очищення шляхти від закидів у злочинстві, записаних до гродських судових книг Львівської землі за період 1440–1500 рр., у 9 випадках підозрювані успішно очистили свою репутацію шляхом складання особистої присяги. Такої присяги шляхтича було також достатньо для очищення від звинувачень у розбої³⁵. Особиста присяга використовувалася шляхтою для захисту честі від кримінальних звинувачень, висунутих як посполитими, так і представниками шляхетського стану. Складання особистої присяги для очищення репутації відоме також у випадках, коли звинувачення було висунуте королівським старостою³⁶.

Про використання співприсяжників у справах про шляхетське злочинство маємо менше свідчень. За зазначений період до львівських гродських книг було записано лише п'ять випадків складання присяги шляхтою разом зі співприсяжниками (в одному з них маємо лише зобов'язання скласти присягу з співприсяжниками). Судові акти не обґрунтовують потребу вдаватися до представлення співприсяжників у справах про злочинство посиленням на норми статутного права. У джерелах відсутні, наприклад, згадки, що присяга з спів-

³³ Ibid. – Т. XI. – № 3030 (серпень 14, 1451): *Iwan per suum proloquorem dixit: Dominus Petrus tamquam miles potest dicere contra me, quid vult, sed neque recenti vestigio contra me quidquid fuit actum neque iudicium recens sive ardens contra me fuit quesitum...*

³⁴ Ibid. – 1889. – Т. XIV. – № 2819 (травень 15, 1453).

³⁵ Ibid. – Т. XIV. – № 3398; Т. XV. – № 350, 834.

³⁶ Ibid. – Т. XV. – № 715-17 (січень 4, 1470).

присяжниками була обов'язковою для особи, яка повторно обвинувачувалася у цьому злочині. У процесах про злочинство, записаних у львівських гродських книгах, підозрювані представляли свідків і співприсяжників за виняткових обставин, коли справа набувала широкого розголосу через незвичність обвинувачення, або ж коли звинувачення виходили від найвищих і наймогутніших владоможців. Так, у двох з п'ятьох наявних судових справ звинувачення були внесені одночасно у 1457 р. руським старостою і воєводою Анджеєм Одровонжем зі Спрови проти представників родини Чайковських. При цьому один із підозрюваних, які обвинувачувалися у крадіжці зброї, Іван з Чайковичів, був змушений представити аж 18 співприсяжників для очищення від звинувачень руського старости – таке значне число співприсяжників вкрай рідко зустрічається у кримінальних справах за участю шляхти³⁷.

Свідки і співприсяжники були, як відомо, найважливішою інституцією підтвердження доброї слави особи у середньовічному праві³⁸. На підставі наявних джерел можна судити, що залучення співприсяжників, а, отже, і творення репутації, було складним комунікаційним процесом, який вимагав від підозрюваного постійної взаємодії з потенційними свідками, а також неабияких навичок у мистецтві формування сприятливого для себе «загальновідомого знання» серед членів спільноти. Стратегії переконання, які були запорукою вдалої мобілізації свідків на свою користь, ґрунтувалися на публічності і відкритості поведінки підозрюваного для оцінок сторонніх осіб, його готовності постійно апелювати до присутніх, наголошуючи на власній правоті та невинності.

Важливість моменту публічності у формуванні сприятливої громадської думки як підстави успішного залучення співприсяжників можна частково прослідкувати на прикладі судової справи, що точилася перед львівським гродським судом у 1471 р. між уже згадуваним представником магнатської родини Сенненських-Олеських – Анджеєм з Сенна та шляхтичем Жидачівського повіту Яном Нагвазданом³⁹. Судовий акт, укладений під час слухань даної справи розпочинається з обвинувачення, внесеного Анджеєм з Сенна проти Яна Нагваздана, в якому Сенненський скаржився на свого супротивника у викраденні речей своєї дружини, а також подав обставини ув'язнення Нагваздана⁴⁰. Обвинувач розповів, що дізнавшись про крадіжку, він негайно організував погоню, переслідуючи Нагваздана по гарячих слідах вчиненого ним злочину. Нагваздана було врешті спіймано, як стверджував Сенненський, з матеріальними доказами, які доводили його вину (так звані ліце). Запис не уточнює, які саме речі були виявлені під час

³⁷ Ibid. – № 112 (червень 13, 1457). Інший подібне свідчення походить з актових матеріалів перемиського земського суду і стосується очищення тамтешнього шляхтича Андрія Детятковича з Гдашичів: Ibid. – 1888. – Т. XIII. – № 462.

³⁸ Див.: Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... – С. 111–113.

³⁹ AGZ. – Т. XV. – № 786 (січень ¼, 1471).

⁴⁰ З тексту судової справи можна також припускати, що звинувачення стосувалося спроби викрадення Нагвазданом дружини Сенненського, Катерини Гологорської. Такі прецеденти відомі в історії шляхетської спільноти Галицької Русі пізнього середньовіччя. Див., наприклад: Ibid. – Т. XIV. – № 1236.

схоплення Нагваздана. Судовий документ також зберігає мовчанку про роль дружини Сенненського в усіх цих подіях.

Звинувачення, а також виклад подій, представлені Анджеєм з Сенна, були рішуче заперечені батьком обвинуваченого, Юхном Нагвазданом. Зі слів Юхна, під час свого арешту його син відмовився визнати своїми речі, які мали б доводити його вину. Свій протест проти незаконного затримання Ян Нагваздан оголосив у присутності шляхтичів та усіх мешканців села, де його було схоплено. Більше того, в усіх селах та містечках на шляху до Львова, через які слуги Сенненського вели ув'язненого, останній кожного разу публічно повторював свій протест перед місцевими шляхтичами та посполитими, яких він зустрічав по дорозі, або ж які виходили назустріч в'язню та його конвою, щоб дізнатися про подію. Мета таких протестів у присутності великого числа людей є зрозумілою. Такі протести мали зробити публічним знання про несправедливість та необгрунтованість дій та обвинувачення, і, таким чином, забезпечити підтримку можливих свідків. Юхно Нагваздан також вказав, що у відповідь на публічні протести його сина, клієнти та слуги Сенненського жодного разу не змогли представити свідкам цих подій та особам, які зустрічалися їм по дорозі до Львова, речі, які буцім то мали слугувати доказом вини Яна. Усі особи шляхетського походження, які були згадані у протесті Юхна Нагваздана як свідки арешту і конвоювання його сина, виявили згоду підтвердити правдивість розповіді Юхна під присягою. Судовий акт, складений у цій справі, завершується коротким повідомленням про вирок суддів. На основі зізнань осіб, які були свідками протестів ув'язненого, судді визнали Яна Нагваздана невинним у скоєнні приписуваного йому злочину і визнали незаплямованою його честь. Дружина Анджея з Сенна, чії речі буцім то викрав Нагваздан, ніколи не з'явилася у суді для підтвердження звинувачень, висунутих її чоловіком.

Якщо судити з тексту вироку, то Анджей з Сенна не поніс жодного покарання ані за вчинене насильство проти Яна, ані за внесення до суду наклепницьких обвинувачень. Хоча суд і відновив своїм вирокком честь Яна Нагваздана, це очевидно було недостатньою компенсацією для шляхтича. Того ж самого року до актів львівського гродського суду було записано вже скаргу Яна Нагваздана проти Анджея зі Сенна і дружини останнього Катерини з Гологорів⁴¹. Судові записки згадують про вісім позовів, внесених Нагвазданом проти Сенненських, що дозволяє говорити про серйозність його обвинувачень. На жаль, акти не подають жодної інформації про суть цих скарг. Враховуючи попередній досвід взаємовідносин між сторонами, не важко припустити, що цей процес було ініційовано Нагвазданом для того, що помститися своїм супротивникам за образ, нанесену його честі у зв'язку з його ув'язненням та обвинуваченнями у викраденні.

Водночас перебіг судових очищень від ганебних для шляхетської честі звинувачень міг проходити за іншими сценаріями. Серед львівських гродських актів збереглися також свідчення про три судові процеси, в яких звинувачення шляхтичів у злодійстві, закінчилися не складанням присяги підозрюваними, але

⁴¹ Ibid. – Т. XV. – № 829-30 (квітень 26, 1471).

відмовою позивачів від продовження процесу і публічним визнанням незаплямованості репутації осіб, проти яких вони попередньо висунули звинувачення⁴². Подібні рішення у справах про честь відомі також з судових актів інших земель Руського воєводства⁴³. Ці свідчення варті детальнішої уваги, оскільки впроваджують нас у можливі, і при цьому не зовсім легітимні способи публічного підтвердження честі особами, чия репутація насправді могла бути доволі сумнівною.

В одному з таких процесів, який відбувався у львівському гродському суді у 1499 р. львівська міщанка Анна Чудна відмовилася від звинувачення у злочинстві, яке вона висунула проти шляхтича Львівської землі Павла з Печихвостів. Свою відмову від звинувачення Чудна обґрунтовувала тим, що звинувачення вона внесла за намовою «поганих людей». Характерно, що записка містить також слова самого оскаржуваного, які були записані відразу ж після заяви Чудної. У своєму пам'ятному Павло з Печихвостів наголосив, що як «відомо усім добрим людям, із часів своєї молодості він постійно піклується про свою честь». Акт завершується коротким вирокком суддів, які постановили залишити Печихвостського «при його гонорі»⁴⁴.

Відмову Анни Чудної від звинувачень на адресу Печихвостського можна розглядати як спробу останнього змінити існуючу громадську думку через публічний ритуал визнання цих чуток такими, що не можуть слугувати легітимною підставою для оскарження та засудження його як людини «поганої слави». Очевидно власне це було головною метою, яку переслідували відповідачі у подібних процесах. На цьому ще виразніше наголошують свідчення у судовій справі між перемиським райцею і водночас державцею села Острів Якубом Шворцом та шляхетним Яном Войцеховським. Справа точилася у перемиському гродському суді у 1505 р. Якуб Шворц звинуватив Войцеховського у знеславленні. Войцехівський буцімто заявив, що згаданий Шворц привласнив собі 300 флоренів зі зібраних податків, які мали відійти королівському скарбу. На сесії перемиського гродського суду Шворц виявив готовність очиститися від закидів. Своє рішення Шворц мотивував турботою про власну добру славу, про яку, за його словами, «він завжди піклувався і завжди підтримував серед інших добрих людей»⁴⁵. На тому ж засіданні суду Войцеховський відмовився від своїх звинувачень, ствердивши, що усе, що він сказав проти Шворца, він лише чув від якогось Орлинського. Натомість, він особисто нічого поганого про Шворца не знає і завжди мав і має його за доброго чоловіка⁴⁶. Судова записка подає також цікаву репліку Шворца у відповідь на ці слова Войцехівського. Перемиський райця заявив, що ніхто не може знеславити іншу особу на підставі поголосу та

⁴² Ibid. – Т. XIV. – № 3350 (травень 23, 1455); Ibid. – Т. XV. – № 636 (квітень 8, 1468); № 2914 (жовтень 9, 1499).

⁴³ Ibid. – Т. XIII. – № 6337 (червень 10, 1466); Ibid. – Т. XVII. – № 3008 (червень 22, 1498).

⁴⁴ Ibid. – Т. XV. – № 2914 (жовтень 9, 1499).

⁴⁵ Ibid. – Т. XVII. – № 3556 (квітень 28, 1505): *quia tu me difamasti, quam famam ego servavi semper et modo servo inter bonos homines.*

⁴⁶ Ibid.: *ego quod dixi Iacobo Sworcz non dixi ex me sed quod audivi ex Orlynski, ego tamen nihil mali de ipso scio, sed eum habui et semper habeo pro bono homine.*

чужих слів, а тому він вимагає від Войцехівського компенсації⁴⁷. Войцеховський був змушений задовільнити вимогу скаржника, що і підтвердив суд своїм вирок.

Подібні судові процеси перетворювалися на своєрідне очищення честі від звинувачення без необхідності вдаватися до ключової і вкрай небажаної судової процедури, обов'язкової у подібних справах, а саме складання присяги та залучення значного числа співприсяжників. Можна припускати, що увесь сценарій такого судового процесу міг бути узгодженим сторонами. Тому, подібні інсценізовані судові справи навряд чи остаточно розвіювали сумніви щодо бездоганної репутації осіб, підозрюваних у вчинках, що кидали тінь на їхню честь. Про це зокрема недвозначно говорить Анджей Фрич-Моджевський у своїх критичних висловлюваннях щодо сумнівної легітимності таких псевдо-очищень репутації⁴⁸. Це також засвідчує той факт, що такі особи як Павло з Печихвостів, неодноразово звинувалися у злочинах, які ганьбили честь. Рецидиви злочинної діяльності можна вважати найкращим доказом проти доброї слави, яку дехто з поміж числа шляхти намагалася собі приписати, незважаючи на свої кримінальні проступки.

Згаданий Павло з Печихвостів мав усі підстави наполягати на записі його «пам'ятного», в якому він підкреслював свою незаплямовану честь, оскільки він насправді навряд чи міг похвалитися доброю репутацією. Про це свідчить збережений акт судового процесу про знеславлення, який провадив згаданий Павло проти пароха Яна з Вижнян у львівському консисторському суді у 1492 р.⁴⁹. Печихвостський зокрема звинувачував священника у тому, що той ганьбив його у багатьох місцях перед добрими людьми, заявляючи, що Печихвостський врятувався від шибениці лише завдяки своєму слугі. Серед інших образливих слів, якими вижнянський парох обзивав Печихвостського, згадується також «колодник» (*patibulator*). Це може вказувати на ганебне покарання, яке поніс Печихвостський через вчинене злідійство. Позивач оцінив свою поганьблену честь у 1000 флоренів, що було однією з найбільших сум грошового відшкодування, яку вимагали у подібних процесах того часу. Невідомо чим закінчився цей процес. Однак, знаємо, що у тому ж суді і того ж року Печихвостський, уже як відповідач, був змушений під присягою очищуватися від звинувачень львівського препозита Мишковського у сприянні чи участі у крадіжці.⁵⁰ Наведені вище свідчення актів львівського консисторського суду про кримінальні сторінки біографії Павла з Печихвостів доповнює також записка львівського гродського суду з 1498 р. Цього разу Печихвостський звинувачувався у викраденні вола, який належав селянинові з Солонки і перепродажі його львівському вірменинові Киркошу. Печихвостський навіть визнав факт продажі

⁴⁷ Ibid.: *quod nullus aliquem non potest ex dictis et verbis alienis infamare et petendo reformationem quam fecit predictus Voyzechowsky admittit.*

⁴⁸ Frycz Modrzewski A. Commentariorum De Republica emendanda Libri quinque / Opera omnia / Ed. Kazimierz Kumaniecki. – Warszawa, 1953. – Vol. 1. Cap. XXV.3. – S. 146.

⁴⁹ Acta officii consistoralis Leopoliensis antiquissima Leopoliensis antiquissima / Ed. W. Rolny. – Lwów, 1930. – Vol. II. – № 880 (вересень 10, 1492).

⁵⁰ Acta officii consistoralis... – Vol. II. – № 884 (вересень 15, 1492).

краденої худоби, але відмовився відповідати на це звинувачення у суді, за що був покараний до сплати грошової кари розміром 14 гривень, якою звичайно карали злодіїв і тих, хто їм сприяв⁵¹.

Важливо, що непевна репутація, якої безуспішно намагався позбутися Павло з Печихвостів, могла мати родинний характер і формуватися протягом не одного покоління. З львівських гродських актів відомі обвинувачення у зв'язках та сприянні злодіям, які у різний час висувалися проти представників цієї родини. Так, у 1454 р. до львівських гродських книг було внесено скаргу сусіда Печихвостських і впливового місцевого можновладця львівського хорунжого Єжи Струміла проти матері Павла Катерини з Печихвостів. У звинуваченні зокрема зазначалося, що пійманий за крадіжкою зерна у маєтку Струміла селянин Печихвостської добровільно визнав, що чинив це за наказом своєї пані⁵². На початку XVI ст. (1517 р.), можливо ще за життя Павла Печихвостського, у тих же львівських гродських актах натрапляємо на схоже обвинувачення висунуте цього разу проти іншого члена цієї родини – Яна Печихвостського. Згідно з зізнанням возного Анджея Сморага селянин Печихвостського Лучка не лише зізнався у крадіжці вола, що належав шляхетному Петрові Чижиковському, але й переклав вину на свого пана, заявивши, що здійснив цей злочин за його намовою⁵³.

Кримінальні історії з життя родини Печихвостських, які кидають тінь на їхню репутацію і честь, не є винятком на тлі біографій інших осіб та родин з числа шляхти Галицької Русі того часу. Шляхетська злочинність у таких своїх проявах як участь у крадіжках, сприяння злочинцям чи розбій, була не аномалією, а поширеним явищем серед шляхти Галичини та Польської Корони XV ст. У цьому відношенні польська панівна верства не надто відрізнялася від аристократії та рицарства решти пізньосередньовічної Європи⁵⁴. Про поширеність шляхетської злочинності може непрямо свідчити той факт, що переважна більшість осіб, звинувачених у злочинстві та розбої перед львівським гродським судом за період 1440–1505 рр., належала саме до шляхетського стану: з 91 справ про злочинство відповідачами у 57 процесах були саме шляхтичі (54 особи); з 47 записок про розбій шляхта виступає у ролі звинувачених у 30 справах (29 осіб). Перевагу представників шляхетського стану над посполитими у процесах про злочинство та розбій, які розглядалися у гродському суді, можна очевидно пояснити тим, що селяни, як шляхетські піддані, частіше відповідали на ці звинувачення у домініальних судах своїх панів. Однак, це не може заперечити факту значного поширення шляхетської злочинності. За зазначений період у львівському гродському суді звинувачення у скоєнні згаданих злочинів висувалися проти 80 шляхтичів. З них щонайменше 64 представляли родини

⁵¹ AGZ. – Т. XV. – № 2761 (грудень 22, 1498).

⁵² Ibid. – Т. XIV. – № 3154 (серпень 22, 1454).

⁵³ Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 9, спр. 10, с. 380.

⁵⁴ Пор., наприклад, аналіз Барбари Ганаволт поширення злочинності серед англійської аристократії XIV століття: *Hanawalt B. Fur-Collar Crime: The Pattern of Crime among the Fourteenth-Century English Nobility // Eadem. «Of Good and Ill Repute». Gender and Social Control in Medieval England. – NY and Oxford, 1998. – P. 53–69.*

осілої шляхти, тоді 12 осіб були слугами та клієнтами. Якщо, вслід за А. Янечком припустити, що у середині та другій половині XV ст. шляхетська верства Львівської землі нараховувала приблизно 134 сімей осілої шляхти, тоді на підставі простих підрахунків впливає, що майже половина з них (64 родини) могла бути причетною у той чи інший спосіб до злочинів, що ставили під сумнів їхню честь⁵⁵.

Багато з поміж шляхти неодноразово були змушені відповідати у суді на звинувачення у цих злочинах. З львівських гродських актів повторні звинувачення у злочинстві відомі проти сусіда Печихвостських Рафала зі Стрептова. Саме у судовій справі цього шляхтича, про що вже згадувалося, вишенський сеймик додатково узаконив використання індивідуальної присяги проти звинувачень у злочинстві, висунутих посполитими⁵⁶. Двічі звинувачувалися у злочинстві члени родини Бреховичів, один з представників якої був відповідачем у процесі про очищення від звинувачень руського старости Анжеєм Одровонжем⁵⁷. Такі повторні звинувачення зустрічаємо у випадку родин Борщовських, Станимирських, Галок, Куликовських, Цебровських, Деревятницьких, Білецьких, Желеховських. У львівських гродських актах регулярно зустрічаються також звинувачення у сприянні злочинцям та їхньому захисті. При цьому, подібні закиди були часто спрямовані проти представників місцевого можновладства і багатої шляхти (Дідушицькі, Гербурти, Спровські, Зимноводські, Струмили, Свинки, Кірдеї).

Уявлення про вищість шляхетської станової честі та відчуття станово-класової солідарності і кругової поруки, які були закріплені статутним правом і спиралися на відповідні судові процедури, були важливою передумовою значного ступеня соціальної толеранції шляхетського насильства та злочинності. Характерно, що серед судових актів про покарання шляхти за вчинені ними такі злочини як злочинство і розбій, вкрай рідко трапляються свідчення про кару інфамії та баніції. Мені відомо лише два вироки інфамії з судових актів Руського воєводства XV і початку XVI ст. Один з них стосувався неосілого шляхтича, обвинуваченого у розбої (Мацей Сроговський)⁵⁸. Причиною ж для оголошення інфамії у другому випадку було не скоєння важких злочинів, але погрози, звичай, поширений у практиці шляхетських ворожнеч (Миколай Шершень з Журовиць)⁵⁹. Водночас, приклад Павла з Печихвостів, який очевидно цілком заслуговував на кару інфамії через численні звинувачення у злочинстві, але який, навпаки, спромігся утвердити свою честь судовим вироком, показує, що позбавлення честі могло бути вкрай вибірковим покаранням.

На підставі наявних джерел можна припускати, що офіційний вирок інфамії міг бути ніколи не оголошений щодо злочинців, які скоїли тяжкі злочини, і що такі особи не відчували загрози бути виключеними із соціального життя, або ж

⁵⁵ Janeczek A. Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej XIV–XVI w. // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1978. – Т. CXIX. – Zesz. 4. – S. 612.

⁵⁶ AGZ. – Т. XIV. – № 3543 (квітень 21, 1456).

⁵⁷ Ibid. – № 787 (червень 24, 1443).

⁵⁸ Ibid. – Т. XIV. – № 3122 (травень 24, 1454).

⁵⁹ Ibid. – Т. XVII. – № 2437 (квітень 9, 1492).

заснати кримінального переслідування. Доказом цього є свідчення про одного з представників перемиської шляхти, винного у братовбивстві, який не лише ніколи не був покараний позбавленням слави і права успадковувати власність, але й надалі почувався повноправним членом шляхетської спільноти⁶⁰. Записка перемиського гродського суду з 21 липня 1466 р. повідомляє про зобов'язання одного з місцевих шляхтичів Миколая з Крисовичів представити на наступну сесію суду свого сина Мацея, якого у тексті названо вбивцею свого брата (*occisor fratris sui*)⁶¹. Однак, у судових актах 70-х років XV ст. Мацей з Крисовичів згадується не як баніта, але як повнопоправний власник частини дідичного маєтку; його правоздатність, зокрема, володіння дідичною власністю, виступи у суді, укладення угод і зобов'язання перед третіми особами, не піддаються жодному сумніву зі сторони судових інститутів та членів місцевого шляхетського соціуму.

Єдиними, хто нагадав Мацеєві з Крисовичів про можливість чи потребу застосування проти нього санкцій за вчинений ним злочин, були його племінники Ян і Станіслав з Крисовичів, з якими Миколай провадив судовий процес. Конфлікт стосувався угоди про продаж Мацеєм дідичної частки маєтку в Крисовичах іншому місцевому шляхтичу Миколаєві Гурці з Мислятичів. Запис у перемиських земських книгах про продаж власності Мацеєм з Крисовичів Гурці походить з 1471 р.⁶². Тоді ж, у 1471 р., тобто лише п'ять років з часу запису акту про необхідність відповідальності у суді за вбивство свого брата, Мацей з Крисовичів зумів знайти поручителів серед місцевої шляхти, які погодилися гарантувати, що Мацей представить до суду згаданих племінників Яна і Станіслава, після досягнення ними повноліття, для висловлення їхньої згоди на згаданий продаж маєтку⁶³. У 1478 і 1479 рр. Ян і Станіслав внесли протест проти цієї угоди і вимагали від Гурки повернення власності в обмін на сплату суми, за яку маєток був попередньо проданий. Вони заявляли, що продаж маєтку був незаконним. Їхні аргументи були вагомими і ґрунтувалися на нормах статутного права. Молодші Крисовські твердили, що Мацей, як братовбивця, мав бути позбавлений усіх прав на дідичну власність⁶⁴.

Також ув'язнення шляхтичів за наказом короля через докази або ж підозри у таких злочинах, як злодійство чи розбій, не становило загрози для їхньої честі та позиції у шляхетському соціумі. Навпаки, подібні випадки давали лише привід для актуалізації зв'язків взаємної підтримки серед шляхетської спільноти. Про толерантне ставлення до подібних проявів шляхетської злочинності можна

⁶⁰ Про інфамію та конфіскацію майна як покарання передбачене для таких злочинців, див.: Statuty Kazimierza Wielkiego. – № XXXVIII. – S. 354–355. «De occisoribus partum, fratrum, sororum. Infamia».

⁶¹ AGZ. – Т. XIII. – № 6407.

⁶² Ibid. – 1903. – Т. XVIII. – № 267 (липень 16, 1471).

⁶³ Ibid. – № 268.

⁶⁴ Ibid. – Т. XVIII. – № 1044 (квітень 7, 1478): *Exadverso Podlessyeczsky dixit: non potuit Mathias quidquam filastro suo Iohanni secum indiviso perdere, ipso Iohanne annos discrecionis non habere, nam et solus Mathias ibidem nihil habuit, quia iuxta iura et statuta scripta partem suam totam perdidit, quia fratrem suum germanum interfecit et fecit de vivo mortuum.*

судити зі збережених у книзі львівського гродського суду з 1470–71 рр. процесів, які, за розпорядженням короля, ініціював львівський староста Рафал з Ярослава проти місцевих шляхтичів, оскаржуючи їх у злодійстві. Збереглися судові акти восьми таких процесів. З XV ст. не маємо більше свідчень про таку значну кількість судових переслідувань шляхти, підозрюваних у злодійстві і записаних до судових книг протягом такого короткого проміжку часу. Трьом шляхтичам (Ванько Добрянський, Ян Чонський, Грицько з Вовчухів) вдалося очиститися від підозр шляхом складання особистої присяги і уникнути кари ув'язнення⁶⁵. Ще одного (Мацей Мзуровський з Братковичів) було засуджено до сплати грошової кари розміром у 14 гривень⁶⁶. Трьох інших (Петро Лагодовський, Станіслав з Саломунічів, Станіслав Добаневський) було ув'язнено за королівським наказом. При цьому, одного з ув'язнених, Петра Лагодовського, вже раніше звинувачували у злодійстві⁶⁷. Згодом усі ув'язненні були відпущені завдяки заступництву впливових поручителів з числа місцевого можновладства під високу грошову заставу⁶⁸. Умовою звільнення була обіцянка поручителів представити підозрюваних на визначений термін перед судом для складання присяги й очищення від звинувачень, які ганьбили честь. Якщо судити по збереженим свідченням, жоден з відпущених зловмисників та їхні поручителі не дотримали цієї умови⁶⁹.

Найцікавішим є випадок останнього з поміж підозрюваних, певного Яна Біскупа з Підвисокого. Судова записка у його справі повідомляє, що Ян Біскуп певний час залишався ув'язненим у вежі львівського замку, оскільки, очевидно, не міг навіть знайти поручителів, які б погодилися гарантувати його появу в суді на визначений термін для очищення. Однак, староста, зваживши на той факт, що жоден зі скаржників не з'явився для публічного підтвердження свого звинувачення, звільнив зловмисника з в'язниці. При цьому, цим своїм розпорядженням староста оголошував вважати Біскупа за людину добру, чесну, гідну і справедливу⁷⁰.

Свідчення про звільнення і підтвердження доброї слави Яна Біскупа знову повертає нас до питання про сумнівні з погляду легітимності способи очищення власної репутації від закидів у злочинах, які допускалися тогочасним судочинством Галичини. Янові Біскупові не довелося вдаватися до складної імітації офіційної процедури очищення, яку вибрав Павло з Печихвостів. Для очищення його доброго імені виявилось достатнім наказу і писемного підтвердження волі однієї, але дуже впливової особи – львівського старости.

Звільнення старостами на власний розсуд і, очевидно не без відповідної винагороди, ув'язнених злочинців, які, таким чином, уникали покарання, не

⁶⁵ Ibid. – Т. XV. – № 715-717 (січень 4, 1470).

⁶⁶ Ibid. – № 718 (січень 4, 1470).

⁶⁷ Ibid. – № 362 (вересень 20, 1466).

⁶⁸ Ibid. – № 768-770 (вересень 14, 1470).

⁶⁹ Див. позов львівського підстарости Пелки Лисаковського проти Єжи Струмила, поручителя Петра Лагодовського: Ibid. – № 922 (жовтень 4, 1471).

⁷⁰ Ibid. – № 781. (січень 2, 1471).

було чимось невідомим у судовій практиці Руського воєводства⁷¹. Навпаки, такі випадки могли бути регулярними у старостинському правосудді. Саме поширенням подібних зловживань можна пояснити увагу статутного права до цього питання. Зокрема згадувані вже конституції Радомського сейму з 1505 р. постановляли, що старости, проти яких висувалися скарги у звільненні злочинців за викуп, мали очиститися від підозр складанням присяги з двома співприсяжниками. Якщо ж їм цього не вдалося зробити, то на них накладалася відповідне покарання⁷².

Випадок звільнення Яна Біскупа, а також інших ув'язнених шляхтичів у ході судових процесів 1470–71 рр., показує наскільки вироки і процедури старостинського правосуддя у регулюванні злочинності були зіндивідуалізованими і узалежненими від суб'єктивних чинників, як от воля старости, статус підозрюваного, характер відносин між старостою і відповідачем. У старостинському судочинстві того часу перепліталися особисті інтереси старост, які часто були більше зацікавлені у грошовій компенсації та неофіційній винагороді, аніж у офіційному переслідуванні та суворому покаранні злочинців; різного роду локальні солідарності, які набували у судових процесах форм порук і співприсяжництва; а також апеляція до ширших соціально-культурних уявлень про справедливість та ласку до засуджених. Як наслідок, допустимі межі толеранції злочинності у тогочасному старостинському судочинстві були доволі розмитими⁷³.

Описані випадки Павла з Печихвостів чи Яна Біскупа не вичерпують усього можливого переліку відомих способів захистити й утвердити власну сумнівну репутацію від підозр у злочинах поза офіційною процедурою очищення. Відомо, наприклад, що для підтвердження доброї репутації було достатньо публічного оприлюднення колективної думки присутніх на судовому засіданні шляхтичів. У 1505 р. звільнення з в'язниці та очищення честі шляхтича Станіслава Кшиміловського, попередньо ув'язненого львівськими міщанами за звинуваченням у розбійному нападі та пограбуванні познанських купців, відбулося на підставі простого зізнання, без складання присяги, зробленого у львівському гродському суді трьома синами подільського воєводи. Воєводичі заявили, що у час, коли було здійснено напад на купців, згаданий Кшиміловський перебував разом з ними цілий день на соколиному полюванні⁷⁴. Інколи підозрюваним з поміж шляхти було дозволено взагалі ігнорувати таке звинувачення у злочинстві чи розбої, оскільки воно виходило від посполитих, і тому не могло вважатися шкідливим для шляхетської честі⁷⁵.

Подібні судові рішення були фактично спрямовані проти існуючої поганої слави про дану особу. Під час сесії львівського гродського суду в 1448 р.

⁷¹ Серед актів того ж львівського суду збереглося подібне свідчення про селянина, звинуваченого у злочинстві та ув'язненого у замку, якого староста, з огляду на пасивність скаржників, випустив на волю. – Ibid. – № 2737 (жовтень 26, 1498).

⁷² VC. – Т. 1. – Vol. 1. – S. 146. «23. De capitanei poena, dum admitit redimi captivum».

⁷³ Koranyi K. O kradzieży... – S. 5–6.

⁷⁴ AGZ. – Т. XVII. – № 4141 (лютий 21, 1505).

⁷⁵ Ibid. – Т. XV. – № 1014 (лютий 28, 1472).

місцевий шляхтич Андрій Панкратович з Чайковичів звинуватив львівського земського суддю Яна Голомбка з Зимної Води у фальшуванні судових документів. Джерелом для цього звинувачення була сумнівна слава судді у цьому питанні, яку, судячи з записки, поділяло чимало осіб з поміж числа львівської шляхти (*prout nobiles super eum famabant*). Однак, суд своїм вироком виправдав Голомбка, підтвердивши його репутацію (*ut esset iustus istius negotii infamie*)⁷⁶. Інший промовистий приклад подібного вироку у справі про честь, який стосується щоправда не шляхтича, а міщанина, знаходимо в актах сяноцького городського суду з 1476 р. У той рік до суду звернувся якийсь Миколай, син Жолондка, міщанин з Тирави, скаржачись, що «через вчинене ним вбивство певних лотрів та розбійників його сусіди відмовляються стати з ним до суду у Тираві і не бажають мати його за людину добру і гонорову». Своїм вироком суд постановив, що Миколай є насправді особою доброю для усілякого спілкування, а тому ніхто не сміє посягати на його честь⁷⁷. Судові вирокі у наведених вище справах надавали особистій репутації нормативного та легітимного характеру, сумніви щодо якої загрожували судовими позовами та правними санкціями. Очевидно подібні судові рішення, які не ґрунтувалися на підтримці громадської думки, але, навпаки, були спрямовні на її обмеження, не сприяли довірі до судових інститутів.

У світлі наведених свідчень про честь та знеславлення спостерігаємо постійну динаміку та протиріччя між функціонуванням репутації як сфери усної комунікації і знання про особу з одного боку, та намаганням осіб із сумнівною славою утвердити або ж змінити власну репутацію через правові інструменти, санкції та усталені судові процедури. Як показує приклад Павла з Печихвостів, процес підтвердження репутації у контексті судового розгляду як факту права міг супроводжуватися свідомим приховуванням, фальшуванням та маніпуляцією незручними і ганебними фактами біографії. У цьому процесі рутинні, щоденні процедури діловодства судових канцелярій, насамперед сама писемна фіксація та спосіб укладання писемного акту про очищення, відігравали першорядну роль. Наприклад, записати слова, які виголосив Павло з Печихвостів під час сплати пам'ятного після завершення процесу з Анною Чудною, означало ще раз посприяти утвердженню вигідного для Печихвостського погляду на його репутацію. Інколи також закреслене слово чи зворот могли допомогти спотворити, або ж замовчати причини процесу очищення. У записці перемиського земського суду з 1437 р., яка інформує про вдале очищення тамтешнього шляхтича Андрія Детятковича з Гдашичів, канцелярист закреслив слово *furticinio*, коли писав про суть звинувачення, висунутого проти відповідача⁷⁸. Читач може тільки здогадуватися чи укладач акту виправляв, таким чином, допущену помилку, чи ж

⁷⁶ Ibid. – Т. XIV. – № 2042 (квітень 5, 1448).

⁷⁷ Ibid. – 1894. – Т. XVI. – № 1150 (березень 26, 1476): *quomodo ob homicidium aliquorum latronum et spoliatorum ibidem in opido Tyrawa in iudicio sibi minus respondere vellent sui vicini neque ipsum pro bono et honesto homine vellent tenere. Nos eundem Nicolaum pro bono et honesto homine una cum omnibus generosis assessoribus terrigenis Sanocensis habemus et presentibus decernimus ad omne opus bonum communicare validum neque eundem quispiam preiudicare audeat.*

⁷⁸ Ibid. – Т. XIII. – № 462 (липень 8, 1437).

свідомо йшов на зустріч побажанням підозрюваного. За другим припущенням говорить той факт, що Детяткович був змушений представити аж 18 співприсяжників для свого очищення, що свідчить про вагу підозр і звинувачень, висунутих проти нього. Таким чином, писемні інструменти судочинства допомагали затирати пам'ять про непривабливі сторінки біографій представників шляхетської верстви Галичини XV ст.

Підсумовуючи, можна сказати, що у світлі свідчень судової практики Руського воєводства XV ст. категоріальний поділ на людей доброї і злої слави виявляється часто доволі ефемерним і умовним. Попри намагання зафіксувати поняття честі як морально-етичний кодекс поведінки та соціально-правовий дискурс, можемо говорити про нестабільність та змінність значень честі і слави у різних ситуаціях щоденної комунікації. У розглянутих судових процесах, де шляхта виступала підозрюваними у злочинстві, честь, сприймалися як зовнішня ознака, своєрідний культурний знак вищості шляхетського стану, апеляція до якої дозволяла уникнути кримінальної відповідальності. Ця публічно-перформативна сторона честі могла мати мало спільного з поняттям честі як кодексу внутрішніх моральних переконань. Очевидним тут є конфлікт між *Schein und Sein* в уявленнях про честь: процес публічної саморепрезентації особою себе як людини честі та морально-етичні взірці, які становили основу уявлень про честь, опинялися в очевидному конфлікті з досвідом щоденної діяльності. Деякі з представлених судових справ можна розглядати як приклади своєрідної гри у честь, в якій допускався значний ступінь моральної амбівалентності та симуляції у ставленні до головних цінностей шляхетського суспільства з боку окремих його представників⁷⁹. Важливо, що культурні уявлення та правові норми, які закріплювали соціально-станові відмінності у пізньосередньовічному суспільстві Польської Корони, сприяли розмиванню меж допустимої поведінки і робили цю гру в честь можливою.

РЕЗЮМЕ

Юрій Зазуляк

ЧЕСТЬ ТА ЗЛОЧИН У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВОСУДДІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА XV СТОЛІТТЯ

Уявлення про вищість шляхетської станової честі та відчуття станово-класової солідарності і кругової поруки, які були закріплені статутним правом і спиралися на відповідні судові процедури, були важливою передумовою значного ступеня соціальної толеранції шляхетського насильства та злочинності. У світлі аналізу процесів про честь та знеславлення спостерігаємо постійну динаміку та протиріччя між функціонуванням репутації як сфери усної комунікації і знання про особу з одного боку, та намаганням осіб із сумнівною

⁷⁹ Старченко Н. «Постерегаючи прав...» – С. 263.

славою утвердити або ж змінити власну репутацію через правові інструменти, санкції та усталені судові процедури. Як показують окремі свідчення, підтвердження репутації у контексті судового розгляду як факту права могло супроводжуватися свідомим приховуванням, фальшуванням та маніпуляцією незручними і ганебними фактами біографії.

Ключові слова: честь, злочин, кримінальне правосуддя, Польська Корона, Руське воєводство, XV століття.

Юрій Зазуляк

ЧЕСТЬ И ПРЕСТУПЛЕНИЕ В КРИМИНАЛЬНОМ ПРАВОСУДИИ РУСЬКОГО ВОЕВОДСТВА XV ВЕКА

Представление о верховенстве шляхетской сословной чести, чувство сословно-классовой солидарности и круговой поруки, которые были закреплены статутным правом и опирались на соответствующие судебные процедуры, были важной предпосылкой значительной степени социальной толерантности шляхетского насилия и преступности. В свете анализа процессов о чести и обесславления наблюдаем постоянную динамику и противоречия между функционированием репутации как сферы устной коммуникации и знания о личности с одной стороны, и стремлением личностей с сомнительной славой утвердить или же изменить собственную репутацию с помощью правовых инструментов, санкций и устоявшихся судебных процедур. Как показывают отдельные свидетельства, подтверждения репутации в контексте судебного рассмотрения как факта права могло сопровождаться сознательным сокрытием, фальсифицированием и манипуляцией неудобными и позорными фактами биографии.

Ключевые слова: честь, преступление, криминальное правосудие, Польское Королевство, Руськое воєводство, XV век.

Iurii Zazuliak

HONOR, CRIME AND THE ADMINISTRATION OF CRIMINAL JUSTICE IN THE RUS' PALATINATE IN 15TH CENTURY

The concepts of estate honor which varied according to the social standing of the person strongly influenced the legal procedures in the criminal law of the Polish Crown of the 15th and 16th century. The higher value the noble honor held in the social and legal practice in comparison with that of the common people determined more trust with which noblemen were endowed in the administration of criminal justice. One of the consequences of such attitudes was a considerable degree of the social tolerance towards crimes committed by the members of the noble estate. To explore how the social distinction by honor operated in the legal practice I focused in particular on the evidence of the inter-estates encounters in the criminal trials.

Keywords: honor, crime, the Administration of Criminal Justice, the Polish Crown, the Rus' Palatinate, 15th century.

УДК 140.8+316.75+94(476)''14/15''

Аляксандр Груша

УЛАДА НЕПАРУШНАСЦІ І ПАМЯЦІ: «СТАРИНА» І ЯЕ ТРАНСФАРМАЦЫЯ ў XV – першай трэці XVI ст.

Да праблемы даўніны («старіны») у Вялікім княстве Літоўскім (далей – ВКЛ) звярталіся многія гісторыкі, якія распрацоўвалі сацыяльныя, эканамічныя і прававыя тэмы гісторыі гэтай дзяржавы. Аб ёй пісалі да 1917 г. Агляд дасавецкай гістарыяграфіі даўніны зрабіў украінскі даследчык Д. Вашчук. Яго вердыкт – вучоныя давялі да абсалюту паняцце «мы старіны не рухаем, а новін не вводим», прызналі немагчымасць змен у грамадстве з-за дзеяння даўніны, пераўтварылі погляд аб яе шанаванні ў стэрэатып¹. Такі вердыкт выклікае прэрэчанні. Ён не ўлічвае ўсе існуючыя думкі. М.В. Доўнар-Запольскі ў «Дзяржаўнай гаспадарцы Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах» пісаў, што даўніна – гэта сацыяльныя, прававыя і фінансавыя нормы²; што захаванне даўніны лічылі для сабе абавязковымі як гаспадар, так і ўсе саслоўі, у тым ліку, духавенства³; што гэта быў агульны прынцып, які з'яўляўся сувязным звязном паміж дзяржавай і яго разнастайнымі часткамі⁴; што прынцып даўніны прасякаў увесь дзяржаўны правапарадак⁵. У той жа час ён адзначыў, што гэты прынцып «не сковывал *общественную жизнь, не вёл к консерватизму, окаменению в известных, раз выработанных формах. Общий дух отношений государства к обществу был таков, что старина, пошлина могли подвергаться изменениям, но с согласия самого общества*» (тут і далей вылучана намі. – А.Г.)⁶. Гэта думка засталася не заўважанай аўтарам гістарыяграфічнага артыкула. Наогул з пункту гледжання вывучэння даўніны погляды М.В. Доўнар-Запольскага аказаліся недаацэненымі.

¹ *Ващук Д.* Непорушність «старіны»: державна політика Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX століття // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – К., 2006. – № 6. – С. 435, 436.

² *Доўнар-Запольскі М.В.* Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах / Падрыхтавалі А.І. Груша, Р.А. Аляхновіч. – Мінск, 2009 (далей – *Доўнар-Запольскі М.В.* Дзяржаўная гаспадарка). – С. 87.

³ *Доўнар-Запольскі М. В.* Дзяржаўная гаспадарка. – С. 86, 87.

⁴ Там само. – С. 86.

⁵ Там само. – С. 88.

⁶ Там само. – С. 88.

Бо ў адрозненні ад астатніх даследчыкаў для яго даныя аб даўніне фарміравалі адну з ключавых ідэй, адну з важнейшых частак «нясучай канструкцыі» даследавання аб дзяржаўнай гаспадарцы ВКЛ часоў Ягелонаў⁷.

У савецкай гістарыяграфіі праблематыка даўніны была не папулярнай (відавочна, яна не адпавядала ўстаноўцы аб сацыяльным антаганізме, нарастанні класавых супярэчнасцяў і г. д.). Новае жыццё гэта праблематыка атрымала ў 1990-х гадах. Сёння кожная з нацыянальных гістарыяграфій – расійская, украінская, беларуская – прадстаўлена сваімі даследчыкамі гэтага інстытута.

На постсавецкай прасторы тэму даўніны ВКЛ адрадіў расійскі даследчык М. Кром. Ён акцэнтаваў увагу на наступных баках функцыянавання і ўласцівасцях даўніны: часе яе з’яўлення, апазіцыі «даўніна-навіна» як рэгулятары грамадскага жыцця; даўніне як мове міжсаслоўных зносін; «актуальнай» даўніне; трансфармацыі даўніны. На думку М. Крома, даўніна ВКЛ не была звязана са старажытнарускай спадчынай, узнікла параўнальна позна – на рубяжы XIII–XIV стст., займала цэнтральнае месца ў сістэме каштоўнасцяў⁸, з’яўлялася адзінай асновай прававой і палітычнай культуры грамадства⁹, усесаслоўным ідэалам сацыяльнай справядлівасці¹⁰, выконвала інтэгруючую функцыю, ствараючы адну з умоў адзінства культуры¹¹. Але такія яе ўласцівасці, як неглыбокая памяць¹² і рухомасць (даўніна перамяшчалася ў часе)¹³, прыводзілі да таго, што ўжо праз пару пакаленняў мінулае гублялася з вачэй. Таму змены лёгка маглі прышчапіцца і неўзабаве самі стаць даўніной¹⁴. Даўніна заставалася ідэалам, аднак яе змест пастаянна абнаўляўся¹⁵. Трэба пагадзіцца з некаторымі з гэтых палажэнняў, але заключэнні аб познім паходжанні даўніны ў ВКЛ і механізмах абнаўлення грамадства прыняць цяжка. Даўніна ў ВКЛ не з’яўлялася ўнікальнай з’явай. Яна была характэрнай і для краін Цэнтральнай і Заходняй Еўропы і існавала там у ранні перыяд Сярэднявечча¹⁶. Ці можна ў святле гэтых фактаў адмаўляць Старажытнай Русі – раннему Сярэднявеччу ўсходніх славян – у праве на даўніну, асабліва, калі ўлічваць назіранні М.К. Любаўскага аб захаванні ў

⁷ Груша А.І. Аб кнізе Гісторыка // Доўнар-Запольскі М.В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах / Падрыхтавалі А.І. Груша, Р.А. Аляхновіч. – Мінск, 2009. – С. 54–58.

⁸ Кром М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) // *Mediaevalia ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – 1994. – Т. 3 (далее – Кром М. «Старина»). – С. 72.

⁹ Кром М. «Старина». – С. 85.

¹⁰ Кром М.М. Понятие «старинны» в политической и правовой культуре Великого княжества Литовского XV–XVI веков // Наш радавод. Материалы Международной научной конференции по региональной истории Восточной Европы «Культура народов Великого княжества Литовского и Белоруссии XIII – начала XX вв.» – Гродно, 1991. – Кн. 3. – Ч. 3. (далее – Кром М.М. Понятие «старинны»). – С. 542, 543; Кром М. «Старина». – С. 78.

¹¹ Кром М. «Старина». – С. 78.

¹² Кром М.М. Понятие «старинны». – С. 540; Кром М. «Старина». – С. 79–81.

¹³ Кром М.М. Понятие «старинны». – С. 541; Кром М. «Старина». – С. 81–83.

¹⁴ Кром М. «Старина». – С. 82.

¹⁵ Кром М.М. Понятие «старинны». – С. 544; Кром М. «Старина». – С. 82.

¹⁶ Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – Москва, 1970. – С. 87, 190–191.

ВКЛ традицій і архаїчних рис «кіеўскага перыяду»¹⁷. З другога боку, ці ёсць падставы абмяжоўваць час узнікнення даўніны перыядам ранняга Сярэднявечча? Матэрыялы этнолагаў сведчаць, што культ даўніны ўласцівы і для традыцыйных грамадстваў¹⁸. Няма сумненняў, што ў дадзеным выпадку старажытныя славяне, а таксама балты не з'яўляліся выключэннем. «...Трабовалось достаточно много времени, чтобы накопился внушительный слой традиций, сложился и упрочился жизненный уклад, который можно было принять за образец...», – піша М. Кром, тлумачачы чаму даўніна ўзнікла так позна¹⁹. Сказанае не мае пад сабой падстаў. Сучаснікі не вымяралі ўзровень назапашанасці слоя традыцый і складвання жыццёвага ўкладу. Для іх мінулае незалежна ад «таўшчыні» слоя традыцый, трываласці ўкладу, а таксама працягласці, з'яўлялася даўніной. М. Кром, правяраючы сваё меркаванне аб познім паходжанні даўніны па звестках актавых крыніц, праігнараваў той факт, што і дакумент, яго ўнутраная структура, да якой адносяцца, у тым ліку, формулы аб даўніне, таксама мае развіццё. На раннім этапе функцыянавання дакумента, калі ён меў надзвычай абмежаваную сферу ўжытку, даўніна як пануючы сацыяльны і прававы прынцып не адчувала патрэбы замацавання ў пісьмовым тэксце. Што да прычын абнаўлення грамадства, то неглыбокая памяць і рухомасць даўніны не могуць растлумачыць буйных перамен, якімі былі, напрыклад, апрача дараваных градаў правоў на магдэбургскае права, таксама пашырэнне правоў шляхецтву, наданне шляхце зямельнай маёмасці і г. д. Прычыны гэтых перамен трэба шукаць у іншым.

Д. Вашчук паставіў мэтай паказаць, што ў павіннаснай і падаткавай сферах дэкларацыя даўніны далёка не заўжды адпавядала рэальнаму парадку рэчаў. Адносна адной з найбольш важных павіннасцяў – срэбшчыны (ішла на ваенныя патрэбы) гісторык адзначыў, што вызваленне ад яе было звычайнай нормай дзяржаўнай палітыкі²⁰. Даследчык прыйшоў да высновы, што вялікі князь і падданыя маніпулявалі даўніной у залежнасці ад іх інтарэсаў і сітуацыі²¹. На нашу думку, атрыманыя вынікі не ўлічваюць шматфактарнасці, складанасці і разнастайнасці праўлення даўніны.

¹⁷ Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства. – СПб., 2004. – С. 34.

¹⁸ Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. – Москва, 1999. – С. 33–34.

¹⁹ Кром М. «Старина». – С. 72.

²⁰ Вацук Д. «Старина» як інститут регулявання эканомічных відносін у Вялікім князьстве Літоўскаму (кінець XV – перша трыціна XVI ст.) // Terra cossacorum: Студіі з давняй і новай історыі Украіны. Навуковы збірнік на пошану проф. Валерія Степанкова. – К., 2007 (далей – Вацук Д. «Старина»). – С. 422. Гл. таксама: Блануца А.В., Вацук Д.П. Інститут «старіны» й «новіны» в правових та эканомічных джерелах Вялікага князьства Літоўскага (друга паловіна XV–XVI ст.) // Украінський історичний журнал. – 2006. – № 2; Blanutsa A., Vashchuk D. 'Old ways' versus 'novelties' in the legal and economic sources of the Grand Duchy of Lithuania ca. 1450–1700 // Lithuanian historical studies. 2007. Vol. 12; Вацук Д. «Абыхмо деръжали ихъ пвддлѣ права ихъ земли» (Населення Кііўшчыны та Воліны і великокнязьскага ўладу в XV–XVI ст.). – К., 2009 (далей – Вацук Д. «Абыхмо деръжали ихъ пвддлѣ права ихъ земли»). – С. 195–199 і інш.

²¹ Вацук Д. «Старина». – С. 429.

В.Ф. Голубеў паставіў праблему аб даўніне як форме памяці. Ён прывёў розныя прыклады функцыянавання памяці даўніны, але не паказаў, у чым заключаліся яе ўласцівасці²².

Дапоўнім звесткі аб даўніне, унясем карэктывы ў існуючыя палажэнні аб гэтай з’яве, абагулім даныя аб ёй, паспрабуем даць сваё тлумачэнне прычын трансфармацыі даўніны. Усё гэта павінна падвесці нас да пастаноўкі праблемы аб пераемнасці даўніны як віда памяці і прававога дакумента.

Назад... у светлае мінулае

Агульны прынцып даўніны заключаўся ў тым, што існуючы парадак з’яўляўся ўстойлівым і непарушным і не мог быць зменены. Калі чалавек быў цесна інтэграваны ў прыроду, залежаў ад яе, жыць і выжыць ён мог, карыстаючыся ўзорамі, якія былі апрабраваны продкамі. Існуючы парадак быў правяраны мінулымі пакаленнямі, значыць, ён з’яўляўся падыходзячым для сучаснікаў. У гэтым заключалася рацыянальнасць даўніны. Усё новае, што ўкаранялася ў жыццё (як гэта было магчыма, пакажам ніжэй), праходзіла праверку і даказвала права на існаванне, становілася старым. Адзінаразовыя плацяжы і павіннасці ішлі ў «пошліну» – пераўтвараліся ў пастаянныя²³. Фактычны ўладальнік маёмасці атрымліваў поўнае на яе права, калі не паступалі прэтэнзіі на гэту маёмасць з боку іншых асоб, калі ён трымаў яе «во впокой»²⁴. Калі тэрмін даўнасці праходзіў без «впоминаний», то гаварылі, што «дело» з’яўляецца «давним»²⁵, яно «вдавнило»²⁶, «вышло давностью»²⁷. Сіла даўнасці была

²² Голубев В. «Старина» в жизни населения белорусских земель Великого Княжества Литовского как отражение исторической памяти (конца XV – середины XVI вв.) // Acta humanitarica Universitatis Saulensis. Mokslo darbai. 2009. T. 9. Kultūrinės atminties kaita ir lokalinė istorija = Alternation of Cultural Memory and Local History (далее – Голубев В. «Старина»).

²³ Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археологическою комиссиею (РИБ). – Т. 27: Литовская метрика. – Отд. 1. – Ч. 1: Книги записей. Т. 1 / Под ред. И.И. Лаппо. – СПб., 1910 (далее – РИБ. Т. 27). № 60. – Стб. 570–571, 1495; Доўнар-Запольскі М.В. Дзяржаўная гаспадарка. – С. 87.

²⁴ РИБ. – Петербург, 1903. – Т. 20: Литовская метрика. – Т. 1 (далее – РИБ. Т. 20). № 160. – Стб. 779 (1511), № 152. Стб. 1468 (1520), № 99. Стб. 670 (1511). Гл. таксама: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6 / Par. A. Baliulis. – Vilnius, 2007 (далее – LM-6). № 275. – P. 183 [1498], № 315. – P. 206 [1499]; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522–1529). Užrašymų knyga 12 / Par. D. Antanavičius, A. Baliulis. – Vilnius, 2001 (далее – LM-12). № 114. – P. 183 (1522); Archiwum Państwowe w Krakowie. Oddział I (na Wawelu) (PA w Krakowie). ASł. Sang. 163; спіс: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15 / Par. A. Dubonis. – Vilnius, 2002 (далее – LM-15). № 52. – P. 91 [1528], № 84. P. 123 [1529]; Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Par. E. Gudavičius, J. Karpiavičienė, G. Kirkiėnė ir kt. Vilnius, 1997 (далее – LM-224). № 264. – P. 226 (1528) і інш. Для іншага прэтэндэнта важна было не «молчать», «впоминать» аб сваіх правах: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4 / Par. L. Anužytė. – Vilnius, 2004 (далее – LM-4). № 95. – P. 122 [1486]; РИБ. – Т. 20. – № 302. – Стб. 1021–1022 [1518–1519].

²⁵ LM-6. № 317. – P. 207 [1499]; РИБ. – Т. 20. – № 152. – Стб. 1468 (1520).

²⁶ LM-6. № 272. – P. 181 [1498]; РИБ. – Т. 27. – № 206. – Стб. 751 (1499); РИБ. – Т. 20. № 19. – Стб. 549 (1507).

²⁷ LM-224. № 292. – P. 247 (1528); спіс: LM-15. № 23. – P. 69.

настолькі вялікай, што калі яна ўступала ў супрацьдзеянне з дакументам, верх атрымлівала даўнасць. Прывядзем найбольш яркавы прыклад. У 1522 г. паны, цівуны і баяры Жамойцкай зямлі «жаловали» гаспадару на віленскага пана, жамойцкага старосту пана Станіслава Янавіча, што насуперак прывілеям, ён, а не вялікі князь распараджаўся правам раздаваць цівунствы ў Жамойці. Староста прырэчыў, што цівунства Жамойцкай зямлі, апрача чатырох двароў і адной воласці «здавна за предковъ наших и за нас предкове его и онъ сам у подаваньи своем мели ажъ до сего часу, а предкове их и они сами предкомъ нашим и нам о том николи ся не упоминали». У сваю чаргу жамойцкі староста прасіў гаспадара, каб яго пакінулі «водле стародавнаго обычая». Вялікі князь апраўдаў Станіслава Янавіча:

«И мы, с Паны Радами нашими, того жежи ними досмотревши, и видело ся нам и Паном Радамъ нашим, кгдыжь предкове пана виленского, пана Станиславовы, и онъ самъ з давных часовъ за предковъ наших и за насъ тые тивуньства во своемъ подаваньи мели а кому хотели с подданных наших панов и бояр земли Жомоитское, тымъ тые тивуньства даровали, а панове и тивуны и бояре земли Жомоитское, *хотя на то права от предковъ наших в себе мають, а коли ж того такъ от давних часовъ у мольчаньи были, мы, хотячи какъ привилья и давности у моцы держати*, тые тивунства в земли Жомоитскои пану виленьскому, старосте жомоитскому, пану Станиславу Яновичу въ его подаванье, з ласки наше, дали есмо ему в подаванье, кром тыхъ чотырох дворов нашихъ... и волости... Маеть панъ виленьский, панъ Станислав, тые тивунства в земли Жомоитскои въ своемъ поданьи мети по тому, какъ и предки его м(ил)д(ости) и онъ самъ за предковъ наших и за нас мели»²⁸.

Пры Жыгімонце I палажэнне аб тэрміне даўнасці ўвайшло ў заканадаўства: калі прэтэндэнт не прад'явіў правы на маёмасць у час праўлення Казіміра і Аляксандра, ён навекі пазбаўляўся гэтых правоў²⁹. У якасці асобнага артыкула

²⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440–1523). Užrašymų knyga 10 / Par. A. Banionis, A. Baliulis. – Vilnius, 1997. № 109. – P. 105 [1522]; спіс: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11 / Par. A. Dubonis. – Vilnius, 1997 (далее – LM-11). № 140. – P. 134. Гл. таксама: LM-11. № 141. – P. 135–136 (1522).

²⁹ «...какъ же и въ правехъ выписано: естли бы хто о которую близкость свою за отца нашего Казимира короля его милости не впоминалься, тотъ вжо вечно о то не маеть впоминатися» (РИБ. Т. 20. – № 21. – Стб. 552, 1507 г.; спіс: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8 / Par. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995 (далее – LM-8). № 404. – P. 304). «... Бо хто чого во в покои и в держани был от пятидесят лет, хотя и без листов, то мает таки держано быти, бо есмо всем подданным нашим у Великом Кн(я)зьстве право дали, иж давности не маем никому рушати» (Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9 / Par. K. Pietkiewicz. – Vilnius, 2002 (далее – LM-9). № 69. – P. 109, 1511 г.). «Ино мы всимъ подданнымъ нашимъ великого князства Литовьского право дали: *«кто чого былъ въ молчаньи за отца и брата нашего королевъ ихъ милости, тотъ тое вечно тратить»* (РИБ. Т. 20. № 227. – Стб. 902 [1516]); *«А мы со всими п(а)ны радами и со всими землями, подданными нашими, тое право установили: кто чого за отца и брата нашог(о) въ держан(ь)и и во-в покои был, а впоминан(ь)и ни от ког(о) о то не мель, таковый тое вечно одержывает(ь)»* (LM-224. – № 346. – P. 289, 1529 г.).

дадзенае палажэнне было ўключана ў Статут 1529 г.³⁰ Гэта значыць, што маёмасць назаўжды пераходзіла ў распараджэнне фактычнага ўладальніка. Тэрмін даўнасці існаваў у розных відах сацыяльных і гаспадарчых адносін. У Валынскай зямлі захоўваўся звычай, што калі хто з сялян «заседит» ва ўладаннях князя і пана тэрмін даўнасці 10 год, ён становіўся вотчычам, г. зн. страчваў права выхаду з гэтага ўладання. Гаспадар у сувязі са скаргай войта, бурмістра, радцаў і ўсіх мяшчан Луцка, што князі і паны Валынскай зямлі мелі намер вывесці з Луцка людзей-«отчичей», якія пражывалі тут на працягу 20–30 год, вызначыў тэрмін даўнасці, пасля якога права вываду пераставала дзейнічаць – адзначаныя вышэй 20–30 год³¹. Час перапрацоўваў навацыі. Праверанае часам новае ўжывалася ў старое і становілася яго часткай³².

Правераны часам парадак з’яўляўся ідэальным. Даўніна мела не толькі храналагічнае, але і каштоўнаснае вымярэнне. Яна атаясамлялася з добром, справядлівасцю («правдой»), у той час як «новина» была сінонімам крыўды. У 1509 г. мяшчане Менска называлі крыўдамі і *навінамі* парушэнні менскім намеснікам магдэбургскага права, якое яны атрымалі 10 год таму назад; тут крыўдамі і навінамі названа тое, што да даравання гэтага права стагоддзямі з’яўлялася прэрагатывай намесніка³³. Ідэальная якасць даўніны рабіла апошняю адной з галоўных каштоўнасцяў, «сэнсавым цэнтрам». Стары – не толькі добры і справядлівы, але таксама разумны, мудры (антонім разузнага – «малады»³⁴), мэтазгодны. Каб абгрунтаваць неабходнасць увядзення новага, трэба было даказаць існаванне гэтага новага ў мінулым. Пярэчанні супраць новага абгрунтаваліся таксама даўнінай. У выпадку падобных пярэчанняў даказвалася, што гэтага новага ў мінулым не існавала. На Віленскім сойме 1547 г. шляхта скардзілася, што гаспадар, заснаваўшы нядаўна ў ВКЛ манетны двор, не апавясціў шляхту аб сваім намеры. У мінулым жа было інакш: вялікі князь, вырашыўшы перанесці манетны двор з Польскай кароны ў ВКЛ, не праігнараваў шляхту, а сабраўшы сойм, апавясціў яе аб прынятым рашэнні. Ігнараванне шляхты ў дадзеным выпадку і паслужыла падставай для яе просьбы, каб вялікі князь у будучым не грэбаваў шляхтай у справах, якія адносіліся да ўсёй зямлі. Гаспадар, жадаючы быць пераканаўчым, адказаў на гэтую просьбу, спаслаўшыся на даўніну. Згодна з яго сцвярджаннем «*ани за отца, ани за иных предковъ его милости, за которыхъ мынцы бито, соймовъ на всю землю не [з]бирано*», і тады, калі манетны двор быў пераведзены ў ВКЛ, ніякага запрашэння шляхты на сойм не

³⁰ Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senaja baltarusių, lotynų ir senaja lenkų kalbomis=Первый Литовский Статут. Тексты на старобелорусском, латинском и старопольском языках / Tekstus par. S. Lazutka ir kt. – Vilnius, 1991. – Т. 2. D. 1 (далее – Pirmasis Lietuvos Statutas). – Р. 74–78.

³¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14 / Par. L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). Vilnius, 2008 (далее – LM-14). № 765. – Р. 313 (1525).

³² Аб даўнасці, гл.: *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – Москва, 1892 (далее – *Любавский М. К.* Областное деление). – С. 390–392. Няма падстаў меркаваць, што гэты архаічны парадак рэчаў сфарміраваўся пад уплывам рымскага права.

³³ РИБ. – Т. 20. № 57. – Стб. 602–603.

³⁴ Адзін чалавек, шкадуючы аб учынку, тлумачыў, што здзяйсніў яго «*молодымъ розумомъ, зъ людское направи*» (РИБ. – Т. 20. № 109. – Стб. 1383, 1520 г.)

было, а прыняцце рашэння з'яўлялася «въ mocy, владности и справован[ь]ю» самога гаспадара і паноў рады. «...Про то, – паведамляе крыніца аб прынятым гаспадаром рашэнні, – его королевская милость тотъ звычай битья мынцы и теперь водле стародавнего обычая пры владности своей господарьской зоставати рачыть...»³⁵.

Адносіны да даўніны вызначаліся псіхічнымі і ментальнымі ўстаноўкамі. Змена парадку была зневажальнай для памяці аб продках. Намер аб змене парадку ўнушаў трывогу, турботы, нават страх.

Захаванне «старіны» стварала баланс адносін унутры грамадства і грамадства з прыродай. Свет стаяў, пакуль з'яўляліся непарушнымі вера, звычаі і законы продкаў. Увядзенне навацый парушала гэты баланс, што вяло да катаклізмаў і бедстваў. Паміж парушэннем балансу з аднаго боку і ўзнікненнем катаклізмаў і бедстваў з другога існавала непасрэдная сувязь. Сігізмунд Герберштэйн апісаў наступны парадак і выпадак, якія мелі месца ў Жамойці. «Землю они вспахивают не железом, а деревом [и это тем более удивительно, что] земля их жесткая [а не песчаная, так что на ней нигде не растут сосны]. Отправляясь пахать, они берут с собой множество деревянных (рал), [которыми взрывают землю, пользуясь ими в качестве сошника], для того, разумеется, чтобы, если сломается одно, иметь наготове ещё [и ещё, не тратя на это времени]». Перад намі дзеянне даўніны. Металічны нарог не з'яўляўся тэхнічнай навінкай у бліжэйшых суседзяў, адкуль ён мог быць запазычаны. Для такога рэгіёну, як Жамойць, з яе цвёрдымі глебамі ён быў найбольш аптымальным, але яе жыхары аддавалі перавагу драўляным нарогам. Важна таксама і наступнае. «Один из начальников области, – паведамляе далей Герберштэйн, – [желая облегчить жителям их чересчур тяжёлый труд] велел доставить [большое количество] железных сошников. Но когда и в тот год, и в несколько следующих урожай из-за превратностей погоды не соответствовал ожиданиям земледельцев, простой народ стал приписывать бесплодие своих полей железному сошнику, не признавая никакой другой причины»³⁶. Такім чынам, жамойты былі перакананы, што не ўраджай з'яўляўся наступствам увядзення металічных нарогаў. Устанаўленне падобных прычынна-следчых сувязяў з'яўляецца тыповым для ўяўленняў аб даўніне. Аб сіле даўніны можа сведчыць наступны факт: «начальнік вобласці», асцерагаючыся абурэння жамойтаў, прадаставіў ім магчымасць апрацоўваць зямлю на свой лад.

³⁵ РИБ. – Т. 30: Литовская Метрика. – Отделы 1-2. Ч. 3: Книги Публичных дел / Под ред. И.И. Лаппо. – Юрьев, 1914. – Т. 1 (далее – РИБ. – Т. 30). – Стб. 140–141.

³⁶ «Terram non ferro, sed ligno proscindunt: quod eo magis mirandum, cum terra eorum tenax, & non arenosa sit, quaque pinus nunquam crescit. Araturi ligna complura, quibus terram subigunt, locoque vomeris utuntur, secum portare solent: scilicet, ut uno fracto, aliud atque aliud, ne quid in mora sit, in promptu habeant. Quidam ex provinciae praefectis, quo provinciales graviore labore levaret, multos ferreos vomeres adferri fecerat. Cum autem eo, sequentibusque aliquot annis, segetes aliqua coeli intemperie expectationi agricolarum non responderent, vulgusque agrorum suorum sterilitatem ferreo vomeri adscriberet, nec aliud quicquam in causa esse putaret. Praefectus veritus seditionem, amoto ferro, suo eos more agros colere permisit» (*Герберштейн С.* Записки о Московии: в 2 т. / Под ред. А.Л. Хорошкевич. – Москва, 2008. Т. 1. Латинский и немецкий тексты, русские переводы с латинского А.И. Малеина и А.В. Назаренко, с ранневерхнемецкого А.В. Назаренко. – С. 486–487).

Сучаснае грамадства арыентавана на пошук новых – больш аптымальных форм сацыяльнага, эканамічнага і палітычнага жыцця, рух наперад, прагрэс. У Сярэднявеччы пошук найбольш эфектыўных рашэнняў ажыццяўляўся выключна ці ў значнай ступені ў кірунку мінулага. «Старина» і сучаснае паняцце «кансерватызм» блізкія, але не тоесныя. Кансерватызм як прыхільнасць да традыцыйных парадкаў існуе ва ўмовах свабоды выбару: можна быць «кансерватарам», а можна і «наватарам». Даўніна панавала тады, калі падобны выбар адсутнічаў ці быў у вялікай ступені абмежаваны. Даўніна – гэта рух назад, але рух да дасканаласці.

«Святыя дзяды»

Уяўленні аб даўніне былі звязаны з рэлігіяй. «Старина» – гэта разлік на памерлых продкаў, страх перад імі. У заходнееўрапейскай гістарыяграфіі даследуецца феномен «тэмогія» як форма адносін жывых і мёртвых, спосаб зацвярджэння іх агульнай супольнасці, форма мыслення і дзеянняў, якія ўстанаўлівалі адносіны паміж імі. Асаблівасці гэтых адносін заключаліся ў наступным. Існаванне чалавека не абрываўлася пасля яго смерці. Мёртвыя мелі «прысутнасць у цяперашнім»³⁷. Іх «ажыўленне» дасягалася пры памінанні: называнні імя нябожчыка (напрыклад, на літургіі) і памінальнай трапезе. Адносіны паміж жывымі і мёртвымі ўяўлялі свайго роду дагавор, які пашыраўся на ўсе сферы жыцця. Мёртвыя былі суб'ектамі грамадскіх адносін. «Мэмогія» валодала групаўтваральнай функцыяй, з'яўлялася ўмовай самаідэнтыфікацыі яе членаў³⁸.

Заходне- і цэнтральнаеўрапейская «тэмогія» адпавядала ўсходнехрысціянскай «памяці па душы». Але быў і яшчэ адзін аналаг, які існаваў як да прыняцця хрысціянства, так і паралельна з ім – *рэлігійны* культ продкаў. Асабліва трывалыя перажыткі гэтага культу захоўваліся ў Беларусі да навейшага часу ў форме абрадаў «Дзяды» і «Куст». Вынікі аналізу гэтых абрадаў, атрыманыя беларускай даследчыцай В. Шарай, дазваляюць вызначыць архаічныя ўяўленні аб памерлых людзях, іх статусе, месцы і ролі, ступені «прысутнасці» ў жыцці жывых. Людзі пасля смерці не пераставалі існаваць, яны пераходзілі ў іншы свет, дзе надзяляліся звышнатуральнай сілай і станавіліся святымі³⁹. Жывыя

³⁷ «die Gegenwart der Toten» – тэрмін О.Г. Эксле.

³⁸ *Oexle O.G.* Obcowanie żywych i umarłych. Rozważania o pojęciu «memoria» // *Spółczesność średniowiecza. Mentalność – grupy społeczne – formy życia.* – Toruń, 2000 (пераклад з нямецкай мовы: *Die Gegenwart der Lebenden und der Toten. Gedanken über Memoria // Gedächtnis, das Gemeinschaft stiftet / Ed. K. Schmid.* – München–Zürich, 1985; *Idem.* Memoria i przekaz memoratywny we wczesnym średniowieczu // *Idem.* *Spółczesność średniowiecza. Mentalność – grupy społeczne – formy życia.* – Toruń, 2000 (пераклад з нямецкай мовы: *Memoria und Memorialüberlieferung im frühen Mittelalter // Frühmittelalterliche Studien.* – 1976. Bd. 10); *Арнаўтова Ю.Е.* Memoria: «Тотальный социальный феномен» и объект исследования // *Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени.* – Москва, 2003.

³⁹ Большасць вакатыўных формул у рытуале запрашэння памерлых на «Дзяды» пачынаецца з эпітэта «святыя» (*Шарая О.* Ценностно-нормативная природа почитания предков. – Минск, 2002 (далей – *Шарая О.* Ценностно-нормативная природа почитания предков). – С. 153, 158).

адчувалі патрэбу ў дапамозе з боку продкаў. Апошнія аказвалі вялікі ўплыў на жыццё жывых, апекаваліся імі. Кожны год у пэўны час адбываўся кантакт жывых людзей з продкамі. Мёртвыя прыходзілі да жывых у памінальныя дні і ўдзельнічалі з імі ў памінальнай трапезе⁴⁰. Вывучэнне абраду «Куст» прывяло В. Шарую да наступных высноў:

«Обряд Куст – средство реализации коллективного сознания, символически воспроизводившего образ рода в процессе ежегодной обрядовой церемонии, которая закрепляла социальную солидарность членов рода, проживающих на одной территории. *В прошлом обряд выполнял функцию символического соединения ныне живущих и умерших членов рода... Ежегодное повторение церемонии закрепляло в сознании людей чувство единства и сопричастности с прошлыми поколениями, предками своего рода...*»⁴¹.

Калі крыніцы XV–XVI стст. інфармуюць аб пратэсце падданных супраць парушэння даўніны, яны не паведамляюць аб яшчэ адной сіле, якая стаяла за жывымі пратэстуючымі – душах памерлых продкаў. У першую чаргу гэта быў іх пратэст, якому не маглі супраціўляцца жывыя. Жывыя і мёртвыя складалі адзіны калектыў. Сіла даўніны, устойлівасці і непарушнасці парадку адпавядала ступені сувязі, інтэнсіўнасці ўзаемадзеяння продкаў і жывых. Пры існаванні цяжнейшай сувязі паміж жывымі і мёртвымі, змена парадку сярод жывых аўтаматычна вяла б да змены парадку сярод мёртвых. У гэтым выпадку мадэрнізацыя парадку на зямлі была немагчымай. Канчаткова сувязь паміж жывымі і мёртвымі ніколі не перарывалася. Мёртвыя дапамагалі жывым. Аднак наўрад ці нядбайныя нашчадкі маглі разлічваць на дапамогу памерлых, калі першыя забывалі законы і звычаі другіх.

Даўніна – узвядзенне ў ранг святасці продкаў, іх заняткаў, ладу жыцця, паводзін. Ва ўмовах цеснай залежнасці ад прыроды людзі часцей успаміналі вышэйшыя сілы і ўскладвалі на іх надзею. Парадак быў створаны і дадзены людзям багамі, ён меў свяшчэнны характар. Створанае і дадзенае багамі і святымі продкамі чалавек не у стане быў змяніць.

Даўніна як універсальны інстытут

Даўніна з’яўлялася ўніверсальнай каштоўнасцю, а яе дзеянне было ўсеабдымным. Яна з’яўлялася нормай у побыце і гаспадарцы. Яшчэ ў XIX ст. сяляне маглі будаваць курныя хаты толькі таму, што так рабілі «бацькі»⁴². Сучасныя археолагі ажыццяўляюць рэканструкцыю ўнутранага аблічча жылля XI–XIII ст. паводле этнаграфічных даных XIX ст.⁴³ Вось што пісаў А. Кіркор адносна

⁴⁰ Шарая О. Ценностно-нормативная природа почитания предков. – С. 149, 150–159 і інш.

⁴¹ Там само. – С. 120.

⁴² Загорульский Э.М. Возникновение Минска. – Минск, 1982. – С. 178.

⁴³ Гл., напрыклад: «Раскопки (Минска. – А.Г.) обнаружили несомненный факт традиционной связи решения внутреннего плана этнографических белорусских и древних минских жилых построек. Это даёт нам возможность и основание применить данные этнографии для реконструкции внутреннего облика изб древнего Минска» (Загорульский Э.М. Возникновение Минска. – Минск, 1982. – С. 181).

тэхнічнага боку забеспячэння сялянскай гаспадаркі. Сяляне «... в большинстве случаев работают по исконным, укоренившимся обычаям, не признавая и не понимая пользы от всяких нововведений, не соглашаясь даже весьма часто употреблять земледельческие орудия усовершенствованной конструкции, хотя бы таковые находились в господарском дворе»⁴⁴.

У «старине» заключаліся падставы прыналежнасці да таго ці іншага саслоўя. Так, на даўніне рабіў акцэнт бок, калі хацеў паказаць, што ён ці другі бок з'яўляліся прадстаўнікамі таго ці іншага саслоўя («они... из роду суть бояре», «они з века бояре шляхта суть», «они суть *здавна* мешчане полоцкий» і інш.)⁴⁵, саслоўнай групы⁴⁶. Выкананне плацяжоў і павіннасцяў таго ці іншага віду – а гэта было звязана з саслоўнай прыналежнасцю – знаходзіла абгрунтаванне ў даўніне («*дед и отец их* *здавна*, за великог(о) кн(я)зя Витовта и за Жыкгимонта, служивали конною службою, на войну хожывали з доспехом», «*предкове их* и они сами служат намъ коньно, на службу н(а)шу, на воину, ездять, а иншое никоторое служьбы не служат и въ подводы не ходят», «они... *здавна* служат службою панцерною» і інш.)⁴⁷.

«Старина» вызначала адносіны да ўладання. Права на ўладанне зямельнай маёмасцю, незалежна ад наяўнасці лістоў, становілася больш абгрунтаваным, калі падкрэслівалася, што яна належала бацьку, дзеду, прадзеду, продкам⁴⁸, з'яўлялася «звечной»⁴⁹, яе мелі ў трыманні і спакоі («то деи есть пушча вечная моя Сверженьская, я ее мель завъжды во вьпокои, и борониваль есми ее ажъ и до тыхъ часовъ», «я тыи земли вжо от пятидесять летъ во впокои маю», «и тое деи земли он в держаньи тежъ естъ вжо болшеи двадцати летъ» і інш.)⁵⁰.

⁴⁴ Живописная Россия... Литовское и Белорусское полесье. Репринтное воспроизведение издания 1882 года. – Минск, 1993. – С. 208.

⁴⁵ LM-6. № 173. – Р. 135 [1496]; РИБ. – Т. 20. – № 65. – Стб. 83 (1513); РИБ. – Т. 27. – № 111. – Стб. 633 (1495); LM-8. – № 513. – Р. 370 (1510), № 515. – Р. 371 (1510); РИБ. – Т. 20. – № 198. – Стб. 841 [1514], № 127. – Стб. 1430 (1520), № 207. – Стб. 276–277 (1516), № 44. – Стб. 580 (1507); LM-14. – № 713. – Р. 295 [1525]; РИБ. – Т. 20. – № 118. – Стб. 154 (1514), № 119. – Стб. 704 (1511), № 116. – Стб. 1404 [1520] і інш.

⁴⁶ LM-6. – № 151. – Р. 127 [1496] і інш.

⁴⁷ LM-224. – № 18. – Р. 55 (1522); LM-12. – № 230. – Р. 246 (1523), № 264. – Р. 264–265 (1523); LM-224. – № 312. – Р. 262 (1528); РИБ. – Т. 20. – № 167. – Стб. 224 [1515], № 229. – Стб. 904 (1516); LM-224. – № 37. – Р. 67 (1522); РИБ. – Т. 20. – № 286. – Стб. 993 (1517); LM-12. – № 448. – Р. 360 (1525); РИБ. – Т. 20. – № 67. – Стб. 1321 [1519]; LM-14. № 674. – Р. 280 [1524–1525], № 703. – Р. 291 (1525); LM-224. № 226. – Р. 191 (1526) і інш.

⁴⁸ LM-12. № 434. – Р. 352 (1524); LM-224. № 369. – Р. 308 (1529); РИБ. – Т. 20. – № 106. – Стб. 1378–1379 (1520); LM-9. № 77. – Р. 112 (1511), № 182. Р. 159 (1511); РИБ. – Т. 20. – № 241. – Стб. 320 [1516]; № 142. – Стб. 746–747 [1511]; № 186. – Стб. 823 [1514], № 324. – Стб. 430–431 (1517); LM-224. № 471. – Р. 380 (1530); LM-9. № 302. – Р. 209 (1515); LM-14. № 415. – Р. 181 [1524]; РИБ. – Т. 20. – № 118. – Стб. 154 (1514); LM-14. № 896. – Р. 387 (1527); LM-224. № 362. – Р. 304 (1529); РИБ. – Т. 20. – № 52. – Стб. 1288 (1519); LM-14. – № 410. – Р. 179 [1524]; РИБ. – Т. 20. – № 114. – Стб. 149 (1514); LM-224. № 210. – Р. 182 (1525); LM-12. – № 512. – Р. 405 (1525); РИБ. – Т. 20. – № 199. – Стб. 1528 [1521]; LM-14. – № 430. – Р. 185 (1524) і інш.

⁴⁹ РИБ. – Т. 20. – № 126. – Стб. 718 (1511); LM-12. № 156. – Р. 204 (1523), № 407. – Р. 337 (1524) і інш. Гл. таксама: РИБ. – Т. 20. – № 45. – Стб. 581 [1507].

⁵⁰ РИБ. – Т. 20. – № 117. – Стб. 701 (1511), № 235. – Стб. 912 [1516]; LM-12. – № 396. – Р. 330–331 (1524); РИБ. – Т. 20. – № 183. – Стб. 244 (1515); LM-14. – № 559. – Р. 226 [1525]; РИБ. – Т. 20. –

Даўніну ставілі на адзін узровень з дакументамі. Вось на якіх падставах улады замацоўвалі маёмасць за ўладальнікамі: «подле сведоцтва тых суграньніковъ ихъ, и подле ихъ давности»⁵¹. У некаторых падобных выпадках існавала толькі адна падстава: «подле их давности»⁵². У 1509 г. вялікі князь і паны рада разглядалі справу паміж пані Барташовай Ганнай і яе братанічам панам Янам Пятровічам аб зямельных уладаннях. Ганна прадставіла лісты яе бацькі (дзеда Яна) пана Федзькі Неміровіча, што ён, едучы на ваенную службу вялікага князя Казіміра да Бранска, запісаў сваёй жонцы (маці Ганны і бабцы Яна) яго выслугу і куплю. У далейшым маці Ганны адпісала гэтыя выслугу і куплю дачцэ (паколькі не дала ёй выправы). З’яўляецца характэрным адказ Яна Пятровіча на прэтэнзіі ісціцы: «Я деи того не зведомъ, какъ тебе тое именье записывано; нижли то ведаю, штожь дедъ и отецъ мои тое именье и тые люди вышеш писаныи вси держали спокоемъ; а после отца своего я вже колькошь летъ такъже то держу въ покои ажъ и до сихъ часовъ; а ты того именья и тыхъ людей николи не бывала въ держанью, а отцу моему и мне въ томъ жадного впомянанья от тебе не бывало...»⁵³. Ян Пятровіч для доказу сваёй праўды прывёў і яшчэ адзін довад. Ён выйграў справу, хоць вырашальнымі аргументамі паслужылі не гэтыя довады. Для нас з’яўляецца важным тое, што ў першай трэці XVI ст. прыведзены вышэй довад мог захоўваць пэўную сілу, калі складальнік дакумента палічыў патрэбным зафіксаваць яго ў гэксце.

Тут трэба дадаць, што выкананне павіннасцяў таго ці іншага віду (шляхецкіх, сялянскіх і г. д.) абумоўлівала права на ўладанне⁵⁴. Склад плацяжоў і павіннасцяў – таксама даўніна⁵⁵. У адным лісце вялікі князь загадваў:

№ 152. – Стб. 1468 (1520); LM-12. – № 550. – Р. 428 (1525), № 221. – Р. 242 (1523), № 369. – Р. 314 (1524); РИБ. – Т. 20. – № 351. – Стб. 1070 [1522] і інш.

⁵¹ LM-14. – № 632. – Р. 259 (1527).

⁵² LM-14. – № 415. – Р. 181 [1524]. Гл. таксама: LM-12. – № 156. – Р. 204 (1523), № 512. – Р. 405 (1525); LM-14. – № 430. – Р. 185 (1524), № 740. – Р. 305 [1525]; Літоўская мэтрыка. Кніга Запісаў № 16. Архіў Літоўскае мэтрыкі ў Дзяржаўным актахранілішчы ў Маскве (б. Архіў Міністэрства юстыцыі). Архіў Літоўскай Мэтрыкі. Кніга Запісаў № 16. 1530–1538 г. // Беларускі архіў (XV–XVI ст.) / Падрыхт. З. Даўгяла. – Менск, 1928. – Т. 2 (далей – ЛМ-16). № 21. – С. 18. (1530), № 54. – С. 39 (1531), № 55. – С. 39 (1531), № 57. – С. 40 (1531). Гл. характэрныя выразы: «Левко Доманович на полдворища у селе Морочной листа не покладаль; только давность» (Ревизия пущ и переходов звериних в бывшем Великом княжестве Литовском, с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пущи и на земли, сост. старостою мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 г. с прибавлением другой актовой книги, содержащей в себе привилегии, данные дворяном и священникам Пинского повета, составленной в 1554 году. Вильна, 1867 (далей – Ревизия). – С. 119). «Земьяне господарские Качановцы. Левъ Некрашевич, хоружий Кобринский, а Грицко Пацевич... свои входы у пущу его милости господарскую, листовъ не покладали, только давность» (Ревизия. – С. 120).

⁵³ РИБ. – Т. 20. – № 66. – Стб. 612–613 (1509).

⁵⁴ «Боярынъ Красовский Савостьянъ Евсеевичъ зъ братьею оповедали то, ижъ земли своее здавна къ нему служатъ, на которой живутъ; а листовъ на то жадныхъ въ себе бытъ не казали, а ничего не платяты, только на войну ездяты. Аврамъ Ивановичъ Курадовский зъ братьею оповедали то, ижъ здавна зъ именья своего въ повете Пинскомъ службу земскую, войну служатъ, бо шляхта есть, нижли привилеѣвъ не показывали, ижъ и здавна тое именье свое во покои мели. Левко Домановичъ, землянинъ Пинский, зъ братьею своею на именье свое привилеѣ не показаль,

«Ино, коли отцы ихъ и они *здавна* посполъ зъ волостью службы тяглое не служивали, и твоя бы милость и н(и)не службы тяглое служити и въ подводы ходити, и дяколь давати имъ не казаль, и велель имъ въ томъ дати покой: нехай они намъ служатъ по тому, какъ будетъ *дед[ы]* и *отци ихъ* и *они служили за великого князя Витольта и за Жикгимонта и тежъ за отца и брата нашего, королеву ихъ милости*, и подле того листа брата нашего его милости: *бо мы старины не рушаемъ, а новины не уводимъ*»⁵⁶.

І ў дадзеным выпадку даўніна ставілася на адзін узровень з лістамі: «І въ томъ листе стоитъ выписано: ижъ его милость не казаль имъ службы тяглое зъ волостью Слонимскою служити, *подле давности и листу отца нашего*»⁵⁷.

На даўніне грунтаваліся службовыя абавязкі, парадак іх выканання і даходы з іх⁵⁸, дзейнасць устаноў (мыт, карчом і інш.)⁵⁹. «Старина» вызначала спосаб панавання і праўлення вялікага князя. Для апошняга важна было ведаць, як было за яго продкамі, і дзейнічаць, як дзейнічалі яны. У 1503 г. разглядалася справа паміж новагародскім намеснікам панам Альбрэхтам Марцінавічам Гаштольдам і маршалкам, вількейскім намеснікам панам Янам Мікалаевічам Радзівілам аб запісанай сястрой Албрэхта Гальжбетай яе мужу Радзівілу маёмасці. А.М. Гаштольд сцвярджаў, у прыватнасці, што Гальжбета, не маючы дзяцей, «не справне» склала тэстамент – яна запісала мужу атрыманыя ад бацькі маёнткі, якія апошні

низли здавна зъ имения своего, которое въ повете Пинскомъ имеетъ, земску службу служатъ» (Ревизия. – С. 241).

⁵⁵ LM-6. – № 346. – Р. 225 [1499]; РИБ. – Т. 27. – № 188. – Стб. 720–721 (1499). Гл. характэрныя выразы: «*мы зъ вековъ, за предковъ нашихъ*, подвody не давали и на толоку орати не хоживали, нежли дякло даемъ, сено у Троцохъ косимъ и иншии службы служимъ *по тому, какъ и перво сего предки наши служивали*» (РИБ. – Т. 20. – № 121. – Стб. 157–158 [1514]); «гъи мешане и люди волостныи Кричевскийи передъ тымъ *здавна за предковъ моихъ завжды* въ каждый годъ давали на тивуна Троцкого по десяти рублевъ грошей дубасныхъ пенязей» (РИБ. – Т. 20. – № 93. – Стб. 120 [1514]). Гл. таксама: РИБ. – Т. 20. – № 158. – Стб. 211 [1515], № 92. – Стб. 118 (1514), № 140. – Стб. 184 [1514]; LM-14. – № 42. – Р. 92 (1526); РИБ. – Т. 20. – № 144. – Стб. 753 (1511) і інш.

⁵⁶ РИБ. – Т. 20. – № 109. – Стб. 144 (1514).

⁵⁷ Там само. – Стб. 144 (1514). Параўнайце: «...и казал имъ служити службою боярскою, *подлугъ давности и листов их правых...*» (LM-224. № 39. – Р. 68, 1522 г.) і інш.

⁵⁸ LM-224. – № 342. – Р. 284 [1529], № 463. – Р. 374 (1530), № 482. – Р. 388 (1530); LM-14. – № 28. – Р. 84–85 [1526]. Гл. таксама: LM-6. – № 523. – Р. 308 [1505]; РИБ. – Т. 20. – № 43. – Стб. 1271–1272 (1518) і інш.

⁵⁹ «...Нехай мыто и промыту ведают они, мытники наши, по-давному, какъ бывало *здавна за великого князя Витолта и за Жикгимонъта*, «А брати имъ мыто по-старому, какъ *здавна бывало за дяди нашего, за великог(о) князя Витовта, и за Жыкгимонъта*, «А мает он брати мыто по давному», «...нехай он, мытник наш, мыто и промыту заведает по давному...», «... нехай он мыто нашо и промыту, и вагу ведаеть по давному...», «нехай мытникъ н(а)шъ мыто и промыту заведает подле давного обычая, как и первые мытники держивали” і інш. (LM-4. – № 6. – Р. 43 [1486], № 10. – Р. 45 [1488]; LM-6. – № 379. – Р. 238 [1495], № 380. – Р. 239 [1495], № 381. – Р. 239 [1495], № 387. – Р. 242 [1496], № 413. – Р. 252 [1500]; LM-8. – № 83. – Р. 130, 1506 г., № 86. – Р. 131, 1506 г., № 92. – Р. 135, 1507 г. і інш.). «Такежъ казали есмо имъ (мытникам. – А.Г.) доведывати ся того, естли будетъ первыи мытники некоторыи плат того мыта н(а)шого своею недбалостью отпустили, и доведавши ся старины, велели есмо им тот платъ, которыи жо бывал з веку, с того мыта н(а)шого зася приводити ку н(а)шому пожитку», – пісаў вялікі князь да маршалка, ахмістра каралевы, ковенскага і бельскага намесніка Войтэха Янавіча, войта, бурмістра, радцаў і ўсіх мяшчан Ковенскага места (LM-8. – № 91. – Р. 134, 1507 г.).

ніколі не дазволіў бы ёй перадаць каму-небудзь у абыход яго – Альбрэхта, блізкага да тых маёнткаў, яна «іх записала не подлугъ того, какъ же есть обычаи у *правехъ хрестияньскихъ*»⁶⁰. Не маючы іншых падстаў, Ян Мікалаевіч Радзівіл стаў апеляваць да рымскага папы. Вялікі князь рэагаваў: «Ино того *здавна в панъстве нашомъ Великомъ Князстве Литовскомъ николи не бывало за предковъ нашихъ, иже бы ся хто о земскихъ делехъ и правехъ мелъ отзывать до отца светого папежа*». На чарговым пасяджэнні гаспадарскага суда Радзівіл адмовіўся прызнаць рашэнне вялікага князя і паноў рад («не хотел насъ, г(о)с(по)д(а)ра, и Панов Рады нашее в томъ праве послушень быти») і зноў пачаў апеляваць да папы, што паслужыла нагодай для больш прасторнага тлумачэння вялікага князя: «Ино *чого не бывало за предковъ нашихъ ани за отца нашего, короля его м(и)л(о)сти, иже бы ся хто о земскихъ делехъ и правехъ мелъ отзывать до отца светого папежа, и того нового обычая, што перед тымъ здавна не бывало в панстве нашом, жадною мерою не хотели есмо допустить, и не толко у Великомъ Князстве, але и в Коруне Полскои есть обычаи, коли девка будетъ выдана замужь а вмереть детеи не маючи, тогды тот посагъ, которыи будеть за нею данъ, маеть зася отданъ быти в тотъ же домъ, с которог(о) дому тая девка будеть выдана*»⁶¹.

Права грунтавалася ў значнай ступені на старадаўнім звычаі⁶². «Суды судили ся» па даўніне⁶³. «Старина» – гэта судовы довад, «доведати ся старины»⁶⁴, «доведати ся давности»⁶⁵ – від судовага следчання ў цяжбах, звязаных з выкананнем плацяжоў і павіннасцяў⁶⁶, абавязкамі службовых асоб і парадкам выканання гэтых абавязкаў⁶⁷.

Як мы бачым, «старина» стварала як статычныя і ўстойлівыя структуры, так і часовыя сітуацыі. Яна з’яўлялася верай і практыкай. Як адзін з галоўных матываў даўніна аб’ядноўвала падданых гаспадара ўсіх саслоўяў⁶⁸, хоць значнасць гэтага прынцыпу для прадстаўнікоў розных саслоўяў была неаднолькавай.

⁶⁰ ЛМ-6. – № 507. – Р. 298.

⁶¹ ЛМ-6. – № 507. – Р. 298 [1503].

⁶² РИБ. – Т. 20. – № 200. – Стб. 843–844 [1514], № 384. – Стб. 1109 (1522); ЛМ-14. – № 489. – Р. 202 [1524].

⁶³ Князь Иван Андреевич Мажайский атрымаў ад Казіміра Бранск. У паслушным лісце да бранскіх баяр, мяшчан і ўсіх мужоў бранцаў гаспадар пісаў: «...А суды судити по старине, какъ у вась издавна пошло, а своихъ новыхъ судовъ а никоторихъ новыхъ пошлннъ не уводити» (ЛМ-4. – № 58. Р. 108 [1465]).

⁶⁴ ЛМ-6. – № 200. – Р. 147 [1496]; РИБ. – Т. 27. – № 250. – Стб. 834 (1502).

⁶⁵ ЛМ-9. – № 597. – Р. 329 (1517); ЛМ-224. – № 488. – Р. 390 (1530).

⁶⁶ РИБ. – Т. 27. – № 194. – Стб. 727–728 (1499); *Довнар-Запольский М.В.* Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XVI в. Киев, 1905 (далее – *Довнар-Запольский М.В.* Очерки по организации). – С. 39; РИБ. – Т. 27. – № 150. – Стб. 669–670 (1497); *Кром М.* «Старина». – С. 73 і інш. Гл. таксама: РИБ. – Т. 27. – № 123. – Стб. 643–644 (1496); ЛМ-224. – № 388. – Р. 324 (1529); спіс: ЛМ-15. – № 26. – Р. 71–72; ЛМ-225. – № 128. – Р. 100 [1528] і інш.

⁶⁷ РИБ. – Т. 20. – № 243. – Стб. 925 (1516), № 172. – Стб. 796 (1512), № 219. – Стб. 886 (1516). Гл. таксама: РИБ. – Т. 20. – № 220. – Стб. 888 (1515).

⁶⁸ *Доўнар-Запольскі М.В.* Дзяржаўная гаспадарка. – С. 203–204 і інш.; *Кром М.* «Старина». – С. 77–78. ЛМ-6. – № 248. – Р. 169–170 [1498]; РИБ. – Т. 27. – № 205. – Стб. 749–750 (1499). Гл. таксама: РИБ. – Т. 27. – № 249. – Стб. 832–833 (1502). ЛМ-16. – № 14. – С. 13 (1530).

У любым выпадку намеснікам гаспадара як суддзям, ваеначальнікам, адміністратарам даводзілася лічыцца з даўніной падданых. І гарантам даўніны быў вялікі князь⁶⁹.

Даўніна як мадэль мыслення і культурны код

Некаторыя сучасныя даследчыкі, сутыкнуўшыся пры знаёмстве з крыніцамі з супярэчлівымі звесткамі аб даўніне, пішуць, што падданыя ўспрымалі змест устаўных грамат як даўніну, у той час як на самой справе гэтыя граматы з'яўляліся «новіной»; шляхта маніпулявала даўніной у сваю карысць; вялікі князь, дэкларуючы захаванне даўніны і адначасова ўводзячы сваімі дараваннямі новыя парадкі, праводзіў палітыку двайных стандартаў⁷⁰. На першы погляд, так яно і было. Але інтэрпрэтацыя ўказаных дзеянняў у першую чаргу павінна ўлічваць іншы кантэкст. Па першае, даўніной часта называлася ўсё, што было правільным, пажаданым, карысным, незалежна ад яе канкрэтнага храналагічнага вымярэння. Па другое, спасылка на даўніну была прывычным, стандартным довадам. Тады, калі даўніна стала прыходзіць у заняпад, вялікі князь пры адсутнасці ў яго іншых аргументаў, па ранейшаму спасылаўся на даўніну як звычайны спосаб абгрунтавання прынятага рашэння. На Віленскім сойме 1551 г. шляхта падавала просьбу да вялікага князя, каб яе вызвалілі ад замкавай старажы, нагляду за палоннымі масквічамі, кашэння сена і падвод. Гаспадар прырэчыў: «Ижъ такъ, яко бы не радъ новыхъ речей на сее паньство свое отъчызное възносишь, такъ же бы тежъ и старыхъ речей не хотель ни въ чомъ опушчати; а такъ рачыть его королевская милость то все заховывать водле давного обычаю...»⁷¹. На тым жа сойме шляхта прасіла гаспадара, каб ён прызначаў загадваць мытнымі каморами мясцовую шляхту, а не іншаземцаў (ад якіх цярпела насельніцтва). Гаспадар адказаў: «Ижъ въ той речы его милость ничего не рачыть почынати, одно такъ ся въ томъ заховывати рачыть, яко было и передъ тымъ, за предъковъ его милости; а теперъ подъ таковымъ же обычаемъ его милость справы мытъ своихъ рачыть зоставовати»⁷². Шляхта звярнулася да вялікага князя з просьбай аб увядзенні павятовых судзяў, якія б разглядалі справы паміж шляхтай і панамі радай. Адказ гаспадара гучаў так: «Ижъ его королевская милость не звыкъ ани хочеть речей новыхъ у сее паньство свое уводити; а такъ, ижъ то передъ тымъ не бывало, абы панове рады и панове преложонные духовъные мели передъ урядники поветовыми отъказывати, тогда и теперъ то быти не маеть...»⁷³.

Даўніна – адна з вышэйшых рэлігійных, прававых, сацыяльных, эканамічных, палітычных і маральных каштоўнасцяў, спосаб самапазнання, мыслення і дзейнасці, адна з галоўных катэгорый рэлігіі і ўяўленняў, адносіны да сродкаў

⁶⁹ Гл. яго распараджэнні: LM-12. – № 201. – Р. 231–232 (1523); LM-14. – № 719. – Р. 297 (1525); LM-15. – № 9. – Р. 56–57 [1528] і інш.

⁷⁰ Вацук Д. «Старина». – С. 429.

⁷¹ РИБ. – Т. 30. – Стб. 173.

⁷² Там само. – Стб. 174.

⁷³ Там само. – Стб. 195.

вытворчасці, фактар сацыяльнага і маёмаснага становішча, падаткавых і павіннасных адносін, крыніца канфліктаў і спосаб устанаўлення ісціны, адзін са спосабаў панавання і кіравання дзяржавай. «Старина» – жыццё з пастаяннай аглядкай на тое, як жылі продкі. Такое жыццё фарміравала і падтрымлівала «прывычкі розуму і свядомасці», якія з’яўляліся асновай культурнага кода падданных вялікага князя. У лік гэтых падданных уваходзілі не толькі літоўцы і русіны, але і іншыя этнічныя групы – яўрэі і татары. У гэтым плане даўніна з’яўлялася не толькі надаслоўным, але і надэтнічным феноменам.

Даўніна як від прававой інфармацыі і памяці

Даўніна стварала багатую разнастайнасць падаткавых і павіннасных адносін⁷⁴, прававых звычаяў у рэгіёнах і мікрарэгіёнах. Інфармацыя аб даўніне ў кожным з іх была ўнікальнай⁷⁵. Паколькі «старина» не толькі стварала, але і захоўвала парадак, то ўказаныя адносіны і звычаі не патрабавалі пісьмовай фіксацыі. Змены існуючага парадку былі рэдкімі, не радыкальнымі, таму тое, як «было здаўна», можна было высветліць шляхам апытання мясцовых жыхароў, прадстаўнікоў ці былых прадстаўнікоў мясцовых улад. Могуць здацца дзіўнымі некаторыя запыты гаспадара, адказы на якія ён, на першы погляд, павінен быў ведаць з крыніц, што захоўваліся ў «цэнтры». Так, ён загадваў валынянам даведацца аб прававых звычаях, што існавалі ў Валынскай зямлі⁷⁶; распытваў Юрыя Пацэвіча, які калісьці трымаў Кіеў, аб розных «речах» і кіеўскіх урадах (бо «он того дела всего ведомъ был, какъ издавна бывало»⁷⁷); яшчэ раней гаспадар наводзіў даведкі ў таго ж Юрыя Пацэвіча, ці з’яўляўся манастыр св. Міхаіла Залатаверхага ў Кіеве гаспадарскім «поданьем»⁷⁸. Такія апытанні рабілі і мясцовыя ўлады. Пан Юрый Мікалаевіч Радзівілавіч, атрымаўшы ў заставу горадзенскія гараднічае і корчмы, звярнуўся да «старого» гараднічага з пытаннем, ці мерыў ён «белцы»⁷⁹. Для таго, каб папярэдзіць парушэнне даўніны, было важна, каб ураднік меў мясцовае паходжанне, ведаў звычаі дадзенага рэгіёну. З’яўленне ў прывілеях вялікіх князёў літоўскіх палажэння, якое забараняла займаць пасады ў ВКЛ іншаземцам, было абумоўлена не толькі імкненнем прадставіць ураджэнцам ВКЛ выключнае права на атрыманне крыніц даходаў, звязаных з выкананнем службовых абавязкаў, але і залежнасцю ад інфармацыі аб мясцовых звычаях. З неабходнасцю кіравацца мясцовымі звычаямі былі звязаны выпадкі пераносу суда вялікіх князёў літоўскіх з тэрыторыі Польшы ў ВКЛ. Падданыя былі адначасова аб’ектам і сродкам кантролю. Такім чынам, магчымасці кантролю падданных з боку вялікага князя і яго намеснікаў былі

⁷⁴ Доўнар-Запольскі М.В. Дзяржаўная гаспадарка. – С. 203 і інш.

⁷⁵ Кром М. «Старина». – С. 75.

⁷⁶ «будет ли то в обычаи у праве вашомъ волынскомъ, ижъ, хто о землю ся правуетъ – самъ не присегаеть, нижли светки ихъ присягу делаютъ» (LM-14. – № 898. – Р. 388, 1527 г.).

⁷⁷ LM-6. – № 308. – Р. 201–202 [1499].

⁷⁸ Ад Юрыя ён даведаўся, што «издавна есть тотъ монастыр наше поданье» (LM-6. – № 202. – Р. 148 [1496]).

⁷⁹ LM-224. – № 271. – Р. 232 (1528).

абмежаваны. Улада вуснага слова падданных узаемадзейнічала і канкурыравала з уладай пісьмовага слова гаспадара і яго намеснікаў. Інфармацыя старажылаў магла служыць пацвярджэннем праўдзівасці звестак «афіцыйных» дакументаў⁸⁰.

Памяць даўніны была пераважна вуснай і вымяралася вялікімі адрэзкамі. Пры ўказанні часу адзначалася працягласць перыяду («з веку», «з веку вечнаго», «звеков», «здавна», «з давніх часов», «перед тым», «по старому», «подле старины» і інш.); колькасць мінулых пакаленняў («з деда и отца» і інш.), наследны стан («с предков», «из роду»); узрост (даросласць, старасць)⁸¹; час праўлення манархаў; розныя камбінаваныя спосабы. Відавочна, толькі пазней пачынае з'яўляцца лік гадамі.

Можна вылучыць тры разнавіднасці вуснай памяці. Першая разнавіднасць – памяць сучаснікаў, якія бачылі тое, аб чым сведчылі, ведалі аб гэтым з дакладных і годных даверу крыніц. На вербную няздзелу ў панядзелак (22 сакавіка) 1499 г. у Вільні вялікі князь загадаў запісаць у кнігі Метрыкі ВКЛ паказанні Васіля Чортава па справе паміж княгіняй Цімафеевай і манахамі Троіцкага манастыра аб зямлі. «Василей Чортовъ светчиль: напервей тую землю держаль мещанинъ Смоленский Карпъ, а потомъ отецъ мой Микита Чортъ, а после Чорта Микита писар[ъ], а после Микиты господарь король далъ тую землю князю Тимофею; ино тотъ предокъ отецъ мой и Микита въ той земли ловы мели, а старцовъ Троецкихъ николи лововъ тамъ не было, а ни ихъ мели, и память моя засягнетъ – а они въ той земли лововъ не мели»⁸². Віцебскі баярын Глеб Шапка падаў іск на гаспадарскага асочніка з с. Ілемніца Юрку Данілавіча. Гаспадар даў Глебу пустую зямлю Карабейкаўшчына і пацвярдзіў наданне лістом. Юрка ж сцвярджаў, што гэта зямля – не пустая, яе купіў яшчэ яго прадзед, «а деда и отца моего, и моя то есть власная отчизна, и з[ъ] давнихъ часовъ тое земли есмо были в[ъ] держаньи». Суддзя звярнуўся за паказаннямі да Ілемніцкай воласці. Воласць паказала: «...И какъ давно можетъ память наша зъсегнути, а онъ тое земли есть в[ъ] держаньи»⁸³.

Другая разнавіднасць памяці – памяць сучаснікаў, якія чулі ад іншых аб тым, аб чым сведчылі. Войт і мяшчане Уладзіміра неаднаразова скардзіліся вялікім князям Казіміру і Аляксандру, што князі, паны і зямяне Уладзімірскага павета не давалі ім дрэва з іх лясоў і дуброў на дровы, будаўніцтва дамоў і іншыя патрэбы. Адказчыкі, даказваючы сваю праўду, спаслаліся на князя Аляксандра Сангуш-

⁸⁰ РИБ. – Т. 27. – № 101. – Стб. 622–623 (1495).

⁸¹ «...Маемъ людей добрыхъ сторонныхъ, которымъ звездо, што-жь отцы и деды, и мы сами поросли и постарелися, на той земли живучы...» (ЛМ-16. – № 95. – С. 66, 1532 г.). «Я тую Петрашовыщину держу отъ давнихъ часовъ и старель ся есьми, ее держачы...» (Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Par. S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. Vilnius, 1995 (далее – LM-225). – № 14. – Р. 30 [1528]). Гл. таксама: ЛМ-16. – № 120. – С. 89–90 (1532), № 371. – С. 262 (1535).

⁸² РИБ. – Т. 27. – № 132. – Стб. 651 (1499).

⁸³ ЛМ-16. – № 38. – С. 28 (1530). Гл. таксама: «Ижь я съ своихъ летъ молодыхъ, якъ моя память съсегнетъ, памятую, штожь тотъ Давыдъ былъ отцу моему свать, бо дочька отца моего, сестра моя, за сыномъ его была, а Давыдъ тотъ ниеоли къ замьку г[оспо]д[а]р[ь]скому Витебьскому не служил[ъ], одно завьжды с[ъ] тое земли служилъ конемъ Богдану къ Моклокову» (ЛМ-16. – № 131. – С. 99–100, 1532 г.).

кавіча: «...Того деи есми николи *не слыхал*, штобы кн(я)зи и панове, и земляне володимерский мешаномъ боронили дерева брати у своих лесехъ и дубровахъ», – написаў ён гаспадару⁸⁴.

Трэцяя разнавіднасць памяці – памяць прадстаўнікоў больш маладога пакалення, якія сведчылі тое, што мела месца да таго часу, як іх памяць стала здольнай утрымліваць «сацыяльна-прававую» інфармацыю, г. зн. што было «до памяці»⁸⁵. Лідскія баяры Юшка, Войтка і Богуш Карэвічы давалі паказанні адносна прыналежнасці маёнтка Ольжава: «...*Што есьмо слышали* в дядка своего в Богдана, *ижъ он поведил нам*, штожъ панъ Онцушко записал панеи своеи именье Олжово до ее живота, а вечности на то пани Раклевои не дал, а на томъ бых деи и присягнул, ижъ панъ Онцушко ей на тое именье вечности никоторое не дал и не записал ей»⁸⁶. Князь Іван Яраславіч скардзіўся на пана Станіслава Пятровіча, што ён трымаў блізкасць яго жонкі – Лоск. Захаваліся сведчанні двух князёў і аднаго пана, зробленыя на запыт вялікага князя адносна яе паходжання: «Напервеи свидетельство кн(я)зя Ивана Василевича, краичог(о), штож Корибутова дочка Олкирдовича Маря была у великого кн(я)зя Витовта на сенех и кн(я)зь великий Витовтъ дал ее замужъ за кн(я)зя Федора Воротынского, за дадю моего, а кн(я)зя Федорова дочка Воротыньского за кн(я)зем Иваном Ярославовичомъ»⁸⁷.

Наступныя паказанні ўяўляюць цікавасць з пункту гледжання перадачы іх у ярка выражанай размоўнай форме:

«А кн(я)зя Анђрея Костянтиновича Прихабского сведотство: што твоя м(и)л(о)сть мене пытаешъ, сведом ли я роду кн(я)зя Ивана Ярославич кн(я)г(и)ни. *Ино я тому гораздо сведом*. Отец мои был у кн(е)г(и)ни Витовтовое чашникомъ, *и я слыхал от отца моего*, што тая Маря Корибутовна, матка кн(е)г(и)ни Ивановое Ярославича, и выдал ее кн(я)зь великий Витовтъ за кн(я)зя Федора Воротынского. *А матъка моя поведала*, штож ездил отец ее кн(я)зь Семень Вяземский и [с] своєю кн(я)г(и)нею проводить ее до Воротынска, а кн(я)зь Дмитрий Шутиха а Григорей Протасевъ. А пана Анђреево Александровича Дрождына свидетельство: поведаеть, *слышаль от бабки своєї*, от кнегини Борисовое, а перед тымъ, поведаеть, была за княземъ Иваномъ Корибутовичом, и она тое поведывала, што кн(я)зя Иванова сестра Корибутовича была за княземъ Федоромъ Воротыньскимъ, а кн(я)зя Федорова дочъка, Корибутова внука, за княземъ Иваномъ Ярославичомъ»⁸⁸.

Найбольшым аўтарытэтам карысталася першая разнавіднасць памяці.

⁸⁴ LM-6. – № 612. – Р. 349 [1495].

⁸⁵ «И Иван а Гришко поведили перед нами, штож деи еще *до их памяти* был отцу ихъ делъ з их оицомъ... И тое деи дело тогды *до нашею памяти* отцы наши врядили и записали межи себе, и того деи вряду держали ся, поки отец нашъ Федор был живъ» (LM-6. – № 180. – Р. 138–139 [1496]).

⁸⁶ LM-6. – № 614. – Р. 350 [1496].

⁸⁷ Там само. – № 530. – Р. 312 [1505].

⁸⁸ Там само.

«Хто валодае інфармацыяй, той валодае светам»

У паўсядзённым размераным жыцці было важна дакладна ўзнаўляць існуючыя віды і формы адносін і дзейнасці. Гэта абумоўлівала нармальнае функцыянаванне грамадства. У *крытычных сітуацыях*, напрыклад, пад час канфлікту гэта функцыянаванне залежыла ад эфектыўнасці дзеяння памяці. Чым старэйшым быў чалавек, тым больш старыя часы ён помніў, а значыць, тым большым аб'ёмам інфармацыі ён валодаў і тым больш значнай была гэта інфармацыя. Адсюль тое вялікае значэнне, якое надавалася старым людзям – старцам. У крытычных сітуацыях перад імі стаяла задача «доискати ся старины», паведаміць «як было здавна» (што з'яўлялася раўназначным паведаміць, «як павінна быць»). Нейкі Няміра – чалавек сталага ўзросту – даваў паказанні па цяжбе паміж Сурынам і Дароцічам аб уладаннях і павіннасцях апошняга. Паводле яго слоў князь Сямён Кіеўскі разгневаўся на дзеда, бацьку і дзядзькаў Дароціча, канфіскаваў іх дзедзіну і вотчыну і аддаў яе пану Федзьку Гарловічу. Пацярпеўшыя ад княскага гневу пасяліліся на Вальні. Пасля смерці Сямёна яны білі чалом вялікаму князю Казіміру, каб апошні дараваў ім землі ўзамен канфіскаваных уладанняў. Казімір задаволіў іх чалабіцце і даў ім тую землі, якія пазней і выпрасіў у гаспадара Сурын. Няміра таксама інфармаваў, што валодаючы дзедзіннымі і вотчыннымі землямі, дзед, бацька і дзядзькі Дароціча служылі конямі і ў панцырах супольна з вруцкімі баярамі, а з каланымі людзьмі і ардынскімі слугамі яны не служылі, і ніякага «потягу» з імі «не тягнулі». З уладанняў, дараваных Казімірам, яны выконвалі тую ж павіннасці, што і з дзедзіны і вотчыны. Служылі канём і іх нашчадкі. «*А какъ я запомню, за своее памяти, – працягваў Няміра, – штожъ то и зъ веку слывуть бояре Велавскии*». Істотна наступнае. Няміра «для лепшого сведомья» рэкамендаваў звярнуцца да старэйшых за яго людзей, якія валодалі згодна з яго словамі яшчэ большым аб'ёмам інфармацыі: «*А для лепшого сведомья, ешче старей мене, во Вручомъ панъ Мезъ а Костюшко Митьковичъ, и мещанъ много старыхъ: нехай господаръ кажеть надто опытати ихъ, бо они ешче большеи помнятъ*»⁸⁹.

У літаратуры звернута ўвага на тую вялікую ролю, якую адыгрывалі ў практыцы кадыфікацыі права германскіх народаў «antiqui homines». Апошнія з'яўляліся носьбітамі калектыўнай памяці народу. У лангабардаў гэтыя «старыя людзі» выконвалі асаблівую функцыю – яны былі «людзьмі памяці», якія захоўвалі прававую і цесна звязаную з ёй міфічную традыцыю племені⁹⁰. Старыя людзі з'яўляліся носьбітамі «культурнай» памяці і ў іншых народаў⁹¹, у тым ліку, славянскіх⁹². Старцы былі захавальнікамі культуры і тайных ведаў.

⁸⁹ РИБ. – Т. 20. – № 482. – Стб. 1190–1191 [1510]. З-за таго, што Сурын выпрасіў у дараванне Дароцічаў за простых людзей і адбылася цяжба, у сувязі з якой Няміра даваў паказанні (LM-8. – № 515. – Р. 371, 1510 г.; LM-224. – № 140. – Р. 127, 1524 г.)

⁹⁰ Modzelewski K. Barbarzyńska Europa. – Warszawa, 2004. – S. 60–61.

⁹¹ Le Goff J. Historia i pamięć / Przekład A. Gronowska, J. Stryczyk, wstęp P. Rodak. – Warszawa, 2007. – S. 128.

⁹² Myśliwski G. Pamiętnicy. Ludzie sędziwi jako źródła wiedzy o przeszłości na ziemiach polskich (do końca XVI w.) // Europa barbarica, Europa christiana. Studia mediaevalia Carolo Modzelewski dedicata. – Warszawa, 2008.

Ролю захавальнікаў інфармацыі старажылы не страцілі і ў познім Сярэднявеччы⁹³. Кожны сацыяльны слой, у тым ліку, духавенства⁹⁴, меў сваіх старцаў⁹⁵. Старыя баяры маглі сведчыць па ісках мяшчан⁹⁶. Асаблівай увагі заслугоўваюць звесткі, калі па справах паноў, баяр, татар, мяшчан і панцырных слуг інфармацыю прадстаўлялі старыя сяляне⁹⁷. Аднак, відавочна, што ў далейшым найбольшым даверам карысталіся ўсё ж такі старыя шляхцічы⁹⁸.

Памяць надзяляла старых людзей асаблівымі правамі і абавязкамі, давала ім сілу, перавагу, іерархічна вылучала старцаў адносна моладзі, вызначала іх высокае сацыяльнае становішча. Памяць стварала ўладу. Слова «старца» служыла для абазначэння не толькі людзей сталага ўзросту, але і кіраўнікоў мясцовых сялянскіх супольнасцяў у Падняпроўскіх і Падзвінскіх валасцях XV – першай паловы XVI ст. Гэтыя старцы збіралі даніну і адвозілі яе да скарбу і ключоў, раскладвалі і збіралі сродкі на валасныя патрэбы, рэпрэзентавалі сялянскую абшчыну і г.д.⁹⁹ Паходжанне назвы гэтых кіраўнікоў не выклікае сумненняў – іх абіралі з асяроддзя людзей старэйшага ўзросту. У раннім Сярэднявеччы ўказаныя старцы, відавочна, займалі, значна больш віднае месца ў сістэме мясцовай улады. У Таропцы захоўваўся парадак, які не меў аналагаў ва ўсім ВКЛ – гаспадар даваў у трыманне Таропец мясцовым мяшчанам ці валасным людзям, г. зн. сялянам¹⁰⁰ (sic!). Дык вось указаныя трымальнікі Таропца знаходзіліся пад юрысдыкцыяй таропецкага старца, і гэты пры тым, што ў дадзены рэгіён ад

⁹³ LM-6. – № 229. – Р. 161 [1497]; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – Т. 3. 1432–1534 / Wyd. B. Gorczak (далей – AS. Т. 3). № 68. – С. 38 (1506); LM-14. – № 623. – Р. 255 (1527) і інш.

⁹⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. – Киев, 1883. – Ч. 1. Т. 6. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648). – № 7. – С. 13–14 (1508).

⁹⁵ LM-224. – № 18. – Р. 55 (1522); РИБ. – Т. 27. – № 76. – Стб. 589 (1495), № 43. – Стб. 555–556 (1494); *Кром М.М.* Понятие «старинны». – С. 541–542; LM-224. – № 191. – Р. 162–163 (1525); РИБ. – Т. 27. – № 45. – Стб. 557–558 (1494).

⁹⁶ LM-224. – № 226. – Р. 191 (1526).

⁹⁷ LM-6. – № 568. – Р. 335 [1496], № 569. – Р. 336 [1475], № 310. – Р. 203 [1499]; LM-11. – № 96. – Р. 108 [1522]; LM-224. – № 266. – Р. 227 (1528). Сяляне-старажылы павінны былі выступіць разам з іншымі ў якасці экспертаў па вызначэнню дзяржаўнай мяжы (РИБ. – Т. 20. – № 485. – Стб. 1194 [1516]). Падобныя прыклады можна значна памножыць.

⁹⁸ У выніку скаргі дарагіцкага плябана князя Якуба на двараніна Ленарта Касенскага аб невыплачванні апошнім з маёнтка Лісава дзесяціны, гаспадар загадаў луцкаму і берасцейскаму біскупу князю Паўлу, каб ён «...казаль им перед собою стати и фундат старый положить. А естли бы фундата у него старого не было, и твоя бы милост(ь), землян обополных, добрых, людей старых, опытал, и будет(ь) ли двавна с того имен(ь)я Лисова десятина на костел Дорогицкий хожывала...» (LM-224. – № 315. – Р. 263, 1528 г.).

⁹⁹ Аб старцах, гл.: *Любавский М.К.* Областное деление. – С. 435–437; *Довнар-Запольский М.В.* Очерки по организации. – С. 57–80 і інш.; *Голубеў В.Ф.* Сельская абшчына ў Беларусі XVI–XVIII ст. – Мінск, 2008. – С. 95–100 і інш.

¹⁰⁰ *Любавский.* Областное деление. – С. 701. З гэтай нагоды М.К. Любаўскі адзначаў: «Впрочем, это едва ли не простой отголосок старинны, не применявшейся уже на деле. Подобный порядок вещей не мог быть приятен тому классу, который считал наместничества и уряды своим достоянием» (*Любавский.* Областное деление. – С. 701–702).

вялікага князя асобна прызначаўся намеснік¹⁰¹. У Таропецкім павеце існавала так званая Старцава воласць, у якой мясцовы старац – а не прызначаны гаспадаром намеснік – збіраў даніну, срэбшчыну і цівуншчыну і адвозіў іх да скарбу, судзіў і «рыдил» мясцовае насельніцтва¹⁰². Крыніцы сведчаць і аб іншых прэрагатывах улады старацаў. У XVI ст. старац Азярышчанскай воласці Віцебскага павета браў «явку» (аплату за апавяшчэнне аб прыбыцці) з прыбыўшых у воласць людзей, даваў ім дазвол на пражыванне ў воласці (праўда, з абавязковым паведамленнем аб гэтым «до замку» – намесніку)¹⁰³. Як старац Азярышчанскай, так і старац Усвяцкай валасцей таго ж павета прызначалі віжоў¹⁰⁴. Уся гэта ўлада, якая ў іншых рэгіёнах ВКЛ належала гаспадарскім намеснікам-дзяржаўцам і старостам, не з’яўлялася новаўвядзеннем XV – першай паловы XVI ст., а прыйшла з больш ранняга часу.

Калі старцы як кіраўнікі сялянскіх супольнасцяў перасталі атаясамляцца з людзьмі сталага веку, усё роўна цаніўся іх немалады ўзрост. Пад час адной цяжбы, звязанай з высвятленнем складу службы маркаўскіх конюхаў, апошнія слаліся «до старцовъ и десятников старых, и до всее волости Марковское»¹⁰⁵.

Глыбіня пранікнення памяці залежыла ад узросту яе носьбіта. У другой палове XV – пачатку XVI ст. аб тым, што было пры Вітаўце і Жыгімонце Кейстутавічах, сведчылі старыя людзі, якія бачылі і чулі тое, аб чым сведчылі¹⁰⁶. На думку М. Крома, грамадства валодала кароткай памяццю¹⁰⁷, апошняя ўтрымлівала толькі невялікую частку мінулага, абмежаваную двума пакаленнямі¹⁰⁸, г. зн. прыблізна 50–60 гадоў¹⁰⁹; даўніна была рухомай, яе пункт адліку ўвесь час перамяшчаўся¹¹⁰. Даследчык мае рацыю, але толькі часткова: так было часта, але не заўжды. Яшчэ ў 1510–1520-я гады і нават пазней спасылаліся на парадкі

¹⁰¹ LM-6. – № 264. – Р. 178 [1498], № 591. – Р. 342 [1497]; *Любавский*. Областное деление. – С. 285.

¹⁰² LM-6. – № 591. – Р. 342 [1497]; *Довнар-Запольский М.В.* Очерки по организации. – С. 65–66, 71, 73; LM-6. – № 264. – Р. 178 [1498].

¹⁰³ Литовская метрика № 228. Книга судебных дел № 9) / Публ. подг. В.А. Воронин, А.И. Груша, И.П. Старостина, А.Л. Хорошкевич. Москва, 2008 (далее – ЛМ-228). – № 119. – С. 217 [1539].

¹⁰⁴ Так вынікае з наступных слоў: «А такъ, видело ся намъ, судямъ, такъ: иж тыи усвятъчане, пришедшы у чужую волость до Озерищъ, без вижа старца озерищского и без вижа своего старца усвятъ[c]кого тую жоньку отъняли и судями и вижами сами себе чинили, а к замьку не вели ани объявляли, знашьли есмо в том того Иева и того Радивошъка, и Жака в томъ виноватыхъ» (Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко. 1533–1540 гг. (ЛМ-228. – № 120. – С. 219 [1539]).

¹⁰⁵ LM-224. – № 267. – Р. 228 (1528).

¹⁰⁶ LM-4. – № 77. – Р. 115–116 [1486], № 115. – Р. 132–133 [1488–1489]; Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių biblioteka (LMAVB). Rankraščių skyrius. F 18-206/1, p. 605 (1504). Гл. так сама: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1846. – Т. 1: 1340–1506. – № 55. – С. 69–70 [1453 ці 1468 ці 1483]; *Голубев В.* «Старина». – С. 268 і інш.

¹⁰⁷ *Кром М.* «Старина». – С. 82.

¹⁰⁸ Там само. – С. 81.

¹⁰⁹ *Кром М.* «Старина». – С. 80. У першым артыкуле М. Кром пісаў аб 70–80 гадах (*Кром М.М.* Понятіе «старини». – С. 541).

¹¹⁰ *Кром М.* «Старина». – С. 81–83.

часоў Вітаўта, а гэта ўжо 80–90 гадоў і больш¹¹¹. У 1522 г. сведкі давалі паказанні аб «давніх часах», калі князь Дзмітрый Карыбут (памёр у 1404 г. ці 1405 г.¹¹²) трымаў Мядзель¹¹³. Тут інфарматыры былі маладзейшымі за час, аб якім яны сведчылі; яны не з’яўляліся непасрэднымі сведкамі факта. Іх звесткі былі больш падвержаны забыванню, расейванню, скажэнню. Адкуль у гэтых інфарматыраў існавала ўпэўненасць у тым, што яны гаварылі праўду? Адкуль у тых, хто прымаў іх паказанні, існаваў давер да іх слоў? Чалавек жыве ў доме, пабудаваным так, як гэта рабілі бацькі; веў гаспадарку так, як вялі яе продкі; валодаў зямлёй, якую трымаў бацька і дзед; карыстаўся ёй у межах, якія існавалі «здавна»; захоўваў сваё сацыяльнае становішча, у якім яго продкі знаходзіліся «звеку», выплываў плацяжы і выконваў павіннасці «подле давняго обычая». Дом, прыёмы гаспадарання, зямля, яе межы, сацыяльнае становішча, плацяжы і павіннасці з’яўляліся помнікамі мінулага. Чалавек жыве сярод гэтых помнікаў. Яны служылі фактарам утрымання ў памяці звестак аб людзях, падзеях, парадках мінулага. Гэта была асаблівая мнематэхніка – форма «запісу», захавання і ўзнаўлення тэкстаў, якія былі зафіксаваны пры дапамозе не літар, а сімвалаў. Інфармацыя аб мінулым уваходзіла ва ўнутраны свет чалавека і пераўтваралася ў ім¹¹⁴. У гэтым заключалася адна з уласцівасцяў даўніны як віда памяці. Важна іншае. Адною з крыніц указаных упэўненасці і даверу было ўяўленне аб непарушнасці парадку. Калі парадак захоўваў устойлівасць і нязменнасць, значыць, той парадак, які ёсць цяпер, быў такім 10, 50, 100 і больш год таму назад. Мінулае з’яўлялася крыніцай цяперашняга, людзі жылі так, як жылі продкі. У той жа час і цяперашняе служыла крыніцай мінулага: калі людзі жылі так, значыць, так жылі і іх продкі. Іншымі словамі, каб пасведчыць аб тым, як было, напрыклад, 100 год таму, дастаткова было паведаміць, як ёсць цяпер ці было да нядаўняга часу. На гэтым у значнай ступені грунтаваліся паказанні сведкаў. Даўніна з’яўлялася аднабаковай інфармацыяй як паводле мэты, так і паводле характару. Яна памятала тое, што захоўвалася нязменным і павінна была пацвердзіць тое, што існавала цяпер. Гэта – яшчэ адна ўласцівасць даўніны як віда памяці. Уласна – гэта «псеўдапамяць», сурагат памяці. Такая памяць рабіла мінулае сучасным. Тады, калі парадак з’яўляўся непарушным, памяць старцаў была эфектыўнай і апраўдвала сабе. Але ў такім выпадку не менш эфектыўнай

¹¹¹ РИБ. – Т. 20. – № 22. – Стб. 554 (1507), № 180. – Стб. 815 (1513); LM-14. – № 611. – Р. 249 [1526]. Гл. таксама і іншыя спасылкі на Вітаўта і Жыгімонта, якія не былі пацверджаны дакументальна: LM-11. – № 115. – Р. 120 (1522); Ревизия. – С. 66 [1524], 260 (1524); Голубев В. «Старина». – С. 269 і інш. Відавочна, частка позніх згадак аб наданнях Вітаўта, у якіх не гаворыцца аб лістах, адносіцца менавіта да наданняў, якія не суправаджаліся выдачай дакумента (у выданні Е. Ахманьскага ў адносінах да гэтых выпадкаў як правіла адзначана: «Original: brak i żadnej wiadomości o nim nie ma»; «Копія: brak», гл.: Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi, magni ducis lithuaniae, 1386–1430 / Zebrał i wydał J. Ochmański. – Warszawa, Poznań, 1986. – № 54. – С. 59, № 57. – С. 62, № 62. – С. 65, № 63. – С. 66, № 64. – С. 66, № 78. – С. 78, № 79. – С. 78, № 80. – С. 79, № 83. – С. 81, № 84. – С. 81, № 124. – С. 112, № 125. – С. 113, № 128. – С. 114 і інш.)

¹¹² Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań, Wrocław, 1999 (Biblioteka Genealogiczna / Pod. red. M. Górnego. Т. 2). – С. 109.

¹¹³ LM-11. – № 141. – Р. 136 (1522).

¹¹⁴ Тендрякова М.В. Примитивно ли первобытное сознание // Одиссей. Человек в истории. Русская культура как исследовательская проблема. 2001. – Москва, 2001. – С. 343–344.

з'яўлялася памяць маладзейшых прадстаўнікоў грамадства. У крыніцах часта не паведамляўся ўзrost тых, хто прыводзіў сведчанні. Гэта можа азначаць, што дадзеныя сведчанні зыходзілі ад людзей не сталага веку.

«Еўракаштоўнасці»

Калі мы гаворым аб эвалюцыі грамадства, магчымасці і механізмах яго абнаўлення, істотным і вырашальным фактам з'яўляецца не глыбіня памяці, не яе здольнасць захоўваць ці схільнасць забываць інфармацыю аб тым, што дадзены факт з'яўляўся «новіной» (бо ўсякая «новіна», прынятая грамадствам, пераўтваралася ў даўніну), а ў тым, як адносілася грамадства да навацый, і як яно гэтыя навацыі прымала ў момант іх увядзення. Грамадства альбо прызнавала, альбо не прызнавала новаўводзіны. Калі прычыны другога больш-менш зразумелыя, то як растлумачыць прызнанне навін? Перад тым, як мы паспрабуем адказаць на гэта пытанне, некалькі слоў аб умовах панавання даўніны. Гісторык з боку назірае істотныя змены ў грамадстве, у прыватнасці, выпяванне ў ім дзяржаўных інстытутаў. Уласна ўзнікненне дзяржаўнасці – гэта таксама навацыя, прычым бадай што самая значная і маштабная навацыя ў гісторыі грамадства. І калі культ даўніны не страціў значэння ў перыяд функцыянавання маладой дзяржавы, то толькі таму, што перамены, звязаныя з узнікненнем дзяржаўных структур, адбываліся нярэзка, паступова, марудна. Навіны маглі ўводзіцца ў крытычныя сітуацыі, калі грамадская думка, насуперак існуючым каштоўнасцям, уяўленням і практыкам, вымушана была прымаць жыццёва важныя новаўвядзенні. Фактарам навацый магла з'яўляцца сільная і энергічная асоба правіцеля. Найбольшы эффект змены мелі тады, калі два адзначаныя фактары дзейнічалі адначасова. Аднак гэта здаралася рэдка. У звычайны час паступовыя, марудныя змены з'яўляліся малаадчувальнымі. Гэта спрыяла захаванню даўніны як элемента грамадскай свядомасці.

Са старым добрым правам маглі канкурыраваць толькі вельмі прывабныя новыя правы, якія былі такімі ж «добрамі» з пункту гледжання грамадскай ацэнкі, як і даўніна. І такія правы існавалі. Гэта – правы, якія ў прывілеях XV–XVI ст. так і называліся: «добрыя», «дабравольныя»; яны мелі таксама і наступныя вызначэнні – «хрысціянскія», «вольныя», «як у Кароне польскай». Гаворка ідзе аб правах польскай шляхты, якія былі дараваны ў 1387 г. літоўскім баярам, прыняўшым каталіцкую веру. Вось як прывілей 1387 г. матывуе рашэнне пашырыць названыя правы на літоўцаў – каб не было адрозненняў у правах, паколькі літоўцы і палякі сталі падданымі адной кароны¹¹⁵. Што гэта за правы? Свабоднае распараджэнне вотчыннымі ўладаннямі, свабодная выдача замуж дачок, унучак, сваячак, удоў, свабода ад выканання некаторых павіннасцяў, для удоў – права заставацца на ўладаннях мужа да выхаду замуж. Хрысціянскія правы ў розныя часы атаясамляліся з правамі на зямельную маёмасць. У 1517 г. падставай для вердыкту па цяжбе паміж зямлямі Валынскага павета Зенкам і Мікітам Андрушкавічамі Русановіча і іх зяцямі зямлямі

¹¹⁵ *Jakubowski J. Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską. – Warszawa, 1912 (далей – Jakubowski J. Studya nad stosunkami). – S. 78.*

таго ж павета Мікітам Вігурычам, Яцкам Якавіцкім і Міхнам Лясяцінскім аб маёнтку Чарукаў і селішчу Хадаркова было тое, што бацька Зенкі і Мікіты «неслушне все имене записал, детей своихъ отдаляючи, чогож и в панстве господаря нашего, *въ правехъ хрестыанскихъ нет...*»¹¹⁶. Дараванья ў 1387 г. правы былі пацверджаны ў 1413 г., пашыраны і распаўсюджаны на мяшчан і праваслаўных у 1447 г. У «вялікай харты вольнасцей» 1447 г. два разы паведамляецца аб «хрысціянскім праве» – у артыкулах аб пакаранні паводле суда і персанальнай адказнасці перад судом¹¹⁷. Неабходна пагадзіцца з думкай І. Якубоўскага, што дадзенай «харты» папярэднічаў агульназемскі прывілей, выдадзены Казімірам яшчэ як вялікім князем літоўскім у 1440 г.¹¹⁸. Аднак насуперак ускоснай аргументацыі названага гісторыка¹¹⁹, на нашу думку, у ім маглі прысутнічаць формулы аб «вольных» і «хрысціянскіх» правах, адкуль яны трапілі ў прывілей Навагародскай зямлі, які датуецца тым жа годам¹²⁰. Усе палажэнні апошняга вызначаны як «волная, добрая, хрестыянская, какъ оу полской Коруне суть»¹²¹. Сярод іх – гарантыя персанальнай адказнасці і пакарання паводле суда; права выезду за мяжу на службу іншым манархам; права на распараджэнне зямельнай маёмасцю; права ўдавы – на валоданне да выхаду замуж зямлёй мужа-нябожчыка; вызваленне ад выдачы дзякла, камення, калод, выканання падвод, кашэння сена і іншых павіннасцяў, выплаты срэбшчыны; гарантыя захавання ўкладаў на карысць стольных, саборных, манастырскіх і іншых цэркваў Навагародка і Навагародскай зямлі і інш. Відавочна, устаўныя прывілеі Полацкай¹²² і Кіеўскай¹²³ зямель былі адрэдагаваны ў адпаведнасці з артыкуламі

¹¹⁶ LM-6. – № 503. – P. 295 [1503]; AS. – Т. 3. – № 175. – S. 153 (1517); *Bardach J.* Trzetizna – część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI wieku // *Idem.* O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988 (далей – *Bardach J.* Trzetizna). – S. 129.

¹¹⁷ Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia=Pomniki dziejowe wieków średnich do objaśnienia rzeczy polskich służące. – Kraków, 1894. – Т. 14. Codicis epistolaris saeculi decimi quinti. Т. 3 (1392–1501) / Collectus opera A. Lewicki. – S. 10; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1846. – Т. 1: 1340–1506. – № 61. – С. 74; *Старостина И.П.* Судебник Казимира 1468 г. // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1988–1989 годы. – Москва, 1991. – С. 237.

¹¹⁸ *Якубовский И.* Земские привилеи Великого княжества Литовского // Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП). 1903. – № 4. – С. 269. Прим., 272; *Он же.* Земские привилеи Великого княжества Литовского // ЖМНП. 1903. – № 6. – С. 270–272. Да гэтай думкі далучыўся С. Кутжеба (*Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski. W zarysie. – Lwów, Warszawa, 1914. – Т. 2. Litwa. – S. 38).

¹¹⁹ *Якубовский И.* Земские привилеи Великого княжества Литовского // ЖМНП. 1903. – № 6. – С. 270–273.

¹²⁰ И.П. Старостина выказала сумненне ў аўтэнтычнасці прывілея Навагародскай зямлі (*Старостина И.П.* К вопросу об изучении областных привилеев Великого княжества Литовского // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения. XVII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто. IV Чтения памяти доктора исторических наук А.А. Зимина. – Москва, 19–22 апреля 2005 г. Тезисы докладов. – Москва, 2005. – Ч. 2. – С. 255). Палеографічныя даныя гэта прывілея не даюць падстаў для такіх сумненняў.

¹²¹ *Жемайтис С.* Привилей новогрудской земле 1440 г. // Рукописные памятники. Публикации и исследования. – СПб., 1997. – Вып. 4.

¹²² *Якубовский И.* Земские привилеи Великого княжества Литовского // ЖМНП. 1903. – № 6. – С. 263–264, 270–273; *Макараў М.* Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. – Мінск, 2008. – С. 144–146.

прывілея 1447 г. У 1507 г. князі, паны, баяры, зямяне і ўся кіеўская шляхта білі чалом гаспадару і паказвалі ўстаўныя лісты Казіміра і Аляксандра, «што імъ дали *право добровольное хрестиянское*»¹²⁴. Так яны называлі гэтае права і ў 1529 г., калі названыя лісты, а таксама новаатрыманы ліст Жыгімонта былі страчаны, і кіяне прасілі апошняга, каб ім «водлугъ тыхъ первыхъ правъ ихъ знову дали імъ *право тое жъ добровольное* и потвердили листомъ... на вечность»¹²⁵. У 1511 г. полацкія баяры, мяшчане і ўвесь горад, уся Полацкая зямля білі чалом Жыгімонту, і клалі лісты Казіміра і Аляксандра, «штожь их м(и)л(о)сть перво сего пожаловали их и дали імъ *права вольная, добрая хрестиянская, какъ в Короне Польскои...*»¹²⁶. Аб «вольных» і «хрысціянскіх» правах гаворыцца і ў прывілеі Жамойцкай зямлі¹²⁷. Маркерам асобных правоў у прывілеях служаць характэрныя вызначэнні. Ва ўстаўным прывілеі Полацкай зямлі сказана:

«А хто кого обадит явно а любо таино, ино намъ его не казнити ни одною виною, ани именем, ни няствомъ, ни серебромъ, ни шыєю, олижь *поставити его очи на очи на явномъ суду хрестиянскомъ*, и того, хто вадиль, и того, хто на кого вадиль, и досмотревъши межи ними правое нити, хто будетъ што заслужилъ, какъ право вкажетъ, такъ его казнити, а которыи которую вину будетъ заслужилъ, ино того самого казнитъ по его вине»¹²⁸.

Спасылкі на хрысціянскія правы мы сустракаем і ў іншых крыніцах. Прыблізна ў 1458–1460 гг. полацкі намеснік Пётр Мантыгірдавіч у лісце да рыжан у сувязі з фактамі заключэння ў няволю палачан, заклікаў рыжан дзейнічаць згодна са звычаем: калі будзе вінаваты палачанін, то рыжане павінны былі прасіць дзецкага ў полацкага намесніка, а апошні быў абавязаны разам з палачанамі разгледзець цяжбу. «А кому будетъ дело до того, ил ли до галици и до иных вашим, и вы к нам пошлете, а мы справедливость межи ними вчинимъ подлугъ *хрестьянского права*»¹²⁹. Гаспадару біў чалом берасцейскі старосціч

¹²³ Якубовский И. Земские привилеи Великого княжества Литовского // ЖМНП. 1903. – № 6. – С. 283, 284–285; Вацук Д. «Абыхмо деръжали ихъ поддлѣ права ихъ земъли». – С. 51–54 і інш.

¹²⁴ Вацук Д. «Абыхмо деръжали ихъ поддлѣ права ихъ земъли». – С. 278.

¹²⁵ Там само. – С. 285.

¹²⁶ LM-8. – № 613. – Р. 452.

¹²⁷ «Item omnibus nobilibus, boiaris et toti communitati districtus Knithoviensis similiter dedimus et concessimus praesentium tenore mediante concedimusque et damus omnia iura et libertates christianitatis, prout terrae Lithuaniae concessimus et quemadmodum genitor noster praefatus eorum praedecessoribus, boiaris videlicet Butrimo, Stroupi et Gierwido cum caeteris boiaris, et communitati dicti districtus Knethoviensis dederat et concesserat». На «руском» языке: «И тежь всемъ бояромъ, шляхте и всему посполству [в] повете Кнетовьскомъ такежь далисмы през нинешньни листъ, и даемъ *уси права и волности хрестьянскии*, яко есьмо дали земъли Литовьскои, и яко от(е)ць н(а)шъ речоны ихъ предкомъ бояромъ, то есть, Бутримовати, Стропи и Арвидовы, з ыньшыми боярми и посполствомъ прыреченного повету Кнеиовскому дали» (Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a. / Par. D. Antanavičius, E. Saviščevas. – Vilnius, 2010. – Р. 42).

¹²⁸ LM-8. – № 8, 613. – Р. 452 (1511).

¹²⁹ Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / Сост. А.Л. Хорошкевич. – Москва, 1977. Вып. 1 (далее – Полоцкие грамоты. Вып. 1). – № 97. – С. 191. Гл. таксама: «Про то ж мы зде се некоторого з ваших речон(о) Вальфромей Виболта *хр(е)стьянским правом* обыскавше виноватого подлугъ записов, ижь онъ черес записы невинных людей наших поковав держал и пограбил, а черес пана

пан Ян Юрыевіч Ільніч і паведаміў, што бацька, маючы на яго «некоторый» гнеў пазбавіў яго права мець частку ў бацькоўскіх уладаннях. Вялікі князь ануляваў гэта рашэнне па той прычыне, што Юрый Ільніч «перед часомь смертнымь» павінен быў «выступы» сына паведаміць гаспадару, а гаспадар – ацаніць, наколькі абгрунтаваным было рашэнне бацькі; між тым, было зроблена інакш: «...было бы то не водлугъ правъ хрестыянскихъ, а з ущипьком шкодливымъ сына ег(о)»¹³⁰. «Подле обычая права хрестыянскаго», г. зн. у адпаведнасці з *вынікамі расследавання*, гаспадар выносіў прыгаворы па цяжбе аб шляхецтве і іншых справах¹³¹. Добрым, хрысціянскім правам называлася і новае нямецкае магдэбургскае права¹³².

Трактоўка хрысціянскіх правоў як «вольных» правоў указвае на тое, якія каштоўнасці ляжалі ў іх аснове – свабода асобы чалавека і свабода распадраджэння маёмасцю. З такім вызначэннем дадзеных каштоўнасцяў суадносіцца формула прывілея 1413 г., у якой парадкі, што існавалі да атрымання новых правоў, названы «ярмом»¹³³. Для падданых вялікага князя літоўскага галоўнай крыніцай тых каштоўнасцяў, якія вызначалі гэтыя правы, з’яўлялася хрысціянская традыцыя. Ідэі, якія ляглі ў аснову хрысціянскіх правоў, беларускі даследчык У. М. Конон разглядаў як ідэі, што няслі ў сабе рысы хрысціянска-рэнесансавага гуманізму. На яго слушную думку пад «устаўненнямі хрысціянскага права» Статута 1529 г. разумеліся «те критерии справедливости и человечности, которые выдвинуты в Библии, и прежде всего, основной нравственный закон»¹³⁴ («Рабіце іншым тое, чаго жадаеце каб яны рабілі вам»¹³⁵). Ад сабе дабавім, што гэтыя крытэрыі сталі засвойвацца задоўга да выдання Статута 1529 г. «А видже ведаете сами, – пісаў у 1464 г. полацкі намеснік Алехна

Петров соуд воеводы полоцког(о), а истця своего не беря в них» (Полоцкие грамоты. Вып. 1. – № 110. – С. 208 [1463]).

¹³⁰ LM-14. – № 825. – Р. 343 [1526].

¹³¹ РИБ. – Т. 20. – № 324. – Стб. 1038 [1522], № 349. – Стб. 1068 (1522). Гл. таксама: «И потом мы, судьи, попытаем obu сторонъ: пан(а) Яна Петрашевича и пан(а) Яна Юшкевич(а) а рекучи: “Вжо есмо ваших речеи выслушали, даваит(е) вы намъ люди стороннии, хто тутъ ведаеть, земцовъ, чии земли притягнули к рече, чии суть входы обаполь реки, *иж быхмо меж васъ конецъ знашли и доброую справедливос(т) подлугъ права хрес(т)яньскаг(о) вчинили”*» (Archiwum Głównie Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów. Dz. X. Sygn. 383. – S. 10 [1460–1479]).

¹³² «ряд добрии а справедливии» (LM-8. – № 530. – Р. 382, 1510 г., № 612. – Р. 449, 1511 г.), «право вольное, хрестыянское» (РИБ. – Т. 27. – № 240. – Стб. 815, 1500 г., № 251. – Стб. 837, 1502 г.), «право хрестыянское» (LM-9. – № 249. – Р. 193, 1516 г.).

¹³³ «Qui ut se in fidei constantia commodius exerceant et crescant de virtute in virtutem, iugum servitutis, quo hactenus fuerunt compediti et constricti, de cervice ipsorum deponentes et solventes, ex innatae nobis benignitatis clementia, ipsi libertates, immunitates, gratias, exemptiones et privilegia dari, catholicis solita, iuxta continentiam articulorum subscriptorum tenore praesentium concedimus et largimur» (Akta unji Polski z Litwą / Wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz. – Kraków, 1932. – № 51. – S. 63, 1413 г.).

¹³⁴ Конон В.М. Гуманистические истоки Статута Великого княжества Литовского 1529 г. // Первый Литовский статут 1529 г. (Материалы республиканской научной конференции, посвящённой 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982 (далее – Конон В.М. Гуманистические истоки Статута Великого княжества Литовского 1529 г.). – С. 102.

¹³⁵ Конон В.М. Гуманистические истоки Статута Великого княжества Литовского 1529 г. – С. 99–101.

Судымонтавіч да рыжан у сувязі з чарговым канфліктам, – *ижь слушит(ь) хрестьяньскым обычаем в ызгоде быти, а злое отдаляти*. А штом лепей волите ваша м(и)л(о)сть злое л(ь) и непочестливое держати, чил(ь) пак доброе и почтливое имети?»¹³⁶. У наступным лісце да рыжан, які датуецца тым жа годам, Алехна адзначаў: «Про то жь осп(о)д(а)рь наш корол(ь) его м(и)л(о)сть, осмотрев своихъ слоуг мещан полоцких их верноую службу и повышшил им их правъ, а дал имъ его м(и)л(о)сть *хр(е)стьяньское право; абы справедливость была как богатому, так оубогому*»¹³⁷.

З прыняццем хрысціянскіх правоў паняцце «дабро» стала атаясамляцца не толькі з даўнінай, але і новымі, чужымі, правамі. Так ці інакш, для хрысціянна рэлігійныя каштоўнасці з'яўляліся аднымі з вышэйшых каштоўнасцяў. «Хрысціянства» мела розныя канатацыі, сярод іх тыя, якія былі ўласцівы даўніне – «дабро» і «справядлівасць». Перавагі добрага хрысціянскага права падарвалі абсалютны аўтарытэт даўніны, разбуралі ўяўленне аб ёй як вышэйшай прававой каштоўнасці. Гэту якасць сталі падзяляць цяпер ужо не толькі стары звычай, але і новыя правы. Апошнія змяшчалі ў сабе магутны патэнцыял абнаўлення ў кірунку лібералізацыі і гуманізацыі. Парадак, які быў устаноўлены новымі правамі, не адмяняў стары, абодва суіснавалі. Старыя добрыя правы крышталізавалі новыя добрыя правы, надавалі апошнім якасці непарушнасці, пераўтваралі іх у даўніну. Старыя і новыя правы часта не перасякаліся, а пераразмяркоўваліся ў залежнасці ад тых ці іншых прыярытэтаў.

Крыніцы выводзяць хрысціянскія, вольныя правы з Польшчы¹³⁸. Гэтыя правы, відавочна, уяўлялі сабой цэлы пласт *заходняй культуры*, правадніком якой была ўказаная краіна. Такое іх паходжанне можа сведчыць аб існаванні значнай «культурнай» дыстанцыі паміж заходнімі і ўсходнімі правамі. Апошнія таксама былі «хрысціянскімі». Ва ўстаўным прывілеі Віцебскай зямлі адносна «рускага» права адназначна сказана: «Такъ же которыи будутъ литвинь або ляхъ кр(е)щены были у Витебску у *рускую веру* а хто с тог(о) городу и тепере жыветъ, того намъ не рушыти, *права ихъ хр(и)стьянского* ни в чом не ломити»¹³⁹. Захаваліся сведчанні, што ў полі дзейнасці «рускіх хрысціянскіх» правоў дазвалялася адчужаць зямельныя ўладанні¹⁴⁰. Усходнія хрысціянскія правы фактычна таксама былі

¹³⁶ Полоцкие грамоты. Вып. 1. – № 116. – С. 217 [1464].

¹³⁷ Там само. – № 118. – С. 220 [1464].

¹³⁸ Я. Якубоўскі звярнуў увагу, што лацінскі тэкст прывілея 1447 г. «*iuxta consuetudinem et iura Regni Poloniae*» на «рускую» мову Статута ВКЛ 1529 г. перакладзены як «*водле звычайу и прав хрестьянских*». «*Gdy przywilej mówi o prawie katolickiem a następnie o prawie Królestwa Polskiego, autorowie Statutu w obu miejscach kładą prawo chrześcijańskie. Zmiana ta tłumaczy się w pierwszym wypadku mieszanym pod względem wyznaniem składem komisji Kodyfikacyjnej, w drugim zaś separatystyczną tendencją zatarcia śladów wpływu polskiego w prawodawstwie litewskim*» (*Jakubowski J. Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską*. – Warszawa, 1912. – S. 76; гл. таксама: *Bardach J. Trzetizna*. 1988. – S. 129. Przepis).

¹³⁹ LM-8. – № 387. – P. 292 (1509).

¹⁴⁰ Так можа вынікаць з некаторых зафіксаваных у канцы XIV ст. палажэнняў устаўных прывілеяў асобным землям ВКЛ: *Макараў М.* Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва месцаў Беларускага Падзвіння ў XIV – перашай палове XVII ст. – Мінск, 2008. – С. 154; Гл. таксама: *Груша А.І.* Мяноўная грамата князя Васіля Нарымонтавіча і фарміраванне пісьмовай

«добрымі» і «вольнымі». Відавочна, існавалі і іншыя «вольнасці». Але тое, што да «рускіх» правоў не прышчапіліся ўказанія вызначэнні, можа сведчыць аб тым, што яны былі аморфнымі. Ці не з апошняй трэці XIV – першай паловы XV ст. варта адлічваць гісторыю спакушэння літоўцаў і русінаў прававымі ўзорамі Захаду?

Праблему абнаўлення грамадства ва ўмовах дзеяння прынцыпа даўніны нельга разглядаць асобна ад персоны гаспадара вялікага князя. Названая персана займала выдатнае месца ў грамадстве ВКЛ, яна валодала асаблівым статусам. Гаспадар лічыўся з даўніной падданных, але на яго і яго ўладанні тэрмін даўнасці не пашыраўся. У гэтым праяўляліся перавагі дзяржаўнай улады. У сувязі з супрацьпраўнымі дзеяннямі пані маршалкавай Мікалаевай Забярэзінскай Ганнай у гаспадарскай пушчы Княгінінскага двара, вялікі князь пісаў да яе: «А прото, коли ся тая реч такъ в собе маеть, ачь ко[л]векъ подле жалобы твоеи в томъ есмо до п(а)на подчасого (маркаўскага дзяржаўцы Яна Мікалаевіча Радзівіла. – А.Г.) писали, приказуючи ему под закладомъ нашимъ, абы ся в тую пушчу ни чимъ ся не вступаль, одначе жъ ведаете вы сами *обычаи стародавнии у Великомъ Кн(я)зьстве Литовскомъ, же намъ, г(о)с(по)д(а)ру, якъ давности нет*, такъ нікому до лет дитинныхъ не маеть быти откладывано»¹⁴¹. «...*Мы, г(о)с(по)д(а)рь, с подданными нашими давности не маемъ...*», – адзначаў вялікі князь у сувязі з іншай справай¹⁴². Тут персана вялікага князя была сільнейшай за час. Такім чынам, на асобна ўжытым «фронце» даўніна цярпела паражэнне. Апрача статусу вялікі князь валодаў і асаблівымі магчымасцямі і адна з галоўных – дараваць падданных рознымі правамі: на землі, сялян, імунітэты, льготы і г. д. Аднымі з матываў падобных дараванняў былі ласка, асаблівая ласка гаспадара, чалабіцце просьбітаў¹⁴³. Але ў аснове дараванняў ляжалі хрысціянскія якасці гаспадара і адна з іх – шчодрасць. Тут важна і наступнае. Хрысціянскі гаспадар дараваў добрыя, вольныя, хрысціянскія правы.

Парадак першапачаткова непарушны і ўстойлівы стаў зменлівым і рухомым. Адбылася пераарыентацыя сацыяльна-прававой памяці. Калі спачатку памяць фіксавала ўстаноўлены парадак, то цяпер – пастаянныя перамены, якія ствараліся шляхам даравання добрых, вольных, хрысціянскіх правоў. Свет стаў зменлівым і разнастайным. Прэамбула прывілеяў, у якой гаварылася аб слабасці памяці, стала гучаць актуальна. Заходняя культура несла ў сабе і новыя практыкі, у тым ліку, тыя, якія былі звязаны з выкарыстаннем прававога дакумента і пісаных законаў. У «Пахвале караля Жыгімонта», якая захавалася ў шэрагу спісаў Статута 1529 г., адносна Ягайлы і Вітаўта сказана: «А прето, ач-кол(ь)ве

культуры ў прававой сферы Вялікага княства Літоўскага ў апошняй трэці XIV – першай трэці XVI ст. – Мінск, 2010. – С. 16.

¹⁴¹ LM-14. – № 59. – Р. 105–106 (1528).

¹⁴² LM-14. – № 925. – Р. 405 (1529).

¹⁴³ Груша А. «Просите, и дано будет вам» (Мф. 7:7): ещѣ раз к вопросу о «заочных» листах канцелярии Великого княжества Литовского // СОЦІУМ. Альманах сацыяльнай історыі. – К., 2008. Вып. 8. – С. 271–277; *Он же. Доверял ли монарх своим подданным? (из жизни общества Великого княжества Литовского конца XV – первой трети XVI в.)* // Istorijos šaltinių tyrimai / Sud. A. Dubonis. – Vilnius, 2010. – Т. 2. – Р. 51–56.

дали намъ веру хрестыянскую, але вчинковъ хрестыянских нас были не научили, прав нам не дали, чим быхмо ся мели справовати, яко ся хрестыяне справовують...»¹⁴⁴. Зразумела, што тут маюцца на ўвазе не толькі законы, але таксама іх пісьмовая форма. Вялікі князь адназначна называе Статут 1529 г. хрысціянскімі правамі¹⁴⁵. Відавочна, элементам дадзенай культуры з'яўляўся і прававы дакумент. У гэтых умовах памяць стала саступаць месца дакументу.

РЕЗЮМЕ

Олександр Груша

ВЛАДА НЕПОРУШНОСТІ І ПАМ'ЯТІ: «СТАРИНА» І ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЯ В XV – ПЕРШЫЙ ТРЕТІНІ XVI ст.

Стаття присвячена такому середньовічному феномену як старовина – адній із вишніх релігійных, правовых, сацыяльных, палітычных і моральных цінностей, нормі і моделі паведінкі, способу мыслення і дзейнасці, адній із найважливішых катэгорій релігіі, фактору сацыяльнага і майновага статусу, адному зі спосабів владарвання й управління, формі пам'яті. Робіцца наступны высьновок. Зі старовіною маглі конкурываць толькі дужэ прываблівыя новаввядення – права, які былі такімі ж «добрамі» з точки зору супільнага ацiнювання, як і старовіна. Це – права, які в історычных джерелах XV–XVI ст. так і называліся «добрамі», «добравольні», «як в Польшчы». Перевагі добраго хрысціянскаго права падірвалі абсалютны аўтарытэт старовіны, зруйнавалі уяўлення про іі вышчу правову ціннасць. Ця якасць була прытаманна такж і новым правам. Астанні містылі в собі потужны потенциал ановлення супільства у напярмку лібералізацыі і гуманізацыі. Цілы рад новаввядень кваліфікаваўся не проста як «добрамі» і «вільні» права, але й як «хрысціянскі» права. Дану кваліфікацыю прав неабходна розглядаць в культурным сенсі. Новы грамадзянскі і майновы права ототожнюваліся із хрысціянствам, былі арганічнаю частыною хрысціянскаго релігіі, втілювалі іі.

Ключовыя слова: старовіна, непорушны парядок, ідэальны парядок, модель мыслення, від правовай інфармацыі, пам'яць, «хрысціянскі права», конкурываючы права, новаввядення, змяні.

¹⁴⁴ Lazutka S., Valikonytė I., Gudavičius E. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). – Vilnius, 2004. – P. 59. Аб «Пахвале», гл.: Варонін В. «Пахвала караля Жыгімонта» Войцеха (Альбрэхта) Гаштаўта і выданне Першага Статута Вялікага княства Літоўскага // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. Straipsnių rinkinys / Sud. I. Valikonytė, L. Steponavičienė. – Vilnius, 2005.

¹⁴⁵ Pirmasis Lietuvos Statutas. – P. 62.

Александр Груша

ВЛАСТЬ НЕРУШИМОСТИ И ПАМЯТИ: «СТАРИНА» И ЕЁ ТРАНСФОРМАЦИЯ В XV – ПЕРВОЙ ТРЕТИ XVI в.

Статья посвящена такому средневековому феномену как старина – одной из высших религиозных, правовых, социальных, политических и нравственных ценностей, норме и модели поведения, способу мышления и деятельности, одной из важнейших категорий религии, фактору социального и имущественного положения, одному из способов властвования и управления, форме памяти. Делается следующий вывод. Со стариной могли конкурировать только очень привлекательные новшества – права, которые были такими же «добрыми» с точки зрения общественной оценки, как и старина. Это – права, которые в исторических источниках XV–XVI вв. так и назывались «добрые», «добровольные», «как в Польше». Преимущества доброго христианского права подрывали абсолютный авторитет старины, разрушали представление об её высшей правовой ценности. Этим качеством стали обладать также и новые права. Последние содержали в себе мощный потенциал обновления общества в направлении либерализации и гуманизации. Целый ряд новшеств квалифицировался не просто как «добрые» и «вольные» права, но и как «христианские» права. Данную квалификацию прав необходимо рассматривать в культурном смысле. Новые гражданские и имущественные права отождествлялись с христианством, являлись органической частью христианской религии, воплощали её.

Ключевые слова: старина, нерушимый порядок, идеальный порядок, модель мышления, вид правовой информации, память, «христианские права», конкурирующие права, новшества, изменения.

Alexander Grusha

THE INDESTRUCTIBILITY AND MEMORY POWER: «OLD WAYS» AND THEIR TRANSFORMATION IN THE FIFTEENTH – FIRST THIRD OF THE SIXTEENTH CENTURY

The article deal with such medieval phenomenon as «old ways», one of the higher religious, legal, social, economic, political and moral values, the norm and model of behaviour, the way of thinking and activity, one of the main categories of religion, the factor of social and a property status, one of the ways of domination and governments, the frame of memory. The following conclusion are made. Very attractive innovations could compete to old ways – the rights which were same «good» from the point of view of a public value, as old ways. These were the rights which in historical sources of the fifteenth–sixteenth centuries were named as «good», «free», «as in the Poland». Advantages of the good Christian right undermined absolute authority of olden old ways, destroyed imagination about its higher legal value. The new rights started to possess these quality too. They comprised powerful potential of updating of a society

in a liberalisation and humanisation direction. Variety of innovations was qualified not only as «good» and «free» rights, but also as the «Christian» rights. It is necessary to consider the given qualification of the rights in cultural sense. New civil and property rights were identified with Christianity, were an organic part of Christian religion, embodied it.

Keywords: old ways, indestructible order, ideal order, model of thinking, kind of the legal information, memory, «Christian rights», competing rights, innovations, changes.

УДК 347.62+173:94(476)''15''

Наталля Сліж

ШЛЮБНЫЯ І ПАЗАШЛЮБНЫЯ СТАСУНКІ ШЛЯХТЫ Ў ЗВЫЧАЁВЫМ ПРАВЕ І ЗАКАНАДАЎЧЫХ АКТАХ ВКЛ

Тэматыка шлюбных дачыненняў шляхты Вялікага Княства Літоўскага закралася ў беларускай, літоўскай, польскай, расійскай гістарыяграфіях XIX–XXI ст. Упершыню да гэтага накірунку звярнуліся даследчыкі Арэст Лявіцкі¹, Міхаіл Уладзімірскі-Буданаў², Іван Лапа³, Мацвеей Любаўскі⁴, Уладзімір Спасовіч⁵, Іван Скіцкі⁶, Ігнацый Даніловіч⁷, Тадэўш Чацкі⁸. У XX ст. значны ўнёсак у вывучэнне розных аспектаў шлюбных стасункаў зрабілі Станіслаvas Лазутка, Ірэна Валіканітэ⁹, Вітаўтас Андруліс¹⁰, Ульрых Эрнст¹¹, Аксіння Таўталес¹²,

¹ *Левицкий О.* Сім'я і побут украінців у XVI ст. // На переломі. Друга паловіна XVI ст. – К., 1994. – С. 190–295.

² *Владимирский-Буданов М.Ф.* Черты семейного права Западной России в половине XVI в. // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. – Киев, 1890. – Кн. 4. Отд. 2. – С. 42–78.

³ *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское от заключения унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). Т. I. – СПб., 1901. – С. 251–252, 478, 519–522.

⁴ *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 572–581.

⁵ *Спасович В.Д.* Об отношениях супругов по имуществу по древнему польскому праву // Сочинения Спасовича В.Д. – Т. 3. – СПб., 1890. – С. 147–160.

⁶ *Скитский И.И.* Невенованные вдовы по Литовскому Статуту и по толкованию Сената // Журнал Министерства Юстиции. 1907. – № 7, сентябрь. – С. 19–64.

⁷ *Данилович И.* Взгляд на литовское законодательство и литовские Статуты // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. – Т. 1. – М., 1841. – С. 1–46.

⁸ *Szacki T.* O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku, i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy, 1529 roku wydany. – Т. 2. – Kraków, 1861. – S. 1–22.

⁹ *Лазутка С., Валіконіте І.* Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому Статуту // Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. История. XVI. – Вып. 2. – Вильнюс, 1976. – С. 74–102; *Valikonytė I.* The Venets of Noblewomen in the Grand Duchy of Lithuania // Lithuanian Historian Studies. 1997. – Vol. 2. – P. 97–107; *Валіконіте І.М.* I Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом Княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 г. – Вильнюс, 1982. – С. 38–46; *Ее же.* Социально-экономическое и правовое положение женщин в Великом княжестве Литовском (конец XV – первая половина XVI в.) и его отражение в первом литовском Статуте. – Вильнюс, 1978. Рукопись на соискание степени кандидата исторических наук // Адзел рукапісаў Бібліятэкі Віленскага Універсітэту. – Ф. 76. – Спр. 2276.

Галіна Дзербіна¹³. Аднак, тым не менш, патрабуецца больш дэталёвае вывучэнне інстытуту шлюбу ў галіне права ў дастатутны перыяд і афармленне ў Статутах 1529, 1566 і 1588 гг.

Інстытут шлюбу ў дастатутны перыяд

Сямейнае права ахоплівае разнастайнае кола пытанняў, звязаных з рэгуляваннем адносінаў у сям’і. Да гэтага накірунку таксама адносяцца шлюбныя і пазашлюбныя дачыненні. Да ўвядзення ў дзеянне Статутаў ВКЛ яны рэгуляваліся звычайным правам, агульназемскімі і земскімі прывілеямі, судовай практыкай. З іх найбольшы ўплыў, канечне, мела звычайнае права.

Звычайнае права складаецца з сістэмы няпісаных прававых нормаў, а пазней становіцца асновай для пісанага права¹⁴. Звычай меў важнае значэнне для традыцыйных грамадстваў, асабліва на пачатку іх фарміравання¹⁵. У ВКЛ «звычай старадаўні» з’яўляўся крыніцай і формай развіцця права¹⁶. У рэгуляванні сямейна-шлюбных дачыненняў звычайнае права захавала свой уплыў нават пасля прыняцця Статутаў.

Найбольш складанае пытанне – гэта крыніцы звычайу¹⁷: адкуль ён паходзіць, чаму ўзнік? Паходжанне звычайу, які пазней стаў прававой нормай, абмяркоўвалася ў розных працах. Шэрагам даследчыкаў сцвярджалася, што Руская Праўда была вядома ў ВКЛ у XIV–XV стст.¹⁸ Яна стала асновай звычайнага права ВКЛ і была непасрэдна звязана са Статутам 1529 г.¹⁹ Уладзімір Пічэта дадаткова адзначаў пра істотную ролю прывілеяў і судовай практыкі пры складанні

¹⁰ Істотным недахопам працы Вітаўтаса Андрулія з’яўляецца адсутнасць параўнання заканадаўчых нормаў з практыкай. *Andriulis V. Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė.* – Vilnius, 2003.

¹¹ *Ulrich E. Eheauflösung im multikonfessionellen Staat der frühen Neuzeit. Kapitel 5 Artikel 20 des Dritten Statuts des Großfürstentums Litauen von 1588.* Рэжым доступу: <http://www.forhistiur.de/zitat/0510ernst.htm>

¹² Праца А. Таўталес за 1929 г. была перадрукавана ў: *Таўталес А. Права сямейнае паводле Літоўскіх Статутаў* // *Arche* пачатак. – 2009. – № 7. Жнівень. – С. 989–1021.

¹³ *Дзербіна Г. Права і сям’я эпохі Рэнэсансу.* – Мн., 1997.

¹⁴ *Юхо Я. Звычайнае права* // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі.* – Т. 3. – Мінск, 1996. – С. 433.

¹⁵ *Bloch M. Spoleczeństwo feudalne / tłum. E. Bąkowska, wst. A. Grabski.* – Warszawa, 1981. – S. 204–214.

¹⁶ *Леонтович Ф.И. Источники русско-литовского права.* – Варшава, 1894. – С. 6–7, 10.

¹⁷ І. Даніловіч нават адзначаў, што ў Статутах шмат «славянскага», але крыніцы паходжання не даследаваў. *Даніловіч И. Взгляд на литовское законодательство и литовские Статуты* // *Юридические записки, издаваемые П. Редкиным.* – Т. 1. Москва, 1841. – С. 46.

¹⁸ Спісы Рускай Праўды за XVI–XVII стст. захаваліся ў калекцыях у Кіеве. За інфармацыю дзякую Святлане Блашчук.

¹⁹ *Леонтович Ф.И. Источники русско-литовского права.* – С. 19; *Максимейко Н. Источники уголовных законов Литовского Статута.* – Киев, 1894. – С. 7–9, 33; *Скитский И.И. Невенované вдовы по Литовскому Статуту.* С. 35–38; *Ehrenkreitz S. Stan badań nad Statutami litewskimi* // *Ateneum Wileński.* 1924. – № 7–8. – S. 323–338; *Пичета В.И. Литовский Статут 1529 г. и его источники* // *Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. Сборник трудов.* – Москва, 1961. – С. 503–504; *Lithuanian Statute of 1529. Studies in East European history / Ed. and tr. by Karl von Loewe.* – Belgium, 1976. – P. 2–7.

Статута²⁰. Станіславокас Лазутка вельмі крытычна паставіўся да тэзы, што Руская Праўда – асноўная крыніца Статута²¹.

Адносна сямейнага права Мікалай Максімейка адзначыў непасрэдны ўплыў Рускай Праўды на сямейнае права ВКЛ, а ў прыватнасці на такія аспекты, як спадкаемства, статус удавы, незаконнанароджаныя дзеці²². Яго думка была падтрымана Карлам ван Лоэвам²³. Станіславокас Лазутка і Ірэна Валіканітэ лічылі, што на момант прыняцця Статута 1529 г. Руская Праўда была ўжо забыта²⁴. Юргіта Кунсманайтэ звярнула ўвагу на падабенства Рускай Праўды з першымі прывілеямі ВКЛ і адзначыла апасрэдаваны ўплыў старажытнага заканадаўчага акта²⁵.

Вядомы Кароткая і Поўная рэдакцыі Рускай Праўды. Выяўленыя даследчыкамі спісы паходзяць з Маскоўскага княства, але да ВКЛ яны таксама маюць дачыненне. Напрыклад, Таўстоўскую кормчую, у якой утрымлівалася Руская Праўда, звязваюць з кіеўскім мітрапалітам Кіпрыянам²⁶. Яго рэлігійная дзейнасць была звязана з двума дзяржавамі. Але функцыянаванне Рускай Праўды на тэрыторыі ВКЛ патрабуе асобнага даследавання. Поўная рэдакцыя Рускай Праўды змяшчала асобныя артыкулы, якія непасрэдна рэгулявалі шлюбныя стасункі. Артыкулы пра ўдаву (№ 93, 99, 101) рэгламентавалі атрыманне выдзелу з маёмасці мужа пасля яго смерці ў тым памеры, як гэта было ім прызначана, маёмасныя дачыненні з дзецьмі, а таксама другі шлюб удавы. Тэрмін «вена» не выкарыстоўваўся ў Рускай Праўдзе. Яшчэ адзін артыкул адзначаў, што пры наяўнасці ў сям'і братаў дзяўчына не мела права на спадчыну (№ 95). Браты вылучалі ёй пасаг па сваёй заможнасці. Ужо тады быў вядомы гендэрны прынцып падзелу бацькоўскай маёмасці: нерухомая – сынам, рухомая – дочкам. Да незаконных пазашлюбных сексуальных сувязей адносілі стасункі з асобамі неадпаведнага статусу – рабамі. Дзеці, народжаныя ад рабыні, лічыліся незаконнымі і не мелі права на спадчыну (№ 98)²⁷.

²⁰ Пичета В.И. Литовский Статут 1529 г. и его источники. – С. 514–515.

²¹ Лазутка С. Академическое издание I Литовского Статута // Первый Литовский Статут 1529 г. – Вильнюс, 1982. – С. 150.

²² Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право. – Киев, 1904. – С. 9–11.

²³ Lithuanian Statute of 1529. – P. 6–8.

²⁴ Тэндэнцыйнасць літоўскіх даследчыкаў у гэтым пытанні абсалютна зразумела. Яны больш схільны шукаць падабенства звычайнага права ВКЛ з прускім звычайным правам, чым са спадчынай Кіеўскай Русі. Лазутка С., Валиконите И. Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому Статуту // Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. История. XVI. – Вып. 2. – Вильнюс, 1976. – С. 82.

²⁵ Kunsmanaitė J. Provisions for Widowhood in the Legal Sources of Sixteenth-Century Lithuania. Doctoral Thesis for the degree of Doctor of Philosophy. – Budapest, Hungary, 2009. On the website: <http://www.hist-medstud.phd.ceu.hu/download/Defense,%20predefense/Kunsmanaitė.pdf>. – P. 173–175.

²⁶ Тихомиров М.Н. Исследование о Русской Правде (происхождение текстов). – М.; Л., 1941. – С. 72, 132.

²⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия по истории русского права. Вып. 1. Изд. 2. – Киев, 1876. – С. 81–88; Его же. Очерки из истории литовско-русского права. – Киев, 1889. – С. 39; Его же. Обзор истории русского права. – Москва, 2005. – С. 120–121; Калачов Н.В. Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды. – Вып. 1. Изд. 2-е. – СПб., 1880. – С. 167–168; Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право. – Киев, 1904. – С. 9–10;

Аднак з Рускай Праўды да рэгулявання шлюбных дачыненняў можна аднесці толькі згаданыя артыкулы. Яны заклалі некаторыя маёмасныя прынцыпы адносна шлюбу: пасаг²⁸, прызначэнне за яго часткі маёмасці, адхіленне ад спадчыны пазашлюбных дзяцей²⁹. Падыход да шлюбных дачыненняў быў падобны да артыкулаў Статута 1529 г.³⁰, але тэкст артыкулаў не ідэнтычны цалкам. Заўважым, што немагчыма патрабаваць ад нормаў Рускай Праўды абсалютнага падабенства з нормаў Статута ВКЛ. Узровень развіцця прававой думкі быў розны, адпаведна быў розны спосаб выкладання прававой нормы. Колькасць артыкулаў пра шлюбныя дачыненні ў Рускай Праўдзе невялікая. Гэта тлумачыцца тым, што гендэрныя адносіны, у асноўным, былі ў кампетэнцыі царквы. Рускую Праўду дапаўняў Статут Яраслава, якім кіраваліся ў духоўных судах³¹. Адзначаныя артыкулы былі складзены пад моцным уплывам візантыйскага права³². Праз іх маёмасныя адносіны ў сям'і трапілі ў сферу дзейнасці свецкага права. Руская Праўда акумулявала ў сабе пэўныя падыходы і прынцыпы візантыйскага сямейнага права і спрыяла іх засваенню ў звычайным праве ВКЛ.

На нашу думку, асновы звычайнага права былі закладзены не толькі Рускай Праўдай, але і іншымі зводамі заканадаўства. Толькі ў адной працы была звучана ўвага, што з прыняццем хрысціянства на нашы землі патрапілі кормчыя, у склад якіх уваходзіла не толькі кананічнае права, але, і цывільнае – у навелах Юстыніяна, Законе градскім, Законе судным людзям³³. Ігнаціў Даніловіч лічыў, што немагчыма прасачыць непасрэдна ўплыў візантыйскага права на права ВКЛ. Але пры гэтым адзначаў, што праваслаўнае духавенства прытрымлівалася намаканона, аб чым сведчылі прывілеі царкве 1503 і 1507 г. Даследчык адносіў перыяд паміж першым і трэцім Статутамі да перыяду актыўнага пераймання рымскага права³⁴. У сучаснай гістарыяграфіі ўздзеянне візантыйскага права на заканадаўчыя працэсы ў ВКЛ прадстаўляецца як нявысветленая праблема³⁵.

Российское законодательство X–XX веков. В 9 т.: Т. 1. Законодательство Древней Руси / Отв. ред. В.Л. Янин. – Москва, 1984. – С. 70–72, 116–118 (Тут змяшчаецца асноўная гістарыяграфія па Рускай Праўдзе).

²⁸ М. Любаўскі лічыў, што артыкул аб пасагу ўвайшоў у звычайнае права ВКЛ. *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. – Москва, 1892. – С. 575–576.

²⁹ У Статуце 1529 г. утрымліваўся падобны артыкул пра бенкартаў, але сацыяльнае паходжанне жанчыны не было абмежавана толькі статусам чэлядзю (гл. далей).

³⁰ *Максимейко Н.* Русская Правда и литовско-русское право. – Киев, 1904. – С. 9–11; *Lithuanian Statute of 1529.* – P. 6–12.

³¹ *Щапов. Я.П.* Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. – Москва, 1972. – С. 304–305; *Его же.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва, 1989. – С. 108–110, 116–117.

³² *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. – С. 122. У працах адзначаецца перайманне некаторых нормаў з Закона суднага людзям у Рускай Праўдзе: *Тихомиров М.Н.* Исследование о Русской Правде. – С. 58–59; *Толочко О.П.* Краткая редакция Правды Русской: происхождение текста. – Киев, 2009. С. 72–76.

³³ *Bossowski F.* Nowela Justynjana 115 – Statut Litewski I R. IV. Art 13 (14), Statut Litewski II i III R. VIII. Art. 7. – Т. X. Cz. 1. Art. 167 // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego.* – Wilno, 1935. – S. 110.

³⁴ *Daniłowicz I.* Rzut oka historyczny na prawodawstwo litewskie // *Pamiętnik Naukowy.* 1837. – Т. 1. – Zesz. 2. – S. 244, 255–260, 266–267.

³⁵ *Godek S.* Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim (1588). – Warszawa, 2004. – S. 14.

Змест кормчых быў вядомы духавенству і князям, якія першымі прынялі праваслаўе. Пра распаўсюджанасць намаканаў сярод свецкіх людзей сведчыць забарона Віленскага сабора 1509 г. трымаць падобныя кнігі ў сябе пад страхам адлучэння³⁶. Праз кормчыя сталі пашырацца ідэі з візантыйскага і рымскага права. Гэта непасрэдна паўплывала на заканадаўства першых стагоддзяў пасля прыняцця хрысціянства, на Статуты Уладзіміра і Яраслава, якія былі створаны на аснове намаканаў³⁷. Да таго ж кормчыя выкарыстоўваліся ў свецкіх судах, што пазней паўплывала на свецкае заканадаўства³⁸. Некаторыя палажэнні сямейнага права з заканадаўчых актаў, якія змяшчаліся ў кормчых, былі адаптаваны ў Маскоўскай Русі³⁹. Апошнія працы расійскіх даследчыкаў выразна адзначаюць непасрэдны ўплыў візантыйскага права на сямейнае права Старажытнай Русі⁴⁰. На нашай тэрыторыі гэтыя тэндэнцыі таксама мелі месца. Але рэцэпцыя права здзяйснялася ў кожным краі са сваімі асаблівасцямі. Уладзімір Спасовіч асцярожна адзначыў, што ў ВКЛ валоданне мужам і жонкай сваёй маёмасцю паасобку, верагодна, склалася пад уплывам візантыйскага і рымскага права⁴¹. Аб запазычанні асобных нормаў сямейнага права (аб пакаранні за збіццё бацькі ці маці) у Статут 1529 г., а за ім і ў Статуты 1566, 1588 гг. было адзначана ў працы Францішка Басоўскага. 115 навела была змешчана ў Законе судным людзям (Эклозе)⁴² і Законе градскім (Прахіроне 879 г.)⁴³, якія былі ў складзе кормчых.

³⁶ Русская историческая библиотека. Т. 4. Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн. 1. – СПб., 1878. Стб. 15; *Дмитриев М.В.* Между Римом и Царьградом: Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. – Москва, 2003. – С. 89.

³⁷ *Павлов А.* Первоначальный славяно-русский номоканон. – Казань, 1869. – С. 13–14, 22, 108; *Розенкамф Г.А.* Обзорение Кормчей книги в ее историческом виде. – СПб., 1839. – С. 39; *Щапов Я.Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. – Москва, 1978; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. – Москва, 2005. – С. 117–118; *Пазнякоў В.* Кормчыя кнігі // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі.* Т. 4. – Мінск, 1997. – С. 238.

³⁸ *Калачов Н.* О значении Кормчей в системе древнего русского права // *Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете.* – 1847. – № 3. – С. 16.

³⁹ *Ланге О.* О правах собственности супругов по древнерусскому праву. – СПб., 1886. – С. 53–57; *Неволин К.А.* Полное собрание сочинений. – Т. 3. История Российских гражданских законов. – СПб., 1857.

⁴⁰ *Дементьева Т.Ю.* Семейное и наследственное право в Киевской Руси: IX–XII вв. / Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Казань, 2006; *Оспенников Ю.В.* Право государств Северо-Западной Руси в XII–XV вв. / Автореф. дис. ... доктора юрид. наук. – Казань, 2010.

⁴¹ *Спасович В.Д.* Об отношениях супругов. – С. 148.

⁴² Закон судны людзям (Эклога) прыйшоў на славянскія землі з Балгарыі, быў пераробкай тэстаў Льва Ісаўра і Канстанціна Капроніма 740 г. *Суворов Н.С.* Следы западно-каталіцкага церковнага права в памятных древняга рускага права. – Яраслаўль, 1888. – С. 4.

⁴³ Закон градскі, г.зн. Прахірон візантыйскага імператара Васілія Македанянiна, які быў выдадзены ў VIII ст. Пераклад яго вядомы з XIII ст., а ў перыяд XV – першай палове XVII стст. сустракаецца ў складзе кормчых, напісаных і выдадзеных на беларускіх і ўкраінскіх землях. Былі вядомы поўная і скарачаная версіі Прахірона: *Павлов А.* Первоначальный славяно-русский номоканон. – С. 13–14; *Бенеманский М.* Закон градский. – С. 7, 10, 15, 21, 108; *Тихомиров М.Н.* Исследование о Русской Правде. – С. 58; *Восточная Европа в древности и в средневековье /* Под ред. Л. Черепнина. – Москва, 1978. – С. 258; *Янин В.* Законодательство Древней Руси. Т. 1. – Москва, 1984. – С. 24; *Щапов Я.* Прохирон в восточнославянской письменности // *Византийский временник.* 1977. – Т. 38. – С. 49–52.

Адтуль яна патрапіла ў Статут 1529 г. Але калі грэчаскае права давала толькі бацьку магчымасць у выпадку фізічнага гвалту адмовіцца ад дзіцяці, то права ВКЛ пакідала гэта права і за маці⁴⁴. Адзначым, што гэтая норма была ўключана ў Статут Яраслава⁴⁵, значыць, яна выкарыстоўвалася ў духоўным судзе, што спрыяла распаўсюджванню ведаў пра яе ў грамадстве.

Звернемся да нормаў сямейна-шлюбным дачыненнях, якія ўтрымліваліся Законе судным людзям і Законе градскім. Напрыклад, Эклога ўстанаўлівала шлюбны ўзрост для юнакоў 15 год, а для дзяўчат – 13, іншыя заканадаўчыя акты – з 12⁴⁶, але заручыць маглі з 7 год. Рэгламентавалася складанне перадшлюбнай дамовы ў пісьмовай форме. Акрамя таго прадугледжваліся падарункі ці зарука, якія станавіліся кампенсацияй пры зрыве заручынаў. Непаўналетнія мелі права скасаваць заручыны⁴⁷. Шлюб суправаджаўся дамовай у пісьмовай ці вуснай форме. Апошняя не змяншала правоў жанчыны. Пры няслухным выдаленні з дому мужа яна атрымлівала назад пасаг і ¼ яго маёмасці. Вена запісвалася на маёмасці мужа і складала роўны пасагу кошт. Пасаг складаўся з рухомах рэчаў (вопраткі, грошай, каштоўнасцяў), рабоў, жывёлы і інш. У выпадку смерці жонкі, з якой не было дзяцей, пасаг вяртаўся сям’і, а ¼ пакідалася мужу. Калі муж паміраў першы, то пасаг і ¼ маёмасці мужа атрымлівала жонка. Другі раз жанчыне дазвалялася выйсці замуж праз год пасля смерці мужа⁴⁸.

Эклога даволі падрабязна распісвала шлюбныя дачыненні⁴⁹. З пералічаных нормаў у практыку ВКЛ увайшлі перадшлюбная дамова, выдзяленне пасагу і запіс вена, вяртанне пасагу бяздзетнай жонцы, шлюбны ўзрост. Спачатку яны рэгламентаваліся звычайным правам, а пазней аформіліся ў артыкулы Статутаў. Толькі перадшлюбная дамова засталася ў сферы дзейнасці звычайнага права, хоць афармлялася як дакумент і мела юрыдычную моц.

Шлюбныя дачыненні рэгламентаваліся ў Законе градскім: 1–10 грані⁵⁰ прысвячаліся шлюбу⁵¹, а 11 – разводу. Заканадаўства дазваляла заручыць дзяцей з 7 год. Заручыны нельга было скасаваць без слушнай прычыны. Дзяўчыну павінен быў выдаваць замуж бацька, але яна павінна была выказаць згоду на шлюб. У абавязак бацькоў уваходзіла даць дачцэ вена і перадшлюбныя падарункі ў залежнасці ад сваёй заможнасці. Падчас заручынаў з жаніха браўся грашовы заклад. Асобы жаночага полу не мелі права самастойна сябе заручыць.

⁴⁴ *Bossowski F.* Nowela Justynjana 115 – Statut. – S. 107–111; *Bardach J.* Statuty litewskie jako wyraz kultury prawnej epoki i ich oddziaływanie na kraje sąsiednie. – S. 315.

⁴⁵ Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – Москва, 1976. – С. 106.

⁴⁶ *Костогрызова Л.Ю.* Правовое положение женщины в Византии // Российский юридический журнал. – 2001. – № 3. – С. 94.

⁴⁷ Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / Вступ. ст., пер., коммент. Е.Э. Липшиц. – Москва, 1965. – С. 44; *Неволин К.А.* Полное собрание сочинений. – Т. 3. – С. 204–206.

⁴⁸ Эклога. – С. 45–47; *Костогрызова Л.Ю.* Правовое положение женщины в Византии. – С. 94, 95.

⁴⁹ *Щапов Я.* Эклога законов в русской письменной традиции // Византийский временник. 1993. – Т. 54. – С. 93–94; *Медведев И.П.* Правовая культура Византии. – СПб., 2001. – С. 140–141.

⁵⁰ У Законе градскім выкарыстоўваецца тэрмін «грань», а не артыкул. У працы ўжываецца тэрміналогія паводле крыніцы.

⁵¹ *Бенеманский М.* Закон градский. Значение его в русском праве. – Москва, 1917. – С. 113.

Заручыны маглі скасаваць з-за непрыстойнага ладу жыцця мужчыны, розніцы ў веравызнанні, намеру прыняць пострыг. Тады заклад вяртаўся і абое лічыліся свабоднымі. Акрамя бацькоў, заручыць маглі браты, іншыя сваякі, дзяды, а таксама ўлады. Муж прызначаў вена жонцы на сваёй маёмасці за прынесены пасаг. Маёнтак, на якім было запісана вена, нельга было закладаць ці прадаваць. Жанчынам і мужчынам дазвалялі толькі тры шлюбы. Забараняўся таемны шлюб і шлюб з блізкімі сваякамі. Сістэма сваяцтва была распісана ў 7 грані⁵².

У Законе градскім вызначаліся парадак заручынаў, перашкоды для шлюбу, маёмасныя правы сужэнцаў і інш. Ён стаў важнай крыніцай для царкоўных юрыстаў, якія звярталіся да зводу законаў пры вырашэнні спраў па сямейна-шлюбных дачыненнях⁵³. У перакладах ужываецца тэрмін «вена» як адносна пасагу, так і запісу мужчыны за пасаг, таксама было ў судовай практыцы ВКЛ⁵⁴. Гэтае слова выкарыстоўваецца ў спісах за XIV, XVI, XVII стст. На нашу думку, менавіта з гэтага зводу закону тэрмін трапляе ў звычайнае права, а пасля ў сямейнае заканадаўства ВКЛ. Найбольш верагодна, што Закон градскі і Эклога паўплывалі на распаўсюджванне звычайна заручынаў непаўналетніх асобаў, які праіснаваў да пачатку XVI ст.

Візантыйскае і рымскае сямейнае права разглядала мужа і жонку як асобных уласнікаў, якія не мелі агульнай уласнасці. Бацькі абавязаны былі выдаць пасаг, але пасля шлюбу. Пра пасаг дамаўляліся ў вуснай ці пісьмовай формах. Муж мог карыстацца прыбыткам ад пасагу, але канчаткова ён яму не належаў. Заканадаўства прадугледжвала вяртанне пасагу сваякам жанчыны пасля яе смерці, калі шлюб быў бяздзетным. Пры страце пасагу муж абавязаны быў выплаціць кампенсцыю. Шлюб павінен быў здзяйсняцца без прымусу, але з волі бацькоў, сваякоў, апекуноў ці ўладаў. Адно з цяжкіх злачынстваў лічылася выкраданне жанчыны, каб узяць з ёй шлюб. Былі вызначаны перашкоды для шлюбу: сваяцтва, знаходжанне ў шлюбе з іншай асобай, розніца ў сацыяльным статусе⁵⁵.

У звычайнае права ВКЛ з рымскага і візантыйскага права трапляюць асобныя палажэнні, якія пазней сталі нормамі права: шлюбны ўзрост, выдача пасагу ў рухомах рэчах, вяртанне пасагу ў бацькоўскі дом бяздзетнай жанчыны, запіс

⁵² Мерило праведное, XIV в. Рэжым доступу: <http://www.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=015>; Nomokanon, XVI w. // Biblioteka Narodowa. Акс. 2731. К. 355-370; Nomokanon recensiois serbicae sive collectio canonum ss. Apostolorum et conciliorum. 1599 // Biblioteka Narodowa. Rps. Акс. 10782. К. 319–321v., 337–360; Правила святых (номоканон), XVII // Biblioteka Narodowa. Rps. Акс. 2737. К. 360–367; Кормчая, XVII ст. // Аддзел рукапісаў БЛАН. – Ф. 19. Спр. 242. Арк. 584–610; Ланге О. О правах собственности супругов по древнерусскому праву. – СПб., 1886. – С. 53–57; Неволин К.А. Полное собрание сочинений. Т. 3. – С. 163, 138–141, 175–179, 206–207.

⁵³ Шапов Я. Прохирон в восточнославянской письменности. – С. 53.

⁵⁴ Лазутка С., Валиконите И., Куркене Г., Карпавичене И. Введение // Lietuvos Metrika. – Кн. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų knyga. – Р. СХХ; Lietuvos Metrika. – Кн. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų knyga. – Р. 384.

⁵⁵ Памятники римского права: Законы 12 таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – Москва, 1997. – С. 529–557; Hanter W.A. Roman Law in the Order of a Code. Forth edition. – London, 1803. – Р. 677–683; Lind G. Common law marriage: a legal institution for cohabitation. – Oxford University Press, 2008. – Р. 37–62; Неволин К.А. Полное собрание сочинений. – Т. 3. – С. 87–92, 138–141, 143–144, 148–149, 167, 201.

вена на нерухомай маёмасці, перыяд жалобы для ўдавы⁵⁶. Перайманне адбывалася не толькі на ўзроўні асобных артыкулаў, але і ідэй, якія інтэрпрэтаваліся і апрацоўваліся мясцовымі традыцыямі.

У звычайнае права ВКЛ тэрмін «траціна» прыходзіць з візантыйскага права, у якім было вядомы інстытут *trimorii*⁵⁷. Таксама 1/3 фігуруе ў артыкулах пра развод у навелах Юстыніяна. Жанчына атрымлівала 1/3 шлюбных падарункаў, калі ў разводе быў вінаваты мужчына⁵⁸. Юліуш Бардах выказаў гіпотэзу, што рэцэпцыя траціны трапіла з заходне-еўрапейскага права праз Польшчу. Такое меркаванне даследчыку дазволіла зрабіць вядомасць траціны ў Еўропе з Сярэднявечча і адсутнасць доказнай базы па карысць візантыйскага паходжання. Але пры гэтым засталася незразумелым, чаму ў Польшчы не была распаўсюджана такая з'ява, калі гэтая краіна стала транзітнай⁵⁹. Адносна Еўропы вядома, што ў франкаў шлюбны дар для жанчыны прызначаўся на 1/3 частцы маёмасці мужа. Больш падрабязна гэта прадстаўлена ў Бургундскіх законах (501, 517 г.)⁶⁰.

Аднак такое шырокае распаўсюджанне траціны на нашых землях у XV ст. магло быць толькі ў тым выпадку, калі яна да гэтага была неад'емнай часткай звычайнага права. Зыходзячы з таго, што кормчыя набылі сваё распаўсюджанне ў перыяд XI–XIII стст.⁶¹, можна казаць, што на XIV ст. інфармацыя з візантыйскага права была вядома ў грамадстве. У ВКЛ «траціна» фігуравала ў вяноўных запісах, функцыянавала ў маёмасных дачыненнях у перыяд кіравання Казіміра Ягелончыка (спадкаемства, вена, усынаўленне)⁶². Каб абараніць інтарэсы сваякоў, асабе дазвалялася распараджацца толькі 1/3 маёмасці⁶³.

Больш складана прасачыць увядзенне ў Статуты нормы па выдзяленню пасагу з ¼ бацькоўскай маёмасці. Але ў рэгуляванні маёмасных дачыненняў паміж мужам і жонкай у Эклозе фігуруе ¼ частка. Вылучэнне на карысць дачок большай часткі маёмасці пагражала эканамічнай небяспекай для сям'і і роду. Таму чвэрць была найбольш прымальнай доляй на пасаг, чым траціна.

Руская Праўда і заканадаўчыя акты візантыйскага права былі пісанымі нормамі права. Аднак яны не з'яўліся нормамі афіцыйна прынятымі ў ВКЛ. На іх не спасылаліся пры вырашэнні судовых спраў у свецкіх судах. Аднак веданне гэтых зводаў права спрыяла развіццю звычайнага права. Блізкія для грамадства

⁵⁶ У Статутах ён быў скарачаны, гл. аб гэтым далей.

⁵⁷ *Bossowski F.* Nowela Justynjana 115 – Statut Litewski. – S. 113–114.

⁵⁸ Кормчая, XVII ст. // Адзел рукапісаў БЛАН. – Ф. 19. – Спр. 242. – Арк. 547–548; *Неволин К.А.* Полное собрание сочинений. – Т. 3. – С. 167–168, 243–245; *Загоровский А.* О разводе по русскому праву. – Харьков, 1884. – С. 113–114.

⁵⁹ *Bardach J.* Trzecizna. – S. 123, 124, 138.

⁶⁰ *Ланге О.* О правах собственности супругов по древнерусскому праву. – СПб., 1886. – С. 31–32.

⁶¹ *Загоровский А.* О разводе по русскому праву. – Харьков, 1884. – С. 69–76; *Громогласов И.М.* Канонические определения брака и значение их при исследовании вопроса о форме христианского брака заключения // Богословский вестник. – Сергиев Посад, 1907. – № 11. – С. 442–445; *Bardach J.* Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII wieku) // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* 1963. – Т. XV. – З. I. – С. 107–109; *Щанов Я.Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие. – С. 139, 153.

⁶² *Bardach J.* Trzecizna. – S. 125–135.

⁶³ *Любавский М.* Областное деление и местное управление. – С. 568.

нормы былі не проста запазычаны, а дапасаваны да традыцый і ўяўленняў пра сямейна-шлюбныя дачыненні. Звычайнае права стала асновай для судовай практыкі і заканадаўства, але не страціла сваю актуальнасць пасля прыняцця Статутаў.

Заканадаўчую моц мелі *агульназемскія і земскія прывілеі*. Яны адыгралі важную ролю ў станаўленні права⁶⁴, далі пачатак прававому афармленню шляхецкага саслоўя. Па сямейным праве ў іх утрымліваліся артыкулы пра шлюб, спадкаемства, статус удавы⁶⁵.

Прывілей Уладзіслава (Ягайлы) 1387 г. дазваляў прадстаўнікам вышэйшага саслоўя ВКЛ каталіцкага веравызнання свабодна выдаваць замуж дачок, унучак, сваячак і ўдоў. Вячанне павінна было здзяйсняцца па каталіцкім абрадзе. Удава магла заставацца на маёнтках мужа, пакуль не выходзіла замуж. А маёмасць памерлага мужа пакадзілася спадчыннікам. У наступным шлюбе жанчына ўжо не надзялялася пасагам⁶⁶.

Амаль адначасова Уладзіславам быў выдадзены яшчэ адзін прывілей, у якім было забаронена браць шлюб каталікам з праваслаўнымі. А калі такі шлюб ужо меў месца, то муж ці жонка павінны былі перайсці ў каталіцкае веравызнанне. У выпадку парушэння пастаноў прывілея праваслаўнаму сужэнцу пагражала фізічнае пакаранне, пасля якога шлюб прызнаваўся сапраўдным⁶⁷. У літоўскай гістарыяграфіі гэты дакумент разглядаецца як абарона ліцвінаў-каталікоў ад уздзеяння культуры беларускага («русінскага») насельніцтва, якое перавышала па колькасці і прытрымлівалася праваслаўнай рэлігіі⁶⁸. Шлюб быў адным са

⁶⁴ Характарыстыку прывілеяў як дакументаў і крыніц права гл.: *Ясинский М.Н.* Уставные земские грамоты литовско-русского государства. – Киев, 1889; *Леонтович Ф.И.* Источники русско-литовского права; *Якубовский И.Б.* Земские привилегии Великого княжества Литовского // Журнал Министерства народного просвещения (далее — ЖМНП). 1903, апрель. – С. 239–278.

⁶⁵ *Лазутка С., Валиконите И.* Имущественное положение. – С. 81.

⁶⁶ *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563.* – Poznań, 1841. – S. 1–2; *Daniłowicz I.* Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych. – Т. 1. – Wilno, 1860. – S. 265–266; *Вишнеўскі А.Ф., Юхо Я.А.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах. Вучэбны дапаможнік. – Мінск, 1998. – С. 40–42; *Lietuvos Metrika.* Kn. 25 (1387–1546): *Užrašymų knyga 25 / Parengė D. Antanavičius, A. Baliulis.* – Vilnius, 1998. – P. 35–37; *Спасович В.Д.* Об отношениях супругов. – С. 149; *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. 3-е изд. – СПб., 2004. – С. 87, 463; *Ясинский М.Н.* Уставные земские грамоты литовско-русского государства. – С. 17; *Леонтович Ф.И.* Источники русско-литовского права. – С. 26; *Чарнецкий.* История Литовского Статута с объяснением особенностей трех его редакций // Университетские известия. – Киев, 1867. – № 1. – С. 3.

⁶⁷ *Daniłowicz I.* Skarbiec dyplomatów. – Т. 1. – Wilno, 1860. – S. 266; *Леонтович Ф.* Правоспособность литовско-русской шляхты // ЖМНП. – Ч. 14. Март. – СПб., 1908. – С. 60–61; *Чарнецкий.* История Литовского Статута. № 1. – С. 4; *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства. – С. 91; *Дзёрбіна Г.* Права і сям'я эпохі Рэнэсансу. – С. 109–110; *Liedke M.* Mieszane związki małżeńskie a polonizacja możnych Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku // *Białoruskie Zeszyty Historyczne.* – Białystok, 1997. – S. 128; *Mironowicz A.* Prawosławne żony i matki królów książąt polskich // *Latopisy Akademii Supraślskiej.* Vol. 1. Prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej. – Białystok, 2010. – S. 20.

⁶⁸ Падрабязней аб гэтым гл.: *Błaszczak G.* Dzieje stosunków polsko-litewskich. Т. II. Od Krewa do Lublina. – Cz. 1. – Poznań, 2007. – S. 212; *Andriulis V.* Lietuvos Statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimoms teisė. – Vilnius, 2003. – P. 56.

шляхоў пераходу ў іншую рэлігію. Таму забарона міжканфесійных шлюбаў была слушнай і адпавядала канцэпцыі каталіцкай царквы.

Гарадзельскі прывілей 1413 г. таксама ўключаў пункты аб шлюбе. Мужчынам дазвалялася запісваць вена жонкам на сваіх уладаннях. Дачок і сваячак мелі права выдаваць замуж па сваім меркаванні за каталікоў. У абодвух выпадках ішла спасылка на звычаі, прынятыя ў Польшчы. У гэтым прывілеі ўпершыню адзначана пра запіс вена на нерухомасці⁶⁹.

Па Прывілеі 1447 г.⁷⁰ удава мела права заставацца на маёмасці мужа, пакуль не пойдзе замуж па сваім жаданні. Маёмасць пакідалася дзецям, а калі іх не было – самым блізкім сваякам мужа. Жанчына мела права распараджацца венам, калі яно ёй было запісана. Было дазволена выдаваць замуж дзяўчат, пляменніц і ўдоў, не дакладваючы аб гэтым намеснікам, але абавязкова па хрысціянскім звычаі. Адносна ўдоў адзначалася, што трэба кіравацца нормамі, якія дзейнічаюць у Польшчы⁷¹.

Прывілей Аляксандра Ягелончыка 1492 г. не толькі пацвердзіў за ўдавой права трымаць маёмасць да наступнага шлюбу, але і права распараджацца венам, калі быў адпаведны запіс мужа. Асобаў жаночага полу дазвалялася выдаваць замуж без інфармавання гаспадара⁷² ці намеснікаў, але па каталіцкім абрадзе. Упершыню ўводзілася пастанова выдаваць замуж за мяжу з рухомымі рэчамі, а нерухомасць заставалася сваякам. Прывілей 1506 г. пацвердзіў пастановы папярэдніх прывілеяў⁷³.

⁶⁹ Zbiór praw litewskich. – S. 7–20; *Daniłowicz I.* Skarbiec dyplomatów. Т. 2. – Wilno, 1862. – S. 17–19; Беларусія в эпоху феодалізма. Т. 1. – Мінск, 1959. – С. 116; Lietuvos Metrika. Кн. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25. – Р. 44–47; *Ясинский М.Н.* Уставные земские грамоты. – С. 18; *Леонтович Ф.И.* Источники русско-литовского права. – С. 28; *Барбашев А.* Витовт последние двадцать лет княжения. 1410–1430. – СПб., 1891. – С. 120–123; *Любавский М.К.* Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. – Москва, 1900. – С. 464; *Любавский М.* Областное деление. – С. 569; *Bardach J.* Trzecizna. – S. 132; *Kunsmantaitė J.* Provisions for Widowhood. – P. 58–59.

⁷⁰ *Любавский М.К.* Литовско-Русский сейм. – С. 47–49, 465; *Его же.* Очерк истории Литовско-Русского государства. – С. 99–104; *Пичета В.И.* Литовский Статут 1529 г. и его источники // Пичета В.И. Беларусія и Литва XV–XVI вв. Сборник трудов. – Москва, 1961. – С. 517–521; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993. – С. 42–43.

⁷¹ Zbiór praw litewskich. – S. 32–33; АЗР. – Т. 1. 1340–1506. – СПб., 1846. – С. 75; *Daniłowicz I.* Skarbiec dyplomatów. Т. 2. – Wilno, 1862. – S. 205–206 (памылковая дата 1457 г.); Беларусія в эпоху феодалізма. Т. 1. – Мн., 1959. – С. 124–126; *Вішнеўскі А.Ф., Юхо Я.А.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. – С. 43–46; Lietuvos Metrika. Кн. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25. – Р. 47–49; *Максимейко Н.* Источники уголовных законов Литовского Статута. – Киев, 1894. – С. 13–14; *Любавский М.* Областное деление. – С. 569; *Леонтович Ф.И.* Источники русско-литовского права. – С. 30.

⁷² У тагачасных крыніцах вялікі князь літоўскі называўся гаспадаром. Гэты тэрмін ужываецца ў працы. Да таго ж вялікі князь літоўскі адначасова быў і польскім каралём. Для скарачэння выкарыстоўваецца пасада, якая мела дачыненне да ВКЛ.

⁷³ Zbiór praw litewskich. – S. 60, 95–99; Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. – Т. 1: IX–XVIII ст. / Склад. В.К. Шчарбакоў, К.І. Кернажыцкі, Д.І. Даўгаяла. – Мінск, 1936. – С. 328–334; *Вішнеўскі А.Ф., Юхо Я.А.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. – С. 48; Lietuvos Metrika. Кн. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25. – Р. 37–43; *Любавский М.* Областное деление. – С. 569; *Леонтович Ф.И.* Источники русско-литовского права. – С. 31–33; *Лазутка С., Валиконите И.*

К. Няволін і І. Лапо выказалі меркаванне, што гаспадар самавольна распараджаўся лёсам жанчын⁷⁴. Аднак дакументы прадстаўляюць іншую сітуацыю. У XV ст. мелі месца дазволы на шлюб. Іх выдавалі вялікія князі і старосты⁷⁵ на падставе звароту мужчыны з просьбай аб шлюбе і праве трымаць маёмасць будучай жонкі. Патрабаваўся дазвол на шлюб з удавою, якая па смерці мужа трымала маёнткі, бо не было сваякоў у мужа, якія б маглі прэтэндаваць на спадчыну, а таксама на шлюб з дзяўчынай, якая была адна ў сям'і і з'яўлялася спадчынніцай нерухомай маёмасці⁷⁶. Неабходнасць атрымаць дазвол была звязана з нясеннем вайскавай службы з уладанняў⁷⁷. Пасля шлюбу такая маёмасць набывала статус айчызны і пераходзіла па мужчынскай лініі⁷⁸. Пасля Статута 1529 г. у такіх просьбах ужо не было неабходнасці, бо статус удавы там рэгламентаваўся, як і яе маёмасны стан.

Прывілеі згадваюць пра дазвол кіравацца польскім заканадаўствам адносна ўдоў, але не называюць дакладна зводзі. На той час у Польшчы былі прыняты Вісліцкі Статут 1347 г., Петраўскі⁷⁹ Статут, якія былі аб'яднаны ў Статуты Казіміра III, Статут Ягайлы 1420–1423 гг.⁸⁰, у іх шлюбныя дачыненні былі больш падрабязна прадстаўлены, чым у прывілеях ВКЛ.

Имущественное положение женщины. – С. 81; Первый Литовский Статут (1529 г.) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичус. – Вильнюс, 2004. – С. 357; *Kunsmaitė J. Provisions for Widowhood.* – P. 63–64.

⁷⁴ ИЮМ. Вып. 21. – Витебск, 1900. – С. 415; *Неволин К.А.* Полное собрание сочинений. Т. 3. – С. 147; *Ланно И.И.* Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). Т. 1. – Юрьев, 1911. – С. 519.

⁷⁵ Станіслаў Янавіч Кежгайла даў дазвол на шлюб Юрыю Якубовічу з дачкой Юрыя Даўгяловіча – Даротай – і права валодаць 1/3 часткай яе маёмасці, якую яна атрымала пры падзеле з сёстрамі (1492). *Lietuvos Metrika.* Kn. 225 (1528–1547): 6-oji Teismų knyga. – P. 275.

⁷⁶ Гаспадарскі дваранін Іван Уколаў атрымаў дазвол у вялікага князя Жыгімонта Старога на шлюб з дачкой навагарадскай баярыні Феціны Барысавай і адпаведна на трыманне маёнтка Басіна. Аднак маці паведаміла, што мае яшчэ сына Нікона, аб чым змаўчаў І. Уколаў. У сувязі з новымі фактамі ўдаву пакінулі з сынам на маёмасці, яна была абавязана выконваць службу, а дачку мела права выдаць замуж па сваім меркаванні (1513). Такім чынам, Феціна вызвалалася ад абавязку выдаць замуж дачку за І. Уколава. *Lietuvos Metrika.* Kn. 9 (1511–1518): *Užrašymų knyga 9 / Parengė K. Pietkiewicz.* – Vilnius, 2003. – P. 100.

⁷⁷ *Lietuvos Metrika.* Kn. 3 (1440–1498): *Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė, A. Baliulis.* – Vilnius, 1998. – P. 24, 26; *Любавский М.* Областное деление и местное управление. – С. 576–579, 582–583.

⁷⁸ Карніла і Івашка Андрэвічы атрымалі пацверджанне на права валодання маёмасцю, што перайшла на іх ад бацькі Андрэя (1499). Апошняму быў дазволены шлюб з дачкой Багдана Тура Свірскага і права трымаць яе маёнткі. Іх сястра дадаткова да пасагу патрабавала яшчэ нерухомую маёмасць. Паны Рады адхілілі яе патрабаванні. *Lietuvos Metrika.* Kn. 6 (1494–1506): *Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis.* – Vilnius, 2007. – P. 204–205.

⁷⁹ Назва паходзіць ад польскага горада Piotrków. У старабеларускіх тэкстах ужывалася назва Петраў. У дадзенай працы яе і выкарыстоўваем.

⁸⁰ *Hube R.* Prawo polskie w 14-tym wieku: ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1881. – S. 41–98; *Kutrzeba S.* Historia źródeł dawnego prawa polskiego. Т. 1. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1926. – S. 159–178; *Ливанцев К.Е.* История государства и права феодальной Польши XIII–XIV вв. / Ленинградский государственный университет им. А.А. Жданова / Отв. ред. В.В. Мавродин. – Ленинград, 1958. – С. 101–117; *Лазутка С., Валиконите И.* Имущественное положение женщины. – С. 83.

Вісліцкі Статут быў вядомы ў ВКЛ. Ён быў змешчаны на старонках Супрасльскага летапісу⁸¹, пераклад датуецца XV ст.⁸² Аднак перакладзены ён быў з улікам мясцовых асаблівасцей⁸³. На падставе гэтага можна выказаць меркаванне, што да яго артыкулаў маглі звяртацца. Паводле Вісліцкага статута дзяўчат выдавалі з пасагам у грошах і рэчах. Пасаг у нерухомай маёмасці вызначаўся каралём. Усталяваны быў парадак выпасажэння пасля смерці бацькі. Калі дзяўчыны атрымалі пасаг, то не мелі права прэтэндаваць на іншую маёмасць. А ў выпадку неатрымання пасагу, сваякі абавязаны былі яго выдаць. Жанчына пасля смерці мужа заставалася на ўдовіным столыцы. Пасля яе смерці маёмасць цалкам пераходзіла дзецям. Замуж яна магла ісці па свайму жаданню, без прымусу. Пасля смерці бяздзетнай жанчыны пасаг вяртаўся да яе сваякоў, а калі былі дзеці – то размяркоўваўся паміж імі⁸⁴.

На старабеларускую мову быў зроблены пераклад Статута Ягайлы. У ім адзначалася, што ўдаве прызначаецца толькі вена, а не ўся маёмасць па мужу. Паўналеце для мужчын наступала з 15 год, для жанчын – з 12. Пасаг выдаваўся ў рухомах рэчах⁸⁵. Паводле Петркаўскага Статута, дзяўчыне прызначаўся пасаг, за які яна павінна атрымаць вена. Дзяўчына, якая пагадзілася на выкраданне, пазбаўлялася пасагу. Мужчына мог ажаніцца пасля смерці жонкі, нават калі меў дзяцей у папярэднім шлюбе⁸⁶. У Статуце Ласкага 1506 г. быў толькі адзін пункт, які тычыўся пасагу памерлай жанчыны. У звычаях Кракаўскай зямлі адзначалася, што жонка не мае права запісаць мужу нічога без згоды сяброў, г.зн. свайго асяроддзя. А ў выпадку смерці мужа без запісу вена жанчыне прызначалася 30 марак ці маёмасць з даходам у 3 маркі⁸⁷.

⁸¹ Упершыню летапіс быў зноўдзены і надрукаваны І. Даніловічам: *Daniłowicz I. Latopisiec Litwy i kronika ruska.* – Wilno, 1827.

⁸² Гэты тэкст Вісліцкага статута выклікаў вялікаю цікавасць у даследчыкаў. Яму прысвечана шэраг даследаванняў. У гістарыяграфіі дыскутаваліся мова перакладу, датаванне і іншыя аспекты: *Первольф И.И.* Червонорусский перевод Вислицкого Статута // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884). Т. 1. – Одесса, 1886. – С. 307–309; *Roman S.* Przepisy prawa polskiego w rękopisie supraślskim z początku XVI wieku // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* 1965. – Т. XVII. – Zesz. 1. – S. 75–101; *Wandas A.* Uwagi o języku tekstów prawnych z rękopisu supraślskiego // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* 1965. – Т. XVII. – Zesz. 1. – S. 103–105; *Улащик Н.Н.* Предисловие // ПСРЛ. – Т. 35. Белорусско-литовские летописи / Подг. Н.Н. Улащик. – Москва, 1980. – С. 5–7.

⁸³ *Максимейко Н.* Источники уголовных законов. – С. 17–24.

⁸⁴ У перакладзе на старабеларускую мову выкарыстана слова «вена», а не «пасаг». АЗР. – Т. 1. 1340–1506. – СПб., 1846. – С. 15, 17–18; *Maciejowski W.A.* Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajów i zwyczajów w czterech częściach opisana. Т. 3. – Petersburg; Warszawa, 1859. – S. 31–34; *Hube R.* Prawo polskie w 14-tym wieku. – S. 114–116, 118–121; *Спасович В.Д.* Об отношениях супругов по имуществу по древнему польскому праву // Сочинения Спасовича В.Д. – Т. 3. – СПб., 1890. – С. 117–126; *Ливанцев К.Е.* История государства и права феодальной Польши. – С. 118–119.

⁸⁵ У перакладзе на старабеларускую мову выкарыстана слова «вена», а не «пасаг». АЗР. – Т. 1. 1340–1506. – СПб., 1846. – С. 39.

⁸⁶ *Maciejowski W.A.* Historia prawodawstw słowiańskich. Т. V. Obejmuje prawo cywilnie karne, tudzież obu postępowanie organizacją sądową w przestworze XIV–XVIII wieku. – Warszawa, 1865. – S. 53–79; *Hube R.* Prawo polskie w 14-tym wieku. – S. 188–189.

⁸⁷ *Nihil novi.* Z dorobku sejmu radomskiego 1505 roku. – Radom, 2005. – S. 72, 117–118.

Практыка XIV–XV стст. сведчыць пра рэалізацыю нормаў права ў Польшчы. Памер пасагу залежаў ад заможнасці сям’і, складаўся з грошай і рухомах рэчах (вопраткі, каштоўнасцей і інш.). Пасаг перадаваўся ў дзень вяселля ці пазней. Выдаваў яго бацька, а калі ён памёр на той час, то – маці, браты ці іншыя сваякі. Калі не было магчымасці выдзяліць пасаг у рухомах рэчах, то застаўлялі маёмасць. Вена запісвалася прыкладна такіх жа памераў, як унясенне. Маёмасцю, на якой было прызначана вена, муж мог распараджацца са згоды жонкі. Пасля смерці мужа жанчына мела права валодаць маёнткам да сваёй смерці ці да наступнага шлюбу. Сваякі былі зацікаўлены атрымаць уладанні, таму выплачвалі вена. Удава, якая зноў выходзіла замуж, звычайна давала мужу пасаг і вена ад першага шлюбу цалкам ці часткова. Пасля смерці жанчыны пасаг пераходзіў яе чамы блізім сваякам, а вена – сваякам мужа⁸⁸.

У артыкулах і судовай практыцы па сямейным праве Польшчы прасочваецца падабенства з нормамі права ВКЛ. У польскай гістарыяграфіі XIX ст. лічылася, што крыніцай права для ВКЛ стала Польшча. С. Лазутка лічыў беспадстаўнай гэту тэзу⁸⁹. Мікалай Максімейка адзначыў, што перайманне магло ісці ў сферы дзяржаўнага кіравання, але не ў сферы крымінальнага права, дзе большае значэнне мела мясцовае звычайнае права⁹⁰. У галіне сямейнага права і шлюбных дачыненняў нельга казаць пра абсалютнае перайманне з Польшчы, можна адначыць толькі пра ўплыў. Выдзяленне пасагу ў грошах і рухомах рэчах, як і прызначэнне вена вядома не толькі ў польскім праве. Пэўнае падабенства са звычайным правам і заканадаўствам ВКЛ адносна пасагу ўтрымліваецца ў нормах Вісліцкага статута і Статута Ягайлы. Аднак заканадаўчыя акты Польшчы былі перакладзены ў XV ст., да таго ж яны не вызначалі памеры пасагу і вена, спагнанні за міжаслоўны і нявенчаны шлюб. Мелі месца і іншыя аспекты, якія былі больш дэтальна распрацаваны ў Статутах ВКЛ.

У земскіх прывілеях таксама закраналіся пытанні шлюбу. Але нормы мала адрознівалася ад нормаў агульназемскіх прывілеяў. Прывілеі Навагарадскай зямлі 1440 г.⁹¹, Жамойцкай зямлі 1492 г.⁹² і 1507 г.⁹³, Полацкай зямлі 1511 г.⁹⁴

⁸⁸ Hube R. Prawo polskie w 14 wieku. – S. 70–93.

⁸⁹ Лазутка С. Академическое издание I Литовского Статута // Первый Литовский Статут 1529 г. – Вильнюс, 1982. – С. 150.

⁹⁰ Максімейко Н. Источники уголовных законов. – С. 14–15, 105–155.

⁹¹ Жемайтис С.Г. Привилей Новоградской земле 1440 г. // Рукописные памятники: Публикации и исследования. Вып. 4. – СПб., 1997. – С. 415–425.

⁹² Zbiór praw litewskich. – S. 68–69; АЗР. – Т. 1. 1340–1506. – СПб., 1846. – С. 120; Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия по истории русского права. Вып. 2. – Киев, 1887. – С. 53; Kunsmanaitė J. Provisions for Widowhood. – P. 64–65.

⁹³ Акты Литовской метрики (далее – АЛМ). Т. 1. – Вып. 2. 1499–1507 / Собр. Ф.И. Леонтовичем. – Варшава, 1897. – С. 198.

⁹⁴ АЗР. – СПб., 1848. Т. 2. – С. 86–90; Пічэта У. Полацкая зямля ў пачатку XVI стагоддзя // Агсхе. Пачатак. 2009. – № 7. Жнівень. – С. 73–75, 109; Лазутка С., Валиконте И., Куркене Г., Карпавичене И. Введение // Lietuvos Metrika. Kn. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų knyga. – P. CXVII; Макараў М. Ад пасада да магдэбургіі. – С. 145.

удаве надавалі права трымаць маёмасць памерлага мужа да наступнага шлюбу. Пасля ўладанні пераходзілі дзецям ці сваякам мужа⁹⁵.

Бельскі прывілей 1501 г. падрабязней асвятляе пункты адносна вена і пасагу. Калі муж не прызначыў вена, то пасля яго смерці жанчына з пасагам выходзіла ў бацькоўскі дом. Пры атрыманні вена ад мужа, пасаг вяртаўся яе сваякам. Калі жанчына адмаўлялася гэта зрабіць, то губляла права на бацькоўскую спадчыну, але не на мацярынскую. Удава вызвалялася ад выкліку ў суд на працягу год і аднаго тыдня пасля смерці мужа. Тэрмін адмяняўся ў выніку наступнага шлюбу жанчыны⁹⁶. Гэтыя палажэнні не ўтрымліваюцца ў іншых заканадаўчых актах.

Па Прывілеях Віцебскай зямлі 1503 і 1509 гг. забаранялася выдаваць замуж дзяўчат і жанчын пад прымусам⁹⁷, а па Прывілеі Смаленскай зямлі 1505 г. – выганяць удоў і прымушаць выходзіць замуж⁹⁸. Прывілеі Кіеўскай зямлі 1507 г. і 1529 г.⁹⁹ паўтаралі інфармацыю пра дазвол трымаць удаве маёмасць мужа да наступнага шлюбу. Але было адзначана, што мужчына мае права запісаць жонцы грошы на частцы маёмасці, а не ўсёй маёмасці¹⁰⁰. Апошнія палажэнне адрознівае прывілей ад астатніх.

На падставе вышэйпрыведзеных агульназемскіх і земскіх прывілеяў можна адзначыць, што сямейнае заканадаўства пачало сваё афармленне ў ВКЛ з канца XIV ст. Гэты працэс ішоў паступова і рэгуляваў толькі некаторыя бакі сямейна-шлюбных дачыненняў, і то не ў поўнай меры. Напрыклад, вызначаны не былі памеры пасагу¹⁰¹ і вена, парадак іх запісу. Аднак усе крыніцы акцэнтавалі ўвагу на тым, што шлюб павінен быць спраўленым па хрысціянскіх звычаях. Такім чынам, венчаны шлюб адзначаўся як адзіны законны шлюб.

Прывілеі закраналі толькі асобныя аспекты шлюбных дачыненняў. Паміж імі і Статутам 1529 г. нельга адзначыць суцэльнае перайманне нормаў права. Для судовай практыкі прывілеяў было недастаткова, гэта відавочна дэманструе Метрыка ВКЛ. Кіраваліся звычайным правам і судовай практыкай.

Не менш істотны момант – выкананне заканадаўчых актаў на практыцы. Прасачыць, як яны выконваліся, не заўсёды падаецца магчымым, прыватна-

⁹⁵ Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты. – С. 169–170; Леонтович Ф.И. Источники русско-литовского права. – С. 43, 49.

⁹⁶ Zbiór praw litewskich. – S. 84; Lietuvos Metrika. Kn. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25. – P. 58; Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты. – С. 94–96, 170–171, 188; Andriulis V. Lietuvos Statutų. – P. 88.

⁹⁷ АЗР. – Т. 1. 1340–1506. – СПб., 1846. – С. 352; Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия. – Вып. 2. – С. 47; Lietuvos Metrika. Kn. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25. – P. 174; Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты. – С. 76, 168; Макараў М. Ад пасада да магдэбургіі. – С. 152; Andriulis V. Lietuvos Statutų. – P. 89; Kunsmanaitė J. Provisions for Widowhood. – P. 65–67.

⁹⁸ АЗР. – СПб., 1848. – Т. 1: 1544–1587. – С. 360. Andriulis V. Lietuvos Statutų. – P. 89; Kunsmanaitė J. Provisions for Widowhood. – P. 65–67.

⁹⁹ Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты. – С. 86–88; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 45–47; Andriulis V. Lietuvos Statutų. – P. 89.

¹⁰⁰ АЗР. – СПб., 1848. – Т. 2. – С. 34; Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия. – Вып. 2. – С. 56; Любавский М. Областное деление. – С. 569; Kunsmanaitė J. Provisions for Widowhood. – P. 67–69.

¹⁰¹ Дзербіна Г. Права і сям'я эпохі Рэнэсансу. – С. 128.

прававыя акты набылі сваё распаўсюджванне з XVI ст., а падобных крыніц за папярэднія стагоддзі захавалася вельмі мала.

Значна паўплывала на Статут 1529 г. *судовая практыка*¹⁰². Важнасць яе вывучэння як крыніцы права адзначаў У. Пічэта, а за ім С. Лазутка¹⁰³. Выпадкі, якія здараліся неаднаразова, паказвалі неабходнасць для ўвядзення адпаведнай нормы.

Упершыню пра ўвядзенне судаў замкавых і павятовых судаў згадваецца ў прывілеі 1397 г.¹⁰⁴ Больш увагі судовай сістэме і парадку вядзення судовых спраў было нададзена ў Прывілеі 1492 г. Адзначалася пра захаванне судовай улады ў ваяводаў, старостаў, дзяржаўцаў. Прызначаліся тэрміны для разгляду прыватных спраў¹⁰⁵. Дадзеныя дакументы не рэгламентавалі дзейнасць судаў у поўнай меры. Судовая сістэма ў XV ст. была далёкая ад дасканаласці, большасць працэсаў разглядалася перад вялікім князем.

Дзякуючы судовай практыцы, з'явілася Устава 1509 г., якая да прыняцця Статута 1529 г. стала асноўнай нормай пры вырашэнні многіх судовых спраў, асабліва па ўдовам: у ёй быў вызначаны памер вена – 1/3 маёмасці мужа¹⁰⁶. Яна выкарыстоўвалася ў судовай практыцы нават пасля прыняцця Статута 1529 г.¹⁰⁷, бо дадатковы артыкул, дзе быў вызначаны памер вена, з'явіўся толькі ў пашыранай рэдакцыі. Самы ранейшы – Альшэўскі спіс – датуецца 1550 г.¹⁰⁸

Акрамя таго, была прынята спецыяльная Ухвала ў 1522 г., якая рэгулявала палажэнне невенаваных удоў. Паводле яе, удава атрымлівала роўную частку маёмасці з усімі дзецьмі. Яна была ўведзена ў практыку пасля разгляду справы Альжбеты Багданаўны Саковічаўны, удавы Мікалая Мікалаевіча Радзівіла, з сынамі Янам і Станіславам (1522)¹⁰⁹. На гэты выпадак сталі спасылацца ў іншых справах¹¹⁰. Пасля гэтая норма ўвайшла ў Статут 1529 г.¹¹¹

¹⁰² Падрабязней судовая практыка разгледжана ў 4 і 5 раздзелах.

¹⁰³ *Пичета В.И.* Литовский Статут 1529 г. и его источники. – С. 511–514; *Лазутка С.* Академическое издание I Литовского Статута. – С. 150.

¹⁰⁴ *Вишнеўскі А.Ф., Юхо Я.А.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. – С. 41; Lietuvos Metrika. Kn. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25. – P. 35.

¹⁰⁵ Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. – Т. 1. – С. 328–334; *Вишнеўскі А.Ф., Юхо Я.А.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. – С. 48; Lietuvos Metrika. Kn. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25. – P. 37–43.

¹⁰⁶ *Danilowicz I.* Skarbiec dyplomatów. – Т. 2. – Wilno, 1862. – S. 279; РИБ. – Т. 20. Литовская метрика. – Т. 1. – Петербург, 1903. – С. 596–597; *Лазутка С., Валиконите И.* Имущественное положение женщины. – С. 84; *Kunstanaitė J.* Provisions for Widowhood. – P. 70–71.

¹⁰⁷ Вяноўныя запісы Яна і Бутрыма Няміравічаў былі прызнаныя неадпаведнымі Ухвале, бо вена перавышала 1/3 маёмасці (1541). Lietuvos Metrika. Kn. 231 (1540–1543): 12-oji Teismų bylų knyga / Parengė I. Valikonitė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščenienė, L. Steponavičienė. – Vilnius, 2007. – P. 68–74.

¹⁰⁸ Первый Литовский Статут (1529 г.) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичус. – Вильнюс, 2004. – С. 103–104, 165, 353.

¹⁰⁹ РИБ. – Т. 20. Литовская метрика. Т. 1. – Петербург, 1903. – С. 1084.

¹¹⁰ Lietuvos Metrika. Kn. 15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A. Dubonis. – Vilnius, 2002. – P. 105; Lietuvos Metrika. Kn. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų knyga. – P. 300; Lietuvos Metrika. Kn. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25. – P. 109.

¹¹¹ *Любавский М.К.* Литовско-Русский сейм. – С. 381.

Для інстытута вена дзейнічалі яшчэ іншыя нормы. Муж не меў права распараджацца самастойна маёмасцю, на якой запісана вена. Для атрымання маёнткаў ад удавы трэба было выплаціць ёй вянёўную суму. Мела месца традыцыя запісу вена з прывенкам. Адносна пасагу былі актуальныя наступныя палажэнні. Выдаваўся ён, як правіла ў рухомых рэчах. Нерухомасць вельмі рэдка прызначалася ў якасці пасагу. Дочкі атрымлівалі роўны пасаг. Калі адна з дачокпаненак памірала, то яе частка размяркоўвалася паміж сёстрамі. Выправа бяздзетнай жанчыны вярталася ў бацькоўскі дом. За межы ВКЛ дзяўчат выдавалі замуж толькі з рухомай маёмасцю¹¹². Судовая практыка канца XV – пачатку XVI ст. відавочна дэманстравала неабходнасць прыняцця заканадаўчых нормаў.

Такім чынам, да ўвядзення Статута 1529 г. шлюбныя дачыненні рэгуляваліся звычайным правам, агульназемскімі і земскімі прывілеямі і судовай практыкай. Назапашаны вопыт быў пасля выкарыстаны ў артыкулах зводу законаў.

Унармаванне шлюбных і пазашлюбных стасункаў у Статутах ВКЛ 1529, 1566 і 1588 гг.

У пачатку XVI ст. у шляхецім грамадстве наспявае неабходнасць у кадыфікацыі права¹¹³. Згадка аб намеры кадыфікаваць права была змешчана ў прывілеі Валынскай зямлі ў 1501 г. На сойме 1514 г. упершыню прагучала просьба аб стварэнні заканадаўчых актаў. Яна паўтарылася ў 1522 г. на Гарадзенскім сойме. Абмеркаванне Статута было на віленскіх соймах 1522 і 1523 гг. Але канчатковае прыняцце Статута адбылося ў 1528–1529 гг.¹¹⁴

Выданне *Статута 1529 г.*¹¹⁵ вывела ВКЛ на адно з першых месцаў у Еўропе па развіцці права і прававой культуры. Першы Статут утрымліваў два асноўныя раздзелы (4, 5) па сямейным праве, што падняло гэтую галіну права на прынцыпова іншы ўзровень. Асноўная ўвага надавалася маёмасным дачыненням у сям'і. Артыкулы адносна шлюбных дачыненняў пасагу і вена прадстаўлялі сур'ёзную юрыдычную распрацоўку.

¹¹² Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Т. 3. 1432–1534. – Lwów, 1910. – С. 9–11; РИБ. – Т. 20. Литовская метрика. – Т. 1. – Петербург, 1903. – С. 33–34, 390–391, 498–500, 605–607, 1105–1106, 1108–1109, 1179–1180, 1211–1214 і інш.

¹¹³ Чарнецкий. История Литовского Статута. – № 10. – С. 4–9; Пичета В.И. Литовский Статут 1529 г. и его источники. – С. 507–508; Бардах Ю. Литовские Статуты – памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения / Под ред. Б.А. Рыбакова. – Москва, 1976. – С. 72.

¹¹⁴ Чарнецкий. История Литовского Статута. № 10. – С. 9–12; Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569. – Харьков, 1902. – С. 142; Bardach J. Statuty litewskie jako wyraz kultury prawnej. – S. 309; Godek S. Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim. – S. 28–29.

¹¹⁵ Спіскі Статута 1529 г. аналізаваліся ў гістарыяграфіі і некаторыя выдадзены факсімільна. Daniłowicz I. Rzut oka historyczny na prawodawstwo litewskie. 2. – S. 237; Первый Литовский Статут (1529 г.) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичус. – Вильнюс, 2004. – С. 69–125; Лазутка С. Первый Литовский Статут (1529 г.). Палеография и факсимиле рукописей списков Замойских и Фирлейского. – Вильнюс, 2007.

Статут вызначаў узрост дасягнення паўналецця – для хлопчыкаў 18 год, дзяўчынак 15 год (Статут 1529 г. Р. 1. Арт. 18)¹¹⁶. З гэтага ўзросту наступала не толькі юрыдычная адказнасць, але і дазвалялася браць шлюб. Хаця ў судовай практыцы да прыняцця Статута паўналецце для хлопчыкаў вызначалася з 15 год¹¹⁷. Для дзяўчат узрост вызначаўся рэпрадуктыўнымі магчымасцямі, а для хлопцаў патрабавалася фізічная і інтэлектуальная сталасць. Таму ў заканадаўстве паўналецце вызначалася гендэрнай прыналежнасцю¹¹⁸. Гэты падыход захаваўся і ў наступных Статутах.

Адным з важных раздзелаў быў 4-ы, які датычыўся выдачы замуж дзяўчат і парадку атрымання імі спадчыны. У адрозненне ад прыватна-прававых крыніц, у Статуце дакладна размяжоўвалі тэрміны «пасаг» і «вена»¹¹⁹. Статут не ўтрымлівае дакладнага вызначэння тэрміна «пасаг». На падставе згаданых артыкулаў можна адзначыць, што ён складаўся з сукупнасці рухомай і нерухомай маёмасці. У адносінах да бацькоў ці апекуноў выкарыстоўваецца тэрмін «выправа». Тэрмін «унясенне» ў Статуце з'явіўся ў пазнейшых спісах. Ён ужываўся таксама ў Метрыцы ВКЛ у адносінах да сям'і мужа, якой была ўнесена маёмасць. Памеры пасагу былі, як правіла, меншыя за часткі спадчыны, якія атрымлівалі сыны. Выклікана гэта было жаданнем шляхты ўтрымліваць і перадаваць маёмасць па мужчынскай лініі, а таксама было звязана з выкананнем земскай службы з маенткаў¹²⁰.

Незалежна ад таго, колькі дачок было ў сям'і: адна ці тры і болей, на ўсіх разам прыходзілася 1/4 уладанняў бацькі¹²¹. Паміж дзяўчынамі маёмасць размяркоўвалася аднолькава (Статут 1529 г. Р. 4. Арт. 7)¹²². Заканадаўства трактавала пасаг як спадчыну жанчыны¹²³. Акрамя таго, ён быў важным маёмасным аспектам шлюбу, даваў дзяўчыне забеспячэнне і статус у новай сям'і. У гістарыяграфіі існуе меркаванне, што пасаг быў часткай маёмасці новай сям'і¹²⁴. Аднак пасаг цалкам належаў жанчыне, і яна магла падараваць яго любой асобе. Тое, што пасаг уносіўся ў дом мужа, не азначала, што апошні распараджаўся

¹¹⁶ Дзербіна Г. Права і сям'я эпохі Рэнесансу. – С. 113.

¹¹⁷ РИБ. – Т. 20. Литовская метрика. Т. 1. – Петербург, 1903. – С. 1039–1040.

¹¹⁸ Andriulis V. Lietuvos Statutų. – Р. 41–44.

¹¹⁹ Любавский М. Областное деление и местное управление. – С. 573.

¹²⁰ Скитский И.И. Невенюванные вдовы по Литовскому Статуту. – С. 42; Лазутка С., Валиконите И. Имущественное положение женщины. – С. 86–88; Лазутка С., Валиконите И., Карпавичене И. Введение // Lietuvos Metrika. Кн. 225 (1528–1547): 6-oji Teismų knyga. – Р. LXXIX.

¹²¹ І. Даніловіч звязвае абмежаванне выдзяленне пасагу толькі з чацвёртай часткі маёмасці з абавязкам шляхты несці вайсковую службу: Данилович И. Взгляд на литовское законодательство. – С. 37.

¹²² Пасля прыняцця Статута 1529 г. гэтай нормай кіраваліся ў судах. Блажэйна Жыхоўскі і яго жонка Дарота прэтэндавалі на частку бацькоўскай маёмасці. Яе брат, Ян Кавалевіч, аргументаваў, што няма такога звычайу – аддаваць нерухомую маёмасць дзяўчыне. Суд прыняў рашэнне, што брат павінен выплаціць 1/4 ад маёмасці (1529). Lietuvos Metrika. Кн. 225 (1528–1547): 6-oji Teismų knyga / Parengė S. Lazutka, I. Valikonitė. – Vilnius, 1995. – Р. 104. Аб гэтым сведчаць і іншыя прыклады.

¹²³ Dąbkowski P. Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI wieku. – Lwów, 1916. – С. 22.

¹²⁴ Лазутка С., Валиконите И. Имущественное положение женщины. – С. 90.

маёмасцю жонкі¹²⁵. Толькі па даравальным запісе рухомыя і нерухомыя рэчы маглі стаць уласнасцю мужа. Самавольны захоп прыводзіў да судовых скаргаў.

Пры выдачы дачкі замуж у іншую краіну пасаг выдаваўся грашыма. Родныя браты ці сёстры, а калі іх не было, то сваякі, павінны былі выплаціць пасаг, а маёмасць пакінуць сабе (Статут 1529 г. Р. 4. Арт. 9)¹²⁶. Артыкул замацоўваў норму з прывілея 1492 г., якім кіраваліся ў судовай практыцы.

Выкананне гэтага артыкула адсочвала шляхта. Калі ўдава па падскарбію ВКЛ Міхаілу Богушу Багавіцінавічу – Фядора Андрэеўна Сангушкаўна – без згоды апекуноў заручыла дачку Ганну з кракаўскім ваяводам Станіславам Цянчынскім¹²⁷, гэта выклікала негатыўную рэакцыю шляхецкага грамадства. У пасольскіх наказах вялікаму князю літоўскаму 1538 г. была просьба не даваць пасаг з маёнткаў дзяўчыне, якая замуж выходзіць у іншую краіну пад зарукай 10 000 коп літоўскіх грошаў. Абставіны справы былі наступныя. У М. Багавіцінавіча не было нашчадкаў мужчынскага полу, толькі дачкі – Ганна, Фядора і Ульяна. Паміж імі была размеркавана маёмасць¹²⁸. Ф. Сангушкаўна выдала замуж дачку за іншаземца. Але яе віна заключалася ў тым, што шляхцянка не выставіла ваяроў на службу са сваіх маёнткаў і маёнткаў дачок. Шляхта ВКЛ патрабавала выплаты зарукі і пакарання ўдавы. Акрамя таго, былі згаданы палякі (Урэмеўскі, Скарута, Апароўскі, Свяціцкі і інш.), якія пабраліся шлюбом з шляхцянкамі з ВКЛ, а службу не выконвалі, чым наносілі шкоду краіне. У адказе Жыгімонта Аўгуста адзначалася, што гаспадар ва ўсім кіруецца Статутам, згодна з якім Ф. Сангушкаўну не трэба вызваляць ад зарукі. У абавязак Панам Радзе ўводзілася абвесціць сваякам Багавіцінавіча пра прызначэнне тэрміну для аддання пасагавых грошай Цянчынскаму. Ён меў права трымаць маёмасць жонкі да выплаты яму грошай. Адносна ўдоў, якія вышлі замуж за палякаў, было адзначана, што яны нічым не парушаюць заканадаўства. Аднак вайсковая служба для іх была абавязковай, а калі яна не выконвалася, то санкцыі павінны ўжывацца па заканадаўстве¹²⁹.

На сойме 1551 г. шляхта ВКЛ падала ліст да Жыгімонта Аўгуста, у якім быў шэраг просьбаў¹³⁰. Сярод іх – просьба аб пазбаўленні маёмасці і шляхецтва дзяўчыны ў выпадку яе шлюбу з іншаземцам. Калі яна атрымала дазвол на

¹²⁵ *Dąbkowski P.* Dobra rodowe i nabyte. – S. 99–100.

¹²⁶ *Спасович В.Д.* Об отношениях супругов. – С. 153–154; *Dąbkowski P.* Dobra rodowe i nabyte. – S. 26, 100; *Валиконите И.М.* I Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщины в Великом Княжестве Литовском // *Первый Литовский Статут 1529 г.* – Вильнюс, 1982. – С. 40; *Andriulis V.* Lietuvos Statutų. – P. 63.

¹²⁷ *Uruski S.* Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Т. 1. – Warszawa, 1904. – С. 289; Т. 14. – Warszawa, 1917. – С. 352.

¹²⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (далее – АЮЗР). – Т. 1. 1361–1598. – СПб, 1863. – С. 75–77; *Слїж Н.* Як вярнуць збеглую жонку: прыгоды з жыцця Ульяны Гарнастаевай з роду Багавіцінавічаў (?–1575) // *Homo Historicus*. 2008. – С. 78–91.

¹²⁹ АЮЗР. – Т. 1. 1361–1598. – СПб., 1863. – С. 86–89; *Любавский М.К.* Литовско-Русский сейм. – С. 274–275, 280.

¹³⁰ *Любавский М.К.* Литовско-Русский сейм. – С. 551–558; *Спасович В.Д.* Об отношениях супругов. – С. 154; *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства. – С. 233–238.

шлюб, то ёй выдзялялі толькі грошы, а нерухомая маёмасць заставалася ў сям’і. У адказе гаспадара было адзначана, што ў гэтым пытанні павінны прытрымлівацца нормаў Статута. Гэта азначала, што гаспадар не пагадзіўся пазбаўляць шляхецтва, бо гэта зрабіла б яшчэ больш жорсткімі санкцыі адносна прадстаўніц жаночага полу. Па Статуце дзяўчыну пазбаўлялі нерухомай маёмасці, але яе статус не паніжалі. На сойме 1554 г. была выказана просьба адносна ўдоў, якія выходзяць замуж за мяжу і маёнткі аддаюць ў заставу сваім сужэнцам, чым робяць шкоду для вайсковай службы. Шляхта настойвала, каб іх застаўныя запісы не мелі моцы. Таксама выказвалася просьба аб магчымасці выкупу маёмасці сваякамі, калі дзеўкі замуж выходзілі за мяжу. У сваім адказе Жыгімонт Аўгуст спаслаўся на Статут і пацвердзіў, што ў дадзеным выпадку дзяўчыне выдаюць пасаг грашыма і рухомымі рэчамі, а маёмасць застаецца ў сваякоў¹³¹. Прадстаўленне такой просьбы на сойме 1554 г. магло адзначаць парушэнне на практыцы нормаў Статута і існаванне магчымасці абысці іх праз заставу маёмасці. Пазней, паводле Ухвалы 1563 г., мужчына, які быў прыняты ў дом удавы ці панны ў якасці мужа, быў абавязаны несці вайсковую службу¹³².

Замуж дзяўчына магла выйсці толькі са згоды бацькоў, а калі яны памерлі, то апекуноў, інакш яна пазбаўлялася пасагу і спадчыны. У выпадку перашкоды апекуноў ўзяць шлюб дзяўчына мела права звярнуцца да ўладаў (Статут 1529 г. Р. 4. Арт. 10, 11)¹³³. Пры гэтым заканадаўства пакідала права за шляхцянкамі добраахвотна, без прымусу выходзіць замуж¹³⁴ (Статут 1529 г. Р. 4. Арт. 15). Гэта азначае, што воля жанчыны ці дзяўчыны ўлічвалася, нават калі гэта насіла фармальны характар¹³⁵. Згоду на шлюб у дзяўчыны маглі запытаць у судзе ў сітуацыях, калі сумняваліся ў добраахвотнасці шлюбу¹³⁶. Калі зыходзіць з летапіснага выпадку – звароту Рагвалода да дачкі Рагнеды з пытаннем пра шлюб з Уладзімірам¹³⁷, то гэтая традыцыя мае старажытныя карані. Аднак агульназемскія і земскія прывілеі прадпісвалі выдаваць замуж асобаў жаночага полу без прымусу, што перайшло ў норму Статута. Але за самавольны шлюб дзяўчыне прызначалася пакаранне, што паказвае на пэўнае абмежаванне яе рашэння¹³⁸. Пры гэтым за прымушэнне да шлюбу супраць бацькоў ці сваякоў не ўжываліся спагнанні.

¹³¹ Biblioteka Kórnicka. Rkps. 804. K. 184-184v; АЗР. – СПб., 1848. – Т. 3: 1544–1587. – С. 37, 53; Любавский М.К. Литовско-Русский сейм. – С. 581.

¹³² АЗР. – Т. 3. 1544–1587. – СПб., 1848. – С. 124; Любавский М.К. Литовско-Русский сейм. – С. 639–640.

¹³³ Пичета В.И. Земельное право в Статутах 1529 и 1566 г. // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. – Москва, 1961. – С. 477.

¹³⁴ Лапо И.И. Великое княжество Литовское. – Т. 1. – С. 519; Таўталес А. Права сямейнае паводле Літоўскіх Статутаў // Агсхе. Пачатак. – 2009. № 7. Жнівень. – С. 990.

¹³⁵ Валиконите И.М. Социально-экономическое и правовое положение женщин. – С. 110–111.

¹³⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далее – Архив ЮЗР). Ч. 8. Т. 3. – Киев, 1909. – С. 122–133, 179–180.

¹³⁷ Загоровский А. О разводе по русскому праву. – Харьков, 1884. – С. 14.

¹³⁸ Лазутка С., Валиконите И., Киркене Г., Карпавичене И. Введение // Lietuvos Metrika. Kn. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų knyga. – P. CXVII.

На віленскім сойме 1551 г. была прынята пастанова, якая абмяжоўвала дзеянне артыкулу 11. Паводле яго, удава не мела права сама выдаваць дачок без згоды сваіх дарослых сыноў. Калі іх не было, то без згоды сваякоў па мужчынскай лініі, а калі іх няма, то без згоды сваіх сваякоў. У выпадку адсутнасці згоды паміж імі і маці з-за шлюбу справу разглядалі перад гаспадаром, Панамі Радай ці ваяводамі. Гэтая пастанова прывяла да злоўжывання. Карыстаючыся сітуацыяй сваякі не спяшаліся выдаваць замуж сірот, каб распараджацца іх маёмасцю, ці выдавалі прымусова. У сувязі з гэтым на сойме 1554 г. была выказана просьба скарэкціраваць пастанову і вярнуцца да старога звычаю, калі маці ці прызначаныя ў тэстаменце апекуны выдавалі замуж¹³⁹.

Бацька ці апякун нявесты абавязаны быў паклапаціцца, каб муж запісаў ёй вена перад шлюбам (Статут 1529 г. Р. 4. Арт. 8). Яшчэ да прыняцця Статута ў звычайным праве, судовай практыцы і Ухвале 1509 г. быў вызначаны запіс вена на 1/3 маёмасці мужа. За ўнесены пасаг шляхцянка атрымлівала падвоеную суму грошай, якая складалася з пасагу і прывенка. Тым не менш у першай рэдакцыі Статута 1529 г. няма артыкула, які б дакладна вызначаў памер вена. Адзначалася толькі, што пры неадпаведным афармленні вена жанчына губляла вянец (Статут 1529 г. Р. 4. Арт. 3, 8)¹⁴⁰. Норма з'явілася толькі ў пашыранай рэдакцыі¹⁴¹. Тадэвуш Чацкі слухна звярнуў увагу на тое, што гэты артыкул рэгуляваў адну з галоўных умоў шлюбу¹⁴². Пасля прыняцця Статута вена сталі афармляць пасля вяселля (1546)¹⁴³.

Маёмасць, на якой было запісана вена, прыраўноўвалася да застаўной¹⁴⁴. Муж без дазволу жонкі не мог прадаць, заставіць, абмяняць маёмасць¹⁴⁵. Аднак у Статуце не быў вызначаны фармуляр вянёўнага запісу. Ён быў выпрацаваны судовай практыкай. Гэта ілюструюць запісы Метрыкі ВКЛ за 50-я гг. XVI ст.

Замуж дзяўчына магла выйсці і пры надзвычайных абставінах – праз гвалт. За згвалтаванне прадугледжвалася пакаранне смерцю. Толькі згода дзяўчыны на шлюб са злачынцам vyratoўвала яго ад смяротнага прысуду. Знакам супраціву падчас гвалту быў крык. Калі на шум не прыбеглі людзі, то пацярпелая павінна была адразу, пасля таго як яе адпусцілі, распавесці пра злачынства і паказаць знакі гвалту (Статут 1529 г. Р. 7. Арт. 6)¹⁴⁶. Гэтыя справы былі ў кампетэнцыі

¹³⁹ АЗР. – СПб., 1848. – Т. 3: 1544–1587. – С. 58; *Любавский М.К.* Литовско-Русский сейм. – С. 569; *Максимейко Н.А.* Сеймы Литовско-Русского государства. – С. 142–143.

¹⁴⁰ *Лазутка С., Валиконите И.* Имущественное положение женщины. – С. 90–93; *Valikonytė I.* The Venets of Noblewomen in the Grand Duchy of Lithuania. – P. 97–107.

¹⁴¹ *Валиконите И.М.* I Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин. – С. 40.

¹⁴² *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku, i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy, 1529 roku wydanym. – Т. 2. – Kraków, 1861. – S. 11, 53.

¹⁴³ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кн. 30 (1480–1546) / Падрыхт. В.С. Мянжынскі. – Мінск, 2008. – С. 123–124.

¹⁴⁴ *Dąbkowski P.* Dobra rodowe i nabyte. – S. 98–99.

¹⁴⁵ *Лазутка С., Валиконите И.* Имущественное положение женщины. – С. 93–95.

¹⁴⁶ *Малиновский И.А.* Учение о преступлении по Литовскому Статуту. – Киев, 1894. – С. 55–56; *Валиконите И.М.* I Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин. – С. 45.

ваяводаў і старостваў¹⁴⁷. Згвалтаванне дыскрэдытавала жанчыну і яе сям'ю. Выйсцем быў шлюб з гвалтаўніком. На той час яшчэ мог існаваць такі перажытак, як узяцце шлюбу праз гвалт. Ян Ласіцкі і Паўль Одэрборн пры апісанні шлюбнага абраду ў ВКЛ адзначалі, што пазбаўленне дзявоцкасці прымушала незгаворлівых бацькоў пагаджацца на шлюб¹⁴⁸. Гэта таксама магло прымусіць пакінуць у Статуце выбар для злачынцы паміж шлюбам і смерцю. Але калі жанчына была замухам, то ў гвалтаўніка было толькі адно выйсце – смерць.

Згвалтаванне ў заканадаўстве многіх краін лічылася цяжкім злачыствам, за якое якое прадугледжвалася смяротнае пакаранне¹⁴⁹. Яно трактавалася як гвалт волі жанчыны, які прыводзіў да парушэння спакою яе сям'і і грамадства, да знявагі звычайу¹⁵⁰, замаху на сямейную маёмасць, напрыклад, як у мазавецкім праве¹⁵¹. Згвалтаванне як злачыства згадвалася ў сярэднявечных крыніцах польскага права. У іх таксама звяртаецца ўвага на крык аб дапамозе як неабходную ўмову сведчання пра гвалт¹⁵². Падобны артыкул быў у Вісліцкім Статуце¹⁵³. Ён утрымліваў інфармацыю пра абставіны гвалту (крык, знакі гвалту), несправядлівае абвінавачванне ў згвалтаванні. Пра шлюб з гвалтаўніком нічога не адзначалася.

Цяжка дакладна вызначыць ці была перанята норма пра шлюб з гвалтаўніком, ці існавала ў звычайным праве. Вядома, што Вестгоцкая Праўда (654 г.) дазваляла ўзяць шлюб з гвалтаўніком, калі бацькі не былі супраць¹⁵⁴. Ідэю шлюбу з гвалтаўніком прапагандаваў з даўніх часоў касцёл. Рашэнне належала да ахвяры¹⁵⁵. Аднак у судовай практыцы была праблема даказаць гвалт¹⁵⁶.

¹⁴⁷ РИБ. – Т. 20. Литовская метрика. Т. 1. – Петербург, 1903. – С. 665; *Lanno II.II.* Великое княжество Литовское. – С. 291.

¹⁴⁸ (*Łasicki J.* De Russorum Moskovitarum et Tartarorum religiona, sacrificiis, nuptiarum, funerum ritu. Spiraе, 1582. – Р. 241–245). *Ласіцкі Я.* [Шлюбныя звычаі на Беларусі ў XVI стагоддзі] // Вяселле: Абрад / Уклад., уступ. Арт. і камент. К.А. Цвіркi; Муз. дадат. З.Я. Мажэйка; Рэд. В.К. Бандарчык, А.С. Фядосік. 2-е выд. – Мінск, 2004. – С. 38–39; *Oderborn P.* De Russorum religione, ritibus nuptiarum, funerum, victu, vestitu, &c. et de Tartarorum religione ac moribus: vera et luculenta Narratio. Ad D. Davidem Chytraeum recens scripta. [Rostock] Excudebat Stephanus Myliander, 1582. – Р. Вv-B2; *Одэрборн П.* Праўдзiвы і грунтоўны аповед пра веру русаў // Беларускі гістарычны агляд. 2005. – Том 12. Сшыткі 1–2 (22–23). – С. 167–189.

¹⁴⁹ *Koranyi K.* O niektórych postanowieniach karnych Statutu Litewskiego z r. 1529. Studium prawno-porównawcze // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego. – Wilno, 1935. – S. 149–154; *Krawiec A.* Seksualność w średniowiecznej Polsce. – Poznań, 2000. – S. 151–152.

¹⁵⁰ *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach. – S. 138–139.

¹⁵¹ *Krawiec A.* Seksualność... – S. 178–179.

¹⁵² Артыкулы аб згвалтаванні ўтрымлівалі Эльбланская кніга, Мазавецкае права, Статут Казіміра Вялікага. *Koranyi K.* O niektórych postanowieniach karnych Statutu. – S. 149–154; *Krawiec A.* Seksualność... – S. 168–203.

¹⁵³ АЮЗР. Т. 1. 1361–1598. – СПб., 1863. – С. 11, 18; *Максимейко Н.* Источники уголовных законов. – С. 116–117.

¹⁵⁴ *Brudage J.A.* Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe. – Chicago; London, 1987. – P. 133.

¹⁵⁵ *Koranyi K.* O niektórych postanowieniach karnych Statutu. – S. 151–152.

¹⁵⁶ Парабак Цікан абвінавачваў у згвалтаванні сваёй дачкі Нядзелькі свіслацкага мешчаніна Юрыя Вінніка. Але з-за адсутнасці трох сведак быў прызнаны невінаватым, хоць пра выпадак дзяўчына распавяла жонцы войта і іншым жанчынам (1537). Пры вынясенні прысуду суддзі

Асобныя артыкулы былі прысвечаны ўдаве (Статут 1529 г. Р. 4. Арт. 1–6)¹⁵⁷. Пасля смерці мужа жанчына распараджалася сямейнай маёмасцю і апекавалася дзецьмі. Пры адсутнасці тэстамента сужэнца заканадаўства прызнавала за ёй першаснае права на апеку над дзецьмі і маёмасцю. Яна атрымлівала роўную частку маёмасці для пажыццёвага трымання пры падзеле з усімі дзецьмі, калі ёй не было запісана вена. За нядбайны дагляд шляхцянка адхілялася ад кіравання маёнткамі і выхавання. Дзецьмі апекаваліся самыя блізкія сваякі, у першую чаргу – дзядзькі па лініі бацькі. Заставацца на ўдовіным столыцы яна магла, пакуль не выходзіла замуж. Удава, якая мела дарослых сыноў, гаспадарыла толькі на сваёй частцы маёмасці і не мела права перашкаджаць сынам карыстацца спадчынай і несці службу¹⁵⁸. Яна захоўвала за сабой вена пры ўмове, што яно было адпаведна аформлена. Калі ў мужа канфіскоўвалі маёмасць за нейкае злачынства, вена заставалася за жанчынай пры ўмове, што яна не мела дачынення да правапарушэння (Статут 1529. Р. 5. Арт. 10). Па заканадаўстве жанчыне гарантавалася вена і магчымасць пажыццёвага карыстання маёмасцю¹⁵⁹, нават калі не было адпаведнага запісу мужа. У такім выпадку яна губляла толькі прывенак, але не заставалася без месца жыхарства.

Упершыню Статут уводзіў тэрмін «бенкарт» – пазашлюбнае дзіця, ад якога адмовіўся бацька ці напісаў гэта ў сваім тэстаменце, альбо народжанае ад нявенчанай жонкі. Аднак сын, які прызнаваўся ў законным шлюбе, калі яшчэ жыла маці, заставаўся законным сынам і пры мачысе¹⁶⁰. Артыкул ускосным чынам згадвае пра існаванне нявенчанага шлюбу, але не забараняе яго наўпрост. Дыскрымінацыйны статус атрымліваюць дзеці, народжаныя ў такім шлюбе. Тым не менш першы Статут не змяніў тут істотна сітуацыю. Сустракаліся выпадкі прызнання дзяцей ад нявенчаных шлюбаў законнымі і пасля прыняцця Статута 1566 г. На гэта меў права манарх, што адзначаў папскі нунцый Фульвюс Ругері (1565)¹⁶¹. Напрыклад, лістом ад 31 жніўня 1583 Стэфан Баторый прызнаў незаконнанароджанага Івана Маргонскага законным сынам яго бацькоў – Фамы Маргонскага і Барбары Паўлоўскай¹⁶².

Першы Статут меў важнае значэнне для ўнармавання шлюбных аносінаў. Былі вызначаны: шлюбны ўзрост, парадак выдзялення пасагу і афармлення вена,

кіраваліся нормамі Статута 1529 г. Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковысского и оболенского державцы М.В. Клочко. 1533–1540 (Литовская метрика. Книга № 228. Книга судных дел № 9 / [публ. подг. В.А. Воронин, А.И. Груша, И.П. Старостина, А.Л. Хорошкевич; отв. ред. А.Л. Хорошкевич, Г.Я. Голенченко]. – М., 2008. – С. 96–97.

¹⁵⁷ *Скутский И.И.* Невенування вдовы по Литовскому Статуту. – С. 39–41; *Таўталес А.* Права сямейнае. – С. 995; *Kunsmaitė J.* Provisions for Widowhood. – P. 86–87.

¹⁵⁸ *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach. – S. 9–11; *Лазутка С., Валиконите И.* Имущественное положение женщины. – С. 95–97; *Любавский М.* Областное деление и местное управление. – С. 571.

¹⁵⁹ *Лазутка С., Валиконите И.* Имущественное положение женщины. – С. 98; *Kunsmaitė J.* Provisions for Widowhood. – P. 85.

¹⁶⁰ Статут 1529. Р. 3. Арт. 12.

¹⁶¹ [*Rekaczewski E.*] *Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690.* – Т. 1. – Berlin; Poznań, 1864. – S. 125–126.

¹⁶² Описание рукописного отдела Виленской публичной библиотеки. Вып. 3. – Вильна, 1898. – С. 17.

статус удавы, нявенчаны шлюб. Многія нормы звычайнага права і судовыя выпадкі сталі заканадаўчымі нормаў.

Для развіцця прыватна-прававых дачыненняў мелі значэнне наступныя пастановы. На Віленскім сойме 1529 г. было прынята рашэнне пра правядзенне штогод у Вільне судовага сойму Паноў Рады для разбору спрэчак. Паводле Уставы 1542 г., шляхта павінна была вырашаць судовыя працэсы па месцы знаходжання маёнткаў перад ваяводамі ці старостамі. Гэтая норма была пацверджана на Берасцейскім 1544 г. і на Віленскім 1547 г. соймах¹⁶³. Гэта спрыяла развіццю судовай сістэмы ў паведах і вырашэнню там спрэчных сямейных спраў, у тым ліку і па шлюбных дачыненнях. Пастанова Віленскага сойма 1551 г. абавязвала запісы на вечнае карыстанне маёмасцю, даравальныя запісы і акты куплі-продажу ўносіць у кнігі ваяводаў, старостаў ці прызнаваць перад павятовымі суддзямі. Выпісы выдаваліся па жаданні. Але гэта не датычылася пазыковых запісаў і запісаў на рухомыя рэчы¹⁶⁴. У Статуце 1529 г. падобнага артыкула не было. У судовыя кнігі сталі ўносіць не толькі згаданыя дакументы, але і вяноўныя запісы, разводныя лісты.

Яшчэ да прыняцця згаданых пастаноў мясцовыя суды дзейнічалі на Падляшшы. Не менш важным прыкладам вядзення лакальнага справаводства сталі магістраты. З судовай справы віленскага мешчаніна Лукаша Мажэйковіча і яго зяця Балтрамея з ковенскім войтам, бурмістрам і радцамі вынікае, што ў Коўна вяліся магістрацкія кнігі, у якіх занатоўваліся дакументы па маёмасных справах (1486)¹⁶⁵. Канфлікт паміж залатаром Вельфканкам і віленскім магістратам паказвае, што ўжо быў усталяваны парадак складання тэстаментаў (1522)¹⁶⁶. Справаводства пачалі ўпарадкоўваць у старостах і на гаспадарскіх дварах. Упершыню ва ўставе для Жамойцкага староства было загадана весці судовыя запісы (1527)¹⁶⁷.

Паступова дзяржава прыходзіла да неабходнасці ўпарадкавання вядзення дакументацыі ў розных структурах улады. Увядзенне Статута 1529 г. спрыяла развіццю прававой сістэмы і судовай улады. Перадача паўнамоцтваў лакальным судам прыводзіла да таго, што большасць прыватных спраў разглядалася на месцы. Гэта пашырала судовую практыку, давала магчымасць выправіць хібы ў артыкулах і ўнесці ў наступны Статут дапрацаваныя нормы.

¹⁶³ АЗР. – Т. 2. 1506–1544. – СПб., 1848. – С. 389–390; Zbiór praw litewskich. – S. 411; АЗР. – Т. 3. 1544–1587. – СПб., 1848. – С. 9–10; *Любовский М.К.* Литовско-Русский сейм. – С. 287, 298–299, 309.

¹⁶⁴ АЗР. – СПб., 1848. – Т. 3: 1544–1587. – С. 33–34; *Максимейко Н.А.* Сеймы Литовско-Русского государства. – С. 142.

¹⁶⁵ АЛМ. – Т. 1. – Вып. 1. 1413–1498. – Варшава, 1896. – С. 22–23.

¹⁶⁶ РИБ. – Т. 20. Литовская метрика. Т. 1. – Петербург, 1903. – С. 1041–1044.

¹⁶⁷ АЗР. – Т. 2. 1506–1544. – СПб., 1848. – С. 199–203; *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т. 1. – Киев, 1901. – С. 267–273; *Pociecha W.* Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzi odrodzenia. – Т. III. – Poznań, 1949. – С. 69–78.

Перад тым як прадставіць аналіз артыкулаў другога і трэцяга Статутаў, звернем увагу на асобнікі зводаў законаў. Вывучаліся рукапісы¹⁶⁸ Статута 1566 г.¹⁶⁹ Асобнікі Статутаў цікавы не толькі сваім зместам, але і каментарамі, заўвагамі, якія змешчаны побач з артыкуламі. Гэта дадатковая інфармацыя па карыстанні праўнікамі зводамі законаў. Больш каментароў змяшчаецца ў экзэмплярах Статута 1588 г., бо ён дзейнічаў значна большы перыяд часу, шэраг разоў пера-выдаваўся.

Першыя выданні Статута 1588 г. хутка разышліся. Яны былі неабходныя для карыстання ў судовых установах і асабіста для шляхты¹⁷⁰. Становяцца актуальнымі яго наступныя перавыданні. З ініцыятывы Льва Сапегі Статут быў перакладзены на польскую мову. Пры яго жыцці пабачылі свет выданні ў 1614, 1619 гг. Пазней Статут перавыдаваўся ў 1648, 1693, 1744, 1768 гг. Перавыданні дапаўняліся соймавымі пастановамі, у тым ліку і новым¹⁷¹. Даследчыкі адзначаюць пра наяўнасць перавыданняў, але па-за іх увагай засталіся карэктуры, заўвагі на палях, дадаткі з канстытуцый.

Выданне 1614 г.¹⁷² з'яўлялася толькі перакладам і не ўтрымлівала каментароў¹⁷³. Перавыданне 1619 г.¹⁷⁴ уяўляла ўжо сабой не толькі пераклад, але і

¹⁶⁸ Рукапісы Статута 1566 г. захоўваюцца ў розных калекцыях: Biblioteka Kónicka. Rkps. 818, 2710; Biblioteka Narodowa. Rkps. IV. 3075; Biblioteka Czartoryskich. Rkps. 1423 і інш. друкаваныя выданні: Статут Великого князства Литовского 1566 года и поправки статутные 1578 года // *Временник Московского о-ва истории и древностей российских*. 1855. Кн. 23. – С. 1–242; *Archiwum Komisji prawniczej*. – Т. 7. – Kraków, 1900; Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003.

¹⁶⁹ *Daniłowicz I. Rzut oka historyczny na prawodawstwo litewskie*. – S. 237–238; *Лазутка С., Василяускене А.* Списки второго Литовского Статута на старопольском языке // *Третий Литовский Статут 1588 г. Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута*. – Вильнюс, 1989. – С. 106–125; *Василяускене А.В.* Списки второго Литовского Статута на старобелорусском языке (палеография, хронология, дипломатика). / Автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Вильн. ун-т. – Вильнюс, 1990.

¹⁷⁰ Статут Великого Княжества Литовского. – Вильно, 1588. У адзеле старадрукаў захоўваюцца два экзэмпляры Статута. Адзін у добрым стане (BN XVI. F. 561.), другі (BN. XVI. F. 612.) – без пачатка, але са шматлікімі запісамі на палях. *Katalog druków cyrylickich w zbiorach biblioteki Narodowej / Oprac. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pereslawcew*. – Warszawa, 2004. – S. 28–29. Апісанне гэтага выдання гл.: *Ланно И.И.* Литовский Статут 1588 г. Т. 1. Исследование. Ч. 2. – Каунас, 1936. – С. 310–329, 366–398, 406. Даследаванне кірылічных выданняў Статута 1588 г. з'яўляецца важным накірункам у гістарыяграфіі. *Daniłowicz I.* Opisane bibliograficzne dotąd znanych egzemplarzy Statutu Litewskiego, rękopiśmiennych i edycji drukowanych, tak w ruskim oryginalnym, jako też w polskim i łaćnińskim języku // *Dziennik Wileński*. – 1823. – Т. 2. – S. 168–177; *Дубонис А.* Исследования экземпляров Третьего Литовского Статута // *Третий Литовский Статут 1588. Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута*. – Вильнюс, 1989. – С. 241–248.

¹⁷¹ *Linde S.B.* O Statucie Litewskim ruskiem językiem pisanym i drukiem wydanym wiadomość. – Warszawa, 1816. – S. 39, 57–72; *Daniłowicz I.* Rzut oka historyczny na prawodawstwo litewskie. – S. 240; *Бершадский С.А.* Литовский статут и польские конституции. Историко-юридическое исследование. – СПб., 1893. – С. 9–17; *Пташицкий С.Л.* К вопросу об изданиях и комментариях Литовского Статута. Историко-библиографическая справка. – СПб., 1893. – С. 17–22; *Ючас М.* Применение Статута 1588 г. в судебной практике XVII–XVIII веков // *Первый Литовский Статут 1529 г.* – Вильнюс, 1982. – С. 79.

¹⁷² *Данилович И.* Взгляд на литовское законодательство. – С. 32; *Ланно И.И.* Литовский Статут 1588 г. Т. 1. Исследование. Ч. 2. – Каунас, 1936. – С. 414–426.

сур'ёзную юрыдычную дапрацоўку, якая датычылася не нормаў Статута, а каментароў, што былі напісаны да большасці артыкулаў. Для параўнання ў заўвагах былі пазначаны спасылкі на заканадаўчыя акты Польшчы (Вісліцкі Статут, пастановы Уладзіслава Ягайлы 1423 г., Звычай Кракаўскай зямлі 1505 г., і інш.). Да гэтага дадаваліся пастановы соймавых канстытуцый. Аднак спасылка на іншыя артыкулы самога Статута выданне не ўтрымлівала¹⁷⁵. Адзначым, што змяшчэнне спасылка на польскае права не было новай ідэяй. У рукапісным Статуце 1566 г., які паходзіў з украінскіх зямель, утрымліваліся артыкулы з польскага заканадаўства¹⁷⁶.

Перавыданняў 1619 г. да нас дайшло не так шмат. Стан іх захавання розны. Кожнае з іх з'яўляецца цікавым. Асобнікі адрозніваюцца мастацкай аздобай. У іх змешчаны наступныя гравюры: партрэт Жыгімонта Вазы, Жыгімонт Ваза ў атачэнні Сената¹⁷⁷, сваяцкая сістэма¹⁷⁸.

Да разраду ўнікальных варта аднесці асобнік з Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве¹⁷⁹. Пры яго камплектаванні да кожнага ліста былі ўстаўлены чыстыя для нататак. Так укладаліся пазнейшыя выданні прававой літаратуры. Такую камплектацыю Статута маглі зрабіць толькі па спецыяльнай замове. На вялікі жаль, захаваліся не ўсе старонкі, адсутнічае пачатак. Усе старонкі запісаны каментарамі да кожнага артыкула. Пры напісанні выкарыстаны два колеры чарніл: для тытулаў – чырвоны, для тэксту – карычневы. У нататках змешчаны адсылкі да іншых падобных артыкулаў і соймавых канстытуцый. Каментары рабіў праўнік вельмі высокай кваліфікацыі, які добра ведаў усе артыкулы Статута, пастановы канстытуцый, польскае права. Але ў асобніку не захавалася інфармацыі, якая б паказвала на аўтарства нататак у Статуце.

Наступныя выданні 1648, 1693, 1744 гг.¹⁸⁰ у многім захавалі структуру выдання 1619 г., у тым ліку і каментары. Унутраныя спасылкі на іншыя артыкулы з'явіліся толькі ў выданні 1648 г.¹⁸¹ Яны захаваліся ў наступных перавыданнях.

¹⁷³ Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. Wilna, 1614 (Biblioteka Narodowa XVII.4.1191).

¹⁷⁴ *Lanno И.И.* Литовский Статут 1588 г. – Т. 1. Исследование. Ч. 2. – Каунас, 1936. – С. 427–431.

¹⁷⁵ Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego od Naiasniejszego Hospodara Krola I.M. Zygmonta III na koronacyey w Krakowie roku 1588 wydany, a teraz po raz drugi podany w czym Statuta Korony Polskiej z Statutem WXL sa zgrade w czym zas są różne: textu samego Statutu ni w czym nie odmieniaią przy artykułach tego Statutu na brzegach iest położono. – Wilna, 1619.

¹⁷⁶ Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1566 r. // Biblioteka Narodowa. Ack. 2049.

¹⁷⁷ У асобніку, які захоўваецца ў адзеле Рэдкая кніга Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея, змешчана толькі палова гравюры з соймам, іншыя гравюры адсутнічаюць. Таксама ў ім няма рукапісных каментароў і заўваг.

¹⁷⁸ Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.1719; XVII.4.2074; XVII.4.1782 (у гэтым экзэмпляры гравюра са сваяцкай сістэмай і загалюныя літары размаляваны фарбамі).

¹⁷⁹ Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.3228.

¹⁸⁰ *Lanno И.И.* Литовский Статут 1588 г. Т. 1. Исследование. Ч. 2. – Каунас, 1936. – С. 442–451, 457–461; *Eistreicher K.* Bibliografia polska. Т. XXIX. – Kraków, 1933. – С. 233–239.

¹⁸¹ Унутраныя спасылкі на артыкулы прыводзяцца па выданні 1648 г., але ў наступных перавыданнях яны такія ж самыя, таму не адзначаюцца.

Гэта рабіла працу праўнікаў больш зручнай. Кожнае перавыданне ўтрымлівала новыя пастановы соймавых канстытуцый.

Для вывучэння права ВКЛ важны не толькі змест артыкулаў, але і асобнікі Статутаў, якія з'яўляюцца дадатковай крыніцай вывучэння практыкі права. Перавыданні паказваюць, што развіццё заканадаўства не спынілася пасля прыняцця ў Статута 1588 г.

Амаль усе артыкулы Статута 1529 г. адносна шлюбу ўвайшлі ў *Статут 1566 г.*, але многія з іх былі дапрацаваны і пашыраны, а таксама з'явіліся новыя артыкулы¹⁸². З пашыранай рэдакцыі Статута 1529 г. перайшоў у другі Статут артыкул пра парадак выдачы дачок замуж¹⁸³, прычым быў дапрацаваны. У абавязак бацьку нявесты уводзілася ўзяць у зяця вяноўны запіс на 1/3 яго маёмасці. Ліст замацоўваўся пячаткай і подпісам апошняга і пячаткамі сведак, а пасля ўносіўся ў земскія кнігі па месцы знаходжання маёмасці, на якой запісана вена. Пры адсутнасці гэтага дакумента пасля смерці мужа жанчына губляла сваё ўнясенне, ёй выплачвалася толькі 30 коп літоўскіх грошаў, калі яна выходзіла другі раз замуж. Пры немагчымасці сваякоў выплаціць грошы шляхціцка заставалася жыць на ¼ маёмасці да канца свайго жыцця (Статут 1566 г. Р. 5. Арт. 1). У дадзеным артыкуле ўпершыню дакладна вызначалася якім чынам павінен быць аформлены дакумент. Пасля правядзення судовай рэформы актыкацыя многіх прыватна-прававых дакументаў (тэстаментаў, інвентароў маёнткаў, вяноўных запісаў і інш.) стала абавязковай у земскім судзе. А да гэтага часу яны занатоўваліся ў кнігі ваяводаў¹⁸⁴, земскіх судоў. Па пастанове Берасцейскага сойма 1566 г. дазвалялася дакументы актыкоўваць у кнігі гродскага суда, а пасля перанесці ў кнігі земскага па прычыне, што ехаць да гаспадара для зацвярджэння далёка, а земскі суд працаваў «рочкамі»¹⁸⁵.

Артыкул 1 захаваўся ў *Статуце 1588 г.* Але ў ім было ўведзена дакладнае акрэсленне пасагу: «*пасагъ, то есть гроши готовые, золото, серебро, перъла, каменье дорогое, совито шацуючы, а иншую выправу — шаты и всякие уберы, и хусты белые, кони, колыбки и вси иншые речы рухомые*». Паводле яго азначала, што пасаг складаўся з грошай і рухомах рэчаў. Да таго ж вызначэнне паказвала тоеснасць тэрмінаў «пасаг» і «выправа». Хаця такое разуменне пасагу відавочна паказваюць прыватныя дакументы да прыняцця Статута 1588 г.¹⁸⁶, што сведчыць пра заканадаўчае замацаванне юрыдычнай практыкі.

¹⁸² Далейшы аналіз артыкулаў Статута 1566 г. вядзецца ў параўнанні са Статутам 1588 г., бо ў многім яны паўтараюцца. Пра асаблівасці Статута 1588 г. адзначаецца асобна.

¹⁸³ У рукапісе Статута ВКЛ для Кіеўскага, Брацлаўскага і Валынскага ваяводстваў канца XVI ст. да гэтага артыкула прыведзены спасылкі на Гарadzельскі прывілей 1413 г., па якім дазвалялася запісваць сваім жонкам вена, і на Петрыкаўскі статут 1496 г., у якім адзначана пра абавязковую актыкацыю вяноўных запісаў, тэстаментаў у судовых кнігах ці каралеўскай канцылярыі. Статут ВКЛ 1566 г. // Biblioteka Czartoryskich. Rkps. 1423.

¹⁸⁴ Гл. напрыклад: НГАБ. – КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 34. – Арк. 3–4, 11адв.–12адв. і інш.

¹⁸⁵ Земскі суд працаваў у абмежаваны перыяд, які называўся «рочкі». Падаць скаргу ці актыкаваць дакумент можна было толькі ў гэты час. *Любавский М.К.* Литовско-Русский сейм. – С. 743–744.

¹⁸⁶ Напрыклад, такое разуменне пасагу ўтрымліваецца ў тэстаменце Яна Мікалаевіча Юндзіла (1578). Тэстаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыя-

Для судовай практыкі артыкул меў важнае значэнне. Аб гэтым сведчаць адзнакі ў некаторых асобніках. У польскамоўным выданні Статута 1614 г. падкрэслены ўрываек аб тым, хто павінен выдаваць замуж дзяўчыну ў выпадку смерці бацькі, а таксама аб выдзяленні маёмасці для невенаванай удавы¹⁸⁷. Пачынаючы з перавыдання 1619 г., змяшчаецца друкаваны каментар аб аправе вялікай княгіні літоўскай і польскай каралевы на землях ВКЛ. У рукапісным каментары¹⁸⁸ падаецца спасылка на соймавыя пастановы 1581, 1593, 1609, 1611 гг.¹⁸⁹ Коротка паўтараецца змест артыкула і да кожнага яго палажэння прыведзены спасылкі на іншыя артыкулы¹⁹⁰. Было адзначана, што дзяўчына, якая не атрымала вяноўнага запісу пры заключэнні шлюбу, траціла вена пасля смерці мужа¹⁹¹. У выданні 1648 г. змешчаны спасылкі толькі на неабходныя тры артыкулы¹⁹².

Захавалася норма пра аднолькавы памер пасагу для ўсіх дачок, таксама як і прызначэнне яго на $\frac{1}{4}$ маёмасці бацькі. Дадавалася пра растрату пасагу братамі, якая трактавалася як пазыка (Статут 1566 г. Р. 5. Арт. 3). Гэты артыкул быў змешчаны ў Статуце 1588 г. з невялікімі зменамі. Чацвёртую частку маёмасці павінен быў вызначаць падкаморы ў прысутнасці двух шляхцічаў. За растрату пасагу адказвалі не толькі браты, але маці і дзядзькі, калі мелі да гэтага дачыненне (Статут 1588 г. Р. 5. Арт. 3)¹⁹³.

У пастановы сойма 1588 г., яшчэ да прыняцця Статута, увайшлі пункты пра пасаг, але ў іх пра выдзяленне пасагу з $\frac{1}{4}$ маёмасці не згадвалася. Паводле іх, калі бацька памёр і не вылучыў пасагу дочкам, то пасля яго смерці, не пазней чым праз год, браты павінны выдаць пасаг па сваім сумленні ў прысутнасці двух сваякоў з бацькоўскай і з мацярынскай ліній. Як абавязковая ўмова – дазвол на шлюб ад сваякоў. Братам увадзілася ў абавязак выходзіць сяцёр да іх шлюбу.

нальнага гістарычнага архіва Беларусі) / А.Ф. Аляксандрава, В.У. Бабкова, І.М. Бобер; Нац. гіст. архіў Беларусі. – Мінск, 2012. – С. 324.

¹⁸⁷ Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1614 // Biblioteka Narodowa XVII.4.1191. – S. 196.

¹⁸⁸ Тут і далей будзем ужываць тэрмін «рукапісны каментар» для асобніка Статута з нататкамі, каб адрозніць ад каментароў друкаваных, якія змяшчаліся ў кожным асобніку.

¹⁸⁹ Volumina legum. T. II. Przedruk zbioru praw, staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydane. Prawa, konstytucye u przywileje królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego u wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od seymu wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone. – Petersburg, 1859. – S. 211, 344, 437, 465.

¹⁹⁰ Змешчаны спасылкі на артыкулы: Р. 5. Арт. 2, 5, 6, 10, 11, 17; Р. 7. Арт. 1, 2, 6, 7, 24; Р. 9. Арт. 26. Такая колькасць нормаў абумоўлена тым, што згадваліся як артыкулы, якія мелі не толькі непасрэднае дачыненне, так і ўскоснае, напрыклад, адносна судаў. Гэта было неабходна для праўніка, якому важна было ведаць не толькі парадак складання дакумента, але і парадак яго актывацыі. Праўнік каментараў падобным чынам усе артыкулы. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.3228. – S. 196.

¹⁹¹ Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.3228. – S. (180–180v), 197. Дадзенае выданне мае падвоеную нумарацыю: адна – тагачасная друкарская, а другая – сучасная алоўкам. Другая нумарацыя выкарыстоўваецца для пазначэння старонак з каментарамі ад рукі. Каб не блытаць з друкарскай, яна ўзята ў круглыя дужкі.

¹⁹² Спасылкі на артыкулы: Р. 7. Арт. 24, Р. 5. Арт. 6 і 10. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – S. 188.

¹⁹³ Czacki T. O litewskich i polskich prawach. – S. 11.

Асобна было разгледжана выпасажэнне з застаўных маёнткаў. Пастанова абараняла маёмасныя правы жанчын. Калі жанчына выйшла замуж, але пасаг не атрымала па прычыне трымання маёмасці ў заставе, то ўсё роўна яе частку выдзяляў крэдытор ці ўладальнік на падставе звычаю і права. Пасаг неабходна было перадаць на працягу года пасля шлюбу. Жанчына, якая мела вена на застаўным маёнтку, карысталася правам трымаць яго, ці забраць вяноўную суму. А калі ўдава памірал, то спадкаемцы забіралі вена ў крэдытораў¹⁹⁴. Статут 1588 г. не ўтрымліваў апісання парадку выдзялення пасагу дачцэ пасля смерці бацькі, таксама як вылучэння вена і пасагу з застаўных уладанняў. Гэтая пастанова згадвалася ва ўсіх перавыданнях Статута 1588 г., яна змешчана ў рукапісным каментары. Акрамя таго, спасылкі даюцца на іншыя нормы Статута¹⁹⁵. У выданні 1648 г. на палях пазначана спасылка толькі на адзін артыкул (Р. 3. Арт. 17)¹⁹⁶.

Новыя артыкулы аб пасагу былі ўведзены Статутам 1588 г. Калі дочки пры жыцці бацькі атрымалі пасаг, то пасля яго смерці не мелі права прэтэндаваць на іншую маёмасць сям'і. Таксама ўсталёўваўся тэрмін даўніны на атрыманне пасагу – 10 год. Пасля сканчэння гэтага перыяду шляхціцка не магла ініцыяваць судовы працэс супраць сваякоў (Статут 1588 г. Р. 5. Арт. 4)¹⁹⁷. У рукапісных каментарых да артыкула дадаваліся спасылкі на пастанову соймавай канстытуцыі 1588 г. і на нормы Статута¹⁹⁸, у выданні 1648 г. – на адзін артыкул (Р. 6. Арт. 5)¹⁹⁹. Сойм 1611 г. усталяваў наступныя тэрміны даўніны па справах атрымання пасагу: для вяртання неатрыманага пасагу для замужняй жанчыны – 10 год, недададзеных рэчаў з пасагу – тры гады і тры месяцы²⁰⁰.

У выпадку смерці бяздзетнай жонкі пасаг вяртаўся ў яе родную сям'ю. Звычай быў кадыфікаваны толькі ў Статуце 1566 г. У першую чаргу пасаг прызначаўся незамужняй сястры (Статут 1566 г. Р. 5. Арт. 17). У Статуце 1588 г. парадак спадкаемства пасагу патлумачаны больш падрабязна: ён ішоў бацькам, а калі іх не было, то братам, а калі была сястра – то сястры (Статут 1588 г. Р. 5. Арт. 19). Увядзенне дадзенага артыкула патрабавалі выпадкі з судовай практыкі. У рукапісных каментарых дадаткова спасылаюцца на нормы: Р. 5. Арт. 2, 3; Р. 7. Арт. 16²⁰¹, а ў выданні 1648 г. – Р. 5. Арт. 2, 3²⁰².

¹⁹⁴ Volumina legum. Т. II. – S. 254, 257.

¹⁹⁵ У рукапісных каментарых змешчаны спасылкі на: Р. 1. Арт. 33; Р. 3. Арт. 2, 10, 11, 44, 45; Р. 4. Арт. 10, 91; Р. 5. Арт. 4, 19; Р. 6. Арт. 5, 6, 9, 13; Р. 7. Арт. 11, 13, Р. 9. Арт. 19. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.3228. – S. (184).

¹⁹⁶ Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – S. 190.

¹⁹⁷ Czacki T. O litewskich i polskich prawach. – S. 56.

¹⁹⁸ У рукапісных каментарых змешчаны спасылкі на: Р. 1. Арт. 33; Р. 3. Арт. 2, 10, 11, 44, 45, 70; Р. 4. Арт. 91; Р. 5. Арт. 3; Р. 6. Арт. 5, 6, 9; Р. 7. Арт. 11, 13. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.3228. – S. (184).

¹⁹⁹ Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – S. 191.

²⁰⁰ Volumina legum. – Т. III. – S. 43.

²⁰¹ Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.3228. – S. (192).

²⁰² Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – S. 198.

Як і ў Статуце 1529 г., дзяўчына пазбаўлялася пасагу і спадчыны, калі выходзіла замуж супраць волі бацькоў, сваякоў ці апекуноў. Але калі браты ці сваякі наўмысна не дазвалялі выйсці замуж дзяўчыне, то яна мела права звярнуцца да ўладаў²⁰³ (Статут 1566 г. Р. 5. Арт. 7, 8; Статут 1588 г. Р. 5. Арт. 8, 9)²⁰⁴. Невядомы праўнік на палях у выданні 1614 г. адзначаў пра гэты артыкул, што ён патрэбны²⁰⁵. У рукапісным каментары даюцца спасылкі на 8 і 9 артыкулы²⁰⁶, таксама і ў выданні 1648 г.²⁰⁷.

Па-ранейшаму за шляхцянкай захоўвалася права выйсці замуж па сваёй волі, без прымусу (Статут 1566 г. Р. 3. Арт. 31; Статут 1588 г. Р. 3. Арт. 39)²⁰⁸. Пазнейшыя перавыданні даюць спасылкі на наступныя нормы: Р. 3. Арт. 2; Р. 11. Арт. 13; Р. 5. Арт. 8²⁰⁹.

Палітыка сацыяльнай эндагаміі паўплыва на ўвядзенне наступных нормаў. Дзяўчына ці ўдава пазбаўлялася спадчыны, калі яна брала шлюб з мужчынам іншага сацыяльнага стану: мешчанінам ці селянінам. Ёй прызначалася толькі грашовая кампенсация, але ў два разы меншая за кошт пасагу (Статут 1566 г. Р. 5. Арт. 11)²¹⁰. Дадзены артыкул быў пасля ўключаны ў Статут 1588 г. (Р. 5. Арт. 12). Ён не дазваляў пераходзіць нерухомай шляхецкай маёмасці да прадстаўнікоў іншых саслоўяў, а таксама абмяжоўваў пранікненне мяшчан і сялян у шляхецкае саслоўе праз шлюб. Такая дыскрымінацыя дзейнічала толькі адносна жанчын²¹¹. Калі шляхціч жаніўся з мяшчанкай ці сялянкай, то яна і яе дзеці набывалі шляхецтва. Але такая жанчына губляла прыналежнасць да шляхецтва ў выпадку новага шлюбу з прадстаўніком іншага саслоўя (Статут 1566 г. Р. 3. Арт. 16)²¹². Гэты артыкул быў перанесены і ў наступны звод законаў (Статут 1588 г. Р. 3. Арт. 20)²¹³, але ў Статуце 1529 г. яго не было²¹⁴. Гэты падыход да міжсаслоўных шлюбаў быў у візантыйскім праве, калі мужчына мог ажаніцца з

²⁰³ Спасылаючыся на 8 артыкул раздзела 5 Статута 1566 г., Ганна Збаражская падала ў Луцкі гродскі суд скаргу на братаў Станіслава, Льва і Матыса за перашкоду выйсці замуж. Дазвол яна атрымала ад суда (1584). Архив ЮЗР. – Ч. 8. Т. 3. – К., 1909. – С. 415–416.

²⁰⁴ *Малиновский И.* Учение о преступлении по Литовскому Статуту. – К., 1894. – С. 59; *Lanno И.И.* Великое княжество Литовское. – С. 520; *Dąbkowski P.* Dobra rodowe i nabyte. – С. 26.

²⁰⁵ Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1614. – S. 200. (Biblioteka Narodowa XVII.4.1191).

²⁰⁶ Да артыкула 8 падаваліся спасылкі на наступныя артыкулы: Р. 5. Арт. 3, 9, 11, 12, 19; Р. 6. Арт. 1, 4; Р. 11. Арт. 13 і на канстытуцыі 1588 г. аб пасагу, 1607 г. аб гвалтоўным узяцці ў шлюб (Volumina legum. Т. II. – С. 444), 1573 і 1576 г. аб забароне браць шлюб каралям без дазволу рады, а да артыкула 9 – Р. 3. Арт. 39; Р. 5. Арт. 8, 11, 12; Р. 11. Арт. 13. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.3228. – S. (186).

²⁰⁷ На палях да артыкула 8 адзначана спасылка на Р. 11. Арт. 13, а да артыкула 9 на – Р. 3. Арт. 6, 39; Р. 5. Арт. 12. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – S. 193.

²⁰⁸ *Lanno И.И.* Великое княжество Литовское. – С. 519.

²⁰⁹ Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – S. 193, 281.

²¹⁰ *Спасович В.Д.* Об отношениях супругов. – С. 154–155; *Пучета В.И.* Земельное право. – С. 478; *Тайталес А.* Права сямейнае. – С. 991, 1001; *Andriulis V.* Lietuvos Statutų. – P. 59.

²¹¹ Да артыкула дадаюцца спасылкі на нормы: Р. 3. Арт. 21, 26; Р. 4. Арт. 98; Р. 5. Арт. 8, 10, 15; Р. 11. Арт. 13. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.3228. – S. (188). У пазнейшых перавыданнях заўваг да гэтага артыкула не было.

²¹² *Andriulis V.* Lietuvos Statutų. – P. 62.

²¹³ У пазнейшых выданнях ідзе спасылка на Р. 3. Арт. 25.

²¹⁴ *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach. – S. 300.

рабыняй без страт у статусе і маёмасці, а жанчына – не. На нашых землях ён вядомы праз кормчыя²¹⁵. Такі розны падыход да шлюбу мужчыны і жанчыны з асобамі ніжэйшага статусу быў звязаны з парадкам спадкаемства. У ВКЛ панавала патрылінейная традыцыя, спадчына перадавалася па мужчынскай лініі.

Статут 1566 г. не ўтрымліваў забароны на міжэтнічныя, а таксама міжрэлігійныя і міжканфесійныя шлюбы²¹⁶. Пры гэтым па канстытуцыі сойма 1568 г. татарам забараняліся браць шлюбы з хрысціянкамі²¹⁷. Пастанова не ўвайшла ў Статут 1588 г., але была паўторана ў пастанове 1616 г.²¹⁸.

Вена складалася з сумы за пасаг і такой жа сумы прывенку, г.зн. мужчына на сваёй маёмасці запісваў падвоеную суму пасагу. Але жанчына мела права распараджацца толькі грошамі за пасаг, а не за прывенак. Мужу дазвалялася дарыць жонцы рухомыя рэчы (золата, серабро, каштоўнасці і інш.), за выключэннем зброі, жывёлы і нявольнай чэлядзі. Няслушныя запісы не мелі юрыдычнай моцы. Калі 1/3 маёмасці зяця была меншай за пасаг, то бацька купляў дачцэ маёнтка, якім яна пасля распараджалася (Статут 1566 г. Р. 5. Арт. 2)²¹⁹.

Гэты артыкул быў уключаны ў Статут 1588 г. з дапаўненнем: у выпадку смерці жонкі без тэстаменту гэты маёнтка вяртаўся да сям'і, з якой яна паходзіла. Жанчына мела права на вена толькі ў першым шлюбе. Калі яна выходзіла замуж другі ці трэці раз, то наступныя сужэнцы не былі абавязаны запісваць вена (Статут 1588 г. Р. 5. Арт. 2)²²⁰. У асобніку 1588 г. выдання побач з гэтым артыкулам быў зроблены допіс, што ён патрэбны тым, хто збіраецца ажаніцца²²¹. У выданні 1619 г. у рукапісным каментары былі змешчаны асобныя пункты з артыкула і спасылкі на іншыя артыкулы Статута²²².

Муж не мог застаўляць ці дарыць маёнткі, на якіх было запісана вена. Усе маёмасныя аперацыі з імі павінны былі праводзіцца са згоды жонкі (Статут 1566 г. Р. 5. Арт. 16). Тое ж захавалася ў трэцім Статуце, толькі дадаўся артыкул, што калі з такога маёнтка былі нанесены шкоды, то ў судзе адказваў муж (Статут 1588 г. Р. 5. Арт. 17)²²³. Выданне Статута 1619 г. дадаткова адсылала да Р. 4. Арт. 49; Р. 5. Арт. 1, Р. 7; Арт. 1, 6²²⁴, а 1648 г. толькі да Р. 5. Арт. 1²²⁵.

²¹⁵ Nomokanon recensionis serbicae sive collectio canonum ss. Apostolorum et conciliorum. 1599 // Biblioteka Narodowa. Rps. Акс. 10782. К. 402 v. – 406; «Книги законные» содержащая в себе, в древне-русском переводе, византийские законы земледельческие, уголовные, брачные и судебные / Издал А. Павлов. – СПб., 1885. – С. 68–69, 84.

²¹⁶ *Andriulis V. Lietuvos Statutų*. – Р. 56.

²¹⁷ Документы Московского архива Министерства Юстиции. Т. 1. – Москва, 1897. – С. 481.

²¹⁸ *Volumina legum*. – Т. III. – S. 150–151; *Andriulis V. Lietuvos Statutų*. – Р. 58.

²¹⁹ *Ланно И.И.* Великое княжество Литовское. – С. 478.

²²⁰ *Спасович В.Д.* Об отношениях супругов. – С. 155–157.

²²¹ «Potrzebny artykuł dla przeczytania, który chce żenić». Статут Великого Княжества Литовского. – Вильно, 1588 // Biblioteka Narodowa. BN XVI. F. 612. К. 121. Записы датуюцца прыкладна 30-мі г. XVII ст. Паводле іншых нататак можна сцвярджаць, што дадзены асобнік выкарыстоўваўся ў Менскім ваяводстве і вёўся прадстаўнікамі роду Хмараў.

²²² У каментары спасылаліся на артыкулы: Р. 3. Арт. 41, 43; Р. 5. Арт. 6, 19; Р. 7. Арт. 1, 2, 16. *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego*. – Wilna, 1648. – S. 203.

²²³ *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach. – S. 54.

²²⁴ *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego*. – Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.3228. – S. (192).

²²⁵ *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego*. – Wilna, 1648. – S. 197.

У другім Статуце захаваўся артыкул аб наступленні паўналецця: для хлопчыкаў з 18 год, а дзяўчынак – з 15 (Статут 1566 г. Р. 3. Арт. 38). У Статуце 1588 г. шлюбны ўзрост для дзяўчат наступаў з 13, а для хлопчыкаў застаўся той жа – 18 год (Статут 1588. Р. 6. Арт. 1.)²²⁶.

Асобна ў Статуце 1588 г. звярталася ўвага на шлюб немаёмасных асобаў. Новы артыкул быў запазычаны з нямецкага права і адрозніваўся ад іншых нормаў²²⁷. Ён рэгуляваў маёмасныя дачыненні. Разглядаўся выпадак адсутнасці на момант шлюбу пасагу ў дзяўчыны і маёмасці мужчыны, калі пасля яны разам нажылі маёмасць і памерлі не напісаўшы тэстамент. Калі муж паміраў першы, то жанчына атрымлівала 1/3, а астатнія часткі – дзеці, а ў бяздетнай пары ўсё пераходзіла жанчыне. А калі яна паміралася, не пакінуўшы распараджэння аб маёмасці, то ўласнасць дзялілася паміж яе сваякамі і сваякамі мужа. Такім жа чынам размяркоўвалася маёмасць, калі шляхцянка паміралася першай (Статут 1588 г. Р. 5. Арт. 21). Гэты артыкул быў актуальны для збяднелай шляхты, якая магла выслужыць маёнтак. Адсутнасць пасагу ўсе роўна гарантавала ўдовін сталец для жанчыны. Нашчадкамі першай чаргі заставаліся дзеці. Але адметна, што такія маёнткі не адыходзілі толькі да сваякоў мужа, сваякі жанчыны мелі права на сваю частку²²⁸.

Статуты 1566 і 1588 гг. захавалі без зменаў норму Статута 1529 г. аб згвалтаванні дзяўчыны (Статут 1566 г. Р. 11. Арт. 8; Статут 1588 г. Р. 11. Арт. 12)²²⁹. Пакаранне за злачынства засталася ў кампетэнцыі ваяводаў і старостаў (Статут 1588 г. Р. 4. Арт. 30).

Да адзначанага артыкула дадаваўся артыкул аб гвалтоўным шлюбаванні з жанчынай. За гэтае злачынства мужчыну каралі смерцю, а 1/3 яго маёмасці пераходзіла пакрыўджанаму боку, а з 2/3 – выплачваліся страты. Калі дзяўчына ўдзельнічала ў змове, то яна пазбаўлялася спадчыны і пасагу (Статут 1566 г. Р. 11. Арт. 9)²³⁰. У Статуце 1588 г. гэты артыкул быў пашыраны. Мужчына не караўся смерцю, калі дзяўчына давала згоду на шлюб. Аднак пры ўзяцці дзяўчынай рэчаў з дому, сваякі мелі права вяртаць маёмасць праз суд (Статут 1588 г. Р. 11. Арт. 13)²³¹. Гэтая норма была ўведзена з-за даўняй традыцыі выкрадання нявесты, аб якой узгадваецца яшчэ ў «Аповесці мінулых гадоў». Шлюб праз

²²⁶ Ланно И.И. Литовский Статут 1588 г. – Т. 1. Исследование. Ч. 2. – Каунас, 1936. – С. 39; Таўталес А. Права сямейнае. – С. 990. У выданні 1648 г. змешчана спасылка на Р. 5. Арт. 9. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – S. 203.

²²⁷ Czacki T. O litewskich i polskich prawach. – S. 55; Спасович В.Д. Об отношениях супругов. – С. 149.

²²⁸ У рукапісных спасылках выдання 1619 г. дадаткова адсылалі да артыкулаў: Р. 3. Арт. 28; Р. 4. Арт. 10; Р. 5. Арт. 1, 6, 11, 16, 20, 21, Р. 7; Арт. 1, 6. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.3228. – S. 210, (194). Выданне 1648 г. – толькі да артыкула Р. 5. Арт. 1. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – S. 200.

²²⁹ У выданні 1648 г. падаюцца спасылкі на Р. 14. Арт. 29 і Р. 11. Арт. 13. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – S. 280.

²³⁰ Ланно И.И. Великое княжество Литовское. – С. 521.

²³¹ Малиновский И. Учение о преступлении. – С. 59.

гвалт адбываўся без згоды бацькоў, што супярэчыла кананічнаму праву²³². Водгаласы такога шлюбу захаваліся ў беларускіх народных абрадах яшчэ ў XIX ст.²³³ А часам нават здараліся выпадкі вывазу дзяўчат²³⁴. Звычай крадзяжу нявесты таксама меў месца ў еўрапейскіх краінах²³⁵.

Паводле класіфікацыі крымінальных спраў па соймавай пастанове 1611 г., шлюб праз гвалт быў аднесены да віду прыватнай крымінальнай справы. У сувязі з гэтым загадвалася разглядаць гэтыя справы як іншыя крымінальныя, злачынца саджаць у вязніцу, нават калі жанчына сведчыла на яго карысць²³⁶.

Шлюб праз гвалт заставаўся актуальнай праблемай, што прымушала прымаць адпаведныя меры. У соймавую канстытуцыю 1607 г. быў унесены пункт аб гвалтоўным вывазе непаўналетніх асобаў жаночага полу ад бацькоў ці апекуноў. Такія злачынцы падлягалі зняволенню. Справы адносіліся да кампетэнцыі мясцовых судоў²³⁷. На сойме 1631 г. было адзначана аб пашырэнні ў практыцы шлюбаў праз гвалт. Была прынятая пастанова пра павелічэнне грашовага спагнання за вываз жанчыны, з дадаткам, што ад пакарання рабаўнік не можа быць вызвалены, нават калі жанчына пад прысягай сведчыла, што была згодна выехаць, але яе сваякі гэтага не пацвярджалі. Такія справы разглядаліся ў Трыбунале²³⁸. Нунцій Ганарацы Вісконці ў лісце да кардынала дэ Торэса ад 22 сакавіка 1631 г. згадаў гэтую пастанову і адзначыў, што яна павінна зменшыць колькасць падобных выпадкаў²³⁹.

Да артыкулаў пра звалтаванне жанчыны і гвалтоўным узяцці ў шлюб блізка норма пра намаўленне замужняй жанчыны з'ехаць з дому. Гэтае злачынства аддавалася пад юрысдыкцыю гродскага суда. За яго прызначалася смяротнае пакаранне абайм. Жанчыну мог вызваліць толькі яе муж. За нанесеныя матэрыяльныя шкоды спагнанне бралі з маёмасці злачынцы. Калі ж ён падчас пагоні забіў мужа жанчыны, то адносна яго дзейнічаў артыкул 30 гэтага ж раздзела, як тычыўся пралюбадзеляў (Статут 1588 г. Р. 14. Арт. 29)²⁴⁰. У выданні 1648 г. артыкулы 30 (Р. 14) і 13 (Р. 11) звязаны паміж сабой спасылкамі, а таксама згадваюцца пастановы канстытуцый 1607 і 1631 гг.²⁴¹.

²³² Макушев В.В. Сказания иностранцев о быте и нравах славян. – СПб., 1861. – С. 138–139; Ланге О. О правах собственности супругов. – С. 24; Неволин К.А. Полное собрание сочинений. – Т. 3. – С. 128–129; Abraham W. Zawarcie małżeństwa w pierwotnem prawie polskim. Т. IX. – Lwów, 1925. – С. 67–75; Krawiec A. Seksualność ... – С. 63.

²³³ Багдановіч А. Пережитки древнего мирозерцания белорусов. Этнографический очерк. – Гродна, 1895. / Рэпринт. – Мінск, 1995. – С. 121.

²³⁴ Никольский Н.М. Происхождение и история белорусской свадебной обрядности. – С. 52–54.

²³⁵ Brudage J.A. Law, Sex, and Christian Society. – P. 128; McNamara Jo Ann, S. Wemple. The Power of Women through the Family in Medieval Europe 500–1100 // Women and Power in the Middle Ages. – Athens and London, 1998. – P. 85.

²³⁶ Volumina legum. – Т. III. – С. 36, 326.

²³⁷ Volumina legum. – Т. II. – С. 444.

²³⁸ Volumina legum. – Т. III. – С. 326.

²³⁹ [Rekaczewski E.] Relacye nuncyuszów. – Т. 2. – С. 180–183.

²⁴⁰ Малиновский И. Учение о преступлении. – С. 60; Kunsmanaitė J. Provisions for Widowhood. – P. 88.

²⁴¹ Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – С. 280, 281, 359.

Частка артыкулаў была прысвечана разгляду становішча ўдавы (Статут 1566 г. Р. 5. Арт. 1, 4, 5, 9–12, 14, 15; Статут 1588 г. Р. 5. Арт. 1, 5, 6, 11–13, 16–18). Асобныя з іх былі ўзяты з папярэдняга Статута 1529 г.: аб трыманні маёмасці ўдавой з паўналетнімі і непаўналетнімі дзецьмі, аб бясплоднай удаве, аб дзецях ад некалькіх жонак. Змены ў іх былі ўнесены неістотныя²⁴². Калі паводле першага Статута дзеці і сваякі не абавязаны былі выплачваць вянец невенаванай удаве, то ў наступных Статутах адзначалася, што яны павінны выдаць ёй 30 коп літоўскіх грошаў²⁴³.

Удава мела права пайсці замуж толькі праз шэсць месяцаў і тыдзень пасля смерці мужа²⁴⁴. Да прыняцця гэтай нормы ў Статуце 1566 г. былі выпадкі, калі ўдава хутка выходзіла замуж другі раз²⁴⁵. Тэрмін вызначаны для захавання прыстойнасці ў жалобе²⁴⁶. Таксама гэты час быў неабходны, калі жанчына была цяжарная. Для спадкаемства было важна дакладнае разуменне, у якім шлюбе нарадзіліся дзеці²⁴⁷. Пры хуткім другі шлюбе існавала вялікая верагоднасць у блытаніне з бацькоўствам дзіцяці. Адпаведна ўзнікала праблема спадкаемства. Калі жанчына выходзіла замуж раней, то губляла вена, а калі вена не было ёй запісана, то плаціла грашовае спагнанне (Статут 1566 г. Р. 5. Арт. 12). У Статуце 1588 г. гэты артыкул захавалася без зменаў (Статут 1588 г. Р. 5. Арт. 13)²⁴⁸. Адносна ўдаўцоў тэрміну захавання жалобы не прадугледжвалася.

У выпадку запісу удаве вена ад першага мужа другі муж вена ўжо не вылучаў на сваёй маёмасці. Пасля яго смерці яна атрымлівала роўную з усімі дзецьмі частку маёмасці, на якой мела права пажыццёва застацца (Статут 1566 г. Р. 5. Арт. 15)²⁴⁹. Артыкул быў перанесены ў Статут 1588 г. з дапаўненнем, што удаве ў карыстанне аддавалася 1/3, калі ў яе з другім мужам было адно дзіцё, а пасля яе смерці гэтая частка пераходзіла да сваякоў. Аднак муж меў права запісаць жонцы нерухомыя і рухомыя рэчы. У такім выпадку яна не мела права ад дзяцей і сваякоў патрабаваць 1/3 частку маёмасці мужа (Статут 1588 г. Р. 5. Арт. 16).

²⁴² Дзёрбіна Г. Права і сям'я эпохі Рэнэсансу. – С. 141; *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach. – S. 9–11; *Kunstanaitė J.* Provisions for Widowhood. – P. 95, 100–102.

²⁴³ *Снасавіч В.Д.* Об отношениях супругов. – С. 159; *Valikonytė I.* The Venets of Noblewomen in the Grand Duchy of Lithuania. – P. 99.

²⁴⁴ *Малиновский И.* Учение о преступлении. – С. 60; *Andriulis V.* Lietuvos Statutų. – P. 55.

²⁴⁵ Иван Копач памёр у пачатку лютага 1563 г., а ў маі гэтага ж года Марына Львоўна Палубенская была ўжо замужам за Станіславам Нарушэвічам. АВАК. Т. 17. Акты Гродненскаго земскога суда. – Вільна, 1890. – С. 433–437; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 373.

²⁴⁶ Выпадак скаргі на жанчыну за другі шлюб, які адбыўся раней тэрміну, зафіксаваны ва Уладзімірскім гродскім судзе. Багдан, Аўрам і Иван Богушавічы Пузоўскія паскардзіліся на братавую Марыну Іванаўну. Пасля забойства іх брата Сямёна прайшло толькі 17 тыдняў, як яна стала жонкай Яна Каспераскага. Акрамя таго, Марына не скончыла справу з забойцамі мужа, схавала дзяцей, забрала рухомыя рэчы (1580). Архив ЮЗР. – Ч. 8. Т. 3. – К., 1909. – С. 309–315.

²⁴⁷ *Снасавіч В.Д.* Об отношениях супругов. – С. 158; *Lanno И.И.* Великое княжество Литовское. – С. 520.

²⁴⁸ У рукапісным каментары змешчаны спасылкі на Р. 5. Арт. 10 і 12. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.3228. – S. (190).

²⁴⁹ Адносна гэтага артыкула Т. Чацкі адзначаў, што ён з'явіўся толькі ў Статуце 1588 г., таксама памыліўся з нумарам артыкула 13 замест 18. *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach. – S. 54.

Сойм 1611 г. усталяваў тэрмін даўніны – шэсць год – для ўдоў на атрыманне сваёй спадчыны і пасагу²⁵⁰.

Статут 1566 г. пашырыў паняцце «бенкарт». Да гэтай катэгорыі сталі адносіцца не толькі дзеці, народжаныя ў нявенчаным шлюбе, але і дзеці ад каханкі. Прычым яны не маглі стаць законнанароджанымі, нават калі пасля смерці жонкі шляхціч ажаніўся з каханкай, таксама як і дзеці, якія нарадзіліся ў такім шлюбе пазней. Тлумачылася працэдура адрачэння бацькі ад сына: свядома, а не ў раз'юшаным стане і ў выніку сваркі. Сыны, прызнаныя пры жыцці іх маці, заставаліся ў сваім статусе і пасля яе смерці (Статут 1566 г. Р. 3. Арт. 23)²⁵¹. У параўнанні з папярэднім зводам законаў, тут больш увагі было звернута на сам тэрмін «бенкарт», больш падрабязна патлумачаны выпадкі адмаўлення ад сыноў. Але, як і раней, асноўнымі дзеючымі асобамі тут выступалі бацька і сыны. У Статуце 1588 г. адзначана, што вырачэнне мела дачыненне і да дачок. Незаконнымі прызнаваліся яшчэ дзеці ад шлюбу паміж сваякамі, калі яны пры жаніцтве ведалі аб сваяцтве (Статут 1588 г. Р. 3. Арт. 28; Р. 5. Арт. 22)²⁵².

У канстытуцыі 1578 г. была прынята дадатковая пастанова адносна шляхцічаў, якія, замест законных жонак, жылі з наложніцамі, мелі ад іх дзяцей, а пасля жаніліся з імі. Дзеці ад такіх стасункаў лічыліся незаконнымі²⁵³. Гэтая норма згадвалася ў каментару перавыдання Статута 1619 г. і ўтрымлівалася ў пазнейшых перавыданнях. Яна згадваецца ў рукапісным каментары да выдання 1619 г.²⁵⁴.

За збойства бенкарта вызвалілі ад смяротнага пакарання. Калі на момант злачынства яшчэ жыла маці, то ёй выплачвалася галаўшчызна як за простага чалавека (Статут 1588. Р. 14. Арт. 32). Артыкулы аб бенкартах былі дапрацаваны, было пашырана кола асобаў, якія траплялі да катэгорыі незаконнанароджаных, пацверджана іх абмежаванне ў статусе і маёмасці. Наяўнасць бенкарта ў шляхецкай сям'і ставіла яе на ніжэйшую сацыяльную прыступку і пазбаўляла магчымасці перадаваць па спадчыне маёмасць. У выніку шляхецкая сям'я не выконвала адносна дзяцей сацыялізацыйную, статусную, абарончую і эканамічную функцыі, што падрывала асновы існавання дадзенага інстытута. Увядзенне гэтых артыкулаў спрыяла знікненню нявенчанага шлюбу ў шляхецкім асяроддзі²⁵⁵. Але пры гэтым за такі шлюб адмысловага пакарання не было²⁵⁶. У статусе цярпелі пазашлюбныя дзеці. Заканадаўчыя акты і канстытуцыя 1578 г. таксама негатыўна ставіліся да канкубіната, але ніякіх пакаранняў супраць парушальнікаў не прызначалі.

²⁵⁰ Volumina legum. – Т. III. – S. 43.

²⁵¹ Ланно И.И. Великое княжество Литовское. – С. 249–250.

²⁵² Подобную норму мела Саличная Праўда: Салическая правда. – Москва, 1950. – С. 22.

²⁵³ Volumina Legum. – Т. II. – S. 187.

²⁵⁴ У рукапісным каментары яшчэ ўтрымліваецца спасылка на Р. 8. Арт. 2. Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.3228. – S. (53).

²⁵⁵ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego. – S. 85–148; Левицький О. Сім'я і побут українців у XVI ст. – С. 213.

²⁵⁶ Левицький О. Сім'я і побут українців у XVI ст. – С. 211.

У Статуце 1566 г. упершыню з'явіўся артыкул аб разводзе. У ім адзначалася, што калі муж вінаваты ў разводзе, то жонцы пакідалася вена, а калі яна была вінаватая, то страчвала ўнясенне (Статут 1566 г. Р. 5. Арт. 18). Скасаванне шлюбу разглядалася ў духоўным судзе, але маёмасныя справы паміж сужэнцамі вырашаў свецкі суд. Было адзначана, што калі муж і жонка былі сваякамі, але не ведалі аб гэтым, то кожны заставаўся пры сваёй маёмасці. Блізкае сваяцтва лічылася перашкодай для шлюбу. Гэты артыкул з невялікім дапаўненнем быў уключаны ў Статут 1588 г.²⁵⁷ (Статут 1588 г. Р. 5. Арт. 20)²⁵⁸.

Асобным артыкулам забараняўся шлюб паміж сваякамі да чацвёртай ступені сваяцтва па бацькоўскай і мацярынскай лініі (Статут 1588 г. Р. 5. Арт. 22)²⁵⁹. Пералічваліся сваякі, паміж якімі не магло быць шлюбных дачыненняў. Разглядаўся выпадак, калі першы шлюб адпавядаў закону, а другі быў нязаконны са сваяком ці сваячкай. Такія справы знаходзіліся ў юрысдыкцыі земскага суда. Парушальнікі пазбаўляліся паловы сваёй маёмасці на карысць дзяржавы. Жанчына траціла пасаг, а калі мела нерухомую маёмасць, то палову яе. На другой палове дазвалялася толькі пажыццёвае пражыванне. Мужчыну не дазвалялася займаць пасады. Не падлягалі пакаранню асобы, якія не ведалі пра сваяцтва і дакавалі гэта пад прысягай. Шлюб паміж сваякамі скасоўвалі. А магчымасць наступнага шлюбу разглядалася ў духоўным судзе²⁶⁰.

У заканадаўстве ВКЛ быў прыняты германскі лік сваяцтва²⁶¹, які базуецца на сваяцкай групе, асобы якой ствараюць пакаленні, і лік вядзецца па пакаленнях. Два родныя браты знаходзяцца ў першай ступені сваяцтва, стрыечныя браты ў – другой і г.д. Гэты лік выкарыстоўваўся каталіцкім касцёлам пачынаючы, з XI ст., а да таго ўжываўся рымскі лік, па якім асоба знаходзілася з бацькамі ў першай ступені сваяцтва, а з родным братам (сястрой) – у другой²⁶². І ў праваслаўных, і ў католікаў былі забаронены шлюбы паміж сваякамі. У некаторых выпадках каталікі маглі атрымаць дазвол на шлюб са сваякамі. Як адзначае А. Лявіцкі, шлюбы паміж сваякамі мелі месца ў праваслаўным асяроддзі і пасля Статута 1566 г.²⁶³ Паводле класіфікацыі крымінальных спраў па соймавай пастанове 1611 г. шлюб паміж сваякамі разглядаўся як прыватная крымінальная

²⁵⁷ *Спасович В.Д.* Об отношениях супругов. – С. 157; *Ланно И.И.* Литовский Статут 1588 г. Т. 1. Исследование. Ч. 2. – Каунас, 1936. – С. 37–38; *Таўталес А.* Права сямейнае. – С. 997;

²⁵⁸ У выданні Статута 1619 г. змешчаны ўнутраныя спасылкі на Р. 3. Арт. 31, 32, 34; Р. 5. Арт. 11, 22. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.3228. – S. (194). Выданне 1648 г. утрымлівае спасылкі на тыя ж самыя артыкулы, за выключэннем двух, – 32 і 34. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – S. 199.

²⁵⁹ *Ланно И.И.* Литовский Статут 1588 г. Т. 1. Исследование. Ч. 2. – Каунас, 1936. – С. 38–39; *Andriulis V.* Lietuvos Statutų. – Р. 47–48.

²⁶⁰ *Малиновский И.* Учение о преступлении. – С. 59–60; *Таўталес А.* Права сямейнае. – С. 991–992.

²⁶¹ *Дзёрбіна Г.* Права і сям'я эпохі Рэнэсансу. – Мн., 1997. – С. 106.

²⁶² *Goody J.* The Development of the Family and Marriage in Europe. Cambridge, 1983. – Р. 134–139.

²⁶³ *Левіцкі О.* Сім'я і побут украінців у XVI ст. – С. 218–219.

справа²⁶⁴. Выданне Статута 1619 г. побач з артыкулам змяшчае гравюру з сістэмай сваяцтва. Але яна захавалася не ва ўсіх экзэмплярах²⁶⁵.

У гэтым жа артыкуле забараняўся бігамны шлюб. Мужчына, які меў венчаную жонку і ажаніўся з другой жанчынай без скасавання папярэдняга шлюбу, падлягаў смяротнаму пакаранню²⁶⁶. Калі жанчына ведала аб гэтым факце, то яна таксама каралася. Гэтая норма была непасрэдна звязана з кананічным правам. Для ўсіх хрысціянскіх пльняў знаходжанне ў шлюбе лічылася абсалютнай перашкодай для новага шлюбу²⁶⁷.

Са Статута 1566 г. у лік заганых і забароненых траплялі дашлюбныя і пазашлюбныя сексуальныя зносіны. Пакаранне ўводзіліся толькі для прадстаўніц жаночага полу. Дзяўчына пазбаўлялася спадчыны, адпаведна і пасагу, калі вяла распусны лад жыцця і не хацела выходзіць замуж (Статут 1566 г. Р. 8. Арт. 7; Статут 1588 г. Р. 8. Арт. 7)²⁶⁸.

У іншым артыкуле дадавалася, што за паводзінамі дзяўчыны павінны сачыць бацькі ці сваякі па лініі. Калі шляхцічка вяла распусны лад жыцця, то кроўныя мелі права ініцыяваць супраць яе справу. Яе маглі трактаваць як пралюбадзейку і пакараць смерцю (Статут 1588. Р. 14. Арт. 30)²⁶⁹. Такія санкцыі не ўжываліся адносна мужчын. Пытанні маралі былі актуальнай праблемай для ВКЛ у XVI ст.²⁷⁰, і ўвядзенне пэўных нормаў у заканадаўства стала неабходнасцю.

У Статут 1588 г. дадаліся іншыя артыкулы супраць амаральных паводзін, каб «злости, абы ся в панствах наших хрысціянских не множила». Пакаранне «горлам» прызначалася за пералюб абаім – мужчыну і жанчыне²⁷¹. Аб здрадзе на «гарачым учынку» маглі сведчыць пабочныя асобы, чэлядзь і слугі. Пры выяўленні злачынства абвяшчалася аб ім суседзям і вінаватыя выклікаліся ў гродскі суд. Калі каханак забіваў мужа, то пазбаўляўся шляхецкага гонару і жыцця, а з яго маёнтка выплачвалася галаўшчызна. Жанчыне таксама пры-

²⁶⁴ Volumina legum. Т. III. – С. 36.

²⁶⁵ У рукапісных каментарах адзначаны артыкулы, якія былі звязаны з 22 артыкулам: Р. 3. Арт. 28; Р. 5. Арт. 20; Р. 14. Арт. 29, 30 і соймавыя канстытуцыі 1573 і 1578 гг. аб шлюбе каралёў. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. Wilna, 1619 // Biblioteka Narodowa XVII.4.3228. – С. (194).

²⁶⁶ *Малиновский И.* Учение о преступлении. – С. 60; *Andriulis V.* Lietuvos Statutų. – Р. 50–51.

²⁶⁷ *Цыпин В.А.* Церковное право. – М., 1996. – С. 443, 449–453; *Dokumenty Soborów powszechnych.* Tekst łaciński, polski. Т. 4 (1511–1870); *Laretan V, Tryden, Watykan I.* Układ i opracowanie ks. A. Baron, ks. H. Pietros. – Kraków, 2005. – С. 715–733; *Kraśniński A.S.* Prawo kanoniczne. – Wilno, 1861. – С. 231–272.

²⁶⁸ Выданні Статута 1619 і 1648 гг. утрымліваюць аднолькавую спасылку на Р. 14. Арт. 30. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – С. 236.

²⁶⁹ *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach. – С. 23–24; *Малиновский И.А.* Учение о преступлении. – С. 57–58; *Максимейко Н.* Источники уголовных законов. – С. 166; *Пичета В.И.* Земельное право. – С. 476.

²⁷⁰ *Сліж Н.* Мараль і норавы вялікага князя і шляхты ў эпоху Жыгімонта Аўгуста // Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына. Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, Гальшаны, Навагрудак, 2006). – Мінск, 2007. – С. 207–216.

²⁷¹ *Малиновский И.* Учение о преступлении. – С. 60–61.

суджалася смяротнае пакаранне (Статут 1588. Р. 14. Арт. 30)²⁷². Пры чым традыцыйна разглядаўся выпадак жаночай здрады. Гэта было ўласціва для патрыярхальнага грамадства. Такое стаўленне да пералюбу мела месца ў візантыйскім праве і было перанята намі праз Статут Яраслава²⁷³. Існуе меркаванне, што пакаранне за гэта злачынства было запазычана з Люстра Саксаў²⁷⁴. Сапраўды, паводле заканадаўчых нормаў, якія дзейнічалі ў Нямеччыне, пералюб лічыўся жаночым злачынствам. Муж меў права забіць абаіх, і за гэта не было пакарання²⁷⁵. Паводле класіфікацыі крымінальных спраў па соймавай пастанове 1611 г., пералюб быў аднесены да віду прыватнай крымінальнай справы. Калі не патрабаваліся сведкі, то выпадак маглі разгледзіць у духоўным судзе²⁷⁶. Выкананне гэтых нормаў у судовым справаходстве выявіць дастаткова складана²⁷⁷. Прадстаўнікі вышэйшага грамадства часам імкнуліся справы пра пералюб не прадстаўляць у судзе. Асуджэнні за здраду мелі месца ў магістрацкіх судах²⁷⁸.

Пакаранне смерцю прызначалася распуснай жанчыне, якая нарадзіла дзіцё, а пасля яго забіла з прычыны сораму ці страху пакарання. Разгляд такога злачынства праводзіўся ў гродскім судзе ці гарадскімі ўладамі (Статут 1588. Р. 11. Арт. 60)²⁷⁹. Па магдэбургскім праве за гэта злачынства жанчыну закапвалі жыўцом ці тапілі²⁸⁰. Пачынаючы з увядзення Статута Яраслава, жанчына, якая нарадзіла пазашлюбнае дзіцё, падлягала пакаранню і асуджэнню²⁸¹. Негатыўнае стаўленне да рапусных жанчын і іх дзяцей моцна ўкаранілася ў грамадскай свядомасці, што правакавала злачынствы. Рэакцыя была адпаведная – увядзенне пакаранняў.

Упершыню ў Статуце 1588 г. было ўведзена пакаранне зводнікам абодвух полаў за намаўленне займацца прастытуцыяй замужніх і незамужніх жанчын. Адказнасць за выкананне артыкула ўскладалася на ваяводаў, старостаў і гарадскі ўрад. За гэтае злачынства каралі адразаннем носа, вушэй і вуснаў. За паўторнае правапарушэнне прызначалася смяротнае пакаранне (Статут 1588. Р. 14.

²⁷² У выданні 1619 г. не захаваліся старонкі, дзе былі змешчаны каментары. А выданне 1648 г. спасылалася на Р. 11. Арт. 12; Р. 5. Арт. 22; Р. 11. Арт. 19; Р. 14. Арт. 3. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – S. 359.

²⁷³ «Книги законные». С. 68, 69, 72, 73, 75; *Щапов Я.П.* Княжеские уставы. – С. 243–255; Российское законодательство X–XX вв. – Т. 1. – Москва, 1984. – С. 197–198, 207–208.

²⁷⁴ *Максимейко Н.* Источники уголовных законов. – С. 166.

²⁷⁵ *Brodage J.A.* Law, Sex, and Christian Society. – P. 132.

²⁷⁶ *Volumina legum.* – Т. III. – S. 36.

²⁷⁷ Ян Скурка атрымаў вызваленне ад смяротнага пакарання за пералюб з Гальшкай. Дзякуючы спрыянню луцкага епіскапа і луцкіх ураднікаў, яе муж, луцкі бальвер Каспар злітасцівіўся і прабачыў здраду (1582). Архив ЮЗР. – Ч. 8. Т. 3. – К., 1909. – С. 334–336.

²⁷⁸ Войтаўска-лаўніцкі суд Гародні асудзіў на смерць гарадзенскую мяшчанку Раіну, дачку гарадзенскага ката Марціна Загурскага, за пералюб з гарадзенскім жыдам Шымкам Хаімовічам (1668). Іх неаднаразова бачылі гараджане падчас сексуальных адносінаў у розных месцах, у тым ліку ва ўладаннях гарадзенскага касцёла Св. Мікалая. Раіна была замужам за хрысціянінам, а здраджвала з «няверным жыдам». НГАБ. – Ф. 1800, воп. 1, спр. 1, арк. 164 адв.–165.

²⁷⁹ Выданне Статута 1648 г. спасылалася на Р. 14. Арт. 29. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – S. 313.

²⁸⁰ *Максимейко Н.* Источники уголовных законов. – С. 167, 174.

²⁸¹ Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – С. 104.

Арт. 31²⁸²⁾²⁸³. Падобным чынам (адразаннем носа) караліся пралюбадзеі, кровазмяшалнікі, асобы, якія мелі сексуальныя стасункі з духоўнымі асобамі па візантыйскім праве²⁸⁴ і па магдэбургскім праве²⁸⁵. Іншыя нямецкія зводы законаў таксама прадугледжвалі фізічнае пакаранне за прастытуцыю. Для Нямеччыны гэта была актуальная праблема, бо кантынгент прастытутака значна папаўняўся з ліку славянак і фінак, якія здабываліся падчас вайсковых экспедыцый²⁸⁶. Прымяненне метадаў фізічнага пакарання мела на мэце вылучыць асобу ад іншых, паказаць праз фізічныя пашкоджанні яе прыніжаны статус у грамадстве.

Пры характарыстыцы «непрыстойных» жанчын у заканадаўстве выкарыстоўваўся тэрмін «*вшечница*», жанчына, якая «*у стане своемь неучтивее се ховати мела*», што азначала *распусніца*. Так называлі жанчыну, якая прафесійна займалася прастытуцыяй, таксама і жанчыну, якая вяла распусны лад жыцця. Паняцце «*вшечность*»²⁸⁷ азначала *распуста*. Тэрміны сустракаюцца ў артыкулах пра абразы жанчыны (Статут 1588. Р. 3. Арт. 28)²⁸⁸, адмаўленне бацькі ад дачкі (прыводзіла да адхілення дзяўчыны ад спадчыны), забойства немаўля, пералюб. Слова *простытуцыя* не ўжывалася ў старабеларускай мове. У артыкуле пра зводніцтва ўжываецца паняцце «*спросность телесное*». З артыкула аб пералюбе відавочна, што гэта мае дачыненне да распусты. Са згаданых нормаў права вынікае, што жанчыны займаліся прастытуцыяй, распусна паводзілі, намаўлялі іншых жанчын стаць прастытуткамі. Мужчына прадстаўляўся ў ролі арганізатара гандлю жанчынамі ці пралюбадзея²⁸⁹. Традыцыйна найперш абвінавачвалася жанчына, а не кліені-мужчына, які ствараў попыт на сексуальныя паслугі.

Праз згаданыя нормы права было вызначана, што законнымі з'яўляюцца сексуальныя зносіны толькі ў шлюбе. Да забароненых адносіліся пералюб, прастытуцыя, распусны лад жыцця, згвалтаванне. Пражыванне мужчыны і жанчыны без вянчанне мела наступствы толькі для іх дзяцей.

Многія артыкулы Статута 1566 г. сталі асновай для рэгулявання сямейна-шлюбных адносін у Статуце 1588 г. Ад папярэдніх зводаў законаў Статут 1588 г. адрозніваўся больш жорсткім кантролем сямейна-шлюбных стасункаў. З'явіліся артыкулы, якія ўмешваліся ў сферу маралі і нораваў, а многія артыкулы па шлюбе былі дапрацаваны. Былі палажэнні, якія засталіся нязменнымі ў трох

²⁸² У выданні Статута 1648 г. падаецца спасылка на Р. 3. Арт. 22. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. – Wilna, 1648. – S. 360.

²⁸³ *Малиновский И.* Учение о преступлении. – С. 58.

²⁸⁴ «Книги законные». – С. 68, 69, 72, 73, 75.

²⁸⁵ *Максимейко Н.* Источники уголовных законов. – С. 166–167, 172–173.

²⁸⁶ *Bridage J.A.* Law, Sex, and Christian Society. – P. 133.

²⁸⁷ Слова *вшечность* паходзіць з польскай мовы *wszeteczność* (распуста).

²⁸⁸ Артыкул пра абразы жанчыны паходзіць з візантыйскага права. Ён быў уключаны ў Статут Яраслава, але там выкарыстоўваўся тэрмін «блядь». Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – С. 105.

²⁸⁹ Статут 1588. Р. 3. Арт. 28; Р. 8. Арт. 7; Р. 11. Арт. 60; Р. 14. Арт. 30, 31; *Малиновский И.* Учение о преступлении. – С. 57–60, 111.

Статутах: вена на 1/3 маёмасці²⁹⁰, пасаг з 1/4 маёмасці²⁹¹, забарона выдаваць замуж без дазволу бацькоў²⁹² і прымушэнне ўступаць у шлюб²⁹³.

Для ўсталявання і замацавання нормаў па шлюбных і пазашлюбных стасунках вышэйшага грамадства ВКЛ спатрэбіўся доўгі перыяд. Асновы былі закладзены звычайным правам, агульназемскімі і земскімі прывілеямі, судовай практыкай. Меў месца ўплыў візантыйскага, рымскага, польскага права. Значную ролю адыграла праваслаўнае кананічнае права, якое ўнесла прынцыпы шлюбных стасунках у звычайнае права.

Заканадаўства еўрапейскіх краін разглядала шлюб праз пасаг і вена, як важныя элементы маёмасных дачыненняў²⁹⁴. Статуты ВКЛ таксама надавалі ўвагу гэтаму аспекту. Яны зыходзілі з інтарэсаў патрыярхальнага грамадства. Заканадаўства выразна абумовіла памеры пасагу і вена, умовы складання вяноўнага запісу, пакаранні на выпадак парушэння нормаў і інш. Гэта азначала, што маёмасны бок адносінаў паміж мужчынам і жанчынай, а часам і маральны, пераходзіў пад кантроль дзяржавы. Пры гэтым большасць артыкулаў разглядала шлюб як свецкі інстытут.

Асноўнай каштоўнасцю для шляхты была нерухомае маёмасць, якая перадавалася па мужчынскай лініі. Зыходзячы з гэтага, у заканадаўстве былі прыняты нормы, якія адмыслова стваралі сітуацыю гендэрнай няроўнасці ў шлюбных злучэннях. Дзяўчына атрымлівала пасаг у рухомах рэчах, за гэта ёй прызначалася ад мужа забеспячэнне (вена) у грошах. Заканадаўствам прадугледжваліся выпадкі, калі жанчына магла атрымаць нерухомую маёмасць, але яна ішла спадчынніцай другой чаргі. Для шляхцічкі патрабаваўся дазвол на шлюб і дэклараванне яе згоды. У дачыненні да шляхціча гэтыя артыкулы не выкарыстоўваліся. Ён не пазбаўляўся спадчыны, калі жаніўся без згоды бацькоў ці апекуноў. У Статутах не абумоўліваўся выпадак шлюбу праз гвалт адносна мужчыны. Таксама не караўся мужчына за распуснае жыццё і нежаданне жаніцца да 25 год, як гэта прадугледжвалі Статуты 1566 і 1588 гг. для жанчыны вышэйшага саслоўя. Шляхціч мог ажаніцца з жанчынай любога саслоўя і такім чынам надаць шляхецтва жонцы і дзецям, якія нарадзіліся ў гэтым шлюбе. Шляхцічка ў выпадку няроўнага шлюбу цярпела страты ў статусе і маёмасці. Пры параўнанні правоў і абавязкаў мужчыны і жанчыны пры заключэнні шлюбу, відавочны дыскрымінуючы характар заканадаўства адносна прадстаўніц жаночага полу, што адпавядала эпосе і патрыярхальнаму ладу.

Заканадаўства абараняла сямейную маёмасць ад неадпаведных паводзінаў нашчадкаў. У асноўным гэта мела дачыненне да асобаў жаночага полу. Калі асоба паводзіла сябе не па статусе, то яна не магла паўнапраўна распараджацца

²⁹⁰ У Статуте 1529 г. вена дакладна не вызначана, ёсць толькі ў пашыранай версіі. Статут 1529. П. 4. Арт. 1; Статут 1566. П. 5. Арт. 2, 3; Статут 1588. П. 5. Арт. 1, 2.

²⁹¹ Статут 1529. П. 4. Арт. 7; Статут 1566. П. 5. Арт. 1; Статут 1588. П. 5. Арт. 2, 3.

²⁹² Статут 1529. П. 4. Арт. 10; Статут 1566. П. 5. Арт. 7; Статут 1588. П. 5. Арт. 8, 9.

²⁹³ Статут 1529. П. 4. Арт. 10; Статут 1566. П. 3. Арт. 31; Статут 1588. П. 3. Арт. 39.

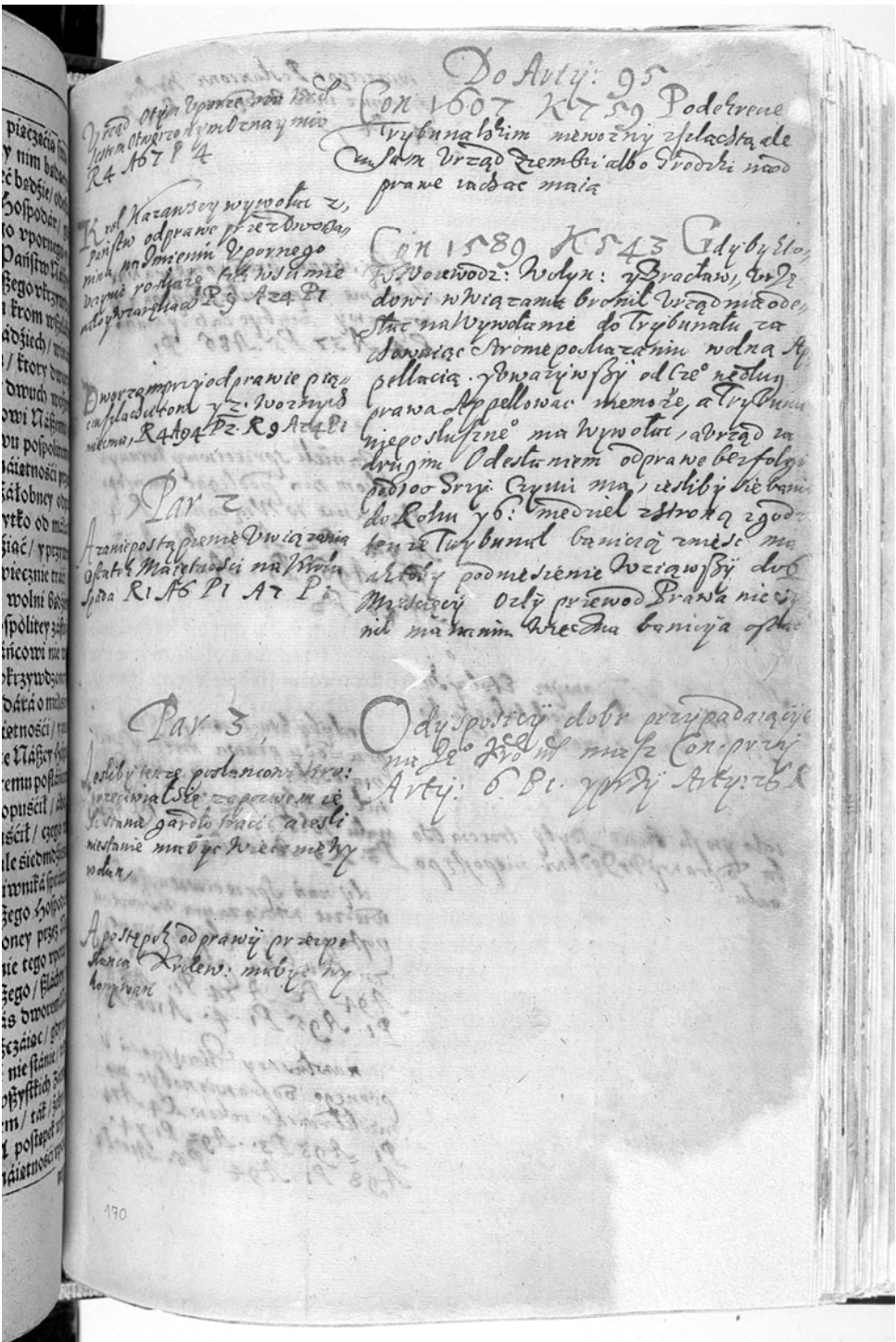
²⁹⁴ Ланге О. О правах собственности супругов. – С. 27–35, 47; McNamara Jo A., Wemple S. The power of Women. – P. 83–97; Spring E. Law, Land and Family. Aristocratic Inheritance in England, 1300–1800. USA, 1993. – P. 39.

маёмасцю: як гэта належыць. Яе ці пазбаўлялі маёмасці, ці істотна абмяжоўвалі ў маёмасных правах. Статуты ВКЛ паступова ўмешваліся ў сексуальную сферу жыцця шляхты. Напачатку закраналіся дашлюбныя і пазашлюбныя адносіны, вынікам якіх былі незаконнанароджаныя дзеці. Пры гэтым не забаранялася мець такія адносіны без наступстваў, без дзяцей. Яны сталі падлягаць пакаранню пазней.

У Статутах падкрэслена каштоўнасць сям'і і шлюбу, замацавана паняцце законнасці шлюбу, абаронена правам яго трываласць. Такім чынам, была паказана важнасць інстытута шляхецкай сям'і для дзяржавы і асноўныя накірункі палітыкі адносна сям'і.

Нормы па шлюбных дачыненнях фарміраваліся ў кантэксце сямейнага права ВКЛ. Традыцыі і звычаі ў сямейнай сферы былі ўсталяваны паступова і не мяняліся кардынальна. Статут 1529 г. замацаваў традыцыі і звычаі, якія склаліся на той час, улічыў судовую практыку. Ён стаў асноўным дакументам, якім кіраваліся суды. Пры гэтым сустракаліся выпадкі, якія паказвалі на неабходнасць далейшай дапрацоўкі заканадаўства. Таму Статут 1566 г. меў больш артыкулаў, прысвечаных шлюбу. Ён адыграў значную ролю ў развіцці сямейнага права ВКЛ. Яго артыкулы з некаторымі зменамі ўвайшлі ў Статут 1588 г. Кадыфікацыя гэтай галіны права адбывалася ў рэчышчы ўсяго заканадаўства, але са сваімі адметнасцямі. Калі паміж Статутамі 1529 г. і 1566 г. адчуваецца істотная якасная розніца, то паміж Статутамі 1566 г. і 1588 г. яна значна меншая. У апошнім зводзе назіраецца пашырэнне фармулёвак і дапрацоўка тэкстаў артыкулаў²⁹⁵. Такім чынам, у другой палове XVI ст. закончылася афармленне нормаў па шлюбных стасунках. Невялікія змены і ўдакладненні ўносіліся соймавымі канстытуцыямі ў XVI–XVII стст.

²⁹⁵ *Bardach J. Statuty litewskie jako wyraz kultury prawnej. – S. 315.*

Каментары да артыкулаў 5 раздзела Статута 1588 г. Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego. Wilna, 1619. Biblioteka Narodowa XVII.4.3228.

РЕЗЮМЕ

Наталля Сліж

ШЛЮБНІ ТА ПОЗАШЛЮБНІ СТОСУНКИ ШЛЯХТИ У ЗВИЧАЄВОМУ ПРАВІ І ЗАКОНОДАВЧИХ АКТАХ ВКА

Стаття присвячена регулюванню шлюбних та позашлюбних стосунків шляхти Великого князівства Литовського у законодавчих актах. Дослідження складається з двох частин: інститут шлюбу в період до прийняття Статуту 1529 р. і регулювання шлюбних стосунків Статутами 1529, 1566, 1588 рр. Аналізуються звичаєве право та його джерела, грамоти великих князів литовських, особливості формування артикулів стосовно шлюбу в трьох редакціях Статуту. Відзначається, що основний процес оформлення юридичних норм закінчився в другій половині XVI ст. Сеймові конституції надалі вносили несуттєві зміни.

Ключові слова: звичаєве право, законодавство Великого князівства Литовського, шляхетський шлюб.

Наталля Сліж

БРАЧНЫЕ И ВНЕБРАЧНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ШЛЯХТЫ В ОБЫЧНОМ ПРАВЕ И ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ АКТАХ ВКА

Статья посвящена регулированию брачных отношений и отношений вне брака шляхты Великого Княжества Литовского в законодательных актах. Исследование состоит из двух частей: институт брака в период до принятия Статута 1529 г. и регулирование брачных отношений Статутами 1529, 1566, 1588 гг. Анализируются обычное право и его источники, грамоты великих князей литовских, особенности формирования статей по браку в трёх редакциях Статутов. Отмечается, что основной процесс оформления юридических норм закончился во второй половине XVI в. Сеймовые конституции в дальнейшем вносили несущественные изменения.

Ключевые слова: обычное право, законодательство Великого княжества Литовского, шляхетский брак.

Natallia Slizh

MARITAL AND EXTRAMARITAL RELATIONS IN THE GENTRY MILIEU ACCORDING TO COMMON LAW AND LEGISLATIVE ACTS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

The article is devoted to regulation of marriage and extramarital relations of the nobility of the Grand Duchy of Lithuania in legislation. It consists of two parts: marriage institute in the period before the Statute of 1529 and regulation of marriage relations by Statutes of 1529, 1566, and 1588. The research analyzes common law and its sources, grand duke's privileges, and speciality of forming articles related to marriage in three Statutes. The attention is paid that legal norms finished their forming at the second half of the sixteenth century. Sejm constitutions imput inessential changes.

Keywords: customary law, legislation of the GDL, noble marriage.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Наталія Білоус.

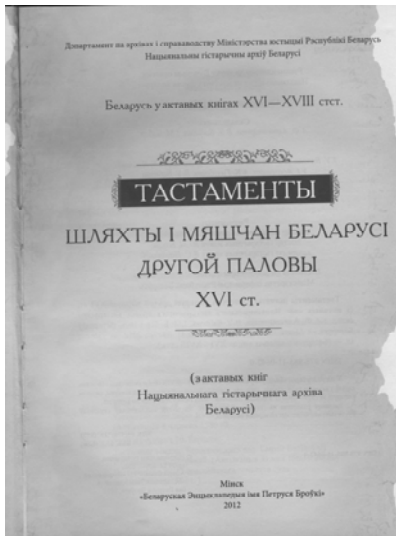
[Рец.] Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі
другой паловы XVI ст. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя
імя Петруся Броўкі», 2012. – 670 с. + Іл.

Василь Кононенко.

[Рец.] Kuraś K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego
w czasach saskich. – Kraków: Towarzystwo wydawnicze
«Historia Jagellonica», 2010. – 365 s.

Рец.: «Тестаменти шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі)». Упоряднікі: А.Ф. Аляксандрава, В.У. Бабкова, І.М. Бобер. — Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі», 2012. — 670 с. + Іл.

Тестаменти – унікальны за зместом історычны джерела – останнім часом усе б'льшэ прывертаюць увагу фахіўцаў р'зного профілю. Щороку в краінах Цэнтральна-Сх'днай Эўропы выходзяць друком зб'ркі тестамент'в та дасл'джэння, прысвечаны р'зным аспектам складання акт'в останняй волі. Важлівым навуковым осередком з вивчэння даной праблематыкі став Варшавскі універсітет, де протягом 2009–2013 рок'в відбулося п'ять міжнародных канферэнц'й п'д назвою «Funeralia testamentarne», аб'яднавши п'д адным дахам р'зных фахіўцаў з Польшы, Чэхіі, Украіны, Білорусі. Отже, «жалобна» тематика щороку набірае оберт'в. Не стояць осторонь і білорускі історыкі.

2012 року в Мінську побачила світ ошатно відана кніга – «Тестаменти шляхты і мішчан Білорусі другой паловы XVI ст.» – рэзултат багатор'чнай коп'тк' прац' білоруськіх архівістаў з відд'лу давніх акт'в Нацыянальнага історычнага архіва Беларусі: Ольгі Володымір'вны Бабковай, Ірыны Мірон'вны Бобер, Альбіны Франц'вны Александровай. Выдавничы прэкт виконано у сп'впрац' з навуковцямі Інстытуту історыі Нацыянальнай акадэміі наук Беларусі.

Як справядліва зазначаюць упоряднікі, тестаменти населення білоруськіх земель другой паловы XVI ст. публікуваліся доволі р'дко і майже не былі запроваджаны да навуковага абігу. У перадмові прадставлена кароткы історыографічны огляд роб'т, прысвечаных даній тематыц'і, віданых у Польшы, Украіны, Білорусі, наголошуецься на актуальнасц' і важлівасц'і публікац'і цих джерел.

Даныі зб'рнік не є корпусным віданням тестамент'в за вказаныі праміжок часу, а сфармаваныі за віб'рковым прынцыпам. В його основу покладаны оригінальныя тэксты з васьмі фонд'в Нацыянальнага дзяржаўнага історычнага архіва Беларусі, зокрема:

- 45 тестамент'в за 1566–1598 рр. з фонду «Слонімскай земскай суд»

- 2 – за 1568–1597 рр. з фонду «Берестейський земський суд»
- 15 – за 1559–1597 рр. з фонду «Вітебський земський суд»
- 10 – за 1559–1599 рр. з фонду «Слонімський гродський суд»
- 9 – за 1578–1588 р. з фонду «Могилівський магістрат»
- 3 – за 1600 р. з фонду «Мінський гродський суд»
- 1 – за 1588 р. з фонду «Берестейський гродський суд»
- 1 – за 1587 р. з фонду «Новогрудський повітовий суд».

Таким чином, у збірнику представлені тестаменти з 30 актових книг, що відображають діяльність земських, гродських та міських канцелярій. Ще 15 відібраних упорядниками тестаментів не увійшли до збірника через незадовільний стан збереження (їх регести подаються окремим списком). Загалом опубліковано 116 тестаментів за 1559–1600 рр. Основна їх кількість (110) написана старобілоруською мовою, шість – старопольською. Переважна більшість документів публікується вперше, за винятком п'яти, які раніше друкувалися в багатотомному серійному виданні – «Актах Виленской Археографической Комиссии», т. 2, 6, 22.

Цікавою, з нашого погляду, є термінологія назви цього виду документів – крім звичної латинської форми «testament», «тестамент» і білоруського аналогу «тастамент», вживалися ще «дастамент», «дестамент», зрідка – «духовниця». Документи мають звичайний формуляр з усіма властивими їм клаузулами: інтитуляція, інвокація, диспозиція щодо душі і тіла, диспозиція щодо майна, санкція, корроборація, датація, субскрибція. Виняток у цьому відношенні складають тестаменти могилівських міщан, для яких були характерні лаконічність змісту, відсутність вступних формул, зосередження уваги на розпорядженні щодо майна. Така ж коротка формула, затверджена здавна у міській канцелярії, зберігалася в могилівських заповітах і в XVII ст.

Серед тестаторів – 80 чоловіків (чотири тестаменти належали одній і тій самій особі – Василю Тишкевичу, смоленському воєводі, мінському і пінському старості, який неодноразово змінював і доповнював свою останню волю (док. 73, 75, 76, 77)) і 32 жінки.

За підрахунками упорядників, згідно з віровизнанням укладачів представлені тестаменти поділяються на такі групи: 55 – належали православним, 21 – католикам, 3 – протестантам, 2 – мусульманам (татарам); для 35 осіб релігійна ідентифікація не визначена. Укладачі збірника для визначення віровизнання тестаторів керувалися наступними критеріями: місце поховання, згадка у тестаменті священника-духовника певної церкви, каплана чи вікарія.

За соціальною стратифікацією більшість тестаторів не належала до еліти тогочасного суспільства, а складалася з представників зем'янства (шляхти). Порівняно мало представлено тестаментів міщан: 9 актів могилівських міщан за 1578–1588 рр., 1 – вітебського, 1 – слонімського.

На жаль, у передмові до видання майже не приділено увагу самим тестаторам, інформацію про них читачам доведеться черпати безпосередньо з документів, що публікуються. Для українських дослідників може бути цікавим тестамент володимирського підкоморія Яна Бокія Печифостського, укладений 4 жовтня 1597 р., вписаний до луцьких земських книг 6 жовтня 1597 р., до берестейських земських книг – 13 жовтня того ж року (док. № 33).

Останній у збірнику тестамент (док. № 116) належить Щасному Вельяминовичу Рутському, батькові відомого уніатського митрополита київського, галицького і всієї Русі Йосифа Вельямина Рутського (нар. 1574, митрополит з 1613, пом. 1637 р. у Дермані). Документ, який проливає світло на історію роду Вельяминовичів, колись зберігався в родинному архіві маєтку Рута, а нині – у фонді Новоградського земського суду НІАБ. Тестатор був активним членом протестантської громади на Новоградщині, про діяльність якої збереглося обмаль документів.

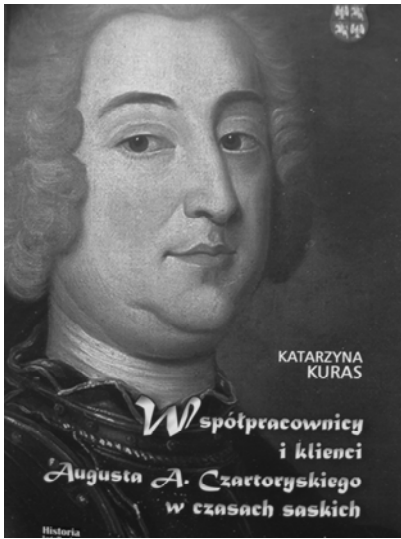
У передмові наявні деякі недоречності, зокрема зазначено, що «12 тестаментів написані міщанами» (с. 27). Як відомо, самі міщани не писали тестаментів, чимало з них взагалі були неписьменні. Ця прерогатива належала міським писарям і канцеляристам, які зі слів помираючого фіксували його останню волю.

Загалом, приємно відзначити високий археографічний рівень видання; упорядники дотрималися основних археографічних принципів. Тексти публікуються повністю (без скорочень), усім присвоєні авторські заголовки, зазначені дати укладання тестаментів і, що важливо, – записи про актикацію у книги після смерті тестаторів. Документи розміщені за типологічно-хронологічним принципом. Наприкінці передмови докладно обумовлено археографічні засади видання. Науково-довідковий апарат складають іменний і географічний покажчики, тлумачний словник, перелік умовних скорочень.

Під час тривалої пошукової праці над цим виданням упорядники виявили ще 114 тестаментів з гродненських книг земського і гродського судів другої половини XVI ст. Їх планується видати окремим томом. Залишається побажати колективу архівістів НІАБ, щоб наступний археографічний проект якомога швидше втілювався у життя.

Наталія Білоус

Kuras Katarzyna. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Jagellonica», 2010. – 365 s.

У Речі Посполитій, як і в інших центрально-європейських країнах XVIII ст., інтереси обивателя-шляхтича займали центральне місце в ієрархії світських цінностей. Це особливо помітно у порівнянні з сусідніми Російською імперією та Пруським королівством, де за населенням передусім закріплювалися функції працювати на збройні сили та інституції, які їх обслуговували. Водночас у XVIII ст. на території Центральної та Східної Європи посилюються саме мілітарні й бюрократизовані держави, які починають домінувати в регіоні. Більше того, їх політичні успіхи призвели до утвердження відповідних цінностей в інтелектуальній площині, що, зокрема, позначилося на подальшому розвитку історіографії. Пред-

ставники більшості історіографічних течій, напрямів та шкіл представляли суспільства, засновані на принципі примату свободи представників нобілітету, як такі, що приречені на «поділи», «присмерки» та «ліквідацію» й нездатні до будь-яких модернізаційних змін. Саме з цієї причини польська історіографія донедавна практично ігнорувала саський період, оповитий темрявою сорому.

Однак в Речі Посполитої за королів з династії Сасів, де до «чотирилітнього сейму» (1789–1792) практично не відбулося жодних радикальних модернізаційних реформ, економічна ситуація та суспільна атмосфера загалом не відрізнялися на гірше від сусідніх країн, уряди яких проводили «радикальну» модернізацію (реформи Петра I та Катерини II, мілітаризація суспільства за Фрідріха II). У Речі Посполитій у середовищі інтелектуальної й політичної еліти (і навіть на рівні деяких державних інституцій) відбувалися поступові зміни, які є надзвичайно важливими для цілісного розуміння істориками тієї «співдружності», спадок якої належить багатьом модерним націям Центральної та Східної Європи. Саме тому книга Катажини Курас, яка присвячена дослідженню впливової соціальної (і, відповідно, політичної та економічної) групи, яку очолював блискучий політик Речі Посполитої XVIII ст. князь і руський воєвода Август Александр Чарторийський (1697–1782), надзвичайно цінна. Вона «олюднює»

минуле Речі Посполитої, через конкретні історичні постаті демонструючи традиційний спосіб життя й прагнення змін, а також усю сукупність проблем того часу. І хоча в польській історіографії рід Чарторійських не обійдений увагою, практично поза увагою дослідників залишився інтелектуальний салон Ізабелі з Морштинів та двори її синів – Міхала Фридерика та Августа Александра¹.

Монографія присвячена всебічному дослідженню соціальної групи, яка співпрацювала з князем (соратників, друзів та клієнтів), її стратифікації та функціонування, форм активності, зокрема, клієнтели на сеймах, сеймиках та Коронному трибуналі. Сходження молодого Чарторійського на політичний Олімп розпочалося (завдяки вдалому одруженню) за королівства Августа II, коли магнатські угруповання ще не цілком окреслилися та поляризувалися, що відбудеться лише в 30-х роках. Саме на цей час припадає складання рівноваги між «факцією» Потоцьких та прокоролівськими групами, а також пошуки свого місця Фамілією, ключовою фігурою якої й став головний герой книжки Катажини Курас.

Праця складається з 5-ти розділів. У першому – «Патрон та двір» – розглядається політична кар'єра Августа Александра Чарторійського, складання його «двору» та формування політичної концепції, в межах якої князь будуватиме свою діяльність. Всебічний аналіз авторкою оточення князя дав можливість простежити складну палітру поглядів цього середовища на необхідність змін у Речі Посполитій. На 1730–1760-ті роки більшість освічених представників магнатських груп та шляхти розуміли потребу модернізації країни, але це розуміння важко узгоджувалося з традиційними цінностями – збереженням «старого» права, відмовою від утримання великого війська коштом «бідної» Речі Посполитої, вірою у заступництво Бога, що породжувало нехіль до будь-яких змін. Великою проблемою для Чарторійського з його західноєвропейською освітою було переконати своє середовище у необхідності реформ та утвердженні нових цінностей, що поєднувалося з критикою традиційних ідеалів².

У наступному розділі «Матеріальні підстави патронату» проаналізовано середовище управлінців маєтку князя, для яких поняття «людина почтива» все ще залишалося визначальною характеристикою³. Катажина Курас детально проаналізувала структуру господарства Чарторійського та людей, що його обслуговували, не оминувши й таких груп, як садівники, конюхи чи архівісти маєтків⁴. Щоправда, в цьому розділі суттєво бракує мапи нерухомості, що набувалася князівською родиною. Також розділ лише виграв би, якби дослідниця звела прибутки, доходи та видатки Августа Чарторійського в єдину таблицю, що наочно продемонструвало б його фінансове зростання.

¹ *Kuras K.* Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Jagellonica», 2010. – S. 10.

² *Скиннер К.* Свобода до либерализма / Пер. с англ. А. Магуна. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2006. – С. 57–60; *Kurek J.* U schyłku panowania Augusta II Sasa. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2003. – S. 47; *Lojek J.* Geneza polityczna Ustawy Rządowej // Konstytucja 3 maja / Oprac. J. Lojek. – Lublin, 1981. – S. 14.

³ *Kuras K.* Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego ... – S. 54.

⁴ *Ibid.* – S. 57.

У третьому розділі «В колі патронату та клієнти» авторка зупиняється на проблемі патронально-клієнтарної системи, аналізує її моделі, розроблені в польській історіографії Антонієм Мончаком, Генриком Віснером, Уршулою Августиняк та іншими, зупиняється на сильних сторонах теоретичних напрацювань та складнощах дослідження цієї проблеми і, врешті, пропонує свої методологічні підходи до вивчення співпрацівників, друзів та клієнтів князя Августа Чарторийського.

У наступній частині книги Катажина Курас проаналізувала коло осіб, які перебували у сфері впливу князя, зокрема, дані про 424 особи було зведено у списки за таким поділом: «співпрацівники», «політичні друзі», «лідери», «діячі», «інформатори» та «політично пасивні клієнти»⁵. Всі ці групи детально проаналізовано та простежено кар'єри багатьох їх представників. Згідно з дослідженнями авторки, 17% клієнтів були «спадковими слугами», 72% – новими, а статус 11% не вдалося визначити⁶. Як зауважила дослідниця, саме стара клієнтела Сенявських (батьків дружини князя) уможливила руському воєводі політичний старт та збільшення його політичної ваги у 1730-х роках. Головним критерієм успішної вертикальної соціальної мобільності у середовищі Августа Чарторийського, за спостереженнями авторки, була вірність і лояльність патрону⁷.

Останній розділ присвячено політичній діяльності Фамілії на сеймиках різних воєводств та сеймах Речі Посполитої. Дослідниця прийшла до висновку, що найбільший вплив Август Чарторийський мав у південно-східних воєводствах, зокрема, в Руському, а клієнтела Чарторийського виразно набирала рис партії XVIII ст.⁸. Щоправда, тут бракує детальнішого опису роботи над проектами реформ на сейми у середовищі князя, зокрема, як проходило їх укладання, як обговорювалися бажані зміни та послідовність реформ, хоч і зрозуміло, що на заваді цьому міг стати брак джерел⁹.

⁵ Ibid. – S. 101.

⁶ Ibid. – S. 104.

⁷ Ibid. – S. 136.

⁸ Ibid. – S. 304.

⁹ Для прикладу, каштелян черський Казимира Рудзенського, що був пов'язаний з Чарторийськими, уклав проект про модернізацію польської армії (1736). Тож вкрай цікаве питання, як такий та подібні проекти виникали, як обговорювалися та модифікувалися: Див.: *Wyszomirska M. Między obroną wolności a naprawą państwa. Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763).* – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010. – S. 129. Чи інший цікавий аспект – обговорення в середовищі Августа Чарторийського боротьби проти концепцій з ворожих таборів. Для прикладу, 21 лютого 1742 р. Андрій Залуський у листі до Міхала Чарторийського писав, що спочатку необхідно забезпечити краю порядок та добробут, а потім проводити військову реформу, що було одним з виразів концепції бідності країни. Див.: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie* (далі – AGAD). – *Księgi Spraw Publicznych (Kancelarskie)*. – ks. 4. – S. 394. Підканцлер Міхал Антоній Сапега у листі (1755) писав, що вольність шляхетська під загрозою передусім від зменшення любові до вітчизни, а до впливу сильних сусідів поставився як до неважливого чинника. Див.: AGAD. – *Archiwum Radziwiłłów*. dz. II. – ks. 46. – k. 1012–1014; Для автора твору «*Opisanie krótkie niektórych interesów wewnętrznych Najjaśniejszej Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1762*» важливою причиною неефективності сеймів стало порушення існуючих прав, які творили вольність, охороняли й гарантували кордони держави, що яскраво презентує

У 1743–1752 роках Фамілія займала прокоролівську позицію та разом з дрезденським осередком намагалася реалізувати проекти реформ. Зокрема, сейми 1744–1746 років стали першою спробою «направи» Речі Посполитої через утворення системи міністерств, яку ініціював двір¹⁰. Як зазначила Моніка Вишомірська, за листами, що циркулювали в цей час у середовищі Фамілії, можна простежити складання політичної концепції, в рамках якої передбачалася ліквідація «*liberum veto*»¹¹. Це було надзвичайно актуально для парламентської діяльності у Речі Посполитій, оскільки лише один з 15-ти сеймів (за винятком коронаційного), які були проведені за Августа III, прийняв конституцію¹².

З 1752 року Фамілія перейшла на опозиційні позиції щодо дрезденського двору, хоч гостре протистояння загалом не помітне. Незважаючи на те, що Чарторийські виступали за введення принципу прийняття рішень більшістю голосів, за регулярне скликання сейму та визнання повіту як виборчого округу, у 1750-х та 1760-х роках у політичному житті Речі Посполитої вони відігравали швидше деструктивну роль. Дослідниця доводить, що передовсім Фамілії йшлося про домінування на політичній карті, а лише потому важили проекти реформ. Так, у 1760 р. особи з клану Чарторийського склали найбільшу групу послів на сейм (17), але це ніяк не позначилося на результативності їхньої діяльності. Також важливо, що корупція на той час у Речі Посполитій (в усіх магнатських угрупованнях) була природною складовою суспільного життя і в ній бачили швидше ефективний метод боротьби, ніж негативний елемент співжиття¹³.

Як відзначив Станіслав Рошак, навіть після поділів Речі Посполитої у поняття «патріот» у «*Słowniku języka polskiego*» (1807–1814) означало громадянина, який переймався як справами своєї країни, так і проблемами власного майна¹⁴. Політична система Речі Посполитої, що базувалася на виключних правах обивателя-шляхтича (і, відповідно, магнатських інтересах), зазнала поразки. Однак у подальшій історії примат права обивателя-громадянина (не лише шляхтича) став наріжним каменем політичного життя Північної Америки та Західної Європи, а згодом поширився в інших регіонах й став панівним у світі. Тому в дослідженні демократичних інституцій та їх функціонування слід брати до уваги історію Речі Посполитої як важливий досвід.

Бракує також вагомих узагальнюючих висновків до цього поважного монографічного дослідження, які натомість займають лише чотири з половиною сторінки та стосуються переважно останнього розділу. Адже до обігу введено великий масив джерел: з близько 2 тис. посилань (книга належить до лідерів у

популярність моральної концепції права Речі Посполитої. Див.: *Wyszomirska M.* Między obroną wolności a naprawą państwa... – S. 219.

¹⁰ *Wyszomirska M.* Między obroną wolności a naprawą państwa... – S. 55.

¹¹ *Ibid.* – S. 155.

¹² *Ibid.* – S. 55.

¹³ *Kuras K.* Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... – S. 153, 267; *Wyszomirska M.* Między obroną wolności a naprawą państwa... – S. 224.

¹⁴ *Roszak S.* Forms of patriotism in the Early Modern Polish-Lithuanian Commonwealth // Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe. Studies in the History of Political Thought / Ed. by B. Trencsényi, M. Zászkaliczky. – Leiden: Brill, 2010. – P. 460.

польській історіографії за їх кількістю) більше половини становлять архівні. Катажина Курас у своїй роботі висловлює багато цікавих, свіжих для польської історіографії думок, тож підсумкові міркування, висловлені у формі певної концепції, лише прикрасили б монографію.

Попри окремі прорахунки, монографія Катажини Курас є надзвичайно цінною для розуміння політичних подій у Речі Посполитій 1730–1760-х років. Зосередженість на дослідженні життєвих стратегій конкретних людей з оточення Августа Чарторийського, пов'язаних різними стосунками, та спроба увільнити інтерпретацію їхніх дій від тяжіння історіографічних стереотипів робить появу цієї книги непересічною подією не тільки в сучасній польській історіографії, але і в рамках міждисциплінарних студій над ранньомодерною проблематикою Центрально-Східної Європи.

Василь Кононенко

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Александрович Володимир* – доктор історичних наук, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. Сфера наукових інтересів: історія мистецтва і культури від княжої доби до кінця XVIII ст.
- Білоус Наталія* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. Сфера наукових інтересів: історична урбаністика, соціальна історія Волині та Наддніпрянщини XVI–XVII ст.
- Волошин Юрій* – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів: історична антропологія, соціогеографія міст Лівобережної України XVIII століття, маргінальні групи та злочинність у цих містах.
- Груша Олександр* – кандидат історичних наук, завідувач відділом історії Білорусі Середніх віків та раннього Нового часу Інституту історії НАН Білорусі. Сфера наукових інтересів: проблеми формування писемної культури Великого князівства Литовського XIV–XVI ст., методика видання та публікація актових джерел.
- Зазуляк Юрій* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. Сфера наукових інтересів: шляхетський соціум Галичини XV – початку XVI ст.
- Карліна Оксана* – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Волинського національного університету імені Лесі Українки. Сфера наукових інтересів: соціальна історія України «довгого» XIX ст.
- Кононенко Василь* – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. Сфера наукових інтересів: інтелектуальна історія Гетьманщини XVIII ст.
- Одрін Олександр* – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. Сфера наукових інтересів: історія античних держав Надчорномор'я, історія Скіфії, економічна історія, історія навколишнього середовища
- Рагаускене Раймонда* – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії Литви, професор Литовського педагогічного університету. Сфера наукових інтересів: соціальна і політична історія Великого князівства Литовського; дослідження і публікація «Литовської метрики».

Романова Оксана – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. Сфера наукових інтересів: проблеми християнської моралі жителів Київської митрополії XVIII ст.

Сліж Наталя – кандидат історичних наук, співробітник філіалу «БІП – Інститут правознавства» (м. Гродно, Білорусь). Сфера наукових інтересів: історія шляхетської сім'ї та шлюбу, історія м. Гродна литовської доби.

Яременко Максим – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія». Сфера наукових інтересів: історія освіти, освіченості та Православної Церкви XVIII ст. в Україні.

Наукове видання

СОЦІУМ. Альманах соціальної історії

Головний редактор *В. Смолій*

Відповідальний редактор *В. Горобець*

Заступник відповідального редактора *Н. Старченко*

Відповідальний секретар *Н. Білоус*

Оригінал-макет підготувала *Л. Зубець*

СОЦІУМ. Альманах соціальної історії / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип. 10. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 301 с.

ISSN 1995-0322

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу Масової інформації
КВ № 6936 від 04.02.2003 р.

Підписано до друку 15.04.2014 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 24,46. Обл. вид. арк. 20,27.

Наклад 300 прим. Зам. 07. 2014 р.

Полігр. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.